

Микола Махній

ПСИХЕЯ:
між Еросом і Логосом

- Під знаком "ψ": науково-освітня серія

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2013

ББК 88.1
УДК 159.9.01
М36

Автор: Микола Михайлович Махній – історик і психолог, старший викладач кафедри загальної та вікової психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, лауреат обласного літературного конкурсу “Краща книга року” за навчальний посібник “Етносфера” (2000).

Провідні публікації: “Фейсблдинг” (1995), “Арт-терапія” (1998), “Історія психології” (2001; 2005, співавтор М. А. Скок), “Етніка” (2004, співавтор Ю. А. Русанов), “Невербаліка і культура” (2009), “Незвичайна антропологія” (2011), “Зачарована етноеротика”, “Номо ethnikos: психологія і культура” (2012).

Сфера наукових інтересів: історія психології, етнопсихологія, невербальна комунікація, культурна антропологія.

Махній М.М.

М 36 Психея: між Еросом і Логосом / М.М. Махній. – Чернівці:
Видавець Лозовий В.М., 2013. – 416 с. – (Під знаком “ψ”:
науково-освітня серія).

ISBN 978-966-2765-54-0

Людина протягом багатьох століть наполегливо проторує різні стежки, щоб наблизитися до розуміння таємниць психіки, збагнути природу власного “Я”, знайти засоби гармонізації душевних станів, усвідомити взаємодію почуттєво-еротичних і раціонально-логічних поривів душі.

Ця книга – своєрідний посібник для самоосвіти, де читач знайде напутні поради й необхідні дороговкази для захопливого мандрування в світі психологічних напрямів і течій.

Для широкого кола читачів – старшокласників, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться психологією та історією психологічної думки.

**ББК 88.1
УДК 159.9.01**

ISBN 978-966-2765-54-0

© Махній М.М., 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА · 5

Розділ 1. ОНТОЛОГІЯ ДУШІ: ЩО МИ НАЗИВАЄМО ПСИХІКОЮ? · 7

- ПІД ЗНАКОМ “Ψ” · 8
- PSYCHOLOGICA PSYCHOLOGICAL · 12
- НАУКА ПРО ДУШУ: ВИКРАДЕННЯ ТИТУЛУ · 18
- СИЛА ДУХУ: ТВОРЕННЯ СЕБЕ · 25
- МАТРИЦЯ ЩАСТЯ: “ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ!” · 31

Розділ 2. АНТРОПОПСИХОГЕНЕЗ: ІЗ ЧОГО СТВОРЕНА ЛЮДСЬКА ДУША? · 39

- ТЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ: ГЛИБИННИЙ ЛОГОС ПСИХЕЇ · 40
- ПОСТІЙ ДЕНЬ ТВОРЕННЯ: ДУША ДЛЯ АДАМА · 48
- ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДСТВА: КРЕАЦІОНІЗМ ЧИ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ? · 67
- ПСИХОКОСМОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ: АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП · 95

Розділ 3. ПАЛЕОПСИХОЛОГІЯ: ДЕ ЖИВЕ ПЕРВІСНА МЕНТАЛЬНІСТЬ? · 120

- АНІМІЗМ: ПЕРВІСНА ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ · 121
- ТОТЕМ І ТАБУ: ЕТИКА ПЕРШОПРЕДКІВ · 134
- ДОЛЯ: ТАЛАН ЧИ ЖИТТЄВИЙ СЦЕНАРІЙ? · 142
- ШАМАНІЗМ: ПСИХОТЕРАПІЯ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ · 163

Розділ 4. АМУРОЛОГІЯ: ЯК ЕРОТИЧНІСТЬ ВПЛИВАЄ НА ДУХОВНІСТЬ? · 173

- ПСИХЕЯ І ЕРОС: СИМВОЛІКА МІФОЛОГІЧНОГО ШЛЮБУ · 174
АНТИЧНА АМУРОЛОГІЯ: У ПОЛОНІ ПРИСТРАСТЕЙ · 180
ФОРМУЛА КОХАННЯ: СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ · 195
ДРУЖБА: ВЗАЄМНА ПРИЯЗНЬ ЧИ ОДНОДУМНІСТЬ? · 228
ХРИСТИЯНСЬКА ЛЮБОВ: ВИКЛИК ЕРОСУ ЧИ ЄДНІСТЬ З БОГОМ? · 246

Розділ 5. ЧОЛОВІК І ЖІНКА: ПСИХОІСТОРІЯ СТАТІ І СЕКСУАЛЬНОСТІ · 265

- СТАТЕВА ІЄРАРХІЯ: АНТИЧНІ МОДЕЛІ · 267
ПАТРІАРХАЛЬНІСТЬ ПЛОТІ: МІЖ БЛУДОМ І ШЛЮБОМ · 275
ДУХ ПРОСВІТНИЦТВА: ЗА РІВНОПРАВ'Я СТАТЕЙ · 289
ЕРА ЛІБІДО: ЛАБІРИНТИ ПРИСТРАСТІ · 305
ГЕНДЕРНИЙ КЛОПІТ: СТАТЕВІ РОЛІ І СУСПІЛЬСТВО · 323
ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЯ СЕКСУ: ПОЛІАМУРНІ ПРАКТИКИ · 332

Розділ 6. ТЕОПСИХОЛОГІЯ: ЧИ ВКАЗУЄ ВІРА ШЛЯХ ДО СПАСІННЯ? · 342

- ПСИХОЛОГІЯ БУДДИЗМУ: ПРОБУДЖЕННЯ ІСТИН · 345
ДАОСИЗМ І КОНФУЦАНСТВО: ШЛЯХ ДО ЛЮДИНОЛЮБСТВА · 358
ХРИСТИЯНСЬКА ДУША: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ · 371
МІСТИЧНИЙ ІСЛАМ: ДУХОВНЕ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ В СУФІЗМІ · 393

ПІСЛЯМОВА · 411

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ · 413

ПЕРЕДМОВА

- Досконалість людини – це стан душі.
Сократ

Чи сподобалося б вам за-
для розваги й утіхи занури-
тись у плин часу, простору
й матерії і стати солонува-
тим океаном, або ж струн-
ким кипарисом, або ж кра-
сунею-жінкою чи вродлив-
цем-чоловіком? Скільки ро-
ків вам знадобиться, щоб
осягнути вже у цій новій
формі своїй те, чим ви є
тепер?

Яка повинна бути мета
наших людських поривів?

Як дати раду мільйонам
людських проблем?

Хто я?

Хто ми?

Що це за світ навколо
нас?

Питання про людину, її місце та призначення у світі назива-
ють “вічними питаннями”, тому що мислячі люди завжди стави-
ли їх перед собою. І поки існуватиме людство, воно прагнутиме
знайти відповіді на них.

З того далекого часу, коли людина поставила перед собою ви-
могу пізнати саму себе, почалося цілеспрямоване вивчення пси-
хічних здатностей людини. Історія всесвітньої психології має та-
кі сторінки, що розкривають саме таємниці людської поведінки.
Чимало великих мислителів минулого зазнавало незалежно один
від одного прозріння того, хто ми такі й звідки ми з’явилися. Але
світ і людина постійно змінюються. Тому кожне нове покоління
людей, як і кожна окрема людина, змушене знову і знову шука-
ти свої відповіді на ці питання, а не лише задовольнятися тими,
які були знайдені раніше.

Ще в Стародавній Індії людину вважали двічі народженою. Малося на увазі, що перший раз людина приходить у світ як жива істота, а з часом, формуючи світогляд, вона ніби народжується вдруге, духовно, для самої себе.

Мудреці стародавнього світу глибокий зміст нашого природного буття часто викладали символічною мовою вишуканих оповідей та притч, розкішними метафорами, що їх могли зрозуміти лише втаємничені. Велетні-першопрохідці (Геракліт, Платон, Арістотель, Будда, Конфуцій...) здолали високі гори космічної свідомості й на основі власної спостережливості змалювали нам картину психологічних обрїїв. Звичайно, давні мислителі не були психологами у сучасному розумінні, але вони мали безпосереднє відношення до розв'язання головної проблеми людського буття – самопізнання, а отже, – до становлення психологічної науки.

У свою чергу, на початку третього тисячоліття перед психологією постає завдання здійснити самопізнання через власну історію, збагнути себе, зберегти найпотаємніше, як головний предмет своїх досліджень.

Потреба проникнення в таїнства душевного світу обумовлює активізацію нових психологічних напрямів, які не відкидають попередні надбання як непотрібний дивацький архів застарілих знань, а навпаки, користуються ними, як скарбницею, що збагачує сучасну психологічну аналітичну думку.

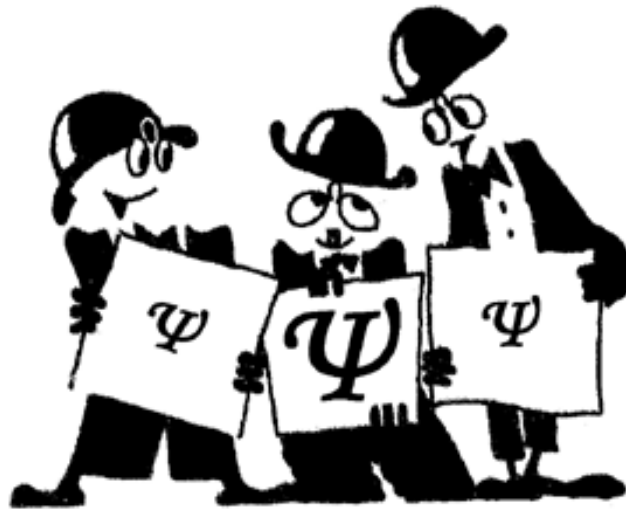
Наснагою і натхненням для створення цієї книги став багаторічний досвід викладання автором курсу історії психології для студентів-психологів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Свою мету я вбачав не стільки в тому, щоб додати ще одну краплину до безмежного океану написаного про історію науки, як у тому, щоб показати виховний вплив психологічної думки минулого на життя нашого сучасника, перед яким стоїть теж саме одвічне завдання: "пізнай самого себе".

Ця книга – своєрідний посібник для самоосвіти, де читач, що лише розпочинає знайомство з наукою про душу, знайде напутні поради й необхідні дороговкази для подальшого мандрування в світі психологічних напрямів і течій.

Спробуємо піднятися в своєму пізнанні!

Розділ 1.

ОНТОЛОГІЯ ДУШІ: ЩО МИ НАЗИВАЄМО ПСИХІКОЮ?

- *Онтологія* – (лат. *ontologia* від грец. *ὄντος* – суще, те, що існує і грец. *λόγος* – учення, наука) – це вчення про буття, розділ філософії, у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сущісного, найважливішого.
- *Психіка* (від давньогрецького слова *ψυχή* – дихання, душа) – система явищ суб'єктивного внутрішнього світу людини та тварин; буквально, те що притаманне психеї, душі.

ПІД ЗНАКОМ “Ψ”

PSYCHOLOGICA PSYCHOLOGICAL

НАУКА ПРО ДУШУ: ВИКРАДЕННЯ ТИТУЛУ

СИЛА ДУХУ: ТВОРЕННЯ СЕБЕ

МАТРИЦЯ ЩАСТЯ: “ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ!”

ПІД ЗНАКОМ “Ψ”

Психологи для позначення своєї науки використовують грецьку букву “*psi*”. А ви ніколи не замислювалися, чому вони любляють саме цю літеру? Чому ця буква виглядає саме так? Чому її назвали “*пси*”?

Чому психологія називається саме психологією? ...

У IX столітті до н.е. греки познайомилися з фінікійським алфавітом. Цей алфавіт грекам сподобався і вони перейняли його собі. Треба зауважити, що в фінікійському алфавіті були відсутні голосні літери (читач повинен був сам здогадатися, які букви пропущені), греки ж ввели їх і тим самим створили перший справжній алфавіт. Вони також запровадили у вжиток п'ять нових символів: Ω (омега), Υ (іпсилон), Φ (фі), Χ (хі) і Ψ (пси).

Ψ – це 23-тя буква грецької абетки і за системою алфавітного запису чисел має числове значення 700. Від літери “*пси*” походить однойменна кирилична літера ψ старослов'янської абетки, яка нині використовується лише в церковнослов'янській мові.

За езотеричною версією тлумачення грецького алфавіту літера Ψ позначає небесне світло, втілене в бога неба Зевса. Вона має також другорядне значення, тобто денне світло, а більш конкретно – кульмінаційний момент полудня. Звідси, цій літері відповідає момент осяяння, ясного й точного бачення. Вона також символізує небесне сяйво Христа. Гематрія, давнє вчення про приховане цифрове значення слів, визначає числову вартість слова “*PSY*” відповідно до слів ΠΙΣΤΟΝ (“вірний”) і ΠΝΕΥΜΑ ΑΓΙΟΝ (“Святий Дух”).

Вважається, що зовнішній вигляд літери Ψ символізує тризуб грецького бога моря Посейдона, культ якого був дуже поширений у Стародавній Греції. Власне про тризуб Посейдона існує чимало міфів. Своїм тризубцем Посейдон нібито розривав землю і, глибоко розпорюючи її тіло, створював затоки і протоки. Сам же тризуб Посейдона символізує поділ світу на три сфери: земну, небесну і духовну, і є союзом трьох першоеlementів – повітря, води й землі.

Тож який зв'язок між психологією та цією буквою? Як відомо, термін “психологія” давньогрецького походження. Він складений з двох слів: *ψυχη* (“*psyche*”, “псюхе”) – душа і *λογος* (“*logos*”) –

знання або вчення. Однак, впровадження його відбулося не в античній Греції, а в Європі в XVI столітті. Творцями терміна “психологія”, що в дослівному перекладі означає “наука про душу”, були німецькі вчені Рудольф Геккель (Гокленіус) та Отто Касманн. У 1590 р. професор філософії Геккель видав латинською мовою книгу під назвою “Психологія”, яка мала значну популярність і протягом семи років витримала три видання. В 1594 р. послідовник Геккеля Отто Касманн продовжив дослідження душі в книзі під назвою “Антропологічна психологія”. Проте це слово отримало загальне визнання в XVIII ст. після робіт німецького філософа Христіана Вольфа, книги якого називалися “Раціональна психологія” (1732) і “Емпірична психологія” (1734).

Про використання слова “психолог” в російській мові говорить репліка Мефістофеля в пушкінській “Сцені з Фауста”: “Психолог я... О, це наука!”. Цей фрагмент був вперше опублікований в “Московському віснику” за 1828 рік:

В своїм альбомі запиши:
Fastidium est quies: скука –
Перепочинок для душі.
Психолог я... О, це наука!
Чи ти коли не нудьгував?
Подумай, зваж... Чи тої хвилі,
Як над Вергілієм дрімав,
А розум твій різки будили?
Чи як трояндами вінчав
Дівчат прихильних в час дозвілля
І в буйстві шумнім дарував
Їм пал вечірнього похмілля?
Чи в дні, як дух заглибивсь твій
У вир великодушних мрій,
В наук незвідані глиботи?
Але чи не тоді, з нудоти,
Як арлекіну, ти мені
Звелів явитись у вогні?
Я бісом влєсливим звивався,
Тебе розважить намагався,
По духах, по відьмах возив.
І що ж? Нічим не звеселив.
Бажав ти слави – і діждався,
Хотів кохатись – закохався.
Узяв з життя, що можна лиш,
Чи ж був щасливий ти?

Переклад Л.С. Первомайського

Як відомо, в ті часи психології як окремої науки ще не було. Психолог означав знавця людських пристрастей і характерів. Проте дослідження меж проблеми, пов'язаної із цим терміном, безсумнівно, сприяло консолідації психології, внутрішньої структури та міждисциплінарних її зв'язків. Згодом виникає і фах психолога.

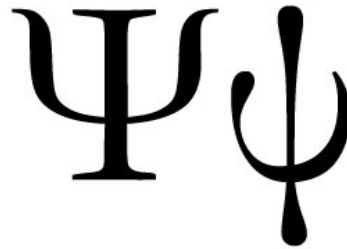
Психологічну науку загалом можна уявити у вигляді піраміди-символу поступового, прогресивного руху:

- тисячоліття практичного досвіду;
- століття філософських роздумів;
- десятиліття експериментальної науки.

Якщо наукова психологія виникла порівняно недавно, то життєве психологічне знання завжди було включене в різноманітні види людської практики.

- *У психології довге минуле, але коротка історія.*
Герман Еббінгауз

Після того, як психологія стала наукою, слово “психологія” стали вживати набагато частіше. За однією з версій, використання грецької букви Ψ для позначення терміну “психологія” уперше стали застосовувати студенти філософських факультетів для скорочення запису лекцій з психології, де це слово вживалося практично постійно. Треба зауважити, що подібне скорочення застосовується не тільки у нас в країні, але і за кордоном.

У науковій фантастиці й парапсихологічних дослідженнях часто конструюють нові слова, пов'язані з розумом, мозком або душею, за допомогою префікса “пси-”. Починаючи з середини ХХ ст. різноманіття парапсихологічних феноменів почали позначатися грецької буквою “ Ψ ”, звідси походять вирази – “пси-явища”, “пси-феномени”, “пси-фактор” та ін. В сучасній квантовій фізиці літера Ψ широко використовується для позначення хвильової функції (*Ψ-функції*).

Знання про особливі, незвичайні *ψ-феномени* стають особливо актуальними на сучасному етапі. Відбувається це завдяки тому, що синтез наукових і позанаукових систем знань стає все

більш усвідомлюваною необхідністю, свого роду “велінням часу”, особливо, якщо мова заходить про такий унікальний за своєю складністю об’єкт, як людина. Адже психіка як особлива форма реальності може вивчатися з філософсько-наукових позицій і включати в себе не тільки звичайні, але й екстраординарні психічні явища. В рамках даного підходу особливий інтерес для дослідження представляє група незвичайних психічних явищ, умовно іменованих псі-феноменами, таких, наприклад, як, яснобачення, телепатія, психокінез і т.п. Дані явища канонічної наукою, у кращому випадку, ігноруються, а в гіршому стають мішенню для критики, і навіть сам факт їх існування ставиться під сумнів.

Психіка може розглядатися як об’єктивна реальність, що існує незалежно від тілесних носіїв земного походження і в своїх метафізичних визначеннях підноситься до таких метапонять, як Абсолютний Дух, Космічний Розум, Логос тощо. Більш традиційною є думка, що психіка може існувати лише в межах окремої тілесності, що тільки індивід може бути носієм і суб’єктом психічного життя. Різними сьогодні можуть бути навіть погляди щодо виникнення психічної реальності:

- існувала завжди;
- створена Богом;
- занесена з інших Галактик;
- сформувалася в процесі еволюції як функція матерії, тощо.

PSYCHOLOGICA PSYCHOLOGICAL

- Певним чином душа є все суще.
Арістотель

Історія психології знає непоодинокі випадки зведення психічного як цілісного утворення до його складових. Відтак виникали і набували розвитку різні “психології”, кожна з яких намагалася переконати світ, що саме вона є єдиним справжнім, принаймні основним, суб’єктом наукового пізнання психічної реальності як такої.

З одного боку, це можна розглядати як своєрідну ілюзію, що, однак, породжує необхідну для розвитку “науки про душу” ситуацію змагання і навіть конкурентної боротьби. З іншого боку, кожна з “психологій”, що виборола собі право на існування, хоче вона того чи ні, просто змушена шукати відповіді на питання, які стосуються природи психічного як цілого. Адже не можна розкрити сутність тієї ж свідомості чи, скажімо, несвідомого, не зрозумівши того, чим є психічне як таке за своєю природою і за своєю сутністю.

Які основні проблеми, пов’язані з визначенням об’єкта психології, актуальні для сучасної науки?

Чи вважають сучасні науковці психіку окремим сущим чи ні?

Для того, щоб психологія вважалася самостійною наукою, вона має відстоювати думку про онтологічну самодостатність психічного.

Розуміння психічного винятково як властивості матерії робить неможливим вивчення психічного як реальності, що об’єктивно існує. “Замикання” психічного на фізіологію позбав-

ляє психічне саморуху, енергетичних характеристик. Тому стає абсолютною неминучістю виявлення “причин” у біології, у соціумі, у логіці.

В результаті виходить, що психічне втрачає власні закони: на психічне переносяться або механічні (хімічні, термодинамічні, синергетичні тощо), або *герменевтичні закономірності*. Але головне все ж у тому, що психічне при такому підході неминуче зводиться до непсихічного. Тим часом, відома вимога “*psychologica – psychological*” (пояснювати психічне психічним) як і раніше актуальна для психології.

- *Герменевтика* (від грец. *ερμηνεύειν* – тлумачити) – у первісному значенні – напрям наукової діяльності, пов’язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів.

Тому може варто прислухатися до думки видатного психолога ХХ ст. Карла Густава Юнга про те, що психіка цілком заслуговує на те, щоб до неї ставились як до самостійного феномена. Немає підстав вважати її *епіфеноменом*, хоч вона може залежати від роботи мозку. Це було б так само неправильно, як вважати життя епіфеноменом хімії вуглецевих сполук.

- *Епіфеномен* – побічне явище, супутне іншим явищам, філософський і психологічний термін, який використовують для тлумачення свідомості, що розглядається як супровідний наслідок діяльності вищої нервової системи, як результат відображення дійсності.

- *Психологія – це вираження словами того, чого не можна ними виразити.*
Джон Голсуорсі

Інша проблема з визначенням об’єкта психології стосується з’ясування питання, вважати ним індивіда як носія психіки, чи все ж визнавати психічне об’єктом, що належить індивідові. Дійсно, психіка начебто губиться десь між індивідом і його психічними властивостями. Реальний чи абстрактний індивід (чи їх сукупність) може бути об’єктом, але якоїсь загальної науки про людину чи живий світ взагалі. При цьому поняття об’єкта конкретної науки, зокрема психології, втрачає сенс, якщо цей об’єкт нічим не відрізнятиметься від об’єкта інших наук – анатомії, фізіології, генетики, фармакології.

Подібні проблеми виникають з визначенням об’єкта психології, коли йдеться про людину як особистість, суб’єкта, індивідуальність. Адже ці категорії використовують й інші науки. Тому психологія як суб’єкт пізнання, визначаючи своїм об’єктом психічну

реальність, має зауважувати, що усі поняття і категорії, якими вона користується (“людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність”, “суб’єкт”, а також “свідомість”, “діяльність”, “поведінка”, “мислення”, “почуття”, “воля” тощо), позначають той чи інший різновид, форму, прояви психічної реальності, психічного життя, які об’єктивно існують. Але для цього належить мати онтологічний критерій психічного, який, до речі, повинні визнавати не тільки психологи, але й представники усіх інших наук, аби домовитись про міждисциплінарні кордони і зв’язки.

- *Серед усіх підходів до людини психологія – найворожбитніший, найзалежніший від часу підхід.*
Ролан Барт

Якими ж є основні ознаки того, що ми називаємо психікою?

Історичний експурс у проблему природи психічного, а також аналіз сучасних визначень психіки дозволяють зробити наступні узагальнення.

Психіка (від грецького *psychikos* – душевний) – це системна властивість високоорганізованої матерії (мозку), що полягає в активному відображенні, розумінні і творенні суб’єктом об’єктів навколишнього світу. Узагальнюючи інформацію з різних наукових джерел, можна дійти висновку, що психіка з’являється на певному етапі біологічної еволюції, перебуває в єдності з тілесними процесами і характеризується активністю, цілісністю, співвіднесеністю зі світом.

Психіка людини, на відміну від психіки тварини, характеризується свідомістю і включає в себе не тільки психічні образи, але й ціннісні орієнтації, смисли і значення. Вона може виступати у формі знання, переживання. Розрізняються *несвідома, підсвідома, свідома і надсвідома* сфери психічної активності. Активність психіки може виявлятися на рівні чуттєвості, простих реакцій на подразник, але може сягати й рівня діяльності, і тоді йдеться про власне психічну діяльність, що виконує регулятивну і креативну функції.

Психіка забезпечує зворотний зв’язок між потребами, діями, спрямованими на їх задоволення, і результатами цих дій. Йдеться також про таку властивість психіки, як *рефлексивність і самосвідомість*.

- *Рефлексивність* (reflexive – відображений) – це здатність відображати не лише свій образ “Я”, а й усвідомлювати сутність своєї взаємодії з іншими людьми.

- *Самосвідомість* (англ. self-consciousness, рос. самосознание) – це здатність людської психіки усвідомлювати власні якості, властивості та ознаки.

Психіка, що віддзеркалює саму себе і утверджується в цій якості, трансформується у форму, яку ми позначаємо особовим займенником “Я”.

Я відчуваю причетність і прилученість до всього, що відбувається зі мною, вважаю себе не тільки відповідальним носієм і власником своїх психічних процесів, якостей і станів, але й автором своїх думок, рішень, причиною своїх успіхів і невдач. Я є центром і центратором мого психічного життя. Я не тільки чогось прагну і щось можу, але також дію у напрямі досягнення своєї мети.

Проте залишається відкритим питання, з якої “матерії” зіткане наше “Я”: чи з тієї ж, що і “моя” психіка? Якщо так, то виходить, що одне психічне є носієм і суб’єктом іншого психічного. Отже, напевно, не тільки моя психіка, але і я сам як суб’єкт психічної активності можу бути об’єктом науково-психологічного пізнання.

- *Психіка – це система, яка сама себе регулює.*
Макс Люшер

Сучасні науковці пропонують широке узагальнення сутнісних онтологічних ознак психічної реальності. До переліку атрибутів психічного вони відносять:

- властивість психічних явищ бути представленими у свідомості у формі самодостатніх утворень;
- самовірогідність свідомості в цілому та окремих психічних феноменів;
- рефлексивність, тобто здатність психіки відображати в собі свої власні стани, якості, процеси;

· саморозщеплюваність і наступна векторізованість психічних феноменів;

· сомопороджуваність, генерованість усвідомлюваних явищ, у тому числі й психічними структурами.

При цьому визначаються й специфічні ознаки психічного: чутливість, сприйнятливість, здатність до переживання, опредмечуваність, доцільність, здатність до самонавчання, здатність до засвоєння чужого досвіду тощо.

Ці та інші знання суттєво розширюють горизонти розуміння природи психічного. Проте чим більш деталізовано стає його сутнісна картина, тим менше вона відповідає критеріям душевності і духовності.

Чому так відбувається і який вихід можна знайти з цієї патологічної ситуації? Можливо, вихід в тому, щоби спробувати знайти місце поняттям “душа” і “дух” в системі психологічної науки, попередньо домовившись розглядати психічне в його широкому і вузькому розумінні?

Йдеться не про те, щоби спробувати замінити слово психіка на слово душа і таким чином відновити історичну справедливість. Адже відтоді, коли психіку називали душею, у пізнанні психічного світу було зроблено багато наукових відкриттів, в той час як поняття “душа” не отримувало належного розвитку через консерватизм релігійних форм пізнання, а також через ігнорування його психологічною наукою. Отже якщо ми погоджуємося вважати об'єктом психологічної науки психічну реальність у всіх її проявах, то питання полягає в тому, чи можна підвести під це поняття (в його широкому розумінні) те, що ми маємо на увазі, коли говоримо про душу і дух.

Спробуємо з'ясувати можливість такого “підведення”.

- У психології те, що вірно, на жаль, не нове,
а те, що нове, невірно.
Герман Еббінгауз

Поняття “психіка”, незважаючи на довгу історію, а можливо якраз завдяки цьому, має нині багато тлумачень. Воно може використовуватися в метафізичних пояснювальних схемах в одному змістовому контексті з такими поняттями, як “душа”, “дух”, “світовий розум” тощо, що, з відомих причин, ще не набули статусу наукових категорій. Тут може йтися про “психологічне поле” планети чи Всесвіту в цілому, про “психічну енергію” і “психоген-

нератори”, що її виробляють, про передачу думки на відстань.

Під словом “психіка” можна розуміти й окрему субстанціальну систему, що сама генерує із себе реальність як таку, включаючи і саму себе.

Знову ж таки, як наукова метафора поняття “психіка” (певною мірою вимушено) застосовується для позначення все ще не до кінця зрозумілих нейрофізіологічних процесів, що відбуваються у мозку, а, точніше, того в його функціонуванні, що вже не є власне фізіологічним, але ще не є власне психічним. Тобто для фіксації моменту, процесу і механізму переходу матеріального в ідеальне і навпаки. Як відомо, авторитетний російський фізіолог Іван Павлов (1849-1936) використовував термін “психологічна секреція” для позначення тих перших крапель слини, що їх викликав до того нейтральний стимул.

Під поняття “психіка” можна підводити різні характеристики того, що відбувається у позатілесному світі. У психології, яка з моменту свого наукового самовизначення пішла традиційним шляхом аналізу, склалося так, що кожне із наведених вище тлумачень психічної реальності прагнуло виокремитися, самоствердитися в ролі основного чи навіть єдиного наукового напрямку. Зрозуміло, що паралельно з аналізом відбувався й синтез.

У різних джерелах зустрічаються такі поняття, як “психічне життя”, “психічний світ” тощо. Тут і виникає проблема узгодження семантичних контекстів уявлення про психічне, що, з одного боку, може бути досить конкретним, як, наприклад, реакція на подразник, а з іншого – відповідати критеріям *душевності і духовності*.

НАУКА ПРО ДУШУ: ВИКРАДЕННЯ ТИТУЛУ

- *Кожна душа – елемент Періодичної системи Бога.*
Степан Балакин

На думку російсько-го релігійного філософа і психолога Семена Франка (1877-1950), прекрасне визначення “психологія – вчення про душу” – було просто незаконно викрадене й використане як титул для іншої наукової галузі. При цьому ми не стоїмо перед фактом заміни одних вчень про душу іншими, а перед фактом суцільного усунення вчення про душу і заміну його вивченням так званих “душевних явищ”, відрваних від їх внутрішнього ґрунту.

Нинішня психологія не є наукою про душу, а, у кращому випадку, сумішшю якихось логічних, соціальних, фізіологічних, філософських побудов і умовисновків. Одне безсумнівно, констатує С. Франк: “живий, цілісний внутрішній світ людини, людська особистість, те, що ми поза всякою теорією називаємо нашою “душею”, нашим “духовним світом”, у цій науці повністю відсутнє... Те, що нині відсутнє, і відсутність чого ми хворобливо відчуваємо, є саме наукове, чисто теоретичне пізнання сутності людської душі”.

На думку сучасного канадського психолога Жо Годфруа, уявлення про нематеріальну душу, яка управляє матеріальним організмом, – це дуалістична концепція, що сягає часів доісторичних. “У науковій психології однак утвердилось уявлення, що наші почуття і думки – це лише результат життєдіяльності нервових клітин, об’єднаних в один орган – головний мозок”, – конс-

татує він у своїй праці “Що таке психологія”.

Зрозуміло, що визначення психіки як функції мозку не можуть не викликати запитань, а то й досить жорстких критичних зауважень з боку психологів, які визнають реальність душі. Чому, запитують вони, психологія відмовляється від поняття душі, але все ж продовжує називати себе “наукою про душу”?

Представники сучасної християнської психології ще критичніше й емоційніше висловлюються щодо цього, зазначаючи, що світська наукова психологія страждає на разючу бідність думок і висновків. Що всі “відкриття” її – метушня навколо одного і того ж стовпа. Під різними термінами, що можуть викликати враження тільки у мало- і напівграмотних людей, приховується повна злиденність змісту. Вчені психологи не знають і не підозрюють про існування ні тих почуттів, ні тих настроїв, якими горить подвижник. Навіть рух власних пристрастей, гордості, марнослав'я, зневіри тощо вони не вивчають. І, мовляв, зовсім інша річ – святоотеческа психологія. Це – одкровення нового життя, це проникнення в такі куточки й глибини людського духу, які жодному психологові з усіма його тонкими інструментами не під силу. Вивчення такої психології означає входження в неозоре море духовних одкровень і осяянь.

Що ж може відповісти сучасна наукова психологія на ці закиди?

- Душа заважає психології бути науковою. Заважає навіть ім'я – Психологія. Варіантів заміни, часом пародійних, безліч: біхевіоризм, менталізм, когнітивізм, коннекціонізм – в США.
Не відстаємо і ми ...
Володимир Зінченко

Насамперед слід пригадати, що історія психології знає багато випадків, коли дослідники, які з тих чи інших мотивів справді вважали за недоцільне (чи навіть помилкове) застосовувати в науковій психології поняття “душа”, намагалися змінити її назву. Так, американський психолог Джон Уотсон (1878-1958) назвав психологію *біхевіоризмом*, або наукою про поведінку, російський психіатр Володимир Бехтерев (1857-1927) – *рефлексологією*, радянський академік Костянтин Корнілов (1879-1957) – *реактологією*. Іван Павлов взагалі пропонував говорити про вищу нервову діяльність, а не про психіку.

- *Біхевіоризм* (з англ. behavior – поведінка) – напрям в американській психології XX ст., де психіка зводиться до різних форм поведінки як сукупності реакцій організму на стимули зовнішнього середовища.

Тому особистість – це сукупність поведінкових реакцій, які притаманні даній людині, це організована і відносно стійка система навиків. Для біхевіористів передбачення і контроль поведінки залежать від точного визначення зовнішніх умов, які підтримують поведінку. Формула біхевіоризму “стимул-реакція” ($S - R$) провідна в біхевіоризмі. Зв'язок між S і R посилюється, якщо є підкріплення I ($S-I-R$). Підкріплення буває негативне (біль, покарання і т.д.) та позитивне. Завдання психології – за реакцією визначити можливий стимул, а за стимулом уявити певну реакцію.

- *Рефлексологія* (від *рефлекс* і *логос*) – біологізаторський напрям у російській психології, педагогії, психіатрії. Рефлексологія отримала розвиток в 1900-1930 роки і пов'язана з діяльністю В. М. Бехтерева, котрий виклав свої основні погляди в книгах “Об'єктивна психологія” (1907), “Колективна рефлексологія” (1921), “Основи загальної рефлексології” (1923).

Першовитоками рефлексології вважаються роботи з рефлекторної концепції психіки І. М. Сеченова та І. П. Павлова. У 1929 році в Ленінграді при Державному рефлексологічному інституті мозку ім. В. М. Бехтерева відбулася наукова дискусія “Рефлексологія або психологія”, що ставила на меті подолання механістичної обмеженості концепції з позицій діалектичного матеріалізму. Проте незабаром рефлексологію оголосили “імперіалістичним вченням”, що прикривається марксистськими шатами. Ліквідація рефлексології пройшла в директивному порядку.

- *Реактологія* – (від *реакція* і *логос*) – напрям у російській психології 20-х років, який тлумачив поведінку живих істот (у т. ч. й людини) лише як суму реакцій, що є основною формою прояву життя, і на цій підставі намагався дати матеріалістичне тлумачення психічних явищ. Це поняття включає такі принципи, відмінні від принципів рефлексу: а) універсальність (всіх рухів організмів, включаючи одноклітинні); б) цілісна відповідь організму, а не одного органу; в) наявність психічного у деяких представників тваринного світу.

У підручнику головного представника реактології К.М. Корнілова “Вчення про реакції людини” (1921) ставилося завдання вивчення поведінки людини як сукупності реакцій на біосоціальні подразнення. Для реактолога успадковане й набуте (біологічне та соціальне) механічно поєднуються одне з одним. Соціальне лише затіняє біологічне, не перетворюючи та не опосередковуючи його. Тому моральні почуття докорінно відмінні від, скажімо, інстинкту “стадності” тощо.

Проте існує й інша тенденція. Рухаючись в руслі природничо-наукової парадигми і тим самим відстоюючи статус повноцінної науки, психологія з часом почала розуміти, що її об'єкт – психіка все менше відповідає різним *редукціоністським* визначенням: з одного боку – фізичним і фізіологічним, а з іншого – соціологічним. Відтак завжди був і нині відбувається пошук аргументів на користь існування психічного як окремого суцього, яке сутнісно не розчиняється в іншому, а перебуває з цим іншим у взаємодії.

- *Редукціонізм* (від лат. *reductio* – повернення, приведення назад) – методологічний принцип, згідно з яким складні явища можуть бути

повністю пояснені за допомогою законів, властивих явищам простішим.

Основна критика наукової психології іншими суб'єктами пізнання психічного, душевного і духовного життя зводиться переважно до того, що вона, начебто, оминає вивчення ряду феноменів, які прийнято називати “душевними проявами” (совість, скромність, ніжність, милосердя тощо). Наступний закид стосується того, що вона досліджує все ж якісь зовнішні прояви душевної активності, але неспроможна дійти до розкриття сутнісних глибин самої душі. Ще одне зауваження зачіпає проблему цілісності внутрішнього життя людини, а власне відсутності в науковій психології уявлень про ту інстанцію чи субстанцію, яка цю цілісність забезпечує. І, нарешті, найдошкульніше зауваження стосується природи психіки, зокрема її визначення як функції мозку.

Відомо і те, що цілком компетентні і досить розгорнуті відповіді на питання, що стосуються проблеми душі, наукова психологія вже не раз давала, але, як правило, з діалектико-матеріалістичних позицій. Проте сучасна наукова психологічна думка не обмежується матеріалістичними поглядами на психіку людини.

Прикладом підходу, у якому психічне в його сутнісних ознаках і визначеннях певним чином поєднується з душевним і духовним в людині, можна вважати працю С. Франка “Душа людини”, автор якої з позицій гуманістичного філософського (онтологічного) і конкретно наукового (психологічного) знання відтворив, по суті, платонівське розуміння душі як посередника між світом ідей і світом речей. “Голова душі перебуває на небі, ноги її на землі”. Цією цитатою з Плотіна завершує С. Франк своє фундаментальне дослідження природи людської душі.

- *Психологія, покликана стати наукою про душу, стала наукою про її відсутність.
Василь Ключевський*

Дехто з представників сучасної наукової психології у своєму прагненні зірвати з неї ярлик “бездушності”, говорить, що її відрив від теми душі був історично обумовленим, зокрема й необхідністю поглибленого об'єктивного вивчення її проявів, а саме – механізмів функціонування психіки, різних психічних функцій, процесів, що мало велике значення для практики.

Вітчизняний психолог Георгій Челпанов (1862-1936) зауважував, що психічні явища в принципі можна вивчати, абстрагуючись певною мірою від того, що психологія є наука про душу, тобто від остаточного розуміння сутності психічного, наприклад, його неперотяжності тощо.

Для російського теоретика культури Михайла Бахтіна (1895-1975) і душа, і особистість – унікальні, індивідуальні цілі, принципово незавершені, що виражають себе згідно з поточним, знову ж таки унікальним діалогом.

М. Бахтін вважав, що принципово неможливо вивчати душу традиційними природничо-науковими методами: “Проблема душі методологічно є проблемою естетики, вона не може бути проблемою психології, науки безоціночної і каузальної, оскільки душа, хоча і розвивається і постає в часі, є індивідуальним, цілісним і вільним цілим”.

Російський психолог Борис Братусь, прагнучи з’ясувати причини і наслідки втрати науковою психологією свого основного об’єкта – людської душі, вбачає можливість подолання цієї суперечності у визнанні її божественної природи. Мовляв, наукова психологія має згадати про своє походження, про свої корені, про ту умову, без якої вона, як і всі наші знання, не мають сенсу, а саме – умови існування вищих проявів душі, її Божественного походження і безсмертя. При цьому автор знаходить підтримку у Преосвященного Анастасія, який 1914 року при відкритті першого в Росії Психологічного інституту визнав можливість і доречність наукового психологічного дослідження, але тільки “зовнішньої сторони душі”, тієї її частини, що обернена до матеріального світу, з яким душа зв’язується через тіло. “Але чи

можна досліджувати шляхом експерименту внутрішню сутність душі, чи можна виміряти її вищі прояви?” – запитував він. І був категоричний у відповіді, зазначаючи, що не до позитивних, але до найбільш спотворених результатів призвели б такі спроби.

Ці грізні застереження служителя церкви не повинні особливо бентежити наукових психологів. Адже, як виявляється, істотними ознаками душі тут пропонується розглядати “потаємність”, “невимовність”, “невловимість” – ознаки, які нічого не говорять про саму душу, а лише стверджують складність, а то й принципову неможливість її наукового психологічного пізнання. Можливо, подібні закиди слід розуміти так, що “душевне”, “духовне” взагалі не слід намагатися пізнавати, що це не тільки неможливо і непотрібно, але й небезпечно для людини?

Напевно, не варто надто перейматися такими загрозами, але слід визнати, що у своєму русі до сутнісних глибин психічного (а не тільки фізичного) світу, наука має враховувати як життєдайні, так і небезпечні наслідки своєї пізнавальної активності. Тобто слід, принаймні, припустити наявність межі, яку психологія не може переступати, не зваживши на те, чи буде це знання позитивним для людства тут і тепер, а також там і тоді.

До речі, зрозуміти і якось зняти цю суперечність дозволяє міркування про психологію і релігію як про специфічні соціальні інститути психотерапевтичної самопомоги, що їх людство створило і користується їх послугами, в одному випадку, більше спираючись на *раціональну терапію*, а в іншому – на *сугестивну*.

- *Раціональна психотерапія* (від лат. ratio – розум) – це вплив на особу за допомогою логічно аргументованих роз’яснень; здійснюється шляхом пояснення, повідомлення пацієнту того, що він не знає і не розуміє і що може похитнути його помилкові переконання.
- *Сугестивна терапія* (від лат. suggestio – навіювання) – форма психотерапії, де усунення тілесних і психічних порушень досягається за рахунок застосування навіювання (гіпнозу, переконання).

- *І все ж таки душа не пісня, її по нотах ніколи не розкласти.*
Володимир Черніцин

Але якщо визнавати реальність індивідуальної людської душі, то чому б не спробувати дати їй науково-психологічне визначення без посилення на міфи та релігійні догмати? І такі спроби все частіше можна спостерігати в сучасній психології.

Російський психолог Володимир Шадріков, наприклад, аналі-

зуючи сутність і зміст сучасних науково-психологічних уявлень про внутрішній світ людини, підкреслює, що це, насамперед, – “живий” світ, а “потребово-емоційно-інформаційна субстанція, що представляє внутрішній світ – це жива субстанція”. Відтак можна сказати, зауважує вчений, що ця потребово-емоційно-інформаційна субстанція і є душа людини. Ця душа живе в єдності з тілом і відносно незалежна від зовнішнього світу. Душа живе й може сама себе рефлексувати, може в кожен момент часу проживати все життя або окремі події. З цього погляду душа живе поза часом. Душу не слід зводити до її проявів: окремих відчуттів, прагнень, думок. Вона, як ціле, не зводиться до своїх частин і водночас не існує поза психічними явищами. Виходячи з цих міркувань, В. Шадриков робить висновок, що “душа” цілком заслуговує на те, щоб її було визнано науковим поняттям.

Цей висновок дослідник підкріплює посиланням на Г. Челпанова, який вважав, що наш психічний організм не є простим механічним поєднання окремих частин, а чимось цілим, єдиним, подібним до тілесного організму. Цій єдності властива сталість і відносна незмінність, а це – ті властивості, які характеризують субстанцію.

Слово “душа” в українській мові використовується переважно у двох аспектах: як “внутрішній, психічний світ людини”, її переживання, настрої, почуття тощо, а також і в теологічному плані – як щось безсмертне, нематеріальне, що існує незалежно від тіла, що зв’язує людину з Богом. При цьому найчастіше слово душа вживається в значенні “внутрішній психічний (психологічний) світ” людини. У релігійному значенні воно вживається набагато рідше.

Українська дослідниця Олена Донченко з позицій *фрактальної психології* вводить поняття “*психофракталу*” як “інформаційно-енергетичної епіструктури”, що є породженням так званої польової, вільної психіки, яку в народі називають душею чи духом. Це той дух-душа, який можна зіпсувати, ушкодити, спотворити, але який неможливо знищити.

- *Психофрактал* (лат. fractus – самоподібна структура) – базова складова психіки людини, яка утворена під впливом окремої незалежної групи факторів і виконує системну регуляцію психіки впродовж усього життя або її окремої фази. У психофракталах міститься механізм притягування (відштовхування) однієї людини до іншої.

СИЛА ДУХУ: ТВОРЕННЯ СЕБЕ

- *Тлінне тіло дух вічний рухає.
Марк Туллій Цицерон*

Якщо душа асоціюється з науковим уявленням про “внутрішній світ людини”, “потребово-емоційно-інформаційну субстанцію”, “інформаційно-енергетичну епіструктуру”, то з чим тоді слід асоціювати поняття “дух” і як бути з поняттям психіки чи психічної реальності, якщо два попередні поняття таки будуть включені в науковий обіг?

Відповідь на це питання намагався свого часу знайти видатний вітчизняний психолог Сергій Рубінштейн (1889-1960). Психічна діяльність як така, зазначав він, безпосередньо відноситься до природного світу, у своєму функціональному аспекті виступає як природне явище. Однак, беручи участь у регуляції дій індивіда, виражаючи його потреби, інтереси, ставлення до світу, вона виступає вже в іншій якості: як душевна діяльність, як свідомість, що передбачає ставлення суб'єкта до об'єктивної діяльності, чи як духовна діяльність, що має той чи інший ідейний зміст. Як діяльність мозку, психічна діяльність є чисто природним явищем. Як регулятивна інстанція, що існує незалежно від рефлексії, вона набуває статусу “душевної діяльності”. Насичена ставленнями людини до інших людей, вона виступає як “душевна”, але вже в іншому розумінні цього слова. В міру того, як з життя й діяльності людини, з її безпосередніх переживань виділяється рефлексія на світ і на саму себе, психічна діяльність починає виступати як свідомість. Коли людина в ході суспільного життя освоює зміст знань, її психічна діяльність ви-

ступає знову в новій якості – духовної діяльності.

- *Людський дух найсильніший, він знає, що може зробити все.*
Роберт Кійосакі

Як можна зрозуміти, С. Рубінштейн для того, щоб зняти з понять душі і духу містичний ореол і ввести їх в лоно науки, послуговується категорією “діяльність” і вибудовує чітку пояснювальну модель: діяльність мозкова – діяльність психічна – діяльність душевна – діяльність духовна. При цьому дві останні він розглядає як форми і рівні прояву саме психічної діяльності, що дає певні підстави вважати душевне і духовне об’єктом психологічної науки.

Проте залишається відкритим питання про те, хто є суб’єктом усіх цих діяльностей? Адже в історії психології можна зустріти чимало випадків, коли таким суб’єктом вважався саме дух чи саме душа. При цьому відсилання до поняття “людина” не знімає проблеми. Адже заміна одного невизначеного поняття іншим нічого науці дати не може.

Отже варто спробувати, услід за С. Рубінштейном, продовжити співвідносний аналіз понять “психіка”, “душа” і “дух”, маючи на увазі те, що у “психічної діяльності” має бути свій “діяч”.

- *Здоровий дух не боїться брати з собою в дорогу вагомий вантаж цінностей минулого.*
Йоган Гейзінга

Так, найбільш суттєвою ознакою того, що позначається словом “Дух” (з великої літери), є здатність останнього творити світ із себе, бути вільним суб’єктом процесу постійного оновлення цього світу за законами істини, добра, краси і любові. Духовний рівень, не заперечуючи всі інші, вважається вищим у становленні людини людиною. Духовне протистоїть земному в тому сенсі, що прагне піднести його до рівня ідеального, взірцевого життя як такого, що найбільш відповідає ідеї людини як творця.

Але на яких підставах, за яких умов дух у вище означеному його розумінні може вважатися об’єктом психологічного пізнання? Адже проблемою істини також опікується логіка, проблемою добра – етика, краси – естетика, проблемою духовності – філософія, культурологія.

По-перше, психологія традиційно переймається проблемою

творчості, досліджує її механізми, закономірності, способи здійснення, мотиви і відповідні здібності. Власне, психологія обдарованості, талановитості, геніальності є не що інше, як *наука про креативні можливості людського духу*.

По-друге, оскільки акт творення навіть на найвищому, Божественному рівні духовності просто неможливий без уяви і натхнення, то і цими своїми сторонами дух постає як об'єкт психологічного пізнання.

По-третє, окрім психології актів, процесів і функцій, існує психологія образів, змістів, цінностей, смислів, подій і вчинків. Відтак розуміння і переживання конкретним людським індивідом істинності і значущості вищих, власне духовних цінностей і смислів, спроможність здійснювати моральні вчинки, високодуховні подвиги заради торжества ідеї, що уособлює сутність людського буття, а також переживання відповідальності за вчинене, – усе це об'єднується поняттям “духовний світ” і характеризує людину як діяча, творця у вищому розумінні цих слів.

Саме ця суб'єктна *інтенція* і *потенція*, природа якої й досі є предметом дискусій, була узагальнена спочатку у міфологічному, а потім і в релігійному та філософському понятті “дух”.

- *Інтенція* (лат. *intentio* – прагнення, намір) – спрямованість свідомості, мислення на який-небудь предмет; в основі такої спрямованості лежить бажання, задум.
- *Потенція* (лат. *potentia* – сила, можливість) – можливість, здатність, володіння достатньою силою для прояву якоїсь діяльності.

Сучасна психологічна наука ще не поспішає включати те, що позначається словом “дух” у своє об'єктне поле. Однак розвідки у цьому напрямі ведуться. Зокрема, російський психолог Володимир Зінченко обґрунтовує необхідність дослідження психологією поряд з “буттєвим” і “рефлексивним” – “духовного шара свідомості”. “Очевидно, в духовному шарі свідомості людську суб'єктивність представляє Я в його різних модифікаціях та іпостасях. Саме це Я, що складає момент усякої свідомості, повинно розглядатися як одна з утворюючих духовного шара свідомості – його суб'єктивної чи суб'єктної складової”, – зазначає вчений.

Таким чином, включення до об'єктів наукового психологічного пізнання реальності, що позначається категорією “дух”, дозволяє сутнісно поглибити уявлення про психічну реальність як таку, що не тільки відображає чи регулює, але й творить дійсність, виступаючи в ролі суб'єкта цього процесу.

- Голова душі перебуває на небі, ноги її на землі
Плотін

Якщо основну ознаку духу становить суб'єктна активність творення, то що в такому разі є найхарактернішою психологічною ознакою душі?

Знову ж таки, узагальнюючи історію розвитку уявлень про душу, можна зробити припущення, що найкраще розкрити її специфіку дозволяє поняття “ставлення” з усіма його синонімічними значеннями. Якщо слово дух більше асоціюється з творінням, то слово душа – з переживанням.

Головне джерело душевних переживань (як позитивних, так і негативних) міститься у ставленні людини до світу і самої себе як водночас тілесно-плотської і душевно-духовної істоти.

Вважається, що з розрізненням речі та ідеї як її сутності (Платон), суцього і буття (Парменід), людина прийшла до розрізнення тілесного, душевного і духовного. Тіло було віднесене до суцього як скінченного, а дух – до буття як до вічного. Душа при цьому покликана пов'язати дух і тіло, узгодити їх активність, а це справа не проста. Звідси – душевні муки, постійна напруга, переживання, неспокій, тривога, гнів. Проте коли духовне і тілесне вдається примирити, душа заспокоюється, відчуває блаженство, радіє. Саме як інстанція, що опікується стосунками, душа визначається як добра чи зла, співчутлива чи байдужа, ніжна чи груба, милосердна чи жорстока, світла чи темна. Чи не тому український філософ Памфіл Юркевич (1826-1874) залишив розум голові, а душу з її почуттями і переживаннями розмістив у серці.

Напевно, ближчими до душі також є характерологічні риси,

які прийнято називати душевними якостями. Якщо поняття “суб’єктність” найбільш корелює з поняттям “дух”, то поняття “душа” найбільш відповідає класичному науково-психологічному уявленню про *особистість*.

- *Суб’єктність* – це властивість особистості, що розкриває сутність людського способу буття, що полягає в усвідомленому і діяльному ставленні до світу і себе в ньому та здатності виробляти взаємообумовлені зміни. Сутність суб’єктності полягає у здатності людини бути автором свого життя.
- *Особистість* – стійка система соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти.

- *Психіка під тиском не стискається, а рушає з місця.*
Георгій Александров

Тепер слід визначитися з поняттям “психіка”, враховуючи, що творчу активність ми поєднали з поняттям “дух”, а ставлення визнали сутнісною характеристикою душі. Тут ніби залишається одне – визнати за психікою як головну її функцію відображення дійсності. Принаймні під таке її розуміння можуть бути підведені всі вищі психічні функції, які й досі у багатьох підручниках позначаються як пізнавальні (відчуття, сприймання, пам’ять, мислення, уява, уявлення, фантазія, емоції, почуття, воля, мова і мовлення тощо).

Психічне, у його співставленні зі змістом понять душевного і духовного, може розглядатися як найближче, в генетичному плані, до тілесного. Тому сюди ж, напевно, варто включити й уявлення про *темперамент*.

- *Темперамент* (лат. temperamentum – належне співвідношення частин) – вроджена і незмінна властивість людської психіки, що визначає реакції людини на інших людей та на обставини.

Оригінальні визначення душі і духу та міркування щодо їх взаємозв’язку знаходимо у К. Г. Юнга, який, зокрема, зазначав, що душа (“жива істота”) є найвищим проявом тілесного життя, а дух є вищим проявом душевної істоти. Водночас саме завдяки “реакції душі” ідея (дух, духовне) може стати “автономним комплексом” і панувати над душею.

Продовжуючи ці міркування, можна припустити, що на рівні індивідно-психічної активності людини тілесне, досягнувши своїх вищих функціональних можливостей, підпорядковується нетілесному-психічному. Тобто, залишаючись функцією мозку, психічне поступово робить мозок своєю функцією. Такі функціональні перепідпорядкування відбуваються й надалі: душевне ви-

никає як функція психічного, а потім підпорядковує собі це психічне; у свою чергу, духовне з'являється як специфічна функція душевного, а потім користується ним як своєю функцією.

Однак залишається відкритим питання, яка сила пов'язує психіку, душу і дух в єдине ціле. На думку українського психолога Віталія Татенка, такою упорядковуючою силою володіє наше "Я", яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмічне (мозок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) в індивідуально-неповторному, унікальному вчинку життєздійснення, що підносить людську істоту до рівня індивідуальності.

Отже, як можна бачити, психологічна наука загалом готова до того, щоб розглядати реальність, позначену поняттями душі і духу, як об'єкт свого дослідження. Інша річ, що ці поняття позначають у позатілесній, ідеальній реальності щось таке потаємне, сакральне, чого наука й досі не може (чи взагалі ніколи не зможе) до кінця пояснити чи формалізувати, але завжди цього прагнучиме.

В усі часи був і залишатиметься надалі в пізнанні психічного простір і час для загадкового, таємничого – такого, у що можна тільки вірити. А відтак завжди залишатиметься і необхідність в інших, ненаукових формах пізнання феноменів психічної реальності, зокрема – міфологічній і релігійній, які також оновлюються і набувають свого розвитку, прагнучи віднайти розумні компроміси з наукою.

МАТРИЦЯ ЩАСТЯ: “ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ!”

ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ

- “Що на світі важко?” – “Пізнати себе”.
“Що легко?” – “Давати поради іншим”.
Фалес Мілетський

Цей давньогрецький напис (грец. *Gnothi seauton*, лат. *Nosce te ipsum*), який, власне, став психологічним девізом було вміщено на фронтоні храму Аполлона в Дельфах. Античність приписувала цей вислів Фалесу, а частіше всім семи давньогрецьким мудрецам, які нібито, зібравшись біля Дельфійського храму, поклали його в основу всієї еллінської мудрості. За переказами ця настанова подавалася і як відповідь Аполлона на питання давньогрецького мудреця Хілона: “Що найкраще для людей?”:

Швидше до храму мого гурт своїх учнів веди:
Є там, на різні лади геть усюди прославлений в світі
Напис, веління таке: "Сам себе спершу пізнай!"
Той, хто спізнає себе, тільки той буде з глуздом любити
І до своєї снаги діла шукати собі.
Овідій *"Ars amatoria"*/ Переклад Андрія Содомори

Храм Аполлона в Дельфах (давньогрецьке – Δελφοί) славився і знаменитим оракулом, до якого з'їжджалися для ворожінь паломники зі всієї ойкумени. Але головне у Дельфах те, що саме у цій місцевості згідно з уявленнями давніх цивілізацій – Пуп Землі. Міфологічна легенда переповідає, що якось вирішив всемогутній Зевс дізнатися – де є центр Землі. Випустивши двох орлів – одного з заходу, другого зі сходу – став чекати, поки зустрінуться. А як стрілися орли, кинув на те місце камінь – священний Омфалос, Пуп Землі. Таким чином і було доведено, що центр Землі саме Дельфи. Елліни називали Омфалос – “сонячне коло”, бо камінь ніби світився зсередини. Згодом у Дельфах був побудований храм бога Сонця Аполлона, де і викарбували легендарний напис “Gnothi seauton”. До того ж це єдине місце на землі, де можна спостерігати природний феномен – дельфійську луну. Якщо пошепки над ущелиною промовити своє ім'я, його підхоп-

лює луна, підсилює у стократ і розносить повсюди.

Спочатку вислів “Пізнай самого себе”, очевидно, означав лише заклик до самоконтролю і усвідомлення меж своїх можливостей. Сократ (бл. 469-399 до н.е.) переосмислив дельфійський заклик в дусі відмови від безплідних спекуляцій про світ в цілому і поклав його в основу своєї інтелектуальної етики (“добродіяння є знання”), що перетворює самопізнання і насамперед пізнання своєї моральної сутності попередньою умовою добродіяльного і щасливого життя. Його філософське кредо: “Пізнай себе” стало провідною філософською доктриною та освітньою парадигмою, яка і в наші дні зберігає свою актуальність.

- *Могутність істинна – розум досконалий. Сила з розумом велику користь приносять тим, хто має їх. Без розуму ж тільки шкодить.*
Сократ

Сократ проголосив парадоксальну позицію: “Я знаю, що я нічого не знаю” як принцип розчищення поля для появи позитивного знання. Він вперше в античному світі зробив головним предметом філософії душу людини, її діяльність етичного змісту. Зовнішню людині природу він не досліджував спеціально. Обов’язок філософії – сприяти піднесенню душі, плеканню її чеснот, формувати її здатність жити відповідно до свого призначення. Мудрець вважав, що душі колись були створені богами, але живуть вічно. Існує коловорот душ, їхнє земне життя змінюється занебесним і навпаки; у занебесному житті душі збагачуються чеснотами, але потрапляючи на землю – забувають їх.

Метод психологічного аналізу у Сократа можна умовно назвати методом суб’єктивної *діалектики*, який виразно виявлявся у співбесідах, діалогах.

- *Діалектика* (грец. *διαλεκτική*) – мистецтво сперечатись, міркувати) – філософська теорія, яка стверджує внутрішню суперечливість всього існуючого і мислимого і яка вважає цю суперечливість основним або навіть єдиним джерелом всякого руху і розвитку. Діалог між людьми, які намагаються переконати один іншого, й дав назву діалектичному методу у філософії.

За допомогою іронії Сократ руйнував упевненість співрозмовника в його переконаннях, розчищав ґрунт, на якому далі проростало зерно істини. У вільній невимушеній співбесіді знання, одержані людиною, будуть її власними, її переконанням. Сократ наполягав на істині, яка була б загальновластивою усім людям.

Свій метод Сократ назвав *маєвтикою*, себто “повивальним мистецтвом”. Він-бо гадав, що кожна людина носить у собі істинне знання, але не усвідомлює його, і їй треба в цьому допомогти, треба видобути з неї істину, тим-то функція вчителя аналогічна до повивального мистецтва. Сократ говорив, що боги заборонили йому самому народжувати істинні знання. Він лише має право допомагати іншим це робити, тобто бути повитухою істини.

- *Маєвтика* – термін походить від філософської діалогічної практики Сократа. Дослівно “маєвтика” означає давньогрецькою мовою допомогу при пологах, повивальне мистецтво. Метод Сократа полягав у тому, щоб шляхом діалогу і з допомогою системи уточнювальних і навідних запитань виявити приховане в людині знання. Причому він допомагав “розродитися” знанням особам чоловічої статі, бо за античною традицією до цього були здатні тільки чоловіки. Його діалоги починалися з простих буденних речей, а потім підносились до філософських диспутів.

Пізнавати себе – означає відшукувати-пригадувати накопичені в душі забуті істини. Таке пізнання є одночасно і вихованням (букв. віднайдінням прихованого), висвітленням забутих чеснот. Знання про себе є одночасно вихованістю, здатністю будувати вчинки за ідеалами справедливості, добра, краси.

- *Тільки одне благо – знання, і тільки одне зло – неумов.*
Сократ

Сократ стверджував, що природа – вищий у порівнянні з людиною світ – непізнанна, а пізнати можна тільки душу людини і її справи. Пізнати самого себе – це означає знайти поняття моральних якостей, спільні для всіх людей. Упевненість в існуванні об’єктивної істини означає у Сократа, що є об’єктивні моральні норми, що відмінність між добром і злом не відносна, а абсолютна.

Спростовуючи погляди опонента, Сократ прагнув збентежити його, привести у ніяковість, змусити засумніватись у своїх переконаннях. Для цього філософ застосовував і маску наївного “незнання” і знамениту іронію (симуляцію). Змусивши співрозмовника визнати свою наївну необізнаність, Сократ підводив його до визначення об’єкта обговорення, потім робив висновки, звертав увагу на неповноту визначень і їх суперечливість, потім йшла їх критика і спростування аж поки співрозмовник не визнавав, що він нічого не знає. Тоді наступала черга маєвтики – позитивного визначення об’єкта діалогу.

- *Сонце часто затьмарюють хмари, а розум – пристрасті.
Сократ*

Сократ послідовно твердить, що він нічого не знає і мудріший за інших людей тільки тим, що він це знає. Але він не вважає знання недосяжним. Навпаки, він гадає, що пошуки знань надзвичайно важливі. Він твердить, що жодна людина не чинить зла свідомо, і тому потрібне тільки знання, аби зробити всіх людей бездоганно доброчесними. Пізнання є необхідною умовою моральної практики доброго вчинку.

Слід зазначити, що проповідницька діяльність Сократа призвела до появи у літературі загалом і у філософській зокрема цілого ряду новацій, серед яких і нове розуміння щастя. Щастя має витоки з душі. Душа щаслива тоді, коли вона впорядкована і доброчинна. Доброчинна людина не може страждати від зла ні за життя, ні по смерті. За життя тому, що інші можуть зробити шкоду її тілу, але ніхто не може зруйнувати внутрішню гармонію її душі. По смерті ж тому, що, якщо за її межами щось є, то людина матиме винагороду, якщо ж ні, то пізнавши благо в цьому світі, за його межами її чекає ніщо. Тому людина може бути щасливою лише в цьому житті, якою не була б потойбічна реальність, вона – творець власного щастя і нещастя.

- *Коли велика справа – панувати над тілами, то ще більша – керувати душами.
Григорій Сковорода*

Українським Сократом часто називають славетного українського філософа Григорія Сковороду (1722-1794). Ці мислителі, хоча й жили у зовсім різний час, проте мали якісь свої особливі погляди на тему щастя. У дечому навіть дуже подібні. Ось Сковорода переконаний, що суспільство, в якому обожнюють плоть, не може бути щасливим. Подібна теза є і у Сократа. Тобто, що людина не може стати щасливою від матеріальних благ. Сковорода писав: “Немає солодшого для людини й потрібнішого, як щастя; немає ж і нічого легшого...” Бо наше щастя – світ душевний. Тобто той, у якому все багатство оцінюється добрими вчинками, а не грішми чи золотом.

Справжнісіньким щастям на думку філософа є споріднена праця. “В процесі самопізнання, – говорить Г. Сковорода, – людина приходить також до розуміння того, яка праця найбільше

відповідає її природі”. Він вперше в історії української філософії вводить поняття “спорідненої праці”, в якій вбачає одну з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, самоствердження особи. Адже споживання матеріальних благ, розкішне, пересичене життя не є основою людського життя. Найвищу насолоду і справжнє щастя приносить людині праця за покликанням, яка відповідає пізнаній внутрішній природі, її потребам і вродженим схильностям. Сковорода підходить до ідеї перетворення праці з засобу до існування у найпершу потребу природи і найвищу насолоду особистості. В цій ідеї відбилася віковична мрія про працю без зовнішнього примусу, за внутрішнім покликанням, що дає радість творчості і уподобляє людину до свого творця.

Спільність Сковороди з Сократом вбачали і в осмисленні заповіту дельфійського напису “Пізнай самого себе”. Проте якщо для Сократа доброчесність полягає в знанні й розумінні, коли понад усе афінський мудрець поціновує інтелектуальний момент учинку, відтак вважає опанування самого себе “чудовим і цінним набутком”, то за Сковородою вісімнадцять сторіч християнської традиції, яка породила зовсім інший культурний ідеал. На відміну від людини античності, тип християнського подвижника породжує зовсім інші образи – образи торжества розвиненої, культивованої чуттєвості. Інтенсивність емоційного, сердечного життя більше ніж розум характеризує як християнське навернення, так і християнський подвиг.

- *З видимого пізнавай невидиме.
Григорій Сковорода*

Близько 1769 року, усунений від викладання в Харківському колеґіумі за неортодоксальний виклад “правил доброзвичайності”, Григорій Сковорода усамітнився неподалік від Харкова в лісовій гущавині. Там сорокашестирічний Сковорода написав перший трактат-діалог, що мав назву “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе”.

Це є син мій першородний. Народжений на сьомому десяткові віку цього. Наркіс називається така собі квітка і такий собі юнак. Наркіс – юнак, котрий у дзеркалі прозорих вод при джерелі дивиться сам на себе і залюбився смертно в самого себе – є давня притча із постарілого богослов'я єгипетського, що є матір'ю єврейського. Наркісів образ благовістить це: “Пізнай себе!” Нібито сказав: чи хочеш бути задоволений собою і залюбитися в самого себе? Тоді пізнай себе! Поспитуй себе міцно. Атож! Як це можна залюбитися в невідоме? Не горить сіно, не захоплене вогнем. Не любить серце, не бачачи краси. Вид-

но, що Любов є Софійна дочка. Де мудрість уздріла, там любов згоріла. Воістину, блаженна є самолюбність, коли вона свята; гей, свята, коли вона істинна, гей, кажу, істинна, коли знайшла та уздріла одну таку істину та красу. “Посеред вас стоїть, а ви й не знаєте”.

Самопізнання, що є центральною темою першого трактату “Наркіс” є водночас стрижнем усієї творчості Сковороди. У цьому сенсі “Наркіс” – це “син першородний не лише за часом написання, але й “за правом спадкоємства”, тобто за важливістю його змісту для світогляду філософа. Тема самопізнання визначає динамічний і персоналістичний характер філософії Сковороди. Погляд на активний характер самопізнання споріднює нашого мислителя з найвидатнішими мислителями минулого та сучасності. Згідно з цим поглядом, самопізнання закликає, діє, дає поштовх до визволення “внутрішньої людини”. Наслідки цієї дії окреслює Сковорода як перетворення людини, її воскресіння, або друге народження (“вдруге з висот народжений”).

Але самопізнання не є актом ізольованої одиниці. Справжнє самопізнання веде людину поза неї, наближає її безпосередньо до душ і речей, розкриваючи в усьому невидиме поза видимим. Самопізнання загострює духовний зір, робить душу відкритою для “прихованої, духовної, вічної” сторінки речей.

На найвищому своєму шаблі воно сягає до джерела буття. Найнижчий його шабель – наше “Я”, найвищий шабель самопізнання – Бог. Але цей останній шабель, що видається найбільш віддаленим, є насправді найближчим, оскільки ми, не ступивши на нього, не можемо збагнути жодної речі в її суті. Між актами пізнання Бога і актами самопізнання Сковорода бачить внутрішню пов’язаність, бо в них розкривається єдність “нетлінної людини” і Духа Вічного.

Отож, пізнати себе, в розумінні Сковороди, – це значить увійти в себе і вийти поза і понад себе, збагнувши невидиме в собі та в речах і дійшовши туди, де можна споглядати себе й речі в праджерелі буття. Виразником такого самопізнання робить Сковорода міфічного Наркіса.

Нарцис із грецького міфу позбавлений у своєму внутрішньому світі ширини й глибини. Ніщо не в’яже його зі світом людським і божим. Йому притаманна душевна сліпота й невразливість до всього людського. У ньому немає розуміння спільної людської долі.

- *Нарцис, рідше Наркіс* (грец. Νάρκισσος) – син річкового бога Кефіса й німфи Ліріопи, вродливий юнак, покараний богами, бо не любив нікого й, здавалося, що не вмів любити взагалі, але раптово подивившись в чисту

воду ставка закохався у своє відображення. Не в силах відірватися від свого другого “Я”, юнак гине, тіло його зникає, а на місці, де він лежав і вдивлявся в найчистішу водну гладь, виростає ніжна квітка.

Незважаючи на божественні витoki в своїй історії, античний Наркис не поривається до божественних висот і не усвідомлює найвищих зв'язків буття. Єдине почуття, яким він живе й дише, – це сліпа самозакоханість.

- *Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю.
Григорій Сковорода*

Діалог Сковороди “Наркис” – це передовсім драматична історія кохання. Самопізнання ґрунтується на любові, самопізнання є любов: “Хочеш... закохатися в самого себе? Пізнай же себе!”

У міфі про закоханого в самого себе Наркіса Сковорода в еросі вбачає гносис (грец. γνῶσις – “знання”), і цей зв'язок, злука пізнання і любові – одне з найбільших прозрень його духу. У зв'язку з цим містика Сковороди найближче стоїть до містики християнської любові.

Зазвичай учення Сковороди про самопізнання тлумачать приблизно так: відвертаючись від усього зовнішнього, людина звертається всередину себе й відкриває істинну реальність, яка виявляється субстанцією, спільною людині й світові; наслідком цього відкриття є “правдиве”, гармонійне моральне життя.

А мій мудрий Наркис амуриється вдома, за Соломоною притчею: “Розумний праведник собі другом буде”.

Коли хтось де прозрів у водах своєї тілі красу свою, той не в якусь зовнішність, не у тілність свого воду, але в самого себе і в саму свою суть залюбить. “Стежки свої посеред себе заспокоїш”.

Наркис мій справді палиться, розпалюючись вугіллям любові, ревнуючи, рветься, мечеться й мучиться, ласкаво дбає, печеться і мовить усіма мовами, але не про багато що, не про порожнє що, але о собі, про себе і в себе. Печеться тільки про себе. Це єдине, що є йому в потребу. Нарешті весь, ніби лід, розтопившись од самолюбного полум'я, перетворюється у джерело. Авжеж! Авжеж! У що хто залюбився, в те перетворився. Кожен є тим, чиє серце в ньому. Кожен є тим, де серцем сам.

- *Що може бути солодше за те, коли любить і прагне до тебе добра душа?
Григорій Сковорода*

У Сковороди розумна, пізнаюча частина душі не протиставляється душі переживаючій, а з'єднується з нею в цілісному пі-

знавально-чуттєвому акті – в Логосі. У трактаті “Наркіс” є цікаве місце, де автор веде мову про взаємозв’язок і навіть єдність думки та серця: “Те, що притаєна думок наших безодня і глибоке серце – одне і те ж”. Знання (гносис) – сила, яка очищає серце, а не пригнічує його. Отож, відбувається не зневажання почуття, переживання, а прагнення спрямувати душу в споріднену їй сферу духовного буття – одухотворення душі через облагородження почуття. Усе залежить від “скерованості” переживання – цієї могутньої стихії. Спрямоване назовні, в бік зовнішньої об’єктивності, людське буття веде до поглинання душі світом, до “змирщення” душі: “У що хто залюбився, в те перетворився”. Тобто чуття стає гріховною пристрастю. Внутрішня налаштованість, навпаки, – душевний чин, що веде до порятунку людини, бо він є переживанням безумовного як коріння людського єства.

Цікаво, що в давньогрецького Нарциса любов до себе (безумство) була дана як кара, то в Сковороди любов до себе стає блаженною і навіть – святою. Отже, пізнання невіддільне від переживання, відтак може бути лише індивідуальним, об’єктивним, а єднання з Богом відбувається тільки через пізнання. Самопізнання є самотворення. Але самотворення людини є дією сили, яка живиться з Божественного джерела. Самопізнання є мостом, по якому треба рухатися. Цей рух душі, рух до самопізнання, пов’язаний не тільки з переміною бачення світу, але головне – з переміною самого себе.

Розділ 2.

**АНТРОПОПСИХОГЕНЕЗ:
ІЗ ЧОГО СТВОРЕНА ЛЮДСЬКА ДУША?**

- *Антрополопсихогенез* (від грец. *anthropos* – людина, *psychē* – душа, *genēs* – походження, виникнення) – виникнення і розвиток психічного життя (відчуттів, мови, вольової і розумової діяльності) у людини.

**ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ: ГЛИБИННИЙ ЛОГОС ПСИХЕЇ
ШОСТИЙ ДЕНЬ ТВОРЕННЯ: ДУША ДЛЯ АДАМА
ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДСТВА: КРЕАЦІОНІЗМ ЧИ ЕВОЛЮЦІОІЗМ?
ПСИХОКОСМОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ: АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП**

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ: ГЛИБИННИЙ ЛОГОС ПСИХЕЇ

- *Меж Психеї не відшукати, яким би шляхом ти не йшов,
такий глибинний її Логос.
Геракліт Ефеський*

У VI-V ст. до н. є. набули поширення ідеї давньогрецького філософа Геракліта Ефеського (бл. 544 - 483 до н. є.) про нерозривний зв'язок індивідуальної душі з космосом, про плинність, змінність психічних станів, різні перехідні рівні душевного життя, підпорядкованість усіх психічних явищ непорушним законам матеріального світу. Космос він уявляв як "вічноживий вогонь", а душу ("психею") – як його іскру.

Для філософів раннього грецького періоду характерним було осмислення Космосу як єдиного живого організму, впорядкованого, гармонійного, через який все набуває єдності "Все є одне". Для пануючого в світі Єдиного Геракліт знаходить відповідне, особливе ім'я, яке становить одну з найбільших загадок його вчення. Ім'я це – Логос.

Охоплений віщунським пафосом, Геракліт від імені Логосу закликає пізнати істину про світову єдність, яка відкрилася йому. "Не до мене, але до логосу прислухаючись, мудро визнати, що все єдине". Проте, на жаль, люди у більшості своїй глухі до проголошуваних філософом істин і не здатні долучитися Логосу. Філософ зазначає :

"Цього логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують, ані спершу почувши; бо хоча все відбувається згідно з цим логосом, вони схожі на несвідомих того, навіть стикаючись із такими словами й ділами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з природою і показуючи, як справа мається. А щодо інших людей, то

вони самі не усвідомлюють того, що чинять наяву, так само, як бачене уві сні забувають”.

То що ж мав на увазі Геракліт, коли пануючу у світі єдність назвав Логосом? Діапазон запропонованих дослідниками інтерпретацій цього поняття воістину безмежний. І це зумовлене якнайширшим діапазоном значень, що їх мало це грецьке слово. Навіть просте звернення до словника вражає їхньою різноманітністю. Це:

- слово, мовлення; щось мовлене;
- судження, формулювання; звіт;
- визначення; вираження, висловлювання, прислів'я;
- віщування, пророцтво;
- ухвала, постанова; законодавча влада;
- наказ; умова; обіцянка;
- привід, зачіпка;
- доказ, доведення;
- згадка; поголос, чутка; звістка;
- бесіда; переговори;
- розповідь, передання;
- казка, байка; проза, література;
- розділ, книга;
- право голосу;
- ораторська промова; тема;
- розуміння, розум; розумна підстава;
- гадка; припущення; значення; співвідношення;
- лічба, обчислення;
- число, група, категорія.

Сучасні дослідники, детально дослідивши значення, в яких вживали слово “логос” за часів Геракліта, виокремлюють такі значення:

- щось вимовлене, висловлене;
- ідея або сенс, зміст;
- точка зору, гадка, те, що мають на увазі, “у голові”;
- підстава (“на якій підставі?”);
- суть, реальний смисл;
- міра;
- співвідношення, пропорція;
- загальний принцип або правило;
- розумова здатність;
- сутність чогось.

І, нарешті, широкий спектр ідіоматичних висловлювань, де значення слова “логос” стає зрозумілим тільки з контексту.

Як бачимо, більшість значень тут належить до мовно-мовленнєвої царини. Наявне це значення й у Геракліта, котрий

закликає “до логосу прислухатися” й говорить, що люди не розуміють логосу “ані перш ніж почують, ані спершу почувши”. Проте логос – це не тільки “слово”, прислухатися до якого закликає Геракліт. Це передусім те, “згідно з чим усе відбувається”, те, з чим всі безперервно пов’язані, – світовий закон, “спільне”, якому й належить слідувати. То що ж змушує Геракліта назвати цей закон Логосом? Безперечно, переконаність в його розумності (“логічності”).

- *Розум – бог для кожного.
Геракліт Ефеський*

Так, пізнання істини для Геракліта є прилучення до Логосу. “Всім людям властиве пізнавати себе та бути розсудливими”, “розсудливість спільна для всіх”, “розсудливість – найвеличніша чеснота і мудрість – істину сказати, й діяти, до природи дослухаючись”. Проте в більшості своїй люди не виявляють цих здатностей, живуть, немовби мають “власний розсуд”, це ті, хто, за словами Геракліта, має “варварські душі”. Ніхто з них не розуміє, “що мудре – від усього відокремлене”. Лише через звільнення від індивідуальних ілюзій, через слідування “всезагальному” ми в змозі привести свій “спільний для всіх розум” у відповідність до “єдиного мудрого” – логосу, “причетністю до якого ми стаємо розумними”, – як пише давньогрецький філософ Секст Емпірик (бл. 160-210).

Не дивно, що у запропонованому Секстом Емпіриком викладі вчення Геракліта логос весь час супроводжений епітетом “божественний”. Це свідчить про властиву йому найвищу міру довершеності, з одного боку, а з іншого – про його причетність до Бога, в якому й здійснена найвища Єдність. Якщо на поверхні світу перед нами розгортається потік ворогуючих протилежностей, то у Бозі для Геракліта “все єдине”, протилежності знімаються у цій найвищій єдності. “Бог: день – ніч, зима – літо, війна – мир, ситість – голод”, “Для Бога – все гарне, й добре, й справедливе, люди ж одне визнали несправедливим, інше – справедливим”.

У Геракліта ми зустрічаємося з численними згадками про богів, він демонструє часом цілком традиційні уявлення про них. І водночас спостерігаємо у нього й певну деперсоналізацію його “єдиного мудрого”, “що бажає й не бажає зватися Зевсовим йменням”, формування філософського образу Бога, який втілює в собі граничну єдність світу.

- *Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово,
і Слово було – Бог.
Євангеліст Йоан*

Геракліт стоїть і біля витоків того філософування про бога, яке дістане в Арістотеля назву “теологія”, де бог виявляється втіленням “всеєдності”, що робить їх фундаторами однієї з найбагатших філософських традицій. У самому слові “теологія” збігаються дві найважливіші іпостасі, в яких у Геракліта виявляється всеєдність, – Бог і логос. Якщо спробувати виразити його ідею у гранично стислій формі, то найкращим чином це дозволить зробити “гераклітівське” прочитання наявного в Євангелії від Йоана “і Бог був Логос”:

Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог.
З Богом було воно споконвіку.
Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього.
У ньому було життя, і життя було – світло людей.

Переклад Івана Хоменка

- *Усе тече, усе змінюється.
Геракліт Ефеський*

Мислитель розглядав душу включеною в загальні закономірності природного буття, гадав, що вона розвивається за тими самими законами (логосами), що і космос, який є єдиний для всього сущого, не створений ні богами, ні людьми, а завжди був, є і буде “вічноживим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає”.

Геракліт говорить, що “вогонь усе охопить і всіх розсудить”, вогонь – не тільки як першостихія, але й як жива розумна сила.

Той вогонь, що для почуттів є саме вогонь, для розуму є логос – принцип порядку й міри в Космосі і Мікрокосмосі.

Що цей вогонь у Геракліта є лише образом, показують висловлювання Геракліта, в яких зустрічаємо силу інших образів постійної зміни; їм усім спільне лише одне – зміна та перехід між протилежностями: дійсність ніби потік: “хто входить у ті ж хвилі, до того весь час течуть нові води”, бо “все тече”; так само дійсність є ніби гармонія, що повстає з різних тонів, які “розходяться, з’єднуються”. Протилежності ніби підтримують або зумовлюють одна одну: “хвороба робить приємним здоров’я, нещастя – добро, голод – ситість, праця – спокій”, переходять, перетворюються одна в одну: “завжди одно й те саме живе в нас: живе й мертво, бадьоре та спляче, молоде й старе: це перетворюється в те, й те – знову ж в це”, або “холодне теплішає, тепле – простигає, вогке – сохне, сухе – стає вогким”, цей процес є ніби “обмін” усього на вогонь та навпаки – “обмін” вогню на все інше, як золото обмінюється на крам.

Протилежності та зміни – не лише на поверхні буття, в зовнішньому світі, а і в самому естві речей та в найвищому бутті – “Бог є день і ніч, зима і літо, війна і мир, голод та пересиченість, він змінюється, як вогонь...” Але важливо, що Геракліт у згоді зі своїм переконанням, що “захована гармонія сильніша, аніж наявна”, вірить, що над усім панує якийсь загальний закон, для якого він знаходить, так само, як і для ества світу, численні образи та назви, головне “розум” та “логос”. Для логосу Геракліт знаходить і інші назви: Справедливість, Необхідність, Природа, Доля, нарешті Розум.

Психея Геракліта – частина світового вогню, що горить у душах людей. Філософ уявляв людську душу як нероздільне поєднання вогню і води, вважаючи при цьому, що вогненна частина робить її благородною, а волога – породжує ниці почуття і потяги. Душу, в якій переважав вогонь, мислитель називав “сухою”, вважаючи її кращою і мудрішою за “вологу”. Не виключено, що актуальні нині вислови “підмочена репутація” та “вийти сухим із води” поширили стародавні греки.

Геракліт називає душу випаровуванням, що має здатність відчуття. Цим вводиться новий психологічний принцип. На тій основі, що розумні душі постійно випаровуються, філософ порівнював їх з ріками: “На того, хто входить в ту ж саму річку, щоразу течуть нові води. Також і душі випаровуються із вологи”. Вони зникають, стаючи водою, вода зникає, стаючи землею.

Зворотній шлях показує, що душа народжується з води. Щоб розірвати коло перероджень і звільнитися від страждань, потрібно зробити свою душу “сухою”, тобто наблизити її до “вогню”.

- *З серцем боротися важко: бо чого жадає,
те купує ціною душі.
Геракліт Ефеський*

На протязі життя душа людини вдосконалюється, стає сухою, вогняною і набуває разом з цим мудрості. Геракліт першим зауважив відмінності між душею дорослої людини і дитини, оскільки, на його погляд, з часом душа стає “сухішою і гарячішою”. “Вологість” душі зумовляє її пізнавальні здібності. “Сухе саяво – душа мудріша і найкраща”, – стверджував він. Дитина, у якої “вологіша” душа, мислить гірше, ніж доросла людина.

Задля досягнення “сухості” потрібно дотримуватися дієти, статевої аскези, взагалі відмовитися від тілесних радощів. “Для людей не було б краще, якби були задоволені всі їх бажання”, “якби щастя полягало в тілесних почуваннях, то треба було б назвати щасливими волів, коли вони дістають для їжі горох”.

З жаданням власного серця, на думку Геракліта, боротися дуже важко, але потрібно, бо те, чого воно жадає здобувається коштом душі. Філософ цінує силу, здобуту опануванням себе самого, і зневажає пристрасті, що відвертають людину від її головних прагнень. Спостерігаючи сучасників, Геракліт помітив, що деякі душі надто тяжіють до вологості. З цього спостереження він зробив логічний висновок: харчуватися вологою – для душі насолода. Він писав, що у міру алкогольного сп’яніння душа питушого помітно набирає води і важчає, стрімко втрачаючи благородство і мудрість, властиву “сухим” побратимам. “Повністю перетворитися на воду – смерть для душі”, – резюмував філософ.

- *Життя – павутина. І хтось з нас в ньому муха,
а хтось павук.
Гаррі Симанович*

Мислитель порівнює душу з павуком, павутиння з тілом. Як павук, перебуваючи посередині павутиння, відчуває розрив мухою будь-якої нитки і швидко біжить до пошкодженого місця, так і душа людини при пошкодженні якоїсь частини тіла, поспішає до неї; душа не переносить руйнування тіла, з яким вона

міцно і сумирно пов'язана.

Як видно з цього порівняння, образ психеї-павука виконує сторожову функцію – охорони, збереження організму-павутини. Більше того, наведений образ містить у собі ще один дуже важливий вимір значення: павук здатний самостійно відновити виткану ним же самим павутину в разі ушкодження, не звертаючись до зовнішньої допомоги – лікування, зцілення. А пошкодження павутини – це природний вплив довкілля. Він може бути зовнішнім – щось потрапило у тенета таке потужне, що павутина рветься або навпаки, витримує напруження, створене стороннім предметом; і внутрішнім – вичерпуються сили, можливості павука відновлювати павутину-організм, а створені раніше нитки зношуються, всихають. Отже, опосередковано Геракліт має на увазі те, що найголовнішою функцією психічної сфери є самозбереження психофізичної цілісності людини, яке можливе за умови повноцінної психеї. Мислитель визначив також і засоби, які “зцілюють психею від жахливого і оберігають їх від життєвих нещаст”.

- *Без протилежності ніщо не виявляється.*
Якоб Беме

Будучи вогненною, людська душа володіє самозростаючим логосом. Наділений логосом вогонь, за Гераклітом, розумний і божественний. Та незважаючи на те, що логос панує всюди, порядкує, владарює над усім, люди досить часто втрачають зв'язок із логосом. Відхилення від логосу трапляється тоді, коли люди обмежують себе поверхневими буденними знаннями і стають прихильними до чуттєво-тілесних втіх.

Геракліт дуже негативно оцінював неспроможність зрозуміти внутрішню

суть світу та гонитву за насолодою, що є взаємозв'язаними та майже тотожними. Але кожна людина має можливість відновлювати та підсилювати безпосередній зв'язок із логосом. Геракліт радив: по-перше, “свавілья треба гасити частіше, аніж пожежу”, по-друге, “необхідно дотримуватись всезагального”, що є предметом не чуттєвого пізнання, а філософського міркування. “Мислення – це велика вартість, й мудрість – в тому, щоб говорити істинне й щоб, прислухаючись до природи, діяти згідно з нею”. Пізнання прихованої, таємної гармонії, що є кращою, аніж явна, – це є спосіб уникнення зарозумілості. Таке пізнання дозволяє подолати різноманіття поглядів, орієнтуватись на досягнення єдиної істини, що забезпечує взаєморозуміння та об'єднання людей.

Все існуюче, учив він, постійно змінюється, переходить з одного стану в інше. “Усе тече, усе змінюється” – говорив він. – “Усе є обмін протилежностями”; “В одну ріку не можна увійти двічі” (оскільки в другий раз і ріка стала іншою, і я не залишився таким, яким був при першому заході в ріку). Але в цьому Геракліт вбачав і момент стійкості. Зміни у світі і у всіх його складових частинах, відповідно до вчення видатного діалектика, відбуваються відповідно до Логосу – вищого і загального закону. Мета філософії при цьому полягає в тім, щоб знайти в досліджуваному предметі Логос і вказати на нього, говорити від його імені. Філософ любив часто повторювати: “Не до мене, але до Логоса прислуховуйтеся”; “Мудро буде визнати, що все у світі єдино; все є обміном протилежностей”.

ШОСТИЙ ДЕНЬ ТВОРЕННЯ: ДУША ДЛЯ АДАМА

- *Що зроблено за шість днів, те доводиться доробляти вічність.
Аркадій Давидович*

Як ви пам'ятаєте, Бог створив світ, якого ще ніколи не існувало. У п'ятий день роботи Бог втратив інтерес до своєї праці – стомився, але дав їй високу оцінку: світ був гарним. Долаючи стомленість, Бог за своїм образом і подобою створює Адама, щоб світ став цілісним. Зрозуміло, Адам – частина природи. І заради чого його створив Бог? Звісно: щоб Адам продовжував розпочате Богом творіння світу.

Третя дія, яку зробив Бог (перша – створив світ, друга – Адама), у своє творіння вдихнув душу. Це теж зрозуміло: без душі Адам був би неспроможним виконати завдання, які покладав на нього Бог; Адам так і залишився б частиною природи. Але Адам був задуманий у якості інструмента природи. Для цього він і отримав душу.

Світові релігії розглядають створення людини як акт Божої волі. Про це сказано у священних книгах іудеїв, християн, мусульман. На шостий день творіння сказав Бог: “Створімо людину за образом Нашим і за подобою Нашою” [Буття, 1:26]. У Корані читаємо: “Воістину, Я створю людину” [Коран, 15:28].

- *Господь створив все з нічого, але матеріал повсякчас відчувається.*
Поль Валері

Але творення людини відрізнялось від створення рослин та тварин, для появи котрих було досить одного: “Нехай буде...” Людина – істота, що має два начала: духовне й матеріальне, то ж і її творення поєднує два етапи: створення матеріальної оболонки, тобто тіла, “з земного порошу” [Буття, 2:7], із глини [Коран, 15:28] і другий – “і вдихнув у лице її дихання життя”. [Буття, 2:7], або “... вдихну від Мого Духа” [Коран, 15:29], “... і стала людина душею живою” [Буття, 2:7].

Справді, Ми створили людину з глиняного замісу. А потім у надійному місці перетворили на краплю; потім створили з краплі кров'яний згусток, а з кров'яного згустку створили шматочок плоті. Зі шматочку плоті Ми створили кістки, а потім покрили їх м'язами. Потім Ми виростили це як нове творіння! Благословенний Аллах, найкращий із творців! [Коран, 23:12-14]

Адам, відповідно до цього аяту, був створений з глини, незалежно від інших створінь, що заперечує теорію походження сучасної людини від інших видів у процесі еволюції. Також деякі вчені вбачають у цьому аяті вказівку на послідовні стадії розвитку людського ембріона, включаючи фазу зачаття.

Крапля сперми: на цій стадії чоловічі статеві виділення потрапляють у піхву жінки, в результаті чого, по волі Аллаха, чоловіча статева клітина, сперматозоїд може злитися з жіночою статевою клітиною (яйцеклітиною).

Воістину, Ми створили людину зі змішаної краплі сім'я, випробовуючи її, а потім дарували їй слух і зір. [Коран, 76:2]

Після злиття яйцеклітини та сперматозоїда відбувається об'єднання їх генетичного матеріалу і утворюється нова клітина – зигота. Зигота, яка є однією клітиною, починає ділитися одра-

зу після запліднення. Спочатку з неї утворюються дві клітини, потім чотири, вісім і т.д. В результаті формується сукупність клітин – морула. Через 3-4 дні після запліднення морула переходить у порожнину матки. З цього моменту вона називається бластоцистою. Потім, по волі Аллаха, бластоциста імплантується у стінку матки, переходячи в стадію, яка описується в аяті як стадія аляка (п'явка, згусток крові), бо бластоциста на цьому етапі схожа на п'явку, що присмоктується до стінки матки. Всевишній Аллах говорить:

О люди! Якщо ви сумніваєтеся у воскресінні, то ж Ми сотворили вас із землі, потім – з краплі, потім – із згустку крові, потому – з розжованого шматочка, сформованого або несформованого. Так Ми роз'яснюємо вам Істину. Ми поміщаємо в утробах те, що бажаємо, до призначеного терміну. Потім Ми виводимо вас немовлятами, щоб ви могли досягти зрілого віку. Одні з вас вмирають, інші ж повертаються в жалюгідну старість і забувають все, що знали. Ти бачиш неживу землю. Але варто Нам послати на неї воду, як вона приходить в рух, набухає і породжує усілякі прекрасні рослини. [Коран, 22:5]

“Розжований шматочок” описується таким чином, бо ембріон на цій стадії схожий за зовнішнім виглядом на розжований шматочок деякої речовини, на якій зберігся відбиток зубів.

Він створив вас із єдиної душі, а потім зробив для вас дружин із вас самих. Він зіслав для вас вісім пар худоби. Він створює вас в утробах матерів ваших: одне творіння після іншого, в трьох темрявах. Такий Аллах, ваш Господь! Йому належить влада. Немає бога, крім Нього. Як же ви заблукали! [Коран, 39:6]

На думку деяких вчених цей аят вказує на те, що ембріон вкритий трьома покривами, згаданими буквально як “морок”, бо вони не пропускають ні світла, ні води, ні повітря. Їх також не можна роздивитись неозброєним оком. Сучасні тлумачі Корану побачили в цьому аяті три анатомічних шари, які захищають ембріон: черевну стінку, матку і оточення плоду – плаценту, ембріональні мембрани, навколоплідні води.

Далі Всевишній Аллах говорить:

Невже Ми не створили вас із мізерної рідини, вмістивши її у надійне місце, до визначеного строку? Ми визначили міру; як же прекрасно Ми визначаємо міру! [Коран, 77:20-23]

Чи могли араби в той далекий час знати про такі речі, як зовнішній вигляд ембріона і стадії його розвитку? Припустимо, вони не були вченими, але хіба не могли вони здійснювати примітивні хірургічні операції: розрізати внутрішні органи людини, а потім досліджувати їх. Навіть якщо допустити, що хтось

зважився на проведення досліджень у галузі ембріології чотирнадцять століть тому – він би не зміг нічого побачити! Ембріон, про який йдеться в аятах Корану, занадто малий, щоб побачити його неозброєним оком, тому для його огляду необхідний мікроскоп. А цей пристрій, як відомо, було винайдено трохи більше двохсот років тому. На думку мусульманських богословів цьому може бути тільки одне пояснення: Коран є божественним одкровенням! Отож цей опис випередив на багато століть результати досліджень різних стадій ембріонального розвитку, представлених у традиційній науковій літературі.

- *Біблія – бібліотека одкровень.*
Ілля Шевельов

Згідно з класичною гіпотезою біблійного критицизму, найяскравіше вираженого німецьким сходознавцем Юліусом Вельгаузеном, П'ятикнижжя є результатом тривалого процесу літературної творчості. Адже ще у XVIII ст. вчені вказували на вживання різних імен Бога у тексті Тори, а також стильові та мовні відмінності. Все це вказувало на те, що текст мав декілька авторів, чи редакторів, що працювали протягом IX-V ст. до н.е.

Вписуючись у загальну модель еволюційного процесу, яка лежить в основі європейського світогляду Нового часу, теорія Ю. Вельгаузена (або документальна теорія) зберегла свій визначальний вплив і до нашого часу. Ґрунтується вона на тому, що текст П'ятикнижжя складається з кількох оповідних традицій або документів: *жрецького* (P) та *епічного* (останній поділяється на два джерела – J та E, відповідно до двох імен Бога, що використовуються у біблійному наративі – Jahwe та Elohim, а також D (Deuteronomy) – Повторення Закону.

- Відповідно до цієї теорії П'ятикнижжя являє собою компіляцію чотирьох джерел, що були виокремлені вченими на підставі лінгвістичних та змістових критеріїв й умовно позначені латинськими літерами J, E, P, D). Коли йти за J – ягвістичним джерелом, – то Бог Ізраїлю був відомий уже в легендарні часи Еноша, онука Адама (Бут., 4:26) Натомість елогістичне джерело E свідчить, що справжнє ім'я Бога (Ягве) було відкрито лише Мойсееві (Вих., 3:6-14). Те ж саме знаходимо і в джерелі P (Вих., 6:3) – так званому жрецькому кодексі (від першої літери німецького слова Priestercodex). Деутерономічне джерело D) (від грецького Deuteronomium – другий закон, або повторне право) становить майже весь зміст п'ятої Книги другого закону П'ятикнижжя. Названо його так перекладачем Біблії на грецьку мову тому, що воно являє собою ніби повторення законів, викладених у попередніх книгах. Припускається, що ці чотири доку-

менти початково існували як окремі, самостійні тексти й були об'єднані у процесі однієї чи кількох редакцій. Кожен з них (за винятком В) має свій власний план оповіді й починається зі створення світу (або, принаймні, з історії Авраама), і всі закінчуються смертю Мойсея.

- Біблія – це обожнені знання.
Геннадій Москвін

Отже, поглянувши на текст перших частин книги Буття, ми побачимо дві оповідні традиції щодо створення людини Богом. Згідно зі жрецьким документом [Буття 1:26-27], Бог каже: “Створімо людину за образом Нашим і за подобою Нашою”... “як чоловіка і жінку створив їх”.

Тут важливими для нас є наступні моменти: чому Бог каже “створімо”, вживаючи першу особу множини? Згідно із *мідрашами* (розділ Усної Тори), Бог скликає нараду ангелів і творить людину за їхньою допомогою, причому виникає суперечка між ангелами стосовно того, чи варто створювати людину, оскільки вона підпаде під вплив гріха. Врешті-решт, Бог знищує “опозиціонерів”, окрім Міхаеля, Габріеля та Рафаеля, котрі підтримали його. Незрозуміло тільки, навіщо була нарада, якщо Бог уже вирішив, що людину він-таки створить.

Необхідно також зазначити, що, згідно з текстом єврейської Біблії, у цій оповіді Бог створює власне не чоловіка і жінку, а “чоловіче і жіноче” як принцип (*zahar ve-nekeva*). Звідси виникають інтерпретації цього моменту, які вважають першу людину безстатевою або *андрогінною* (грец. *andros* – чоловік і *gune* – жінка)

- *А якби Бог з Адамова ребра сотворив іншого Адама?*
Станіслав Єжи Лець

Згідно із *J-нарративом* [Буття 2:7], Бог створює людину “з пороку земного” (євр. *adama* – “ґрунт”, “земля”; етимологічно пов’язуються із *adam*). Таким чином, ми маємо фактично двох Адамів, створення яких відбувалося по-різному. В першому випадку використовується дієслово “*bara*”, що означає творити *ex nihilo* (“з нічого”); у другому – “*asa*”, що містить відтінки значення, пов’язані з наданням форми, обробкою. Перший Адам покликаний панувати над землею, а другий – охороняти сад Еден (слово “Едем” ізраїльтяни зближували з вокабулою *e’den* – “насолада”), до того ж він отримує заборону [Буття 2:16,17]: “Із кожного дерева в раю ти можеш їсти, але з дерева знання добра і зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!”

Згідно із містичною традицією, перша людина, або Адам Кадмон (“одвічний”), була абсолютним втіленням божественного, маючи надзвичайну красу, розум, силу, мудрість та духовні якості. Це була справді ідеальна людина. Як зазначає мідраш, тіло людини простиралося від неба до землі, зі сходу на захід. Фактично, перша людина була максимально наближеною до творця, як тілесно, так і духовно. Вона була ангелоподібною істотою.

- *Прах, з якого створений Адам, збирався з усіх кінців землі.*
Талмуд

Другий Адам, або “Адам Афар” (“із праху”), складався із двох частин: “*nishmathayim*”, тобто “дихання життя”, та власне праху земного, тобто тіла. Згідно із “Зохар” (“Книга сяяння”, коментар до *Тори*), людське тіло було створене із чотирьох першоелементів – неба, землі, води та вогню, або із чотирьох частин світу. В іншому уривку зазначається, що прах було взято з місцезнаходження Храму.

- *Тора* (дослівно з івриту – вчення, закон) – Закон Мойсея, П’ятикнижжя Мойсееве – перша частина Старого Заповіту Біблії. За єврейською традицією вважається, що Тора була записана Мойсеєм безпосередньо з “вуст” Бога. Прихильники документарної гіпотези вважають, що Тора була створена об’єднанням декількох незалежних джерел (документів), які були написані різними авторами протягом VIII-III ст. до н.е.

Давньоруський апокриф “Сказання про те, як створив Бог Адама” також вказує на першоеlementи, використані у процесі творіння: “Створив Господь людину: із землі – тіло, з каменю – кістки, з моря – кров, із сонця – очі, із хмар – думки, із світла – світло, з вітру – дихання”. Слово “nishmaḥ” етимологічно пов’язане із коренем “nsm”, що означає “дихати”, “віяти”, “вдмухати”.

І тут ми повинні звернутися до так званого тричленного поділу душі в єврейській традиції, зокрема, містичній. Слід зазначити, що цей поділ був відомий у грецькій філософії, у Платона та Арістотеля. Платон описує душу як таку, що складається з трьох частин: інтелекту, гніву та бажання. Арістотель вказує на інтелектуальну частину, тваринну та вегетативну. Обидва підходи можна знайти у єврейській філософії в тих чи інших комбінаціях.

- *Я хотів бачити душу, але я хотів бачити її втіленою.*
Павло Флоренський

У Біблії ми зустрічаємо три слова на позначення душі: “nefesh”, “ruah” та “neshama”. Пізніші тексти, зокрема “Зохар”, вказують на взаємопов’язаність усіх трьох частин, котрі підтримують одна одну. “Nefesh” прив’язана до тіла і задовольняє його потреби. “Ruah” (має ще одне значення – “вітер”) ближча до того, що ми називаємо душею; вона є вмістилищем емоцій та моральних приписів. “Neshama” ж виступає найвищою ланкою, божественним духом, що дозволяє людині вивчати Тору, споглядати божественні таємниці. Це є інтелектуальний центр і духовний, що його Бог “вдмухнув” до людини. “Зохар” також пов’язує появу “neshama” із періодом ініціації, або bar mitzvah, долученням 13-

літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання. Деякі джерела називають ще дві частини душі: “*haуа*” (жива) та “*yehida*” (єдина).

- “Чорний квадрат” Малевича чимось скидається на “Біблію”, бо в кожному їх квадратному сантиметрі намагаються знайти важливий сенс.
Георгій Александров

Кабала говорить про те, що Адам Кадмон містив у собі “корені” душ усіх людей, які будь-коли існували й існуватимуть. Але в результаті гріхопадіння вони розсіялися по землі. Тому їх необхідно зібрати у процесі “*гілгул*” (блукання), або переселення душ. Ця ідея також витлумачувалася в моральному значенні, у зв'язку з тим самим гріхопадінням: якщо душа Адама вже містила початки усіх душ людських, таким чином, кожна людина є відповідальною за гріхопадіння.

- Кабала (івр. – одержання, прийняття, переказ) – містична течія в іудаїзмі, що прагне досягнути прихований істинний сенс Тори і інших священних єврейських книг.

Згідно із “Зохар”, перед вселенням до нового тіла, душі проводять тридцять днів у Едені, де вони споглядають велич Господа і навчаються закону. Таким чином, все, чому людина навчається у земного життя, є нічим іншим, як пригадуванням знання, яке отриманого раніше (простежується зв'язок із платонівськими ідеями). Адам Кадмон був безпосередньо пов'язаний із божественним, а, отже, містив “*neshama*”. Оскільки при створенні Адама Афара Бог вдмухує в нього “*nishmat hayim*”, можемо зрозуміти це як натяк на те, що другий Адам отримує такі самі властивості, що й одвічний.

- Жінка небезпечна для кожного раю.
Поль Клодель

Створення жінки також відбувалося, так би мовити, у декілька етапів: спочатку, як ми вже зазначали, Бог створив жіноче та чоловіче як сутність [Буття 1:27]. Мідраші вказують на те, що “перша Єва” була створена разом із Адамом із праху земного, й ототожнюють її з Ліліт, жіночим демоном, паралелі котрому знаходимо ще у вавилонській міфології (Лілу, Ліліту). Пізніше Ліліт фігурує у середньовічних єврейських джерелах – мідрашах, Талмуді, а також грецьких та сирійських, де вона виступає як нічний демон із довгим волоссям та крилами, небезпечний для по-

роділь та маленьких дітей (яких вона душить), а також чоловіків (котрих вона спокушає).

- *Lilith* в єврейському фольклорі – жіночий демон ночі. Згідно з повір'ям, Ліліт насилає на людей еротичні сновидіння та негативно впливає на матерів та новонароджених. Ліліт спокушає молодих чоловіків та забирає їх силу. Цей жіночий демон мав вигляд нічної примари, жінки з густим хвилястим волоссям. Окультисти вважали її “чорним місяцем”, її дітьми є демони. У рабиністичній літературі слово “Ліліт” пов'язувалося етимологічно з єврейським словом “лайла” (ніч). Про походження, дії і атрибути Ліліт існувала безліч суперечних уявлень. Згідно з однією легендою, Ліліт була дружиною Адама до створення Єви. Вона посварилася з Адамом, заради сатани покинула його і відмовилася повернутися, незважаючи на веління ангелів. Щоб розладнати її підступи, як магічний засіб використовувалися амулети з накресленими на них іменами трьох ангелів.

Отже, створена разом із Адамом, Ліліт починає “виборювати” свої права і сперечатися з Адамом. Ліліт помчала до пустелі, де злягалася з демонами та народжувала від них злих духів. Коли Адам поскаржився Господу на невірну дружину, Той послав по Ліліт трьох янголів Сеноя, Сансеноя і Семангелофа, аби ті або повернули Ліліт до Едему, а в разі незгоди втопили у морі. Але Ліліт відмовилася повернутися до Адама, натомість уклавши з небесними посланцями угоду. Янголи не знищили Ліліт, проте взяли з неї священну клятву, що жінка-демон не зайде до будинку, якщо побачить десь поруч їхні імена. Ліліт змушена була погодитись, але поклялася помститись Адаму та всім його нащадкам.

До речі, амулети та замовляння для породіллі супроти Ліліт мали містити не тільки імена трьох янголів, які намагалися повернути її, але і деякі імена самої Ліліт: Батна (“череві”), Одем

(“почервоніння”) чи Аморфо (“та, що не має форми”). З цим оповідком пов’язана юдейська традиція пов’язувати на зап’ясток немовляти червону нитку, оскільки вважається, що Ліліт боїться червоного кольору. Однак, згідно з міжетнічними фольклорними джерелами, ще століття тому діти Ліліт під різними іменами мордували населення в Європі та Азії.

У Біблії Ліліт згадується лише один раз, у книзі пророка Ісаї, і це повідомлення є малоінформативним. В уривку, про який йде мова, говориться про Ліліт, що відпочиває у пустелі, де мешкали демони. Пустеля в культурі давніх юдеїв вважалася осередком різного роду нечистої сили, царства смерті, і, таким чином, отожднювалася з нижнім світом на противагу сакральному.

Образ демонічної жінки Ліліт пережив епоху. В добу Ренесансу через кабалістичне вчення юдейський міф про відьму Ліліт поширюється Європою та набуває нових рис. Тепер її звуть спокусницею та вбивцею, яка енергетично живиться молодими чоловіками. Запозичений з містичного вчення персонаж втрапив на плідючий ґрунт забобонів, адже фольклор середньовічної Європи у різних регіонах був перенасичений нічними створіннями жіночого роду.

Мине кілька століть, і на цих самих землях запалає фанатичний вогонь “полювання на відьом” – несамолюбне переслідування всіх інакомислячих в умовах феодального мракобісся та масових фобій під маскою демономанії. У добу “полювання на відьом” багато рис, притаманних фольклорній Ліліт, стали ознаками відьомства та аргументами задля смертного вироку багатьом жінкам. Серед таких ознак: довге розкошлане волосся, адже згідно тогочасним уявленням у волоссі жінки міг сховатись диявол (у Шумері, Вавилоні та Давній Греції графічно Ліліт завжди зображалася із довгим чорним розкошланим волоссям), підозра у зляганнях з дияволом підчас шабашів та чорних мес, відлюдницький спосіб життя, що розглядався як антисоціальний і суперечив тогочасним принципам статевої етики.

Мотив союзу між демонами чи пропащими ангелами (nephilim, від naphal – “падати”) та людьми є досить поширеним у мідрашах, апокрифах і таргумах (арамейських перекладах Біблії). Скажімо, першим гріхопадінням вважається описаний у Бутті 6:4 шлюб велетнів та людських дочок. Адам, котрий перестав спілкуватися з Євою після народження Авеля, буцімто мав синів та дочок напівдемонів. Сва ж від спілкування зі змієм (чи за іншими джерелами – головою пропащих ангелів Самаелем) народжує Каїна.

- Чоловік досі був би головою сім'ї, якби не з'явилася в ній Жінка.
Михайло Генін

Образи перших людей – Адама та Єви, і людства загалом, відіграють важливу роль у біблійному тексті, адже сюжет Біблії полягає в розкритті стосунків між Богом і людиною. Від самого початку в Святому Письмі йдеться про те, що Бог створив людину за своїм образом і подобою. Однак це не означає, що Бог схожий на людину фізично, тому що Бог у Біблії – духовна сутність, за винятком другої особи Трійці – Христа, що втілювався в образі людини і в повноті містить людську природу.

Бог наділив людину духом, тому вона подібна до нього – також має духовну сутність. Спершу Бог створив Адама – першого чоловіка, потім Єву – з Адамового ребра.

Хоча Бог у Біблії не має статі, його здебільшого сприймають як особу чоловічої статі. Крім того, першим Бог створив саме чоловіка, а це закладає патріархальні засади біблійного світогляду, що широко виявляються донині в усіх культурах, на яких вплинуло християнство.

- Що, якщо не Творець створив уяву, а уява – Творця, адже в такому випадку людина – лише жертва своїх власних ілюзій?
Густав Майринк

Образи перших людей, змальованих у Біблії, заклали основи біблійної антропології, суттєві риси якої такі:

- уявлення про людину як про вінець творіння. “І сказав Бог: створимо людину... і нехай володарюють вони... над всією землею” [Бут. 1: 26];
- уявлення про унікальність становища людини у навколишньому світі;
- завдання панувати й упорядковувати світ (наприклад, Адам роздає імена всім живим істотам) [Бут. 1: 28; 2: 15];
- унікальність душевної та духовної організації людини – органічності і єдності тіла, душі та духу – вищого вияву духовності в людині.

Разом ці три аспекти творять особистість. Крім того, у Святому Письмі особливо підкреслено роль серця як осередку внутрішнього життя особистості. Серце – символ здібностей [Вих. 35: 34; 36: 1–4], свідомості [Лев. 26: 41]; тілесних сил [Суд. 19: 5,8]. Образ серця в Біблії – також образ місця зустрічі з Богом, до Бога слід звертатися й шукати “всім серцем” [Сам. 7: 3], каятися також потрібно “в серці” [Пс. 50: 19] і віра та спасіння йдуть “від серця” [Рим. 10: 9]. Серце – осередок моралі та духовного діалогу з Богом; уявлення про сутнісну єдність людського розуму, почуттів, волі, розкриті в понятті серця; ідея людства як результату божественної творчості, а також ідея єдності всіх людей через походження від Адама і Єви. Згодом слово “Адам” почали вживати на означення людини загалом.

Отже, базові характеристики біблійного образу людини такі: зв’язок людини і Бога, що існує від початку творіння, *антропоцентризм*, а також учення про спасіння людини як про її повернення до стану єдності з Богом.

- *Антропоцентризм* (грец. *anthropos* – людина і лат. *centrum* – центр) – вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, які в ньому відбуваються, що вона створена Богом “за своїм образом і подобою”. Антропоцентризм – це принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови.

- *Старий Завіт вважає благом процвітання.
Новий Завіт – напасті.
Френсіс Бекон*

У Біблії йдеться про те, що Адам і перша жінка порушили стан гармонії з Богом [Бут. 3: 1–7]. Роль жінки в цьому особливо чітко підкреслено в тексті. Порушення Божої заборони не їсти з дерева пізнання пов’язане з порушенням первісної гармонії між Богом і людиною, Богом і світом. Біблія описує цю подію через

поняття “гріхопадіння”, “первородний гріх”, “прабатьківський гріх” тощо.

Поняття гріха нерозривно пов’язано в Біблії зі смертю, оскільки означає відрив від джерела вічного життя – Бога. Описане в Святому Письмі покарання передбачало вигнання з чудесного Едемського саду й потребу добувати хліб “у поті свого лица”, “пораючи” землю, “з якої узятий він був” [Бут. 3: 8-24].

Різноманітної інтерпретації набув цей образ у післябіблійній традиції – юдаїстській та ісламській. Загалом, біблійне уявлення про образ людини базується на тезі про її подвійну природу – богоподібність і гріховність.

Цей дуалізм розвивається в контексті типологічної відповідності Ісуса Христа образів Адама в Старому Заповіті. Тобто Христос часто постає в тексті як новий Адам, що обожився. Це дає змогу всьому людству подолати гріх. Христос приходить для того, щоб “виконати закон”, тобто подолати незворотні наслідки гріха [Мр. 5:15]. Він – “Син людський”, прямий потомок Адама [родовід у Лк. 3: 23-28], а водночас – “новий Адам”, що, як Боголюдина, скасовує прабатьківський “переступ одного” і приносить “виправдання для життя всіх людей” [Рим. 5: 14-19].

Отже, поняття гріха в Біблії – одне з основних. Воно тісно пов’язане з образами людини та Бога. Сенс біблійної історії – у подоланні первісного гріха (а значить, і смерті) та поверненні людини через жертву Христа до стану гармонії і вічного життя в Богові.

Сутність людини описано в Святому Письмі здебільшого в контексті релігійної інтерпретації у вимірах “Бог – людина” та “людина – Бог”. Тому поняття Заповіту – головне поняття в цих взаєминах – є одним із ключових у біблійному тексті.

Заповіт здебільшого інтерпретують як священну угоду, або союз Бога і людства. Також Заповіт – акт, за яким воля, яку хтось проголосив, ставала обов’язковою до виконання. Водночас наголошували на авторитеті того, хто встановлює Заповіт. Спершу це поняття відбивало суспільний і юридичний досвід стародавніх народів, скріплюючи союз-угоду із взаємними обов’язками, що могла бути: а) рівноправною (шлюбна угода, угода про мир і дружбу; б) нерівноправною – між паном і васалом. Аналогічно біблійна свідомість окреслила взаємини між Богом і людьми.

Згідно з Біблією, початок Заповіту – перебування Адама і Єви в Едемі. Розірваний унаслідок гріхопадіння, Заповіт відновлюва-

ли через біблійних патріархів і пророків: Ноя [Бут. 9:1-17]; Авраама [Бут. 17:10-14] та Мойсея [Вих. 24:8]. Сюжет укладання Заповіту через Мойсея, або “Синайського Заповіту”, набув у стародавній юдейській літературній традиції особливого значення. Носієм Заповіту проголошено богообраний народ Ізраїлю.

Умови священного Заповіту неодноразово сформульовано в біблійному тексті і вони становлять систему нормативних тверджень, окреслених біблійним поняттям Закону [Вих. 20; Второз. 5]. Символами укладання Заповіту в давніх євреїв були різноманітні природні явища та обрядові дієства, про що свідчить священний текст: веселка [Бут. 9:13], обрізання [Бут. 17:10-14], священні трапези-жертвоприношення [песах у Вих. 12:6-11], а також культові предмети і місця – ковчег та скинія Заповіту [Вих. 25:10-22; Чис. 10:33-36].

У Біблії Заповіт описано як недосконалий через людську гріховність. На це постійно звертали увагу біблійні пророки, згідно з якими, доля Ізраїлю цілком залежить від дотримання Заповіту. Тому, за біблійним переказом, Бог через Ісуса Христа сповнив Новий Заповіт, що є зразком істинного Богооб’явлення.

- *Якби змії був забороненим, Адам з’їв би і його.*
Марк Твен

Так що ж відбулося у райському саду? Єврейський текст у даному випадку є досить неоднозначним. Буття 2:9 говорить однозначно лише щодо дерева життя, посадженого у середині саду. Чи було дерево пізнання добра і зла також у центрі – неможливо стверджувати напевне, виходячи із специфіки синтаксису давньоєврейської мови.

“Зохар” підкреслює, що цього дерева не було посередині [Zohar I, 35a]. Дереву життя надається великої ваги, оскільки воно підтримує все існуюче, збирає води творіння, які потім розходяться від нього у різних напрямках і зволожують сад; дерево ж пізнання сприймається як залежне від дерева життя [Zohar III, 239a-239b]. Далі: Бог забороняє Адамові – саме йому, оскільки жінки тоді ще не існувало, – куштувати плодів з дерева знання добра і зла [Бут. 2:17].

Змій схарактеризований у тексті словом “*agum*”, що перекладається як “хитрий”. Етимологічно це слово пов’язане із коренем “*agam*”, який має декілька значень: бути розумним, проникливим, проникати (як похідне – “бути видним наскрізь, тобто оголеним; тому про Адама та Єву сказано у 2:25, що були вони “*agumim*”, тобто оголені).

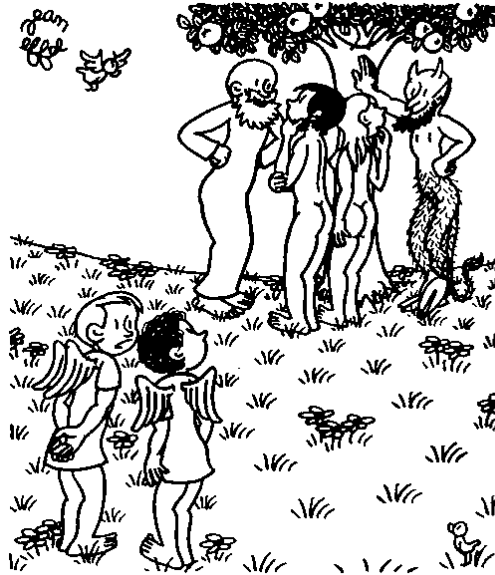
Мідраші часто згадують зв’язок між змієм та вже згадуваним Самаелем або Сатаною (від євр. “*satan*” – протидіяти, протистояти) і підкреслюють

незвичайний розум цієї істоти. Подібно до людини, змій також був прямоходячим. Причина його підступності полягала в досить-таки людських почуттях: змій, нібито, заздрив Адамові з приводу Єви, і весь епізод у саду дійсно нагадує спокус – не лише психологічну, а й із сексуальними конотаціями.

Далі він розгортає перед Євою принади, котрі відкриються перед людьми після того, як вони скуштують плодів дерева: вони зможуть творити світи, панувати над творінням, тобто стати не просто подібними до Бога, а власне як Бог. Стосунки між Богом та першими людьми зводяться до простого суперництва: “Тому Він і забороняє вам скуштувати, щоб ви не створили інші світи”. Але, знову ж таки, про яке дерево йдеться? Коли змій перепитує Єву, вона вказує на дерево, котре посередині раю.

Складається враження, що на якомусь етапі відбулося “спотворення” інформації: незрозуміло, з яким із двох дерев вона його ототожнює і хто є джерелом цієї неоднозначності – Адам (котрий, згідно з мідрашем, заборонив Єві торкатися дерева, що посередині саду) чи змій. Можливо, останній намагається переконати Єву, що насправді вона не порушує заборону, оскільки не торкається дерева, що посередині саду – тобто дерева життя.

Подальша ситуація складається таким чином: скуштувавши

плодів, Єва бачить перед собою ангела смерті. Злякавшись і очікуючи трагічного кінця, вона вирішує нагодувати й Адама (причому, цікава її логіка: якщо він не помре разом із нею, то по її смерті напевне візьме собі іншу дружину), і всіх тварин. Пізнавши сутність добра і зла, люди починають невпинний рух у напрямку до смерті.

Яскравою є інтерпретація гріхопадіння у “Зохарі”: падіння Адама уподібнюється до випадіння із рук Творця дзеркала, у якому відображався образ Божий, чому Адам і зветься “створеним за образом та подобою”. Дзеркало розкололося на друзки – окремі душі людей. І лише Месія у майбутньому має зібрати їх до купи, аби у дзеркалі знову відбився образ Божий.

- Єва була першою жінкою, яка сказала: “Мені абсолютно нічого вдягти!” – І єдиною, яка говорила чисту правду.
Роберт Орбен

Перед гріхопадінням тіло людей було огорнуте сяянням (можливо, йдеться про вже згадуване нами астральне тіло “zelem”); тепер воно зникає, і Адам та Єва помічають свою оголеність, незахищеність, починають замикатися в собі. Звідси – потяг до того, аби накрити себе, приховати свій сором, відокремитися від природного стану. Тому Бог шиє для них “одержу шкуряну” [3:21], який з того часу стає одягом кожної людини.

Але на цьому проблеми інтерпретації не завершуються. У главі 3:22 читаємо: І сказав Господь Бог: “Ось став чоловік, немов один із Нас, щоб знати добро і зло. А тепер, коли б не простяг він своєї руки, і не взяв з дерева життя, і щоб він не з’їв, – і не жив повік віку”. Адже Бог лише з дерева добра і зла

заборонив їсти плоди. Тим більше, що людина вже була безсмертною. Можливо, справа тут у тому, що, згідно з іудаїзмом, Бог наперед знає усі події, котрі відбуватимуться. Тому Він знав про гріхопадіння заздалегідь і зробив так, щоб людина не простягла руки до дерева життя, і таким чином не внесла вічну дисгармонію до саду в Едемі.

Рабиністична традиція пояснює гріхопадіння існуванням так званого “потягу до зла” (“yezer ha-ra”) у людині, або ж діяльності “зворотного боку, сторони” (“sitra ahra”). Остання є демонічним началом, активізується вночі і спричиняє появу нечистих бажань та помислів. Звідси – багато оповідань у єврейському фольклорі про демонів (або “діб буків”), котрі вночі спокушають жінок. Специфіка цих одвічних принципів, полягає у тому, що їх фактично неможливо подолати, можна лише прагнути цього і наблизитися шляхом вивчення Тори, дотримання заповідей, навіть через аскетичні практики, які загалом не є характерними для іудаїзму.

- *Розумом Біблію не збагнути.*
Ольга Муравйова

Інший підхід представлений містичними текстами, зокрема “Зохар”, де тіло розглядається як таке, що належить до верхнього світу, і члени якого змодельовані на зразок божественних еманаций, так що кожна частина тіла відповідає одній із них (цю лінію продовжує польсько-українсько-білоруський хасидизм XVIII-XIX ст.). Але боротьба між добрими і злими помислами триває, і терези засудження та помилювання перебувають у вічному русі.

На прикладі перших глав Біблії ми спробували продемонструвати неоднорідність та неоднозначність тексту. Можна пояснювати це, використовуючи концепції біблійного критицизму, який, власне, виходить із існування кількох пластів тексту, створених різними авторами чи редакторами у різний час. Хоча слід мати на увазі, що для міфологічно-релігійного типу світосприйняття такий підхід видається штучним, оскільки з точки зору віруючої людини Біблія є творінням божественним.

Однак, у межах тієї ж релігійної традиції виникають тексти, спрямовані на пояснення, додаткову інтерпретацію неоднозначних моментів, заповнення, так би мовити, “лакун” всередині тексту Писання, часто-густо додаючи побутовий, повсякденний і деталізований дискурс.

Таким чином, за допомогою пізніших інтерпретацій ми можемо реконструювати об'ємну картину біблійного ставлення до душі і тіла. Це стає можливим завдяки існуванню таких понять, як Письмова та Усна Тора, котрі перебувають у постійній взаємодії: Усна Тора доповнює Письмову, але при цьому вона виростає з останньої. Таким чином, гнучкість традиції дозволяє поєднати їх разом.

- *Бог створив людину, але не запатентував винахід, і тепер його може копіювати кожен дурень.
Ян Веріх*

Якщо Бог створив Адама, то інші люди – його нащадки – народжувалися природним шляхом. Біблійна розповідь про творення Адама символічно виражає те, що людська плоть складається з матеріалу, який уже було створено. У ній зовсім не описується технологія виникнення людини. Бог міг створити “архетип людини” як вінець творення і підготувати його реалізацію серед уже виниклих людиноподібних приматів.

Цю точку зору висловлювали багато християнських мислителів. Звичайно, створення всіх живих істот не означає, що точно так само творилася кожна наступна особина, чи кожен вид, чи кожен біологічний таксон.

У Біблії з цього приводу сказано буквально таке: “Тоді сказав Бог: нехай закишать води живими створіннями й нехай птаство літає над землею попід твердю небесною... І створив Бог великих морських потвор і всілякі живі створіння, що повзають та кишать у воді, за їхнім родом, і всіляке птаство крилате за його родом... І сказав Бог: нехай земля виведе з себе живі створіння за

їхнім родом: скотину, плазунів, і диких звірів за їхнім родом” [Буття, 1:20-24].

- *В процесі еволюції цвіркун дострибався до кенгуру.*
Ігор Карпов

Створення життя Богом цілком сполучається з тим, що риби, птахи і звірів зробили вода і земля. Тим самим акт творіння анітрохи не суперечить еволюційному процесові, за допомогою якого вода і земля зробили все живе. При цьому нізвідки не випливає, що механізм еволюції повинен бути тільки таким, яким уявляв його собі англійський науковець Чарльз Дарвін (1809-1882) та його послідовники. Скоріше навпаки, ідея творення зближає нас із моделлю цілеспрямованої еволюції. Цілком правомірно було б визнати, що створено було тільки “стрілу” еволюційного процесу або вихідний набір архетипів живого, закодований у генофонді. В останньому випадку генотип правомірно розглядати як фрагмент Божественного слова, що втілювалося в даний біологічний вид. Але при цьому реалізацію Божественного слова ще цілком припустимо трактувати як еволюційний процес походження видів, у якому це слово переписується і трансформується (правда, цей процес буде відбуватися вже не за моделлю Дарвіна).

І дійсно, визначальна на сьогодні для науковців дарвіністська теорія розвинулася та розділилася на різні наукові та філософські течії, такі як *неодарвінізм*, *“емерджентна еволюція”* (англ. emergence – виникнення; стрімкоподібний процес виникнення нового рівня буття), *тейярдизм* та найбільш прийнятна в католицьких наукових колах *“теорія еволюції людського тіла”*, яка одночасно стверджує, що розумна людська душа є результатом безпосереднього Божого творчого акту.

**ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДСТВА:
КРЕАЦІОНІЗМ ЧИ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ?**

- *Богу непогано вдалася природа, але з людиною у нього вийшла осічка.*
Жюль Ренар

Котра з теорій пропонує вірне дійсності пояснення походження людини, а, крім того, є відповідною до гідності людської особи?

Відповідь на це питання надзвичайно важлива, тому що розуміння, хто така людина, є вирішальним для того, які етичні поняття та норми будуть панівними, та, відображаючись у позитивному праві, впливатимуть на законодавство. Через те можливість “справді людського” життя кожного індивідуума та людства в цілому залежить від філософського розуміння людської природи.

Наприклад, етичні норми щодо людської статевої активності, або ж питання щодо моральності абортів, евтаназії, смертної кари, клонування, донорства органів, трансплантації, штучного запліднення і т.д. повністю спираються на конкретне філософське розуміння людини, та будуть зовсім інакшими в залежності від того, чи людина – “високорозвинена” тварина, чи духовне творіння з безсмертною душею.

Важливо також з'ясувати, чи котрась із теорій еволюції забезпечує належне пояснення свободи волі людини, без якої неможлива жодна відповідальність – ні моральна, ні правова. Дані роздуми важливі також як поштовх для відповідних досліджень в галузі антропології, етики та філософії права, оскільки всяка те-

орія скоріше чи пізніше починає впливати на людську практику і таким чином формує людські стосунки та життя.

Споконвіків люди ставили питання, звідкіля і яким чином вони виникли. Міфологічні космогонії, грецькі та середньовічні філософські системи по-різному відповідали на це запитання. Одні з них можна назвати “креаціоністичними” (*creationis* – творіння), інші – “еволюціоністськими” (от лат. *evolutio* – розгортання).

- *Не вірте Дарвіну, буцімто у людей, як у мавп, усе найкраще
ще попереду.
Геннадій Москвін*

Виникнення видів завдяки природній селекції згідно еволюційної теорії Дарвіна, відбувається у таких етапах:

- Види рослин і тварин не є незмінними, а в них відбуваються варіації (в наш час вони звуться мутаціями). Це випадкові зміни, які можуть бути дуже шкідливими, але часом вони можуть покращувати здатність організмів до виживання.

- Організми продукують зазвичай більше потомства, ніж може вижити, і нащадки з такою варіацією, яка дає їм переваги, мають більше шансів вижити, та передати ці переваги своїм подальшим нащадкам.

- Якщо процес різного виживання триває, то ці переваги можуть поширитися на весь вид і стати підставою для подальших покращень.

Таким чином дана популяція перебуває в постійних змінах і може поступово розвинути до все складніших, краще пристосованих до довкілля форм, включно з видами і родами. Статеві селекція відіграє для Ч. Дарвіна роль другого механізму еволюції.

Він називає це “боротьба самців за самиць”. Очевидно, що це стосується тільки тваринного, а не рослинного чи бактеріального світу і через те не може бути всезагальним механізмом еволюції.

Через те, що дикуни й досі ще борються за володіння своїми жінками, процес відбору, як вважає Ч. Дарвін, більшою або меншою мірою існує до цього часу. Чоловік фізично та розумово сильніший за жінку і в дикому стані він тримає її у більш принизливому рабстві, ніж самці будь-яких видів тварин. Тому не дивно, що чоловік забрав у свої руки право вибору. Жінки ж завжди усвідомлюють ціну своєї вроди і за можливості з насолодою прикрашають себе більше, ніж це роблять чоловіки. Через те що жінок тривалий час вибирали за красою, то закономірно, що деякі з послідовних змін передавалися спадково тій самій статі.

- *Любов і просте бажання зовні виражаються абсолютно однаково.*
Альбер Камю

Отже, жінки передали свою вроду більшою мірою своїм жіночим нащадкам, ніж чоловічим, тому й жінки стали вродливішими, ніж чоловіки. Ч. Дарвін переконливо твердить, що жінки передають більшість своїх ознак нащадкам обох статей. Постійне надання переваги чоловіками всіх племен найпривабливішим жінкам (відповідно до уявлень про красу того чи того племені) мало привести до зміни в тому самому напрямі всіх осіб обох статей, які належать до цієї раси.

Ч. Дарвін докладно розглядає й іншу форму статевого відбору, коли вибір здійснюють самиці: вони приймають тільки тих самців, які найбільше полоняють або збуджують їх. Такі прикраси,

як борода, виникають у результаті вибору з боку жінок. Природодослідник вважає статевий відбір найважливішою причиною з усіх інших, що привели до широкої розмаїтості у зовнішності між расами людей, а також певною мірою між людиною і нижчими тваринами. Вчений, безперечно, спрощує і збіднює реальну картину історичної взаємодії між статями. Це спрощення стосується найважливішого предмета, а саме кохання, яке має істотні історичні особливості.

- *Чи будемо ми пасивно еволюціонувати, підкоряючись хаотичному природному відбору, якому абсолютно байдуже наше щастя, задоволення і духовність, або ж самі станемо біля керма еволюції і задамо їй потрібний напрям?*
Річард Рівз Броді

У своєму творі “Походження людини і статевий відбір” (1871) Ч. Дарвін весь час підкреслює, що людина походить від менш високоорганізованих живих істот. Не можна заперечувати близької схожості між людиною та нижчими тваринами в зародковому розвитку, у численних рисах конституції та будови тіла – важливих та мізерних. До цього слід додати факти існування рудиментарних органів та ненормальних реверсій. Це, за Ч. Дарвіном, свідчить про те, що людина та інші ссавці походять від одного спільного предка, і має підтверджувати думку, що людина ніяк не могла бути плодом окремого акту творення.

На тлі статевого відбору розглядаються виникнення індивідуальних особливостей людей, формування розуму, мови, моральних якостей; автор спеціально спинається на проблемі вираження емоцій у тварин і людини. Дарвін показує, що в людини постійно виявляються індивідуальні відмінності в усіх частинах її тіла та розумових здібностях. Ці відмінності він пояснює пануванням законів спадковості. Людина має тенденцію розмножуватися з більшою швидкістю, ніж це дозволяють її засоби до існування. Внаслідок цього вона веде жорстоку боротьбу за існування, і природний відбір вступає у свої права в усьому, що входить у коло її дій. За таких обставин Ч. Дарвін не бачить необхідності появи різко виражених змін однієї й тієї самої природи. Навіть слабкі, нетривкі відмінності виявляються достатніми для дії природного відбору. Спадкові результати тривалого використання або невикористання частин тіла прямували по тій самій лінії, що й природний відбір. Коли змінюється якась одна

частина тіла, в силу принципу кореляції змінюються й інші. Деякі риси можуть бути результатом певного впливу життєвих умов. Зрештою, багато рис було набуто шляхом статевого відбору.

Найбільша складність, що виникає перед дослідником, коли він робить висновок про походження людини, – це високий рівень її розумових здібностей і моральних якостей. Проте кожний, хто визнає принцип еволюції, має бачити, що розумові здібності вищих тварин якісно такі самі, як і в людини, хоч вони можуть бути й надто різними щодо рівня розвитку і здатності до подальшого вдосконалення.

- *Розум скорочує мовлення.
Силован Рамішвілі*

Становлення суто людського розуму, за Ч. Дарвіном, було б неможливим без мовної основи:

“Розвиток інтелекту повинен був зробити значний крок уперед, коли завдяки минулим успіхам у людини з’явилася мова як напівмистецтво і напівінстинкт. Справді, тривале використання мови мало вплинути на мозок і зумовити спадкові зміни, які своєю чергою мали вплинути на вдосконалення мови. Великий об’єм мозку в людини щодо величини її тіла порівняно з нижчими тваринами може бути головним чином віднесений на рахунок раннього використання якоїсь простої форми мови – цього дивного механізму, який позначає різного роду предмети і властивості певними знаками та викликає низку думок, котрі ніколи не змогли б народитися з одних чуттєвих вражень, або якби й навіть народилися, то не змогли б розвиватися”.

Підґрунтя розвитку моральних якостей людини Ч. Дарвін убачає в суспільних інстинктах, уміщуючи в це поняття і родинні зв’язки. Мораль розвивається, закріплюється і передається спадково. Для нього немає нічого дивного в тому, що доброчесні нахили за тривалого їх виявлення можуть бути успадковані. Першооснова і початок морального почуття, за Ч. Дарвіном, полягають у суспільних інстинктах, у тому числі симпатії. Ці інстинкти були первинно набуті, як і в нижчих тварин, шляхом природного відбору.

Те, що для Ч. Дарвіна з біологічної точки зору уявляється як відбір (головним чином статевий), із психологічного боку становить вибір. Сам вчений у зв’язку з цим навіть указує на свободу вибору. Він формулює цю думку в чіткій послідовності натуралістичного міркування: “Той, хто визнає принцип статевого відбору, має дійти цікавого висновку: нервова система не тільки керує більшістю функцій тіла, а й справляє опосередкований вплив на прогресивний розвиток різних тілесних структур і де-

яких розумових якостей. Сміливість, войовничість, наполегливість, сила й величина тіла, зброя різного роду, голосові органи, як і музичні інструменти, яскраві забарвлення і додатки, що прикрашають, – усе це було набуто тією або тією статтю опосередковано, завдяки свободі вибору, під впливом любові та ревностей, унаслідок уміння цінувати прекрасне у звуках, кольорах або формі”.

Психічне осмислюється як механізм і наслідок статевого вибору. Цей вибір – діяльне активне начало, яке формує в людині також зовнішній вигляд і внутрішні якості. Дарвін іще ближче підходить до психологічної проблеми вибору, а не добору в плані біологічному, коли розкриває походження моральних почуттів:

“Людина, як і будь-яка інша тварина, без сумніву, піднялася до свого сучасного високого рівня шляхом боротьби за існування, що пояснюється її швидким розмноженням, і якщо їй приречено рухатися ще далі вперед, то можна побоюватися, що їй доведеться залишатися під впливом жорстокої боротьби. Інакше людина швидко впаде в бездіяльність, і найобдарованіші люди не матимуть більшого успіху в битві за життя, ніж менш обдаровані. Звідси природна швидкість, з якою людина розмножується, незважаючи на те, що ця швидкість призводить до більшого й очевидного зла, але вона не повинна зменшуватися за будь-яких умов. Має існувати вільне змагання для всіх людей, і закон, і звичаї не повинні заважати найздібнішим мати вирішальний успіх і вирощувати найбільшу кількість нащадків. Однак хоч би якою важливою була і продовжує бути боротьба за існування, у питаннях, що стосуються вищих сторін людської природи, ми знаходимо й інші фактори, ще важливіші. Насправді, моральні якості розвиваються безпосередньо або опосередковано значно більше під впливом звички, мислительних здібностей, освіти, релігії тощо, ніж шляхом природного відбору. І все ж цьому останньому факторові можна з упевненістю приписати походження суспільних інстинктів, що послуговували основою розвитку морального почуття”.

- *Міна уповільненої дії – це коли ваша міміка не встигає за емоціями?*

Яна Джангірова

Ч. Дарвін уважав, що його головний висновок про походження людини буде, на жаль, неприємним для багатьох. Людина походить опосередковано від якоїсь низькоорганізованої форми тварин, а безпосередньо – від дикунів. Докази походження людини від нижче організованих істот дослідник віднаходить також у сфері вираження емоцій, чому присвячує дослідження “Вираження емоцій у людини і тварин” (1872). У цій праці він

розкриває біолого-фізіологічний механізм виразних рухів, пов'язаний із внутрішнім емоційним станом, підходить до розкриття їхньої комунікативної ролі. Дарвін зазначає, що здатність членів племені спілкуватися між собою з допомогою мови відіграла першорядну роль у розвитку людини, а виразні рухи обличчя й тіла надавали велику допомогу мові. Певним чином набуті, ці виразні рухи можуть застосовуватися свідомо та довільно як засіб спілкування. У цьому разі поведінка має індивідуалізований характер.

З метою спілкування людина свідомо й довільно демонструє емоційні стани мімікою та пантомімікою. Довільність і недовільність – якості, що взаємно переходять одна в одну. Ч. Дарвін дедалі більше фіксує актуальну довільність на статевому відборі та побудові виразних рухів. І тут він не випускає можливості підкреслити негативні риси людської природи, адже це сприяє доведенню спорідненості людини і тварини; нерідко симпатії віддаються тваринам. Свого часу російський фізіолог Іван Павлов зауважував: собака вивів людину в люди. Дарвін писав:

“Ми не знаємо, яким чином собаки вперше навчилися гавкати, що їм слугує для вираження емоцій і бажань; знаменно, що вміння гавкати, набуте собаками після приручення і залежно від породи собак, передається спадково різною мірою; чи не буде дозволено припустити, що у набутті гавкання певну роль відіграло наслідування, адже собаки тривалий час жили у тісній спільності з такою балакучою істотою, як людина?”

- *На щурячих кістках пташине м'ясо не наросте.
Олексій Анненськов*

Що стосується успадковування набутих властивостей, то Дарвін не мав точної інформації про закони спадковості. Відкриті Грегором Менделем у 1864 р. закономірності відбору залишалися до 1900 р. непоміченими в науковому світі. Через те Ч. Дарвін вважав, що деякі варіації виникають внаслідок дії довкілля на плазму зародків, а інші – внаслідок виживання чи неживання, наприклад, він вірив, що постійне сильне сонячне опромінення шкіри тварини потягне за собою зміни у плазмі зародків і її потомство матиме більш задублену шкіру. Або ж коли вовк постійно бігає за зайцями, то його м'язи стають сильніші і потомство успадкує міцніші м'язи.

В наш час дарвінізм у його первісній формі має мало прихильників, але його основні аксіоми (адаптація, мутація і селекція)

присутні у т. зв. *неодарвінізмі*. Основними представниками не-одарвінізму є в наш час американець Стефен Джей Гоулд та англієць Річард Докінс.

Першому належить *теорія “перерваної рівноваги”*, яка по своїй суті не відрізняється від теорії стрибків в еволюції чи теорії “переходу кількості в якість”. Суть її в тому, що якась нова властивість поширюється в популяції непомітно – без фіксування проміжних форм. Коли ж достатня кількість особин її вже має, то вона проявляється – настає “якісний стрибок” і виникає новий вид.

Другому належить *теорія “етоїстичного тена”*, яка полягає в тому, що все розмноження та розвиток – не що інше, як намагання генів себе зберегти та реплікувати. Організми, згідно з цією теорією, є лише середовищем та засобом для реплікації (від лат. *replicatio*, відновлення, повторення) генів.

І що ж на сьогодні залишається від дарвінізму, навіть за умови, що нового природознавчого відкриття, яке б остаточно заперечило дарвінізм, так-таки досі й немає? Насамперед слід зазначити, що сам Дарвін ніде не заявляв, як це йому було згодом приписане, нібито “живе породилося з неживого саме”. Навпаки, він допускав створення Богом “першої клітини” і говорив так: “Є щось привабливе в тому, щоб думати, що весь світ живого з’явився з одної клітини”.

Теорія еволюції сприяла певній роботі щодо систематизації і класифікації у світі живого, навіть пов’язала всі види певними “родинними зв’язками”. Як кажуть, вона підвісила все живе на гілках єдиного великого генетичного дерева, яке було стовпом усієї досьогочасної біологічної науки. Але й з ним уже проявились серйозні проблеми. Від дарвінізму залишається висновок про реальність у природі процесів *мікроеволюції* – невеликих змін у межах виду (зміна кольору шерсті чи шкіри, форми дзьоба і т.ін, завдяки чому в межах одного й того ж виду співіснує багато груп – порід чи сортів).

Ось їх Дарвін і узагальнив, але безпідставно довівши до висновку про можливість *макроеволюції* – утворення нових видів унаслідок поступового нагромадження дрібних змін. Природа ж таких речей не допускає. Коли б таке було можливим, то вже було б виявлено багато перехідних форм, або “чорновиків еволюції”. Але ж їх якраз і немає.

- Ймовірно, знадобиться шість тисяч років, щоб зрозуміти світ, створений всього за шість днів.
Томас Браун

Вплив таких течій не обійшов стороною і католицьку церкву. Деякі з їхніх версій були витворені богословами. Яскравий приклад – французький теолог і філософ П'єр Тейяр де Шарден (1881-1955), теорія якого відома під назвою “тейярдизм”. Суть її можна коротко передати так: “на початку” існувала “тканина універсуму” з притаманними їй специфічними енергіями – під дією котрих вона ускладнюється та повинна завершити свій розвиток в божественному пункті “омега”(який в розумінні Тейяра де Шардена є не що інше, як “Христос”).

Причина розвитку матерії, за теорією Тейяра де Шардена, лежить у твердженні про два види енергії, котрі характерні для “первісної тканини” Всесвіту: тангенційну та радіальну. Тангенційна енергія об’єднує найменші частинки неживої матерії у більш складні утворення. Радіальна енергія – це джерело активності і саморозвитку матерії. Але цей останній вид енергії розвиває матерію не завдяки власній активності, а через те, що дія її спрямована “згори” певною метою. І саме цей момент надає теологічного та фіналістичного забарвлення теорії Тейяра де Шардена. Саме тут, згідно твердження мислителя, і відбувається одне із Божественних втручань, адже саме Господь надає змісту розвитку матерії, створюючи мету її розвитку. Розвиток світу – це “шлях до духу”, увесь рух Всесвіту спрямований на досягнення найвищої точки свідомості. Ця найвища точка свідомості – це кінцева мета еволюції суспільства, вершина світу, кінець історії,

точка Омега – Космічний Христос.

При розгляді проблеми “людина і космос” Тейяр де Шарден говорить про унікальність людського феномена. Людина виступає як свідомий продовжувач справи еволюції. Але доля людської думки та людської діяльності в еволюції в цілому трактується не тільки як спосіб єднання людини зі світом, але і як засіб виходу людини за межі свого “Я” для приєднання до Христа, втіленого у світі.

- *Господь завжди в творенні.
Джордж Бернард Шоу*

Еволюція є центральним механізмом філософської антропології Тейяра де Шардена. Але які саме принципи та етапи закладав у свою Еволюцію мислитель? У своїй праці “Феномен людини” за допомогою наукового терміну “еволюція”, Тейяр де Шарден намагався поновому проінтерпретувати деякі положення католицького світобачення. Він продовжував розвивати ідею натуралістичного історизму, стверджуючи, що найбільшим відкриттям було те, що Земля та Всесвіт мають вік. Отже, таким чином у речей виникло минуле, а також майбутнє у їхньому розвитку. Еволюція ж у Тейяра де Шардена стала універсальним феноменом, характеристикою та механізмом усього Всесвіту: “Що таке еволюція – теорія, система, гіпотеза? Ні, це набагато значиміше: вона – головна умова, якій мають підпорядковуватись і яку мають задовольняти відтепер усі гіпотези та теорія, якщо вони претендують на правильність та розумність”. Отже дійсність динамічна та активна, а явища та предмети у ній історичні. Тому дослідити дійсність та предмети в ній можна лише в історичному розвит-

ку, який є нічим іншим, як саморозвитком Всесвіту. Механізмом історичного розвитку є Еволюція.

Досліджуючи процес розвитку, Тейяр де Шарден виділяє в ньому три основні етапи: неживий світ (переджиття), живий світ (біосфера), та людський світ або ж – мисляча матерія (*ноосфера*). І жодна із цих сходинок не може існувати без попередньої, адже розвиток передбачає неперервний зв'язок. Тому рівень свідомості є неможливим без первісного рівня матерії.

- *Ноосфера* (від грец. nous в значенні “розум” і sphaira – шар, небо) – сфера діяльності людського розуму. Уперше це слово й поняття пролунало в стінах відомого навчального закладу Парижа – у Коледжі де Франс – на лекціях 1927-1928 навчального року з вуст філософа й математика Едуарда Леруа. При цьому співавтором ноосферної концепції було оголошено його друга й однодумця П'єра Тайяра де Шардена, палеонтолога й філософа.

Французькі вчені обґрунтували свою ідею, спираючись на поняття біосфери й живої речовини в тому розумінні, як їх розвинув Володимир Вернадський у своїх знаменитих лекціях у Сорбонні в 1922-1923 роках. У книзі “Походження людини й еволюція розуму” (1928), яка є записом лекційного курсу Вернадського, Леруа прямо відсилає читача до біосферних уявлень російського вченого.

Кожна сходинка еволюції в теорії Тейяра де Шардена має певні основні характеристики, водночас кожна наступна сходинка переймає певні якості попередньої. На першому етапі еволюції (неживий світ, або переджиття) утворюються хімічні елементи; формуються структури майбутніх планет, потім розвиваються цілі галактики, утворюються активні з'єднання; з яких утворюються біологічні з'єднання і перші примітивні живі організми.

На другому етапі утворюється складне життя, формується біосфера. Цей етап охоплює розвиток живих організмів від найпримітивніших, по ланцюжку еволюції, аж до ссавців. Закінчується він, на думку Тейяра де Шардена, напередодні створення Людини. Виникнення живих організмів він вважає закономірним наслідком структурування складної та високоорганізованої матерії, природнім сплеском її внутрішньої енергії. Тобто, на межі переходу одного етапу еволюції у інший відбувається той самий якісний стрибок на межі кількісного наростання.

- *Душа людини – найбільше чудо світу.*
Аліг'єрі Данте

Так само і Свідомість у вигляді Людини з'являється, на думку Тейяра де Шардена, внаслідок якісного стрибка високоорганізованої матерії. Проте мислитель звертає увагу і на те, що виключ-

но біологічними передумовами появу людини пояснювати не можна.

Він наголошує: “Мозок міг збільшитись лише внаслідок розвитку руки та прямоходіння”. А, як відомо, розвиток людської руки, яка є основним фактором соціального розвитку людської особистості, пов’язаний з ускладненням та удосконаленням знарядь праці. Праця сприяє об’єднанню людей у первинний вид соціуму. І саме в такому примітивному суспільстві, на думку Тейяра де Шардена, виникає свідомість. В такому соціумі відбувалась спочатку індивідуальна еволюція окремих членів, які ставали більш свідомими та винахідливими, поширюючи свої знання на інших учасників примітивного суспільства. Цей процес продовжується і тепер, аж до абсолютної точки розвитку третього ступеня еволюції. Третя, найвища сходинка еволюції – ноосфера. Вона найбільш одухотворена – це надсвідомість, яка конденсує і об’єднує в собі усі розуми людства. Таким чином утворюється своєрідний космічний Розум, який і має розвинутись в Космічного Христа. На етапі ноосфери матерія усвідомлює свій саморозвиток та буття. Історична зміна та розвиток соціальних відносин ведуть матерію до точки Омега. Еволюція тим самим спрямована до божественної геосфери, а тому космогенез в розумінні Тейяра де Шардена збігається з христогенезом.

Людина була головним феноменом, який досліджував П’єр Тейяр де Шарден. Він наголошував на тому, що його дослідження лише тоді буде плідним та вичерпним, коли буде враховано усі соціальні, історичні та біологічні фактори буття живої та неживої природи. Виникнення людини та початок історії людства тлумачились ним, як наступний етап у всесвітній еволюції, сходинка, на якій відбувається одухотворення буття, набуття ним повноцінної свідомості. І надалі власне свідомість та духовність стають основними рушійними силами еволюції.

- *Створити світ легше, ніж зрозуміти його.*
Анатоль Франс

З людиною з’являється думка, рефлексія, самоусвідомлення. Людина, за твердженням філософа, нерозривно пов’язана з рівнем наджиття. Адже саме об’єднання людських думок, їхня солідаризація створюють ноосферу – духовну оболонку Землі. Після виникнення Людини Всесвіт розвивається тільки завдяки її діяльності. Людина усі свої зусилля спрямовує на те, щоб змінити та

удосконалити світ. Людство об'єднується та творить, тим самим продовжуючи разом з Богом чудо Творення. Людина – творець та упорядник Світу. І тут мислитель знову намагається подолати протиставлення земного та небесного, висуваючи людину як невтомного трудівника божественної справи. І власне в цій спільній праці об'єднуються людські та Божественні помисли та цінності.

- У Бога немає релігії.
Махатма Ганді

Головною подією в бутті Людини, на думку Тейяра де Шардена, було пробудження історичної свідомості. Людина починає розуміти, що у неї є минуле, яке безпосередньо впливає на теперішнє та вливатиметься у майбутнє. Людина починає усвідомлювати свою причетність до історичного процесу та до розвитку соціального буття.

Історія для людини вже не є лише актом Божественної волі, але є прямим наслідком її творчої дії. Тейяр де Шарден заперечує пасивне споглядання світу і закликає до активної творчої колективної діяльності, від якої безпосередньо залежатиме майбутнє людства. В усіх своїх творах мислитель активно закликає до об'єднання людства під егідою спільної творчої праці. Тейяр де Шарден такою тезою породив новий християнський гуманізм, який в сьогоденні набуває великого поширення серед християнських мислителів. Але у час, коли мислитель створив свою теорію, він не знайшов підтримки серед християнських богословів та філософів.

В основі теології та есхатології Тейяра де Шардена лежить твердження про те, що точкою Омега усього Всесвіту є Бог. Господь завдяки силі, яка притягує все буття до Нього, задає ціль та

мету розвитку Всесвіту. Увесь процес об'єднання та розвитку матерії та свідомості спрямований до Бога. Весь порядок та механізм розвитку передбачений божественним планом. І якщо підчас еволюційного процесу настає момент, коли матерія раптово використовує увесь запас своєї внутрішньої енергії і не має можливості продовжувати свій духовний розвиток, закон небесного та природного порядку вчинить акт Парусії: "Незвичайна подія, у якій з'єднується Історичне та Трансцендентне".

- *Парусія* (грец. παρουσία) – поняття християнського богослов'я, що спочатку означало незриме присутність Господа Ісуса Христа у світі з моменту Його явлення. Згодом термін парусія став розглядатися тільки як обіцяне пришествя Христа по закінченню долі світу. На думку деяких богословів, саме як "пришествя" трактується парусія в новозавітних текстах грецькою мовою.

Слово Господнє, з якого усе починається, є неперервно-іманентне природі. Воно стимулює розвиток, виконуючи роль синтезуючої сили, яка сприяє утворенню нових незвичайних зв'язків і переборює тенденцію до згасання та припинення розвитку. Найяскравішим прикладом участі Слова Божого в розвитку Всесвіту є його втілення у історичному Ісусі Христі. Саме в ньому Господь виявив найвищий ступінь сили свого Слова (Логосу); ця сила проявляється в безмірній Любові та Прощенні Ісуса. Саме в цьому моменті, через самопожертву Христа, Господь нагадує Людині про свою Любов та про ціль історичного розвитку Людини – злиття з Ним.

- *Хвилинка кінця світу буде коротшою, ніж слово творіння.*
Станіслав Єжи Лец

Бог через Свого Сина закликає Людину відвернутися від гріховності, яка зупиняє процес еволюції людства. Гріховність відсторонює Людину від об'єднуючої сили божественної Любові. Після Воскресіння Христос продовжує свій рух вже як "космічний Христос". І Його рух спрямований до останнього полюсу тяжіння – точки Омеги. В цій точці, після завершення розвитку, людство має можливість об'єднатися в єдине ціле з Богом.

Крім того, мислитель висвітлює момент завершення всього процесу еволюції – Кінець Світу. Під ним Тейяр де Шарден розуміє довершений стан ноосфери – сфери вищої свідомості: у цьому стані ноосфера звернеться сама до себе, досягаючи найвищого ступеня складності. Для повного довершення вона відділиться від матерії і з'єднається з Богом-Омегою. Тобто, свідомість Люд-

ства перейде у інший трансцендентний рівень – Царство Боже.

Звичайно, такий варіант розвитку передбачає виконання певних умов: людина повинна відвернутися від гріховності і намагатись творити добро.

Тільки за умови, коли зла буде у Світі зовсім мало, або взагалі не буде, можливим є досягнення Царства Небесного. Водночас, можливим є варіант, в якому зло розвиватиметься одночасно з добром. Вони досягнуть однакового високого рівня – і тоді ноосфера, досягнувши певного рівня єдності, розділиться на дві антагоністично протилежні частини.

Однією частиною стане територія думки, яка ніколи не зможе бути єдиною. Другою – територія безмірної любові. Таким твердженням мислитель свідомо чи несвідомо торкається питання етики: він не вважає добром усі думки людей, а лише ті, які керовані любов'ю. Саме частина любові матиме шанс об'єднатися з Богом і досягнути вищого рівня Свідомості. Але для цього кроку їй знадобиться відвага. Якими протиставними не були б територія Думки та територія Любові, вони залишаться взаємопов'язаними завдяки людській сутності.

- *Еволюція. Цим словом користуються дуже багато людей в переконанні, що говорять про одне й те ж, в той час, як кожен надає цьому терміну іншого значення.*
Річард Рівз Броді

Така позиція Тейяра де Шардена пронизана містицизмом, але вона не породжує великого відхилення від вчення Церкви, в якому людство поділяється на праведників, які досягнуть Царства Божого, та грішників, які лише через відмову від гріха та покаяння за нього зможуть воз'єднатися з Богом.

Щоби належно оцінити згадані теорії, потрібно спочатку визначити їхній статус. Чи це наукові теорії?

Такими ці теорії, нажаль, не можуть бути, тому що, щоби могли зватися теорією, а не залишатися просто гіпотезою, всяка система тверджень повинна мати можливість перевірки. Підтвердити ж можуть тільки факти – дані у дійсності, яких ці твердження стосуються. Факти можуть бути також змодельовані в експерименті.

Нажаль, таких фактів, як підтверджували б теорію еволюції, немає. По-перше, вже самим постулюванням неймовірно довгих часових тривалостей теорія еволюції виключає можливість по-

вторення цих подій в експерименті. Відомий є, щоправда, експеримент американського хіміка Стенлі Міллера відносно виникнення амінокислот в “первісній юшці”, але він виходив з довільно (гіпотетично) прийнятих “первісних” співвідношень і навіть при тому не привів до бажаних результатів.

Що стосується фактів дійсності, яка вже належить до історії, то ними можуть бути тільки викопні рештки. І наперекір очікуванням, якраз викопні рештки свідчать не на користь теорії еволюції. Після більш як сотні років пошуків палеонтологія може похвалитися тим, що знайдено багато решток вже вимерлих видів (існує ще проблема т. зв. “живих фоссілій”, тобто решток доісторичних істот, які живуть в наш час в незміненому вигляді), однак це завжди – завершені види, а не проміжні форми.

Відсутність проміжних форм у викопних рештках змушує прихильників теорії еволюції вдаватися до “викрутасів” типу: “Проміжні форми були нестійкими, а тому не збереглися”, або: “зміни відбувалися стрибками, без проміжних форм” (“з яйця рептилії вилюпилася птаха”). Однак на це все немає доказів, а тому такі пояснення не можуть претендувати на більше, як тільки – бути припущеннями. Найбільш гротескним є використання наявності видів живих істот та людини як доказу того, що еволюція таки відбулася, “бо як ще інакше це все могло виникнути?” Крім того, викопні рештки можуть бути довільно інтерпретовані (окремий вид може бути витлумачений, як проміжна форма).

Лише один приклад: пласт з викопним рештками, що зберігся біля озера Констанц, був описаний у 1726 році швейцарським дослідником Йоганом Шойхцером як такий, що містить скелет людини, яка жила до Потопу. Виставлений в Гарлемі зразок викликав великий інтерес завдяки гаданому релігійному підґрунтя, але у 1811 р. французький палеонтолог Жорж Кюв’є дослідив кістки і виявив, що це була гігантська вимерла саламандра.

Це саме стосується “людини з Небраски”, костей “пітекантропа” і т.д. Знаного всім “китайського чоловіка” – “синантропа” було сконструйовано на підставі знайдених Девідсоном Блеком і Тейяром де Шарденом шматка черепної кістки та одного зуба. З цього Д. Блек витворив модель синантропа.

Однак всі теорії, які стверджують міжвидову еволюцію, мають далеко більші претензії, аніж просто бути науковими теоріями. Тому що твердження, що всесвіт з усіма його рівнями буття – рослинним, тваринним та особовим світом – поступово “розви

“розвинувся” з неживої (фізичної) матерії шляхом переходу від нижчого до вищого ступеня, є метафізичним твердженням. Відмінність між різними рівнями буття (між матеріальним та вегетативним і тваринним, між цими трьома та особовим) є метафізичною, вона не може бути пояснена шляхом емпіричного спостереження. Потрібно філософського акту, щоби збагнути відмінність між неживим та живим, між особовим та неособовим, хоча потрібні для цього дані одержуються шляхом емпіричних спостережень. Емпіричний метод у значенні спостереження, констатації реального існування об’єкта спостереження та індукції суттєво непридатний для зрозуміння та пояснення цих відмінностей.

- Людина починається там, де закінчуються шкурні інтереси, де кінчається гризун. Перехід від крисології до антропології.
Олексій Анненськов

Ще одна поширена у католицьких наукових колах версія теорії еволюції – “теорія еволюції людського тіла”, яка стверджує, що безсмертну душу творить безпосередньо Бог. В біологічній же сфері ця версія стверджує міжвидову еволюцію аж до виникнення “людського” тіла (яке ще не одушевлене безсмертною душею).

Припустімо, людське тіло розвинулося з нижчого ступеня буття, точніше – з тварини, тіло якої було “готовим” для прийняття безсмертної душі. Не беручи до уваги питання, яким чином тварина мала би мати тіло “готовим” для прийняття безсмертної душі, виникає ще одна проблема. Бо в такому випадку людина за тілом не відрізнялася би від цієї тварини. Постає питання, чи Бог, творячи першу людську душу, вдихнув її у тваринний емб-

ріон у тваринному лоні?

- Чи був у Адама пупок – основне питання філософії.
Герасим Авшарян

Якщо Бог створив душу Адама в момент зачаття тіла “тварини Z” – індивіда певного виду, то чи Адам виростав, звучи самицю, яка його породила, “мамою”? Як Адам навчився говорити? Скільки поколінь протривало, поки розвинулася перша мова?

Мова становить нездоланну перешкоду для еволюціоністів. Креаціоністи стверджують, що вона не могла виникнути. Нею можна або володіти від початку, або її навчитися. Останнє можливе тільки там, де є вже “мове середовище”, у якому цією мовою володіють. Обидвох передумов у “первісному стаді” не було.

Виникає питання, як виникла Єва. Якщо вона, як і Адам, була одушевлена безсмертною душею в лоні її “матері”, то “матір” була самицею з того самого стада, у якому і Адам жив. Як Адам міг відрізнити Єву від інших, “неодушевлених” самиць, якщо за тілом їх неможливо було розрізнити? Або навпаки: Єва була самицею, яка породила “одушевленого” в її лоні Адама. У цьому випадку Адам був би зачатий від тваринного самця...

Залишається ще одна можливість: душа могла би бути вдихнена в доросле тваринне тіло, тобто в індивіда, який був фізіологічно та метафізично повноцінним та міг існувати і без людської душі. З цього випливала би метафізична можливість передіснування тіла (а чому і не – душі?). В такому випадку душа була би чимось метафізично зовнішнім та просто доданим до передіснуючого повноцінного тіла, до якого вона би відносилася як до

знаряддя чи інструменту. Таке розуміння суперечить суттєвій унікальній єдності душі і тіла, а отже – гідності людини. Крім всього така теорія імпліцитно містить зневагу Божої Всемогутності, так неначе Бог не міг би створити щось безпосередньо та з нічого, а потребував би для створення людини “тваринного матеріалу”.

- *А старі мавпи все ще згадують, як вони жили до еволюції.*
Фелікс Кривин

Таким чином бачимо, що “теорія еволюції” у всіх її версіях не може бути доведеною науковою теорією, тому що не має підтвердження в реальному бутті. Чим вона є насправді, так це філософською конструкцією. Чому є вона така популярна? Чому заповонила стільки умів, навіть тих, які вважають себе віруючими?

Відповідь проста: ця теорія є прийнятною. А прийнятність – це позанаукова та позафілософська категорія і підстави її можуть бути різними: блискучість, взаємопов’язаність та стрункість теорії, ідеологічні підстави.

З церковної точки зору “теорія еволюції” виявляється, таким чином, ідеологією та сурогатною вірою, яка покликана витіснити віру в Бога та Його творче втручання. І навіть в тих версіях, які не відкидають існування Бога, а намагаються погодити еволюцію з *теїзмом*, причиною таких намагань є завжди послаблення віри в Божу Всемогутність та бажання йти в ногу з атеїстичним “духом часу”, який має неоправдані претензії на науковість.

- *Теїзм* (грец. theos – бог) – віра в існування найвищої, надсвітової істоти – Бога, яка створила світ, його підтримує та ним керує.

- *Всі людські відкриття служать для найпереконливішого доведення істин, які містяться в Писаннях.*
Вільям Гершель

Питання щодо наукового статусу поняття “душа” завжди було і лишається предметом дискусій між “світськими” та “релігійними”, віруючими і невіруючими психологами.

“Психологія, у власному розумінні цього слова, перебуває ще більше, ніж історія, в тісному відношенні з релігійними системами... Всі релігійні системи не тільки виникли з потреб душі людської, але й були, у свою чергу, своєрідними курсами психології... Великі психологічні істини, приховані в Євангелії, поширювалися разом з євангельським вченням...”

Яка книга у світі представляє глибшу психологію, правильніше знання людей, і яка книга у світі більше читалася, слухалася, обмірковувалася! Якщо ж євангельська психологія... зробилася загальним надбанням християнського світу, тобто всього освіченого європейського світу, то яким же чином психолог може не знати цієї психології, може обійти її...?” – зазначав видатний педагог Костянтин Ушинський.

Перші християнські автори запозичували із Біблії, головним чином із Книги Буття, добру частку своїх знань про природу, зокрема про людську психологію. Писані ними теологічно-наукові коментарі до шести днів Творіння (й насамперед до шостого, який засвідчив самий факт творіння людини) в переважній своїй більшості є першим синтезом поганської науки зі

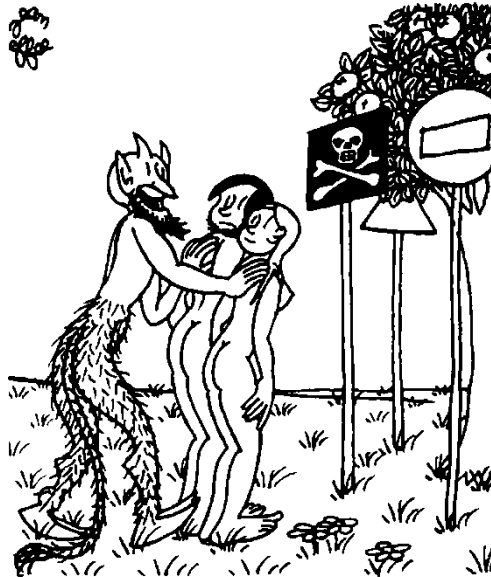
Священною Книгою. Відомо, що сенсом, змістовним стрижнем християнського життя є порятунок душі. Водночас характерною особливістю християнського розуміння людини є визнання людини (особистості) тілесною. Душа, дійсно, є для християнина його істинною сутністю, й усі його турботи є турботами по спасінню душі. Але тіло не є щось стороннє, вороже його душі. Тіло має не менш ємний та важливий сакральний зміст для християнина, аніж душа.

- *Гріх створений людиною, але смак у нього божественний.*
Мей Вест

У християнській культурі “тіло” не має визначної незалежності: воно розуміється лише у зв’язку з “душею”. Тіло – то зовнішнє, душа – внутрішнє, і вони пов’язані між собою цілим сплетінням впливів і знаків. Ці поняття були близькими вже в античну добу, проте в Отців Церкви вони набувають нової значущості й нових функцій.

Без тіла, як і без душі, людська доля нездійсненна, а спасіння – головна мета життя – недосяжна. На всіх етапах буття світу плоть присутня в ньому і відіграє ключову роль. Це стосується створення світу, гріхопадіння, Боговтілення і спокутування гріха світу, вивільнення людини з полону гріха (хрещення), організації та життя церкви, Божого суду тощо.

Саме християнське поняття тіла одночасно підпорядковується, з одного боку, поняттю “плоті”, відзначеної первородним гріхом, а з іншого – таїнством Втілення і Спокути. Природа тіла не настільки зла, як вважали єретики, але тіло було й залишається головним осередком гріха, зокрема гріха любострастя, який хри-

стіянська традиція все настійливіше ототожнює з гріхом прабатьківським. Тіло – носій первородної помилки, що передається з людськими поколіннями. Тож разом з любострастям й інші гріхи, такі як черевоугодництво або гнів з його насильницькими фізичними проявами, – то насамперед гріхи тілесні.

Так, зазвичай гадають, що людська плоть відіграла вирішальну роль у спокусі Єви. Але це не знаходить підтвердження у Біблії. Єва спокушається не тілесно, а гординею – бажанням знати добро і зло. Дієвими виявилися слова змія: “І станете ви немов Боги, знаючи добро й зло” [Буття, 3:5]. Єва, послухавшись змія, спокушає Адама. Дерево для Єви “пожадане” тому, щоб “набути знання” [Буття, 3:6]. Тобто не тіло спокушає її зірвати плід, не заради тілесної втіхи та насолоди вона це робить, а спокушається вона духовно – в ній діє дух гордині.

Натомість тілесність людей є першою жертвою цього падіння людського духу. Бо першим наслідком його було те, що “розкрилися очі в обох них, і пізнали, що нагі вони. І зшили вони фігові листя, і зробили опаски собі” [Буття, 3:7]. Первісний блаженний стан вільної, нічим нестримної тілесності – “і були вони нагі обое, Адам та жінка його, і вони не соромились” – [Буття, 2:25] змінюється ущемленням тіла і його свободи. Отож: в тілесності як такий не було ніякого гріха, тілесне життя було безгрішне, а от першою карою за гріховність стало накладання обмежень на плоть, котра вже не могла постати у своєму неприкритому вигляді.

- *Для одних Біблія – дорога до Бога, для інших – камінь спотикання.
Ілля Шевельов*

Проте хоч би тіло й було першопричиною падіння, воно є також і провісником спасіння, отож може перетворитися на знаряддя спокути. Син Божий – “втїлився” і повністю прийняв на Себе власну людськість аж до спокушання, страждання і смерті. Звідтоді щоденна жертва “Тіла Христового” в євхаристії безупинно відтворює таїнство Боговтїлення і Страстей Господніх. Саме в такий спосіб грішна людина отримує обіцянку повного воскресіння і преславного тіла – ту обіцянку, яка повинна справдитися в кінці часів.

Доктрина воскресіння маніфестує один із сакральних змістів тіла, який робить тіло необхідним елементом християнської долі. Не лише Христос воскрес. Так само воскреснуть всі люди у день

Страшного Суду. Причому вони воскреснуть у плоті. Тільки завдяки цьому стає можливим відновлення людської індивідуальності, а відтак стає можливим здійснення Страшного Суду не просто над родом людським, а над кожною особистістю за ділами її. Тому брань тіла і плоті має цілком есхатологічний характер: як пише на зламі III ст. відомий богослов Тертуліан, плоть є тим “якорем”, навколо якого обертається людська доля в очікуванні спасіння. Таким чином, саме в тіло й через тіло має наготовлятися і заслуговуватися майбутня доля душі. Отож тілу не уникнути бичів доброчинності.

- Той, хто присягає на Біблії, зовсім не зобов'язаний знати її зміст.
Леонід Крайнев-Ритов

Сучасні православні богослови наводять дванадцять основних тверджень пасторської антропології:

1. Людина – особливе творіння Бога, створена за образом Божим і на Його подобу.

2. Людина має Божественний мандат бути володарем у світі і бути відповідальною за всякий лад у ньому.

3. Людина – духовно-тілесна істота, яка включає начала двох світів: матеріального і духовного.

4. Людина може брати участь у житті Бога: як і Бог, має безсмертність, раціональність, дар творчості, якого не мають Ангели.

5. Людина має свободу, силою якої може уподібнюватися Богу. Через зловживання даром свободи, людина втратила первісну подібність до Бога, коли в Едемі впала в гріх. Але в Ісусі Христі вона може уподібнюватися Богу знову, вірою в Нього.

6. Людина – істота вічна, і про цю категорію вічності багато говорив Христос.

7. Первісно людина була в стані невинності, тобто – вона була в повному ладі з усім світом. З падінням Адама, вона порушила свою невинність і свій лад: у самій собі, у відношенні до світу і у відношенні до Бога.

8. Людина – вільна істота перед Богом і перед Дияволом. На базі своєї волі, віри у Христа і життя в Таїнствах – людина не тільки уподібнюється богу; вона навіть стає частинкою Божественної природи.

9. Людина є відповідальною за встановлення ладу в самій собі, за всім докільям, з Господом Богом.

10. Людина – безпосереднє творіння рук Божих, вершина всього Його творіння. Вона така велика цінність, що була варта жертвної посвяти Сина Божого.

11. Людина свідомо своєї ціни й своєї свободи перед Богом і перед Дияволом.

12. Маючи свободу вибору між добром і злом, людина буває суджена: силою своєї власної совісті та силою правосуддя великого Бога.

- *Стомлений життям суворим, не раз я собі знаходив
в глаголах Предвічного Слова джерело спокою і сил.
Іван Никітін*

Дві світові монотеїстичні релігії – християнство та іслам – мають багато спільного, в чому можна пересвідчитися, порівнюючи їх першоджерела – Біблію й Коран. Обидві світові релігії підкреслюють, що світ перебуває під владою етичного правління. Прийняття цієї етичної влади вважається головною передумовою духовного здоров'я і добробуту людського суспільства. Це переконання в тому, що, незважаючи на численні прояви зла в цьому світі, існує Благий розум, усвідомити сутність якого люди не спроможні. Саме цей розум веде весь драматичний розвиток світу до справедливої і гідної мети. Обидві релігії узгоджуються між собою в тому, що цей єдиний світовий розум і є Єдиним Всемогутнім Господом.

Водночас між мусульманською і християнською релігією існують відмінності: наприклад, між концепцією єдинобожжя в ісламі та концепцією Трійці. Одна з основних рис Корану – постійність, неможливість унесення до нього будь-яких змін: “Воістину, Ми послали Нагадування, і Ми його оберігаємо” [Коран,

15:9]. Коран визнається мусульманами Божим одкровенням, даним Пророкові Мухаммеду Творцем через Архангела Джабраїла між 610 і 632 рр. н.е. (послання Корану почалося в ніч на 27-е число Священного місяця Рамадан).

Коран складається з 114 частин (сур), і його оригінали збереглися до наших днів. Вони були складені в період правління халіфа Османа (644–656 рр.) найближчими послідовниками Мухаммеда на основі сувоїв (сухуф), які перевінив сам Пророк. Не існує списків Корану, які мали б розбіжності з його найпершою редакцією. Тоді як кількість текстів, що ввійшли до Святого Письма, є різною в усіх трьох конфесіях християнства. Крім того, історичні й філологічні дослідження текстів Біблії показали наявність у них пізніх вставок та компіляцій.

У Біблії характерним є антропоморфний підхід до суті Творця. Йому приписуються людські якості, стани: “І Бог на Свій образ людину створив” [Буття, 1:27]. Тобто образ Творця уподібнюється Його розумному створінню. Крім того, на Бога переносяться виключно людські якості та стани: Господь пожалкував [Буття, 6:6]; на сьомий день після створення світу Бог, втомившись від своїх справ, відпочив.

У Корані ж наголошується, що сутність Творця недосяжна: “Аллах єдиний, самодостатній, і у Нього немає подоби” [Коран, 112:1–4]; “Аллах вищий за всі якості, що Йому можна приписати” [Коран, 23:91]; “Тільки Аллах оживляє і умертвляє все живе” [Коран, 2:28]. Мусульмани вірять, що атрибути Бога не мають нічого спільного з інструментами, такими як тіло, душа, око, вухо, рот, мова або мозок. Вони не мають ані початку, ані кінця, вони не розташовуються в якомусь порядку, і вони не змінюються.

Християнська традиція називає Ісуса Христа боголюдиною, яка прийшла в світ для того, щоб показати людству шлях до спасіння. У Корані також визнається особистість Ісуса (Іси) і його місія пророка, який отримав від Бога Євангеліє (Інджил). Проте Іса є смертною людиною, позбавленою божественної природи. Лише його народження описується так само, як і в Новому Заповіті: Аллах послав дух до Мар’ям (Марії), і вона народила хлопчика. Але, на відміну від християнського вчення, цей дух не є іпостасю Бога, а лише виходить від Нього, що повністю узгоджується з ідеєю абсолютного монотеїзму, на якій ґрунтується Коран. Ця ідея – єдиного, непізнанного Бога (Аллаха) – віддзеркалюється в геометричному символі ісламської релігії – у півмі-

сяці. Серпоподібна смуга місячного світла (що символізує вчення пророків і головного з них – Мухаммеда) лише частково відкриває таємницю Аллаха, але не розкриває її повністю. Він залишається недосяжним, його не можна уподібнити ні до чого, що бачила людина в природі. У християнському хресті відображена ідея єдності Бога в трьох іпостасях – Отця, Сина та Святого Духа, кожна з яких містить у собі всю повноту Божества, тобто ідея Трійці, та диявола (темного начала) в опозиції до неї (за К. Г. Юнгом). Це хрест, на якому Спаситель приніс себе в жертву людям, узявши на себе їх гріхи; він нагадує про відносини між Богом і людиною.

- *Істина – від твого Господа. Тому не будь в числі тих, хто сумнівається.*
Коран: Аль-Бакара

Мусульмани вірять, що Мухаммед був останнім Божим Пророком та Посланцем. Він був посланим до джіннів (невидимі істоти, яких Бог створив з вогню – немусульмани з їхнього числа називаються дияволами) і до всього людства. Пророком є той, хто одержує Божественне одкровення з велінням навчати ісламу. Посланцем же є той, хто приходить з новими законами, за якими його послідовники повинні слідувати.

Мусульмани зобов'язані вірити в усіх пророків, серед яких – Ісус, Мойсей, Авраам, Ной та Адам (перший пророк). Також обов'язково вірити в те, що всі вони вчили одній й тій самій вірі – що немає божества, крім Бога, Творця всього. Мусульмани також зобов'язані вірити в ті писання, що Аллах послав їм, серед яких: Коран – посланий Мухаммеду, та Інджиль – посланий Ісусу.

Згідно з ісламським віровченням тих, хто не сповідував іслам, було розподілено на дві категорії – язичників (мюшрик) і людей письма (ахль аль-кітаб). До останніх належали християни та іудеї, і вони мали рівні з мусульманами права. Іслам заборонив безкарно вбивати кяфірів (немусульман) у всіх випадках, окрім війни, на якій дозволялося вбивати тих, хто воював з мусульманами, при цьому не завдаючи шкоди мирному населенню.

- *Завдання – зробити людину щасливою – не входило в план створення світу.
Зигмунд Фройд*

Перше, що приваблює в ісламі – це дух реалізму й активної соціальної дії. В ісламі немає протиставлення душі й тіла, духовного й світського, віри й розуму. Щирий мусульманин – це волелюбна особистість, що відкидає соціальну пасивність і смиренність із несправедливістю. Він живе й відчуває себе в реальному світі, нехтує ходіння із протягнутою рукою, розпач і песимізм, бездіяльне сподівання на Бога.

Концепція “сподівання” в ісламі виражається в активних діях, зусиллях, супроводжуваних надією на Бога. Класичним прикладом слугує висловлення Пророка Мухаммеда – “Прив’яжи верблюда, а потім уповай!”, сказані бедуїнові, що залишивши свого верблюда без догляду, викликнув: “сподіваюсь на Аллаха!” Пояснюючи принцип сподівання, надії на Аллаха, Пророк уподібнює сподіваючу людину птахові, яка щоб прокормитися з раннього ранку вилітає в пошуках їжі: “Якби ви уповали на Аллаха щирим сподіванням, то він прокормив би вас, як годує птахів: з ранку вони вилітають голодними, а вертаються ситими”.

У дійсності ж, коранічна концепція стверджує, що лише той хто доклав зусилля досягає “визначених Богом дарунків і поживи”. Коран нехтує пасивність і вселяє людині високоактивний спосіб життя.

Яскраво проілюструє сказане випадок, коли халіф Умар, найближчий сподвижник Пророка, покарав людей які виправдовували своє постійне, безвихідне перебування в мечеті – сподіванням на Бога. Сучасники халіфа розповідають, що, виганяючи “уповаючих” з мечеті, у гніві він вигукнув: “Нехай кожен докладає зусиль у пошуках хліба насущного. Воістину, з неба не поллється на вас золотий дощ”.

- *Аллах не чинить несправедливості навіть вагою в дрібну частку, а якщо учинок виявиться гарним, то Він примножить його й обдарує від Себе великою нагородою.*
Коран: Ан-Ніса

Основоположним принципом мусульманської етики є поклоніння Аллаху (ібадат), що є також і сенсом людського життя. При цьому поклонінням є не лише обряди, такі як молитва (намаз), піст (саум, ураза, орудж), свято жертвопринесення (Ід-аль-аджа, Курбан-Байрам, Курбан-Хаїт) або паломництво в Мекку (хадж). Усе життя людини від народження до смерті має бути поклонінням [Коран, 6:162]. Для цього слід виконувати весь морально-етичний кодекс, визначений людині Господом. У цьому зв'язку особливого значення набуло вчення про дозволені (халал) і заборонені дії (харам). Людині дана воля і свобода вибору: або здійснити добрий вчинок і заслужити милість Аллаха, або ж скоїти заборонене. У день Страшного суду всі вчинки людини будуть поставлені на терези, і людина отримає винагороду або покарання відповідно до своєї поведінки.

Ми сказали: “О Адам! Оселися у Раю разом зі своєю дружиною. Їжте там досхочу, де побажаєте, але не наближайтеся до цього дерева, а не то виявитеся одними з беззаконників”.

Сатана ж спонукав їх спіткнутися об нього і вивів їх відтіля, де вони знаходилися. І тоді Ми сказали: “Звергніться і будьте ворогами один одному! Земля буде для вас обителлю і предметом користування до визначеного терміну”.

Адам прийняв слова від свого Господа, і Він прийняв його покаяння. Воістину, Він – Той, Хто Приймає покаяння, Милосердний!

Ми сказали: “Звергніться звідси всі!” Якщо до вас з'явиться керівництво від Мене, то ті, котрі підуть за Моїм керівництвом, не пізнають страху і не будуть засмучені.

А ті, котрі не увірують і вважатимуть за неправду Наші знамення, будуть мешканцями Вогню. Вони перебуватимуть там вічно. [Коран 2:35-40]

Переклад Валерія Басирова

Сьогодні проблематика походження людини на ґрунті креаціонізму продовжує розроблятися в рамках християнської антропології, яка погоджується з матеріальним творенням тіла, але наполягає на духовному, божественному походженні душі. Положення компромісне, але хитре: якщо визнати факт божественного походження душі, то треба тоді визнавати й того, хто її створив, тобто Бога; наступним же етапом буде крок, який поставить науку перед фактом, який вона не зможе заперечити: про визначальний вплив на хід еволюції тіла тієї самої душі.

ПСИХОКОСМОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ: АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП

- *Сили всесвіту ніколи не судять і не критикують нас. Вони приймають нас такими, які ми є. А потім відображають наші переконання автоматично.*
Луїза Хей

Сучасна космічна фізика стверджує, що умови, необхідні для виникнення життя, особливо його свідомої (самоусвідомленої) форми, залежать від компактного сполучення багатьох факторів. Саме думка про надзвичайну гармонію цих чинників спрямовує до гіпотези про існування Першопричини, яка у релігійному тлумаченні є Бог.

Вищезгадану гармонію необхідно проаналізувати. Для життя істот з білковою основою необхідне існування вуглецю та інших важливих елементів, які не можуть виникнути внаслідок первинного нуклеосинтезу (процес, характерний для молодого Всесвіту). Для появи важких елементів необхідні є зірки, які виробляють їх під час ядерних реакцій. Такі зірки виконують дві функції, необхідні для появи свідомості: усі ядра, складніші, ніж гелій, утворюються внаслідок реакцій всередині зірок, водночас ці ядерні реакції дають тепло зіркам, які обігрівають і освітлюють живі істоти на планетах.

На думку космологів, інтервал комфортних умов для того, щоб виникло життя, є доволі вузьким і його не просто реалізувати навіть за умови існування планетних систем. Це доводить те,

що навіть за доволі сприятливих умов виникнення життя у Всесвіті не обов'язкове. Цілком очевидно, що умови виникнення самосвідомого життя мають дуже складну структурованість, а отже, високою є ймовірність існування певної програми розгортання законів Всесвіту, що еволюціонує. Подібно до того, як космологія з'ясувала, що Всесвіт мав початок у часі, вона пропонує сценарії його кінця, а це можна тлумачити з погляду релігійно-християнського уявлення про "альфу і омегу" буття.

Основним припущенням є те, що якщо космологічна стала не буде змінюватися з часом, то Всесвіт буде розширюватися вічно і охолоджуватися, як наслідок, це призведе до теплової смерті Всесвіту – ентропії. Інший сценарій припускає, що величина взаємодій між частинками, завдяки яким існують атоми, зменшиться з часом. У такому разі, коли взаємодія стане занадто слабкою, відбудеться розпад усіх життєвоважливих об'єктів і фізичного вмістилища свідомості також.

Такі сценарії свідчать, що Всесвіт теоретично мав початок і буде мати кінець, про що згадувалося у Біблії: "На початку Бог створив Небо та землю. А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води. І сказав Бог: "Хай станеться світло!" І сталося світло" [Буття 1:1-3], "...отак, як збирають плевели і вогнем спалюють, так буде наприкінці світу цього" [Від Матвія, 13:40]. Але водночас сучасна космологія допускає можливість інших варіантів, які не суперечать християнській теології. Зокрема, припускається, що свідомість не може міститися у іншому типі тіла або мати таку природу, яка дасть їй змогу існувати за будь-яких умов у Всесвіті.

Зважаючи на космологічну модель у сучасній науковій парадигмі, немає підстав заперечувати можливість творення Всесвіту. Навпаки, структура і фундаментальні сталі можуть сприяти обґрунтуванню теолого-релігійної космологічної моделі з погляду наукової космології.

- *Змінюючи свою свідомість, ви змінюєте власний Всесвіт.*
Вінстон Черчилль

Стабільність Всесвіту полягає у закономірності певних явищ, які підпорядковуються фізичним законам, а останні визначають процеси, які є типовими для систем, що утворюють дійсність. У релігійній інтерпретації фундаментальність законів фізики аналогічна до моральних законів, які, хоча й не мають спостережу-

ваної реальності, але мають наслідки, а отже, дійсні. Деякі богослови намагаються тлумачити фізичні закони як такі, що необхідні саме для виникнення світу, у якому будуть жити істоти за моральними законами. На відміну від законів фізики, закони етики не мають примусового характеру. У контексті цього, на підставі *антропного принципу* серед науковців набула поширення ідея про те, що людська свідомість визначає вищий зміст і причини буття як такого.

Антропний принцип (від грец. *anthropos* – людина), принцип антропності – один з принципів сучасної космології, який стверджує, що світові фізичні константи оптимально доцільні для виникнення біосфери і початку соціогенезу.

Принцип встановлює залежність існування людини як складної системи та космічної істоти від фізичних параметрів Всесвіту (зокрема, від фундаментальних фізичних констант – швидкості світла, маси протона й електрона тощо).

Фізичні розрахунки показують, що якби змінилася хоча б одна з наявних фундаментальних констант (при незмінності інших параметрів і збереженні усіх фізичних законів), то стало б неможливим існування тих чи тих фізичних об'єктів – ядер, атомів та ін. Наприклад, якщо зменшити масу протона усього на 30 %, то в нашому фізичному світі були б відсутні будь-які атоми, крім атомів водню, і життя стало б неможливим. Осмислення цих залежностей і призвело до висування в науці та *філософії антропного принципу*.

- *Бог, який не вміє посміхатися, не зміг би створити такий забавний всесвіт.*
Шрі Ауробіндо

Існують різні формулювання антропного принципу, але найчастіше він використовується у формі двох тверджень (слабкого і сильного), висунутих 1973 року фахівцем з теорії гравітації англійським астрофізиком Бренденом Картером.

“Слабкий” антропний принцип стверджує: “Те, що ми очікуємо спостерігати, має бути обмежене умовами, необхідними для нашого існування як спостерігачів”.

“Сильний” антропний принцип стверджує, що “Всесвіт (і, отже, фундаментальні параметри, від яких він залежить) повинен бути таким, щоб у ньому на деякому етапі еволюції припускалося існування спостерігачів”. Іншими словами, наш світ виявився

“улаштованим” так вдало, що в ньому виникли умови, за яких людина могла з’явитися.

У парадоксальній формі його можна викласти так: “Наявність життя, представником якого ми є, накладає на властивості Всесвіту низку дуже сильних обмежень”. Або: “Всесвіт не може бути іншим, ніж він є, оскільки ми існуємо”.

Ці твердження слід розуміти не як можливість впливу людського інтелекту на Всесвіт, а як неможливість виникнення та існування інтелекту у Всесвіті, властивості якого були б іншими.

Очевидно, що у світоглядному плані антропний принцип втілює у собі філософську ідею взаємозв’язку людини й Всесвіту, висунуту ще в античності і розвинуту плеядою філософів і натуралістів.

Об’єктивний фізичний зміст антропного принципу полягає в тому, що він визначає необхідні умови утворення складних фізичних структур (атомів та молекул), а тим самим і розвитку більш складних рівнів організації і руху матерії – хімічного, біологічного (органічного життя), соціального (розумного життя) тощо.

Підкреслимо, що йдеться саме про сукупність фізичних і астрофізичних обставин, хоча і фундаментальних, які безпосереднього відношення до людини не мають, тому назва “антропний принцип” є умовною. Це лише необхідна сукупність обставин, при яких можливий процес ускладнення форм організації та руху матерії, який потенціально може привести і до появи розумного життя.

- Якщо зі мною все в порядку, то хіба не слід припинити пошук сингулярності у Всесвіті?
Анатолій Юркін

Для формулювання сильного антропного принципу, за яким властивості нашого Всесвіту такі, якими вони є, визначаються фактом появи в ньому людини, об'єктивних підстав немає. Але неминуче виникає питання – а чому ж наш світ саме такий – з мало імовірним поєднанням його властивостей, які дозволили принаймні на одній планеті виникнути розумному життю?

І важко заперечувати, що досить природньою буде така відповідь: наш світ створений саме з цією спеціальною метою – появи в ньому людини. Тобто антропний принцип ніби підштовхує нас до *телеологічного* погляду на нього.

- *Телеологія* (від грец. τέλειος – заключний, довершений) – філософське вчення за яким всі процеси є реалізацією наперед визначеної мети.

Проте слідом виникає питання – ким створений? Таким чином цей телеологічний погляд на світ приводить і до теологічного погляду на нього, приводить до ідеї бога-творця, деїюрга цього світу. Чи можливо в цих умовах зберегти і розвинути матеріалістичний погляд на світ, як на такий, що “його не створив ніхто ні з богів, ні з людей”, як стверджував ще давньогрецький філософ Геракліт.

Позитивна відповідь на це питання пов'язана ще з одним висновком, що випливає з розгляду процесів на *планківській стадії історії Всесвіту*. Це висновок про можливу множинність всесвітів з різними фундаментальними властивостями, що виникають з одного всеохоплюючого квантового Всесвіту. Цей висновок і сам по собі після його достатнього обґрунтування та уточнення означатиме чергову докорінну зміну в людських уявленнях.

- Німецький теоретик *Макс Планк* (1858-1947) був першим, хто запропонував принципово нову і таку, що не узгоджувалась з класичною фізикою, ідею про те, що електромагнітне випромінювання має структуру і існує у вигляді квантів (можна сказати, порцій) з енергією, що пропорційна частоті. Коефіцієнт пропорційності отримав назву сталої Планка, яка тепер входить у відносно невеликий ряд фундаментальних світових сталих, що визначають будову і спостережуваний нами вигляд Всесвіту.

Таким чином приходимо до думки про те, що поява всесвіту з усіма умовами, потрібними для розвитку вищих, ніж фізична, форм руху матерії, є подією випадковою. Але при кількості всесвітів достатньо великій, ймовірність такої події також буде достатньо великою. Є оцінки цієї кількості, що дають її значення

N>107. Таким чином, існування світу, в якому виникло розумне життя, є явищем цілком природним і закономірним, однак ця закономірність має випадковий характер.

- У світі є тільки один Місяць, проте його промені відбиваються в усіх озерах і річках.
Чжу-Сі

Думка про те, що людина та її життя тісно пов'язані з природою, причому не тільки з тією, яка безпосередньо оточує людину, а з усією природою, з космосом, з Всесвітом, без перебільшення така ж стара як і саме людське мислення. Вона пронизує давньоіндійську філософію. Вона ж, нехай і в перекрученому, ілюзорному вигляді лежить в основі астрологічних вірувань. І ось вперше в історії ця ідея виступає як науково обгрунтоване положення. В цьому фундаментальне філософське значення антропного принципу. Більш того, як стверджують деякі сучасні психологи, антропний принцип – це головне, що му- сить визначати світогляд сучасної людини. Цей принцип означає новий, більш глибокий рівень пізнання еволюційних зв'язків між різними ступенями організації та руху матерії. В цьому полягає його інтегруюче загальнонаукове значення.

Зараз гостро постає питання про відповідальність людства і кожної окремої людини за долю навколишнього природного середовища, за долю планети Земля. З часом ареал буття та перетворюючої діяльності людства буде поширюватися все далі в космос. Разом з цим повинно зростати і відчуття відповідальності людини за світ, в якому вона живе і діє. Антропний принцип підносить рівень цієї відповідальності до космічних, справді все-

ленських масштабів. В цьому його неабияке соціальне і моральне значення.

Можливо, коли важливі і цікаві процеси на стику космології раннього Всесвіту та фізики надвисоких енергій дійдуть до свого певного завершення, то вони (разом з досягненнями біології, психології, гуманітарних наук загалом) стануть базою для нового якісного ступеня в духовному розвитку людства, в його невтомних пошуках свого справжнього місця у Всесвіті і свого призначення в ньому.

Під час вивчення нашого Всесвіту (імовірно, що існують й інші Всесвіти) виявилось, що від самого початку він ніби підлаштовувався під появу в ньому людини – майбутнього спостерігача. А це означає, що цей спостерігач здатний жити, спостерігати і вивчати свій Всесвіт тільки за умови *структурної ізоморфності*, принципової схожості з ним.

- *Структурна ізоморфність* (від англ. isomorphic – схожий за формою і властивостями структури) – відповідність між структурами об'єктів; дві системи вважаються ізоморфними одна одній, якщо кожному елементу однієї системи відповідає один елемент іншої.

Увага сучасних природничих наук прикута тільки до однієї проблеми – проблеми співвідношення спостерігача і його Всесвіту. За умови конфліктного співвідношення гинуть обидва. Досить сказати, що з одинадцяти відомих фізикам вимірів людина може існувати лише в чотиривимірному світі. Проява хоча б ще одного означатиме кінець нашого Всесвіту і людства.

Світова художня література, міфи, легенди, казки демонструють дивовижну схожість сюжетів, тем, подій, характерів. Незважаючи на різні мови і ландшафти, світ невербальних образів (символів, знаків, переживань, почуттів) завжди був, є і буде спільним для всього людства. Це дає можливість всім людям на Землі поділяти і зберігати єдину систему цінностей душі і бачити однакові сни. Це відбувається завдяки існуванню об'єктивної психіки, єдиного простору, в якому трансформується позитивна і негативна енергія людського життя і з якого “харчується” людська психіка.

- *Не тільки ми дивимося на зірки, але і зірки дивляться на нас.*
Анатолій Рахматов

Погодимося вважати доведеним (як мінімум – за астрофізичними даними, раціональною логікою і математичною теорією імовірностей), що у Всесвіті є інші, крім нас, землян, форми ро-

зумного існування. Але наскільки і за якими показниками вони можуть бути схожі як між собою, так і у своєму співвідношенні із землею формою життя? Наскільки і в яких формах можливі комунікативні зв'язки між різними космічними формами життя?

Необхідно зазначити, що в даному випадку постає нетипова гносеологічна проблема. Досі *гносеологія* завжди мала справу з однотипним суб'єктом пізнання – людиною. Тільки людина завжди виступала учасником комунікаційної активності.

➤ *Гносеологія* (від грец. слів “гносис” знання, пізнання) – вчення про пізнання, теорія пізнання.

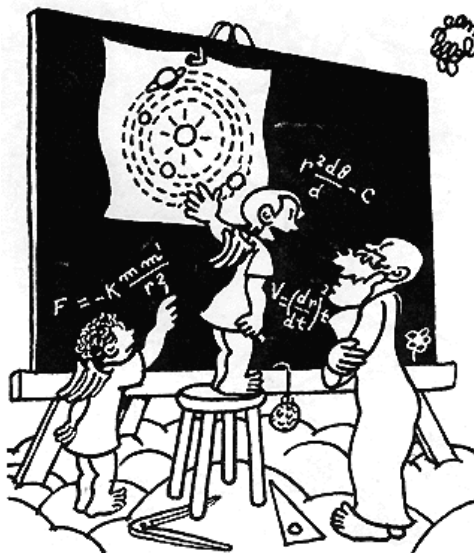
В рамках наукової гіпотези *CETI* (від перших букв словосполучення *Communication with Extra-Terrestrial Intelligence* – зв'язок з позаземним інтелектом) ми з необхідністю маємо справу також із суб'єктом та учасником комунікаційного процесу, який відрізняється від людини, – до того ж невідомими є навіть міра і спрямованість цієї відмінності. За таких обставин не можна вважати гарантованою саму можливість смислового контакту, принаймні він неодмінно виявиться більш складним і проблематичним.

- *Наша Земля, можливо, – частинка цивілі в якомусь макросвіті.*
Георгій Александров

Аналізуючи передумови смислового контакту з позаземними цивілізаціями, можна прийти до припущення, що в найзагальнішому плані за якісним і еволюційним співвідношенням або порівнянням з нашою землею культурою всі “інші” форми життя можна умовно поділити на кілька типів:

I тип – близькоподібні до земної, які почали свою еволюцію пізніше за нас;

II тип – близькоподібні до нашої, які незначно за космічними масштабами

часу випереджають нас за розвитком (випередження, аналогічне кільком сотням тисяч років земного еволюційного темпу);

III тип – близькоподібні до земної, які суттєво випереджають нас за розвитком (випередження, аналогічне мільйонам і мільярдам років у земному еволюційному темпі);

IV тип – форми розумного життя, принципово відмінні від земної;

V тип – близькоподібні до земної антропоморфні форми розумного життя, які перебувають на приблизно тому самому, що й земляни, еволюційному етапі (в тому числі володіють близькими до наших технологіями).

- *Космос найкраще досліджений науковими фантастами.
Володимир Борисов*

З яким саме типом (одним чи кількома?) є можливість на сьогодні встановити інформаційний контакт?

Тип I (близькоподібні до земної форми розумного життя, які почали свою еволюцію пізніше за нас) не може бути придатним до встановлення інформаційного контакту, оскільки очевидно, що таке життя ще не тільки не володіє технологіями, достатніми, щоб стати джерелом інформації для земних приймачів, але така позаземна форма життя не здатна й сама прийняти наші закодовані у двоїчній системі сигнали, що їх уже кілька десятиліть посилають у космічний простір земні астрофізики.

Тип II (близькоподібні до нашої форми життя, які незначно за мірками космічного часу випереджають нас за розвитком),

найімовірніше, також не може стати для нас джерелом інформації, хоча і з протилежних причин – наприклад, нашого технологічного відставання. Щоб довести це, слід звернутися до еволюції земного людства і розглянути можливості уявного інформаційного контакту між представниками різних хронологічних епох земної форми розумного існування.

Наприклад, первісна людина не здатна була б відрізнити вирізьблений на камені текст від природних тріщин на ньому або на іншому подібному камені, які їй доводилося бачити. Тексту як такого, тобто повідомлення, інформації з певним смислом, що передається джерелом інформації (знаки письма на камені виступають як передавач), первісна людина просто “не побачила” б. Вона не мала достатніх ресурсів власної свідомості, наявних у ній сенсів для того, щоб виступити як адресат даної інформації, вступити в інформаційний зв’язок із джерелом інформації. “Щербинки” на камені, можливо, здалися б тій людині густішими або глибшими, ніж на інших каменях, як максимум – дивними. Але щоб побачити саме текст, треба заздалегідь мати в свідомості відповідний концепт.

Крім того, технологічного розриву між нашою цивілізацією та цивілізацією II типу цілком достатньо, щоб такі позаземні цивілізації вже почали використовувати для своїх потреб не електромагнітні канали зв’язку, а, наприклад, нейтрино, гравітаційні хвилі, модульовані корпускулярні потоки або й навіть канали, засновані на поки що не пізнаних нами законах природи.

Тип III (близькоподібні до земної форми розумного життя, які суттєво випереджають нас за розвитком) – абсурдно навіть припускати, що за такі періоди еволюції технології залишаються хоча б настільки близькосхожими, щоб земні приймачі були б здатними відповідати передавачам таких позаземних цивілізацій. Навіть уже згадана первісна людина перед каменем з текстом, з урахуванням різниці в тривалості розвитку, про яку йдеться в типі II, – абсолютно невдалий приклад, але знайти приклад більш адекватний у просторі сенсів сучасної людської культури просто неможливо. Можливо, що за такі періоди десть поза Землею змін зазнають вже не тільки технології, а й навіть форми життя.

Тип IV (форми розумного життя, принципово відмінні від земної) – дуже ймовірно, що тип IV дорівнює типові III. Власне, йдеться про те, чи різноманітність форм життя, в тому числі ро-

зумного, складається від початку (і тоді IV тип по суті відрізняється від III типу, але це зрештою біблійна версія), чи вона є скоріше наслідком еволюційного процесу (і тоді форми життя, “принципово відмінні від земного”, відрізняються не суттю життя, а еволюційним станом, періодом його розвитку). В будь-якому разі спроможність землян до комунікативного контакту з такими формами розумного життя не виглядає ймовірною.

Нарешті, тип V (близькоподібні до земної форми розумного життя) на перший погляд може здатися дуже імовірним варіантом для встановлення контакту. Але за умови врахування більш широкого кола обставин, ніж ті, які потрапляють у “перший погляд”, ця імовірність суттєво зменшується.

По-перше, знову ж таки постає проблема технологій і технічної оснащеності людства. Загалом цікава деталь проблеми: обговорюючи так званий *астросоціологічний парадокс* і ширше – потенційні контакти людства з позаземними формами життя, чомусь завжди під подібною до нас, землян, антропоморфною формою життя мають на увазі якесь “абстрактне” людство, яке, проте, володіє цілком конкретними, а саме – завжди аналогічними до сучасних земних технологіями. А чому б цей абстрактний образ людства не сформувавши на основі аналогії щодо наших культурних і технологічних реалій XIX або майбутнього XXII ст.?

- *Астросоціологічний парадокс* (АС-парадокс), або *парадокс Мовчання Всесвіту*. З сучасних уявлень про будову навколишнього світу випливає, що життя та розум повинні неминуче повсюдно виникати у Всесвіті, а людство повинно спостерігати сліди діяльності високорозвинених позаземних цивілізацій (ПЦ) як у космосі, так і на Землі. Разом з тим експериментальний пошук сигналів ПЦ та інших проявів їх існування, що здійснюється людством вже протягом більше ніж 40 років до позитивних результатів не привів. Таким чином, виникає вражаюче протиріччя між теорією і експериментом, яке і одержало назву АС-парадокса. Фактично АС-парадокс є викликом основним уявленням, установкам та принципам сучасного еволюційно-синергетичного мислення і тому вимагає свого конструктивного розв'язку. Під АС-парадоксом у найбільш загальному вигляді розуміють суперечність між уявленнями про множинність ПЦ, які випливають з сучасної картини світу, і відсутністю спостережувальних проявів їх діяльності. У вузькому значенні його пов'язують з негативними результатами експериментів з пошуку сигналів ПЦ (слабка форма АС-парадокса); в більш широкому значенні – з відсутністю будь-яких спостережуваних проявів діяльності ПЦ у космічному просторі (спостереження так званого “космічного дива”); в цій формі АС-

парадокс називають також парадоксом Мовчання Всесвіту (або Великого Мовчання). В найсильнішій формі парадокс трактується як суперечність між множинністю ПЦ, що передбачає теорія, і відсутністю колонізації або хоча б слідів діяльності, інопланетян на Землі.

Тоді стане очевидним, що людина XIX ст. своїми технологіями не здатна навіть зареєструвати факт наявності сучасних передавачів інформації, сучасних засобів зв'язку, таких як мобільний телефон, супутникове телебачення, радіокеровані механізми. Зі своєю технологічною культурою вона може шукати і знаходити тільки факти передачі інформації, що реєструються безпосередньо людською перцепцією: людина-посланець, лист, якийсь знак-повідомлення (на зразок диму або пострілу) тощо. За необхідності зареєструвати присутність деякого об'єкта ще кілька століть тому людині необхідно було побачити цей об'єкт власними очима, або почути його, або відчутти тактильно, нюхом тощо. Як мінімум – почути чи прочитати свідчення про спостереження об'єкта від іншої людини. Такі звичні для нас речі, як, наприклад, технічні прилади, що здатні реагувати на рух (на зразок сучасних охоронних систем), або прибори нічного бачення, були поза можливостями свідомості тогочасної людини. Щоб зареєструвати спробу контакту або інформаційного зв'язку між двома невідомими об'єктами, тогочасній людині мало б видаватися в ідеалі достатнім натягнути навколо кожного об'єкта спостереження мілку сітку, “крізь яку нічого не можна передати непомітно”, та виставити цілодобову варту, яка б відстежувала можливі звукові або візуальні сигнали.

- Мене жахає вічне мовчання цих просторів.
Блез Паскаль

Технологіям, які сьогодні використовуються нашими науковцями для пошуку ознак присутності позаземного розуму і трансляції власних сигналів, всього кілька десятків років. У масштабах космічних величин часу – це мить, яка ще майже не відділилася від нуля. Можна сказати, що сучасні технології народжуються на наших очах і кожної миті вони, вдосконалюючись, можуть суттєво змінитись. Іншими словами, у нас нема підстав стверджувати, що сучасні технології в незмінному вигляді будуть використовуватися хоча б кількесот років, як то було, наприклад, з технологією передачі інформації у вигляді друкованого на папері тексту протягом “*епохи Гутенберга*”.

- *Епоха Гутенберга*, образний вислів, пов'язаний з ім'ям Йоганна Гу-

тенберга (1397-1468) європейського винахідника, який винайшов і запровадив промислову технологію друкарства у практику виготовлення книжок. Настала “типографська ера”, що дала можливість звертатися до масової “безособової” аудиторії. Людина стає “розумнішою” не за рахунок спілкування з іншими людьми, а за рахунок індивідуального читання. Особисте мислення все більше поступається місцем орієнтації на друковане слово і “книжкові” авторитети.

Не будучи впевненими у тривалості використання саме таких технологій на Землі, їх часовій перспективності, ми тим більш не можемо сказати щось певне про тривалість використання відповідних технологій можливими позаземними формами життя. Власне, у нас нема підстав для впевненості в тому, що тривалість використання позаземними формами життя технологій, адекватних нашим сучасним технологіям, може достатньо відрізнитись від нуля, щоб бути поміченою. Таким чином, навіть максимальна можлива “близькість” і “подібність” позаземних технологій до сучасних земних найімовірніше буде недостатньою для встановлення безпосереднього інформаційного контакту.

- *Космічного діалогу не буде. В Космосі можливі лише монологи.*
Станіслав Лем

На користь думки про абсолютну неможливість установаження будь-яких технологічних, інформаційних і т.п. контактів між сучасною землею цивілізацією та іншими космічними осередками життя свідчить і приклад нашої власної культури. Земна цивілізація сподівається прийняти своїми пристроями сигнали з космосу, випускаючи з уваги такі цілком “земні” ситуації, коли, наприклад, електрична вилка, виготовлена в одній країні, не здатна “дістати” електрострум з електричної розетки в іншій країні, або поїзд не може без зупинки перетнути кордон, бо в сусідніх країнах різні параметри залізничної колії, і т.д. І подібні проблеми виникають не тільки в емпірично доступній сфері простих матеріальних об’єктів і форм, а й у сферах високих сучасних технологій, які базуються на використанні різноманітних хвиль, польових форм тощо. Телевізор з антеною ще не гарантує можливість дивитися будь-який канал телебачення, який транслюється на Землі. Звісно, технології, за допомогою яких земляни намагаються “вловити” космічні сигнали, суттєво випереджають технології побутової техніки. Проте помилкою буде думати, що ці сучасні космічні технології є якимись “абсолютни-

ми”, а створені на їх основі прилади здатні приймати якийсь абстрактний “абсолютний” сигнал.

Створення абсолютної технології в принципі неможливе, тому що технологія є витвором культури, або, в даному разі краще сказати, упредметненням розуму. Неможливість абсолютної технології пояснюється за таких умов самою природою існування розуму, його суттю. Адже специфічна форма життєдіяльності розуму – культура – є простором смислів, або знаковим моделюванням буття за допомогою мови. Звідси, з вторинної, знакової природи, і пояснюється неможливість як абсолютних культурних смислів, так і абсолютних їх упредметнень, у тому числі й технологічними засобами. Як культурні смисли, так і створені розумом технології завжди будуть відносними та обмеженими. Це означає, що людству (принаймні в сучасній його культурній формі) ніколи не вдасться створити, наприклад, “абсолютні” терези, якими можна було б виміряти будь-яку вагу (на терезах можна буде завжди виміряти тільки вагу “від... до...”), або антену, здатну приймати “абсолютно всі” частоти, або прилад для вимірювання “абсолютної” (не в сенсі теорії Ейнштейна) швидкості. А оскільки людство не може володіти абсолютними технологіями, то постає питання відповідності технологій і параметрів земних приймачів потенційним позаземним джерелам-трансляторам.

По-друге, апелюючи до земної культури як до моделі, слід звернути увагу на проблему міжкультурних порозумінь. Навіть у межах однієї планети і генетично споріднених форм розумного життя перманентно виникають труднощі в порозумінні. Численні непорозуміння супроводжують комунікаційні процеси фактично всіх можливих рівнів – від міжособистісного до міжкультурного. Із зрозумілих причин кожній окремій людині найбільш драматичними видаються міжособистісні комунікаційні непорозуміння. За їх життєвою чередою ніби відступають на другий план непорозуміння інших рівнів: групові, національні, геокультурні.

Як відомо, людина, яка знає тільки одне, своє власне, в якому вона живе все життя, культурне середовище, взагалі виявляється не в змозі усвідомити, що вона “живе в культурі”, і виділити культуру як об’єкт рефлексії, побачити свою культуру в усій її специфічності, в тому числі і з тими ілюзіями та упередженнями, які утворюють “здоровий глузд” тієї чи іншої епохи. Мабуть, дещо подібне відбувається і з самоусвідомленням зем-

ною формою розумного існування (людством) специфічності й унікальності своєї власної форми раціональності й культури загалом у масштабі Світобудови.

По-третє, слід урахувати й дуже ймовірні втручання в перебіг контактів між окремими космічними осередками форм життя V типу зі сторони типів II та III. Такі втручання можуть серед іншого мати на меті обмеження контактів між космічними осередками життя типу V, до якого належить і земна цивілізація.

У крайній формі астросоціологічний парадокс трактується як суперечність між дуже ймовірною наявністю розвинутих позаземних цивілізацій і відсутністю колонізації Землі більш потужними позаземними цивілізаціями.

- *Найприємніше мандрувати по світобудові на власній планеті.
Валерій Красовський*

Отже, чи здатні більш розвинуті форми існування помічати менш розвинуті? Так, очевидно (але не обов'язково – навпаки).

Чи мають більш розвинуті форми існування причини втручатись у життя менш розвинутих варіацій життя? Так, і причини можуть бути різними – від задоволення наукової зацікавленості, що потребує експерименту, до прагматичного використання. Ось тут для пояснення причин і методів таких втручань варто звернутись як до моделі до нашої власної земної цивілізації. Важливою особливістю земної форми життя, яка уможливає її використання як моделі міжпланетарних відносин, є не тільки наявність різних еволюційних форм і рівнів життя, а й навіть досить широкий спектр вищої, розумної його форми, що представлений різноманітністю культур людства. Не висуваючи досить ризикованих на сьогодні гіпотез щодо тотальних взаємодій різних форм земного існування як моделі космічних взаємовідносин (що як мінімум потребувало б розширення або перегляду таких понять, як життя, розум, смисл та ін.), зупинимось на міжкультурних взаємодіях.

Із зрозумілих причин нашу увагу мають привертати приклади взаємодій культур з якомога більшою різницею у технологічному рівні. Такі приклади ми знаходимо насамперед у тих випадках, коли ще в недалекому минулому вченим-етнографам щастило відкривати десь віддалік від цивілізації (наприклад, у диких хащах приток Амазонки або інших важкодоступних місцях) пле-

мена, культура яких відповідала уявленням про кам'яний вік в історії наших пращурів. Проте певний матеріал для спостережень дають і взаємодії культур з менш різючими культурними контрастами, прикладів яких багато дала історія колонізацій Нового часу.

Загалом помітно, що чим відмінніші між собою за рівнем розвитку культури, що зустрічаються, тим меншим є прагнення до діалогу з боку культури більш розвинутої. За відносної близькості (політичної, технологічної, ментальної) різних культур вони ставляться одна до одної як конкуренти. За відсутності можливості або необхідності партнерства “сильніша” культура, як правило, намагається колонізувати (політично і/або культурно) культуру “слабшу”. При цьому вони фактично вступають у більш-менш зрозумілий обом конфліктний діалог, адже суперечка і конфлікт також є певним варіантом спілкування. Прикладом такої взаємодії різних культур є сучасні глобалізаційні процеси.

- *Тварини напевно приймають людей за лисих бісів з ріденьким чубчиком на голові.*
Георгій Александров

Якщо ж “вища” культура вже досягла певної еволюційної стадії, на якій формуються більш-менш сталі гуманістичні й духовні цінності, а “нижча” аж надто відрізняється за рівнем політичного і технологічного розвитку, то бажання (або необхідність) спілкування з “примітивною” культурою витісняється самоцільним спостереженням, вивченням. Менш розвинута культура сприймається не як потенційний кон-

курент або партнер, а як об'єкт дослідження, причому "чистота" отриманих даних зумовлюється невтручанням у її життя з боку культури "вищої". Прикладами таких міжкультурних ситуацій можуть слугувати наукові дослідження західними вченими "примітивних" племен, які "відкривались" де-небудь в амазонських джунглях або інших малодосліджених куточках Землі ще у ХХ ст.

Досить цікавий приклад – ставлення людей до тварин, у тому числі й високорозвинених. Виправдовує наведення такої ризикованої на перший погляд паралелі той факт, що багато які високорозвинені тварини з певної точки зору не так уже і принципово відрізняються від *homo sapiens*. Існує суттєва подібність фізіології, багато тварин ведуть соціальний спосіб життя, вчені говорять про зачатки мислення і мови в певних видів тварин. Наприклад, деякі з мавп (чорна макака та ін.) позначають змію особливим криком. Учені трактують цей крик як слово і говорять у зв'язку з цим про початки мови у приматів та про те, що саме таким шляхом колись заговорили і люди. Загалом людина тільки на якихось 40 тисяч років (за деякими даними – 70 тисяч років) розвитку випереджає інших приматів. Усе це дає підстави вбачати у взаємовідносинах людини з вищими тваринами модель можливих взаємовідносин між космічними формами життя різних стадій еволюції розуму. І головне в цій моделі, як то кажуть, "на поверхні", а саме: фактично комунікації між людиною та іншими земними істотами, які мають нижчий рівень розвитку, не відбувається. Людина спостерігає за дикими тваринами, вивчає їх, намагаючись при цьому залишатися якомога непомітною, щоб не вплинути на їхню природну поведінку.

Іноколи може здатися, що людина вступає з дикими тваринами "у спілкування". Але це дуже специфічне "спілкування": людина копіює голоси тварин, їхню поведінку тощо, тобто сама "прикидається" твариною для того, щоб, знову ж таки, вивчити іншу істоту або й використати зі своєю метою (полювання, ритуал, експеримент тощо). При цьому людина не прагне повідомити тварині щось суттєве про своє власне життя, продемонструвати свої власні вміння та досягнення і навчити того ж тварину (циркові номери з тваринами також не є винятком – це всього-навсього трюк). Тобто спілкування як таке не відбувається.

Характерно також (принаймні для земної моделі), що на певному етапі своєї еволюції розумне життя починає керуватись ідеєю "турботи" про менш розвинуті форми існування, відчувати

себе відповідальними за життя як таке та його збереження. Звідси поява в сучасній культурі таких феноменів, як усілякі “червоні книги”, заповідники, програми, спрямовані на забезпечення виживання рідкісних тварин, товариства захисників тварин тощо. Причому далеко не завжди в цих ситуаціях людиною керує прагматичний розрахунок. Навряд чи людство зазнало б якихось суттєвих матеріальних збитків від зникнення сумчастого вовка, уссурійського тигра або благородного оленя. Тут ідеться про іншу цінність: збереження гармонії світу, його цілісності, повноти і багатоманітності, власне, про реалізацію духовного, естетичного відчуття. З огляду на тенденції розвитку земної культури слід очікувати зростання рівня духовного відчуття світу і надалі.

- *Космічний закон говорить: все, що я роблю, повертається до мене вдвічі.
Лууле Вілма*

Отже, земна модель життя демонструє, що для розумної його стадії на певному еволюційному етапі стає властивою ідея турботи про життя як таке, в тому числі і про “примітивне” життя. Ця ідея стає своєрідною внутрішньою потребою, способом духовної самореалізації. Практика земної цивілізації дає приклади, коли така турбота виявляється й у формі захисту-ізоляції певного виду від небезпеки з боку інших. Так, існують закони, спрямовані проти браконьєрства та деяких способів знищення життя різних видів. У заповідники намагаються не допускати хижаків, здатних знищити тварин, якими населений цей заповідник. Запроваджено різноманітні карантинні та акліматизаційні обмеження. Всі ці заходи створюють для підзахисного виду дещо штучне середовище, світ, у якому нібито відсутні потенційно небезпечні “інші”. Слід згадати і так звані резервації – території, виділені для ізольованого розвитку культури аборигенів. Хоча практика резервацій себе не виправдала, але в даному разі важлива ідея і намір: створити (хоча б і штучні) умови для розвитку автентичної культури і запобігти можливим впливам на неї з боку іншої культури.

З огляду на означені тенденції навряд чи можна абсолютно виключити ймовірність того, що і сама людська земна цивілізація як своєрідна форма розумного життя також може бути об’єктом турботи з боку значно розвинутішої форми розум-

ного існування. Принаймні так можна пояснити відсутність космічної агресії й колонізації Землі. Крім того, враховуючи поки що притаманну самим землянам агресивність у стосунках (на рівні постійних руйнівних конфліктів міжособистісного, міжнаціонального, міждержавного, міжкультурного рівнів), на-вряд чи наше спілкування з подібними до нас за рівнем розвитку інопланетними формами життя може кимсь прогнозуватись як виключно мирне і дружнє. Згадаймо, що і в науково-фантастичних сюжетах нашої літератури, кінематографа та комп'ютерних ігор сфантазовані стосунки з іншими формами розуму також пройняті скоріше суперництвом і ворожнечею, ніж порозумінням і підтримкою, – і це також демонстрація наших підсвідомих ментальних настроїв. За таких обставин логічно виглядав би своєрідний “карантин” земної та подібних до неї цивілізацій, виключення контактів між ними у їхніх же власних інтересах. Це якраз цілком пояснювало б марність спроб землян знайти в навколишньому космосі сліди присутності інших подібних до нашої цивілізацій і встановити з ними контакт. Щодо суто технологічної можливості такого “приховування” слідів діяльності позаземних цивілізацій навіряд чи можуть бути сумніви, якщо не забувати, що йдеться про суттєво складніші технології, ніж наші.

Залишається розглянути ще один варіант нібито ймовірних контактів. Ідеться про встановлення контакту із земною цивілізацією з ініціативи вищої за розвитком форми розуму з метою допомоги у вирішенні глобальних проблем людства. Така ситуація нібито узгоджується з ідеєю турботи, потребу в якій мають відчувати високорозвинуті форми розуму. Проте доречно згадати один з основних постулатів педагогіки: нова інформація має надходити поступово, послідовно, і кожне нове повідомлення має спиратися на вже засвоєні знання. Саме так, поступово і послідовно, розвивається земна наука і взагалі людське пізнання. Навіть революційні прориви в ньому є наслідками попереднього розвитку. Щоправда, іноді людство отримує інформацію, яка не підготована попередньо, – тоді виникає феномен, який називається “чудом”. Власне, чудо – це демонстрація певної інформації (можливості, закономірності) у вигляді тієї чи іншої події або процесу, яка відділена від уже засвоєних людиною знань більш-менш значним розривом, що й зумовлює неможливість її раціонального пояснення. Слід визнати, що повідомлення земній цивілізації якихось надзвичайних

для її теперішнього стану інформацій і технологій звелось би тільки до їх демонстрації, а не реальної передачі, і сприйнято було б саме як чудо.

- *Якщо Бог створив Всесвіт, то якого такого дива він причепився до такої порошокинки, як Земля?*
Георгій Александров

Історія людської культури вже має приклади з'явлення чудес (принаймні на рівні ментальної впевненості в їх дійсному з'явленні). Згідно, наприклад, з християнською історією чудеса демонстрував Ісус Христос (перетворення води на вино, ходіння по воді, воскресіння та ін.). Метою подібних акцій найімовірніше є введення свідомості очевидців чудес в особливий ірраціональний стан, у якому людина стає особливо навіюваною. Власне, проповідь Ісуса Христа потребувала саме такого стану свідомості, оскільки мала вигляд апіорно (без аргументації) проголошених заповідей, повчань, часто до того ж завуальованих у притчову форму.

Сприйняття інформації, викладеної в таких формах, одночасно потребує саме віри в надзвичайне, надприродне її джерело, що і підтверджується демонстрацією чуда. Однак реальні наслідки проповіді Ісуса дають підстави для не дуже втішних висновків щодо результативності навчання людства методом явлення чудес. Незважаючи на очевидну навіть для раціонального сприйняття загальну позитивність його проповіді, людство так і не зробило під її впливом якогось суттєвого ривка у своїй еволюції, в тому числі духовній. Метод переконання чудом виявився малодійовим. Людські мораль і вчинки не зазнали

під впливом християнської релігії якихось радикальних змін. Навіть церква, яка діяла від імені Христового, дуже часто у своїй історії відступала від його заповідей, – наприклад, убивала своїх ворогів.

Так чи інакше, зміни в людській сутності, свідомості, моралі, як і в технологіях, якими користується людство, мають своїми причинами розвиток, еволюцію самого людства, а не вплив вражаючої миттєвої інформації, тобто чуда. Навряд чи, наприклад, практика заборони смертної кари в європейських країнах є безпосереднім результатом проголошеного дві тисячі років тому “не вбий!” та “пробач ворогові!”. Хоча, звісно, не можна заперечувати впливу християнських ідей на сучасну юридичну сферу (хоча б на рівні засвоєних підсвідомістю архетипів ідей християнської культури), але ж і тут, здається, причина не стільки в тому, що сучасне людство, нарешті, довірилось ідеям Христа, скільки в тому, що воно відчуло, нарешті, власну внутрішню потребу в саме такому ставленні до світу. Іншими словами, відповідна юридична практика є не миттєвим наслідком стороннього впливу і віри в чудо, а результатом еволюції моралі й свідомості самого людського суспільства.

Очевидно, що розвинутіші, ніж земна, форми розуму мають усвідомлювати безперспективність втручання в перебіг земної еволюції з метою “чудесної допомоги”, тобто штучного вирішення наших проблем. Сутність і рівень розумності певної форми життя не можна суттєво змінити штучним втручанням у її еволюцію, якщо тільки не мати на меті створення глобального планетарного циркового атракціону (цирковий атракціон якраз і побудований на тому, що істоту (тварину) штучно нібито “навчають” виконувати дії, на які вона не здатна і, зрештою, таки й не виконує по суті).

Таким чином, турбота з боку більш розвинутих осередків космічного розуму про форми менш досконалі, до яких, цілком імовірно, належить і земна культура, навряд чи може мати більший вияв, ніж ізоляція від небезпеки міжпланетарних конфліктів та зовнішньої агресії.

Отож, навіть за умови достатнього поширення у Всесвіті життя, в тому числі й розумних його форм, наша земна цивілізація, принаймні поки що, не має можливості контактів з іншими цивілізаціями і навіть їх спостереження. Астросоціологічний парадокс, таким чином, отримує цілком раціональне пояснення. Крім того, “Велике мовчання космосу” за

таких обставин не провіщає близької загибелі земної цивілізації внаслідок вступу у високотехнологічну еру.

- Всесвіт жадає бути пізнаним.
Анатолій Рахматов

Якщо раніше вчених цікавило, як влаштований Всесвіт, то тепер вони почали осмислювати і те, чому він так влаштований, тобто чому у Всесвіті діють саме такі фізичні закони і чому фізичні константи мають саме такі значення.

Антропний принцип має чимало критиків. Насамперед указується, що не Всесвіт є таким, тому що в ньому існує людина, а людина існує тому, що умови і властивості Всесвіту це допускають. Але, зрештою, в такому запереченні не можна не помітити своєрідного коловороту питань, бо знову маємо вийти на початкове: чому ж світ влаштовано саме таким чином?

Хоча антропний принцип було сформовано поза зв'язком із проблемою СЕТІ, він становить неабиякий інтерес у контексті питання про позаземне життя – в таких основних аспектах, як заселеність нашого Всесвіту і множинність населених світів-всесвітів.

Видатний російський фізик Йосип Розенталь (1919-2004), висловлюючи своє розуміння антропного принципу, зазначав, що певні числові значення фундаментальних постійних необхідні для існування таких основних станів, як зірки, галактики. А ті, в свою чергу, необхідні для розумного життя. Невеликі (в межах порядку) зміни будь-якої фундаментальної постійної за збере-

ження фізичних законів справді унеможливають існування цих основних станів. А отже, можливим є існування тільки такого Всесвіту і життя тільки в такому Всесвіті.

Проте залишається суто умоглядне питання про те, чи є можливим існування якихось “екзотичних” з нашої точки зору всесвітів, у яких, у разі випадковості реалізації початкових умов (тобто якщо відкинути, заперечити антропний принцип), не існує зірок, галактик і взагалі відомих нам форм матерії, і чи є можливим у таких всесвітах існування так само “екзотичних” форм життя.

Вітчизняний вчений Абрам Зельманов (1913-1987) зауважував, що коли наш Всесвіт є безмежним, то це означає, що він є єдиним. Крім того, говорити про реальне існування інших всесвітів має сенс тільки в тому випадку, коли є можливою емпірична або теоретична перевірка цього факту. А це, знову ж таки, означало б наявність зв'язків між цими феноменами і, в свою чергу, те, що вони є частинами єдиної системи, єдиного необмеженого Всесвіту.

Що ж стосується життя в нашому Всесвіті, то антропний принцип надає цьому питанню нового ракурсу. Хоч як би до цієї теорії ставитися, але не можна не погодитись, що з якихось причин наш Всесвіт надзвичайно тонко пристосований до виникнення та існування життя. Крім того, спостереження показують, що Всесвіт є фізично однорідним, його властивості однакові у великих масштабах. За такої великомасштабної однорідності Всесвіту надзвичайно важко мати антропоцентричні погляди і вірити, що структура Всесвіту визначається чимось настільки периферійним, як деякі складні молекулярні утворення на другорядній планеті, що обертається навколо середньої зірки в зовнішній ділянці досить типової спіральної галактики.

- *Якщо є Чумацький шлях, то десь є і чумацький попутник.*
Володимир Бірашевич

Вчені досі розмірковують, чи може бути так, що найглибші, фундаментальні властивості Всесвіту в цілому роблять його придатним для існування життя (і людини), а реалізується життя тільки в певній (мізерній!) частині Всесвіту. Мабуть, структура Всесвіту має “визначатися” чимось більш фундаментальним, і якщо вже вона пов'язана з життям, то життя повинно бути властиве Всесвіту в цілому. Таким чином, антропний принцип на-

дає нові значні аргументи на користь масштабного поширення життя (і розуму) у Всесвіті.

Крім того, висуваються аргументи і дещо іншого характеру. Якщо Всесвіт розглядати як єдину систему різних рівнів існуючого – від фізичної матерії до соціальних утворень розуму, і якщо існують певні спільні для всього Всесвіту закони еволюції, то, знову ж таки, розум закономірно має виникати в усіх частинах Всесвіту, бути поширеним явищем у Всесвіті.

До речі, сумніви в абсолютності висновків з Другого *начала термодинаміки* також впливають на осмислення проблеми антропного принципу. Очевидно, що за достатньо високого рівня енергетичної потужності космічна цивілізація стає фактором уже не тільки космогонічного, а й космологічного масштабу, навіть будучи обмеженою Другим *началом термодинаміки*.

Однак космічна цивілізація, що пододала межі Другого *начала* може ініціювати зміну протікання космічної термодинамічної еволюції і характеру термодинамічного стану матерії в своїй окрузі, вихід матерії й енергії із стану “теплової смерті” в скільки завгодно великому, необмежено розширюваному з часом Всесвіті.

- *Начала термодинаміки* – фундаментальні закони, на яких базується термодинаміка.

Перше начало термодинаміки еквівалентне збереженню закону енергії у теплових процесах. Г. Гельмгольц сформулював (1847) його так: внутрішня енергія, що є функцією стану системи, поповнюється за рахунок теплоти ззовні і витрачається на виконання роботи. Енергетичну еквівалентність теплоти і роботи довели Ю. Р. Майєр (1842) і Дж. Джоуль (1843). Перше *начало термодинаміки* рівнозначне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 1-го роду.

Друге начало термодинаміки Р. Клаузіус сформулював (1850) так: теплота не може самочинно перейти від системи з меншою температурою до системи з більшою температурою. Незалежно від нього (1851) У. Томсон дав цьому принципу еквівалентне формулювання: неможливо перетворити на роботу всю теплоту, взяту від тіла з однією температурою, так, щоб у системі або в середовищі, що її оточує, не відбулись інші одночасні зміни. Друге *начало термодинаміки* рівнозначне твердженню про неможливість створення вічного двигуна 2-го роду.

Третє начало термодинаміки, або т. з. *теплова теорема В. Нернста*, сформульована ним (1906) так: при абсолютному нулі температури ентропія тіла дорівнює нулеві. Це дає можливість числового визначення термодинамічних потенціалів. Воно рівнозначне твердженню про недосяжність абсолютного нуля температури.

- *Безглуздо загадувати бажання, якщо побачиш, як падає
найближча до Землі зірка.
Юрій Татаркін*

Як бачимо, вчені цілком серйозно обговорюють гіпотези впливу розумного життя на перебіг надзвичайно масштабних природних космічних процесів. Зрештою, в щойно означеному контексті можна припустити і такий, наприклад, хід міркувань. Уже в неживій природі спостерігається взаємодія елементів, процесів тощо, які, власне, й уможливають існування саме як таке. За цілком прийнятою сучасною наукою теорією, життя виникає внаслідок еволюції неживої матерії.

Виділившись із неживої матерії, вже елементарні форми життя, безперечно, впливають на навколишнє природне середовище у свій специфічний спосіб. Життя розумне починає впливати на середовище дедалі доцільніше, спрямованіше, не тільки пристосовуючись, а й пристосовуючи зовнішню природу до свого існування. Людина, наприклад, протягом своєї історії все більш і більш ефективно створює навколо себе потрібний температурний та світловий режим, винаходить для своїх потреб відсутні в природі “штучні” матеріали, дедалі масштабніше впливає на перебіг глобальних природних процесів. Суть усіх цих безперечних реалій людської життєдіяльності можна визначити як вплив розумного життя на неживу матерію. Все розумне життя здатне так чи інакше впливати на неживу природу і змінювати протікання природних процесів, задавати їм новий, антропогенний формат. Цілком імовірно є можливість тривалої еволюції розуму, розширення меж його впливу на неживу природу.

Чи можливо на сьогодні точно визначити межі зростання потенціалу розуму і межі його впливу на неживу матерію, на перебіг природних процесів і законів? Зрештою, немає причин, з яких би ідея еволюції розуму (духу, свідомості) до стану, здатного не тільки впливати на неживу природу, а й навіть започатковувати із себе матерію, видавалась би більш дивною і неможливою, ніж загальноприйнята на сьогодні наукова ідея про еволюцію матерії до стану, коли вона стає здатною започаткувати життя та забезпечити його розвиток до стадії розуму і духу.

Розділ 3.

ПАЛЕОПСИХОЛОГІЯ: ДЕ ЖИВЕ ПЕРВІСНА МЕНТАЛЬНІСТЬ?

- *Палеопсихологія* (від грец. *palaios* – давній і психологія) – напрямок культурної психології, який вивчає особливості первісного мислення як на матеріалах археології, історичного опису розвитку реліктових племен, етнографічних досліджень, так і шляхом дослідження розвитку психіки тварин, особливо приматів.
- *Ментальність, менталітет* (від лат. *mens* – розум, мислення, душевний устрій) – спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи (наприклад етносу, професійного або соціального прошарку) до навколишнього світу; багатозначне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає в несвідоме.

АНІМІЗМ: ПЕРВІСНА ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ
ТОТЕМ І ТАБУ: ЕТИКА ПЕРШОПРЕДКІВ
ДОЛЯ: ТАЛАН ЧИ ЖИТТЄВИЙ СЦЕНАРІЙ?
ШАМАНІЗМ: ПСИХОТЕРАПІЯ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

АНІМІЗМ: ПЕРВІСНА ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ

- *Фетишизм в малій дозі – атрибут характеру.
У всіх є дрібниці, якими безмірно дорожать, які народжують
почуття теплоти, заспокоєння.
Ілля Шевельов*

Відтворення первісних форм уявлень про душу в ранні періоди людської історії стає можливим на основі аналізу археологічних даних, старовинних ритуалів, які дійшли практично незмінними до нашого часу, а також даних фольклору, первісного мистецтва тощо.

На міфологічному етапі історії психології, який охоплює добу від появи перших людей до їх класового розшарування, відбувалось закладання фундаменту уявлень про ті явища і процеси, які сучасна наука відносить до загалу психічних.

Свідомість первісної людини спромоглася на розподіл довколишнього світу на тіло (всі предмети, що реально існують) та душу (те, що спричинює зміни, як у світі, так і в самій людині). На цій підставі виникає *фетишизм* – культ неживих предметів – фетишів, які наділяються надприродними властивостями. Людина обожнює їх, пов'язує з ними можливість задоволення своїх бажань. Так поступово формується *анімізм* – світогляд первісної людини. Це такий рівень розуміння природи де душа визнається існуючою у всіх природних тілах, явищах та визначає їхні безперервні перетворення. При цьому вона здійснює метемпсихоз (з грец. “переселення душ”) – мандри з одного тіла в інше.

- *Фетишизм* (від португ. *fetico* – зачарована річ) – це віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей. Вперше описа-

ний французьким дослідником Шарлем де Бросом у книзі “Культ богів-фетишів” (1760) на матеріалах вірувань африканських негрів, стародавніх єгиптян, греків і римлян.

- *Анімізм* (від лат. *anima, animus* – душа, дух) – віра в існування душ і духів, які керують матеріальним світом.

Англійський культуролог Едвард Бернетт Тайлор (1832-1917) одним із перших дослідив прояви анімізму в первісних суспільствах і назвав його “мінімумом релігії”.

Якщо вірити антропологам, цивілізоване суспільство є ланкою ланцюга еволюції: воно має тісний зв'язок із минулим; і цей зв'язок виявляється в пережитках, що повсюдно зустрічаються в сучасній культурі. Е. Тайлор у своїх поглядах відштовхується від дарвінівської теорії еволюції, яку вважає основним принципом свого методу. Згідно з Е. Тайлором, релікти давніх цивілізацій приховують у собі коди для розв'язування загадок сучасного та прогнозування майбутнього людини. Це положення отримало назву “теорії пережитків” і стало одним із найвідоміших положень Е. Тайлора. Отже, за його теорією, у свідомості сучасної людини існують певні пережитки, які для давньої людини були живим словом. До таких рудиментарних залишків було віднесено і міф.

- *Анімізм – особливість дитячої психіки “оживляти” неживе.*
Жан Піаже

У своїй базовій праці “Первісна культура” (1871) Е. Тайлор твердить про “дитинство людства”, що припадає на час існування племен первісного суспільства. На думку вченого, об'єктом дослідження має бути міфологія дикунів (її слід взяти за основу) порівняно з міфологією цивілізованого людства з урахуванням мистецького вдосконалення щодо останньої. Міф слід досліджувати в тісному зв'язку з розвитком культури, складовою якої він є. Для досягнення плідних результатів він пропонує об'єднати зусилля етнографії та порівняльної міфології.

Називаючи первісні часи “дитинством людства”, дослідник має на увазі подібність розумового розвитку дитини і дикуна. Обмеженість досвіду пізнання світу, наївність інтерпретації цього досвіду і недостатність суспільного впливу – ось ті риси, що їх зближують. Найпростіші форми поведінки спричинені нерозвинутістю менталітету як первісної людини, так і “цивілізованої” дитини, можуть виражатись, наприклад, у схильності “бити” неживий предмет, що спричинив страждання. Дикун у Бразилії б'є

камінь, об який спіткнувся, або стрілу, яка вразила його.

Найбільш важливим імпульсом у розвитку давньої міфології, як гадає Е. Тайлор, є вчення примітивної філософії давніх, що розглядає взаємодію особистого життя з природою і своєрідний стан людського розуму, який спостерігається в міфологічну епоху. Враховуючи “негнучкість впорядковано-прозаїчного мислення” давнього міфотворця і його “дику, легко змінювану поезію і легенду”, дуже легко дійти висновку, що все, що він бачив, давало безмежне поле для фантазії. Для Е. Тайлора міфологія – це первісна філософія світу, не відокремлена однак від поезії. Особливість світобачення і міркування доісторичної людини крізь призму первісної поетичної уяви і спричинили утворення тих незрозуміло-дивних для сучасної людини, подекуди навіть ірраціональних міфів. Обов’язковою умовою виникнення міфології є наявність у свідомості людини так званого творчого начала.

Створення міфів дослідник відносить тільки до ранньої стадії людського існування – первісної. За інших часів міф лише видозмінювався, доповнювався, обростав новими деталями, характерними відповідно для більш цивілізованих епох.

- *Магії стільки ж років, скільки і людству.*
Олена Блаватська

Первісна людина відчуває жах і безпорадність перед силами природи. Тому одухотворення природи робить її більш близькою, більш зрозумілою. Первісна людина безсила, але вже не така безпомічна. Вона просить, благає, навіть залякує духів і демонів. Її психічний стан відображається в анімізмі, що З. Фройд називає психологічною теорією, а первісну магію вважає її технікою, практичною іпостассю. Суть магії полягає в наївній вірі первісних людей у можливість із допомогою певних дій, обрядів, церемоній, словесних формул-заклинань, замов, примов тощо впливати на навколишню дійсність.

Саме слово “магія” іранського походження і за змістом відповідає нашим словам “чаклунство”, “чарівництво”. Через незнання справжніх законів природи і невміння користуватися ними первісні люди намагалися досягти бажаної мети шляхом використання уявлюваної “магічної сили”. Залежно від призначення магічних процедур розрізняють такі види магії: чорну магію – її мета завдати шкоди комусь, білу магію – її мета допомогти комусь, любовну магію – її мета привернути або відвернути кохан-

ня, лікувальну магію – “шаманське” лікування хвороб, господарську магію – забезпечення врожаю або успіхів у полюванні і, нарешті, словесну (вербальну) магію.

Магія покликана примусити явища природи служити людині, захистити її від ворогів, надати їй сили для перемоги над ворогом. Мотивами, що спонукають до магічних дій, є бажання людини. З часом психічний акцент переноситься з мотивів магічних дій на їх засоби й на самі дії.

Творець психоаналізу Зігмунд Фройд (1856-1939) вважав анімізм першою світоглядно-психологічною теорією людства. Адже немає жодного народу, у якого б не було уявлень про духів. “Спосіб, у який анімістична душа криється за проявами особистості, нагадує несвідоме” – відзначав З. Фройд.

- *Нікому не виказуй віку власних думок.
Жорж Санд*

З. Фройд проводить паралель між первісною людиною та дитиною. “Обом притаманна велика довіра до сили думок, обоє, не маючи реальних засобів для їх здійснення, звертаються до ілюзорно-оманливих засобів задоволення бажань”. Резюмуючи свої думки, психоаналітик відзначає: “Принцип, що панує в магії, у техніці анімістичного образу думки, полягає в усемогутності думок”. Прослідковуючи розвиток “всемогутності думок” в історії, З. Фройд відмічає, що коли на анімістичній стадії людина сама собі приписує їх неперевершену силу, то на релігійній стадії такою прерогативою вона наділяє богів, але все ж залишає за собою можливість впливати на богів різними засобами. У науковому світогляді людина визнає свою слабкість, підкоряється всім природним необхідностям. Всемогутність думки в магії збережена, тоді як в анімізмі частина цієї могутності вже передається духам. Але згодом і магічні дії мають силу лише в тому разі, коли в цьому дійстві бере участь віра.

Уявлення людей про душу в міфологічний період значною мірою визначають їх поведінку. Звичаї, ритуали, пов’язані з народженням, наданням ім’я, одруженням, зрілістю, похованням, спілкуванням з мертвими мають у своїй основі певне уявлення про душу. Дотримання ритуалів, звичаїв має на меті зберегти людську спільноту.

Чим відрізняються живе й мертве тіло, що складає причину неспання, екстазу, хвороби або смерті, що таке образ сновидін-

ня? Відповідаючи на ці питання, люди створюють уявлення про душу, двійника, привида. Особиста душа, за міфологічними віруваннями, – це людський образ, який нагадує повітря, пару, тінь. Така душа вільно входить в тіло і виходить з нього. Вона здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживі речі, оволодіваючи ними, впливаючи на них, виступаючи причиною життя.

Існувало також і безліч форм, в яких первісна людина уявляла душу. Слово, що виражало тілесний субстрат душі, було і словом, що виражало саму душу. У тасманійських аборигенів, наприклад, одне і те ж слово означало “дух” і “тінь”. Африканське плем’я зулусів ототожнювало “тінь”, “дух”, “душу”. Люди південно-африканського племені басуто вважали, що коли хтось ходить берегом річки, крокодил може схопити його тінь, що впала на поверхню води, тобто проковтнути людську душу.

- *Боюся володарів душ. Що вони роблять з тілами?*
Станіслав Єжи Лец

Український народ уявляв собі душу як пару, хмаринку, дихання, дим, вітерець або як пташку, чи метелика, бджолу, мурашку. Вважали, що спочатку по смерті душа відлітає від тіла й перебуває недалеко від дому аж до закінчення похоронного обряду. Тому перші три дні по смерті на вікні чи на столі ставили посудину з водою, щоб душа могла собі легко обмиватися, а то й пити.

Про вмістилище душі в тілі були різні уявлення. Найчастіше вважалося, що душа знаходиться на шиї, в ямці під “адамовим яблуком” (кадиком). Відображення такого розуміння подибуємо в “Слові о полку Ігоревім”. Проте, як на місце душі в тілі вказували і на печінку, і на груди, і на живіт, а то й на людську кров. Саме тому кров свята і її треба шанувати (“людська кров не водиця, проливати не годиться”).

Південно-американські індіанські племена караїбів, полінезійські тонганці пов’язували душу з серцем, використовуючи одне й те ж слово для їх позначення. Про вмерлу людину говорили: “її серце пішло”, а про людину, яка одужувала після хвороби, – “її серце повернулося”. Ацтеки, приносячи серце в жертву богу, цінували його вище, ніж інші тілесні органи, вважаючи його субстратом душі. Цей старовинний, міфологічний погляд на серце як на субстрат душі зберігся у фольклорі та поезії до нашого ча-

су на рівні метафори, художнього порівняння тощо.

Папуаси вважали кров субстратом психічного. Її втрата приводить людину до смерті. Старовинні клятви кров'ю свідчать саме про таке вірування. Про звичаї скіфів родичатися й укладати союз дружби кров'ю досить докладно розповідає Геродот. І в наш час при суворих випробуваннях люди клянуться кров'ю як найдорожчим, як тим, з чим найперше пов'язане життя.

В австралійців слово “вауг” означало одночасно “дихання”, “дух”, “душу”. Гренландці визначали в людині дві душі – тінь і дихання. В аналогічному віруванні малайців душа померлого у вигляді дихання виходить через його ніздрі. Не випадково, що у слов'ян слова дух – дихання – душа мають споріднене походження. З такими уявленнями тісно пов'язуються і відповідні звичаї. У семінолів – індіанців Флориди, коли жінка помирала під час пологів, немовля тримали перед її обличчям, щоб воно прийняло в себе відлітаючу душу матері. При смертному одрі стародавнього римлянина найближчий родич схилявся над вмираючим, щоб вдихнути в себе його останній подих; був звичай підносити до рота вмираючого батька дитину, щоб вона перейняла його досвід і мудрість. Тірольські селяни ще у XVIII ст. вірили, ніби душа доброї людини після її смерті виходить із рота у вигляді білої хмаринки.

- Душа – невидима частина тіла, а тіло – видима частина душі.
Аркадій Давидович

В етнопсихології можна знайти чимало даних про наявність кількох душ в одній і тій же людині. Їм належать різні функції. Туземці островів Фіджі розрізняли темну душу, що йде в пекло після смерті, і світлу (відображення у воді чи дзеркалі), яка залишається там, де людина вмирає. Алгонкіни Північної Америки вірили, ніби одна душа виходить і бачить сни, інша залишається в тілі. Північно-американське плем'я дакота розрізняло чотири душі в одній і тій же людині: після смерті одна залишається в тілі, інша в її селищі, третя відлітає в повітря, четверта – в країну духів.

Уявлення про існування тілесної душі засвідчується турботою про певні органи людського тіла. Так, центральне розташування нирок та їхній зв'язок зі статевими органами може бути провідним мотивом для визнання їх носіями душі. Людоїди Австралії

надавали переваги нирковому м'ясу, щоб спадкувати силу жертви. Імітаційні дії фалоносіїв-танцюристів у рослинних культурах свідчать про відповідну локалізацію тілесної душі. Втрата крові означає втрату життя: з убитого ворога п'ють кров. Душа пов'язується також з виділеннями (слиною) і продуктами росту (волосся, нігті). Змішування слини, як і крові, є дією, що виражає і скріплює союз дружби, зокрема між воїнами. Поцілунок первісно становить собою акт змішування душ у процесах дихання та обміну слиною. Сила біблійного героя Самсона втілюється у волоссі, чим користаються його вороги. Від хвороб позбавляються тим, що волосся хворого закопують у землю. Швидкий ріст нігтів і волосся давав підставу бачити в них життєву силу, властиву душі. Уявлення про "погане око", ("пристріт") безпосередньо пов'язується з уявленням про душу.

Тілесна душа може переходити в навколишнє середовище: в одяг, прикраси, зброю, житло. Первісні народи вірували в те, що, одягаючи хутро тварини, перо птаха, навіть маску, що відтворює певну тварину, вони разом із цим набувають властивостей цих тварин. Якщо дати дитині ім'я хороброї людини, то разом з іменем передаються і властивості цієї людини, найбільше – її хоробрість.

Існування тілесної схожості між батьками і дітьми свідчить про перехід такої душі до нащадків. Деякі племена індіанців ховали померлих дітей біля великих доріг, щоб душі цих дітей могли увійти у перехожих матерів. Поцілунок носом був розповсюджений у арктичних народів – лапландців, ескімосів – і свідчив про обмін душами через дихання. Чхання означає вихід із тіла злого духа. Коли чхав король Мономотапи (негритянська держава, що існувала до XIX ст. в південно-східній Африці), усі піддані ставали навколішки і раділи тому, що він здоровий. І тепер ще бажають здоров'я людині, яка чхає.

- Сон – це глибокий колодязь, звідки свідомість черпає чисту воду спокою. Але іноді кошмари піднімають з дна муть.
Юрій Татаркін

Образи сновидінь, марення, галюцінаторні видіння визнаються за реальні події, чим сприяють виникненню фантазій про душу. Поява покійника у сновидінні тлумачилася не як поява його образу, а як прихід дійсної людини. Вона радить, загрожує, примушує здійснювані ті чи інші вчинки.

Сон і сновидіння як загадкові психічні явища справляли сильне враження на первісну людину, ставали основою для різних фантастичних уявлень про душу, в яких деталізувався анімістичний світогляд. Мешканці острова Лусон Філіппінського архіпелагу не будили сплячої людини, вважаючи, що її душа в цей час десь мандрує. Північноамериканські індіанці тлумачили сон як відвідини душі сплячого душею тієї людини, яка з'являється у сні. Негри Південної Гвінеї пояснювали сни відвіданням душ померлих друзів. Пересторога і вказівки, отримані таким шляхом, служать керівництвом у вчинках.

Давні слов'яни виводили своє розуміння душі з порівняння сну і смерті. Сон вони пояснювали як тимчасовий відхід душі від тіла, завдяки чому душа на короткий час зустрічається з потойбічним світом. Під час цих зустрічей душа дізнається, що станеться з людиною. На основі таких уявлень постала віра у пророчі сни й ворожіння снами. Під час сну, гадали наші предки, душа тимчасово відлітає від тіла, а потім повертається до нього. Коли душа відлітає від тіла назавжди, настає смерть. Але смерть – це тільки тривалий сон. Тому померлий – це тільки сплячий, і хоч цей сон дуже довгий, але колись може припинитися.

- *Де б ти не був тілом, а душа – не завжди на місці.*
Леонід Сухоруков

В анімістичних уявленнях душа часто виступає у вигляді тіла, його перетворення мислиться як результат перетворень душі; разом із цим при пошкодженні тіла відбувається й пошкодження душі. В деяких негритянських племенах існувало вірування, що померлий хворий з'являється слабким і немичним на той світ. Свого часу американські плантатори використовували такі вірування для залякування негрів, які намагалися покінчити життя самогубством, щоб позбавитись від нестерпної експлуатації. Плантатори відрізали у мертвих рабів руки і голови, а живі, бачачи покалічені трупи, не наважувались на самогубство.

Уявлення душі в тілесному вигляді, вірування в те, що й душі поводять себе так, як і живі люди в своїй тілесній формі, були дуже поширеними. У давні часи ірокези залишали отвір в могилі, щоб засмучена душа могла відвідувати тіло. Навіть в XIX ст. китайці залишали отвори в даху, щоб душа після смерті могла вийти на волю. В європейських країнах із цією метою відкривали вікна або двері. Віра в те, що душа схожа на тіло,

пов'язується з безліччю звичаїв, учинків.

На основі уявлень про “портретну схожість” душі й тіла в психології первісного суспільства виникають людські жертвопринесення. Забиті мають служити покійникам на тому світі. Відбувається просте перенесення способу життя у світі реальному на спосіб життя у світі “потойбічному”. Наприклад, ще на початку XIX століття при похованні знатних людей у даяків на острові Борнео (Калімантан) існував звичай убивати рабів, щоб вони могли йти за своїм повелителем і служити йому. Перед тим як їх убити, родичі знатного покійника обступали рабів, переконуючи їх служити сумлінно повелителю, за яким вони підуть на той світ, догоджати йому і розтирати його тіло, коли він захворіє, не відходити від нього і виконувати всі його накази. Потім родичі покійника списом завдавали жертвам легких ран, після чого їх заколювали до смерті.

З уявленням про портретну схожість душі і тіла пов'язується звичай “полювання за головами” у даяків, аборигенів острова Калімантан. Люди, голови яких вони здобували, будуть їм служити після смерті. Спалювання вдів на Фіджі, в Індії мало той же смисл. В Китаї до XVIII ст. самогубство вдів здійснювалось публічно, згодом спалювали зображення з паперу.

Люди з племені асаго (Америка) втикали в могильний пагорбок жердину зі скальпом убитого ворога. В такому разі душа вбитого підкорялася духу похованого воїна. В Африці вождів племені вадо ховали в неглибокій ямі у позі сидячи. Разом із ними закопували живими невільника з сокирою, щоб той готував дрова, і невільницю, яка тримала голову покійника на колінах. Короля Дагомеї ховали разом із багатьма його жінками, слугами, співаками, солдатами. Час від часу на той світ відправляли людей, щоб повідомити короля про стан справ на цьому світі. Ще в XVII ст. в Японії, коли вмирала особа знатного походження, кілька десятків слуг кінчали життя самогубством шляхом харакірі. Ще за життя вони в урочистому обряді випивали вино і зобов'язувались віддати свої тіла пану після його смерті для дружби на тому світі.

Давні східні слов'яни вважали, що по смерті душа не розлучається з тілом, а застається в ньому, тільки людина переходить до іншого світу. З цих причин клали до могили все необхідне для життя. Згодом у наших етнічних предків почало переважати нове розуміння душі, згідно з яким по смерті душа відлітає від тіла. Душа живе окремим життям вічно, тобто є безсмертною.

- *І до власної душі потрібно піднятися.*
Анатолій Рахмат

Від давніх-давен існувало вірування у можливість переходу людських душ у будь-які істоти і предмети – метемпсихоз, реінкарнація.

- *Метемпсихоз* (грец. μεταψυχωσις, “переселення душ”) – релігійно-міфологічне вчення про переселення душ померлих в тіла інших людей, тварин, рослин чи мінералів, або – у порядку підвищення – демонів, божеств. При цьому слід розрізняти вчення, згідно з якими метемпсихоз відбувається в “перше-ліпше” тіло, і етизовані релігійно-філософські варіанти, в яких сходження душі по ієрархічній драбині живих істот визначено моральними чеснотами особистості померлого, тобто осмислюється як по-смертна відплата.
- *Реінкарнація* (лат. reincarnation – “повторне втілення”) – релігійно-філософська доктрина, згідно з якою безсмертна сутність живої істоти (у деяких варіаціях – тільки людей) перевтілюється знову і знову з одного тіла в інше. Цю безсмертну сутність часто називають духом або душею, “божественної іскрою”, “вищим” або “істинним Я”. Згідно з подібними віруванням, у кожному житті розвивається нова особистість у фізичному світі, але одночасно певна частина “Я” індивідуума залишається незмінною, переходячи з тіла в тіло у низці перевтілень. Також існують уявлення про те, що ланцюг перевтілень має деяку мету і душа в ній зазнає еволюцію.

На основі аналізу народних казок, міфологічних легенд та інших джерел можна дійти висновку, що в давнину українському народу також були відомі уявлення про переселення душ. Люди вважали, що душа може переселитись у тварину або рослину і тому говорили: не вбивай однушку мушку зимою в хаті – то, може, душі близьких твоїх родичів. Ще в дохристиянські часи існувало уявлення про те, що сорок днів після смерті людини душа,

вийшовши з тіла, блукає, а потім іде на той світ. Вважалося, що подорож душі на той світ дуже довга й небезпечна. Згідно з одним віруванням, душа, покинувши тіло, стає зіркою і дивиться згори на землю, тому зорі – душі померлих. За іншими віруваннями, кожна людина одержує свою зірку, яка її охороняє впродовж життя.

- *Душа здійснює коло неминучості, чередою втілюючись то в одне, то в інше життя.*
Піфагор

За вченням волхвів (служителів давньослов'янського язичницького культу) душа є живою духовною плоттю людини, що визначає її вдачу, поведінку, діяльність, взагалі – долю. Міститься вона в естві людини. Волхви вважали, що бувають душі світлі й темні. Після смерті людини світла душа – по сорока днях прощання зі світом та фізичною плоттю своєю – лине у Вирій, де має постійне місце вічного райського проживання. Темна душа провалюється в підземне чорне царство (пройшовши 12 мученицьких сфер пекла) і стає слугою Чорнобога.

Волхви твердили, що є люди, котрі несуть у собі дві душі водночас – світлу і темну, які борються між собою і цим визначають поведінку людини, міру її добрих і злих вчинків (люди з подвійною душею, як правило, кінчають життя самогубством, вважали волхви). За уявою давніх слов'ян, більшість душ недовго перебуває у Вирії чи Підземеллі – це стосується душ діяльних (“невсипущих”), тих, які “рвуться на землю”, до справи. Таким Род і Чорнобог дозволяють повертатися і втілюватися в новонароджених, не повертаючи, однак, свого попереднього фізичного образу. Відродженню і перевтіленню душі волхви надавали великого значення. За їхнім вченням, душі померлих відроджуються не лише в людях, але і в тваринах, деревах, рослинах, в нових струмках, річках тощо. Скажімо, душі мужніх воїнів і дужих ратів відроджуються в дубах та інших деревах. Тому волхви дозволяли використовувати на паливо лише сухе зілля та повалені Стрибогом (вітром) чи Перуном (блискавкою) дерева. Зате на будівництво житла волхви заохочували використовувати дуб. Хата, збудована з дубової деревини, на думку волхвів, містить у своїх стінах душі колишніх воїнів та орачів. Тож у такій хаті, твердили волхви, і виростатимуть добрі воїни та працьовиті орії. Всі ті світлі душі померлих, що містилися в будівлі, підпорядко-

увалися домовику.

Відроджуватися і перевтілюватися душа могла, на думку волхвів, обмежену кількість разів (три, чотири, сім, вісім, дев'ять і дванадцять разів – у залежності від своєї “потужності”). Далі душа “втомлювалася” і летіла до Вирію на вічне проживання.

Давні слов'яни всіляко намагалися не допустити відродження темних душ (наприклад, обкладали місце, де могла народитися дитина, рушниками та ряднами з вишитими та витканими стрілами Перуна, зображеннями Берегині і Мокоші тощо).

- *Всі речі повинні прийти до душі від її коренів, від того, де вона встановлена.*
Тереза Авільська

З душею пов'язували загадкові явища в житті. Якщо, казали волхви, за тобою десь по дорозі унадився собака – не жени його геть, а приведи додому і нагодуй – то душа твого померлого родича чи ближнього тужить по тобі, хоче бути біля тебе... Коли до тебе під вікно прилетіла пташка та ще й стукнула дзьобиком у шибку – мерщій роздай милостиню старцям чи понеси щонебудь у дар сусідові, ближньому своєму, бо то душа померлого принесла тобі якусь звістку й нагадала про себе. Роздавати милостиню чи робити якесь добро – то, на думку волхвів, поминати передусім душі померлих, нести їм радість і втіху тощо.

Етнопсихологія відкриває вірування в душу, яка перебуває в камені, зброї, човні, одягу, прикрасах та в інших предметах. Кожний клаптик земної поверхні – гори, скелі, а також ручаї, трави, дерева вміщують в собі якийсь дух. Він вислуховує молитви, приймає жертвопринесення. У буддійських легендах лісовиця може стати дружиною земного героя. Божествам дерев надаються людські риси. Обвішані ляльками та іншими привабливими предметами, дерева можуть ними бавитися. Перед тим як зрубати дерево, до нього звертаються з молитвою, ніби воно має живу душу. В казках різних народів розповідається про дерево, яке плаче, з якого тече кров, яке говорить людською мовою, коли його рубають. У Південній Америці індіанці голосними вигуками висловлювали своє поклоніння перед священним деревом з навішеними дарами – сигарами, хлібом, м'ясом, шматками тканини. Навколо білили кінські кістки – наслідок жертвопринесення. Ще в ХІХ столітті на віддалених від великих міст шведських фермах корені дерев поливали молоком і пивом – старовинна тра-

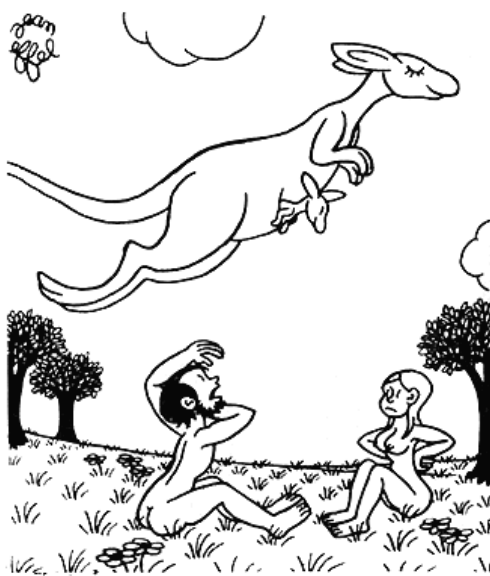
диція жертвопринесення.

Існувало безліч “священних тварин”, яких шанували, яким поклонялись, вірячи, що ці тварини є родоначальниками людського племені. У Стародавньому Єгипті шанували священних крокодилів, кішок, шакалів, яструбів. Мараві – африканське плем’я – вірили, ніби душі злих людей перетворюються на шакалів, а добрих – на змій. Завдяки своїй властивості змінювати шкіру змій часто виступав у релігійних віруваннях про воскресіння і безсмертя. Уявлення про переселення душ входили істотними компонентами в філософсько-релігійні системи брахманізму та буддизму. Індус вважав, що його тіло – місце тимчасового перебування душі. Вона скута ланцюгом власних вчинків, на ній відбуваються результати минулих дій. Вона піднімається, або знижується в нескінченному ланцюгу перевтілень в рослину, тварину, людину, божество, у зв’язку з чим всі істоти мають спорідненість з людиною. Слон, мавпа або черв’як в минулому могли бути людьми, а згодом знову набудуть людського вигляду.

ТОТЕМ І ТАБУ: ЕТИКА ПЕРШОПРЕДКІВ

- Не засни перед тим, як зрозумієш: життя – тотем.
Феано

Уявлення про певну рослину чи тварину як праматір людського роду отримали в сучасній науці назву тотемістичних. Цей термін утворено від уживаного в алгонкінських мовах Північної Америки виразу “тотем”, що означає “його рід” або “його рідня”. Суть тотемізму полягає у визнанні існування зв’язків певних людських колективів – етнічних груп, кланів, родів – із природними явищами, фактами об’єктивної дійсності, переважно з тваринами і рослинами.

Тотем – це міфічний предок і покровитель етнічної групи чи роду. Віра в існування таких міфічних зв’язків у різних тубільців Океанії, Америки, Австралії стала відомою етнографам ще у XVIII ст., але найбільшу увагу вона привернула до себе після публікації “Золотої гілки” (1890) британського антрополога Джеймса Джорджа Фрейзера (1854-1941). Тотемізм можна вважати однією з найдавніших і найпримітивніших форм релігії. Він був також основою, на якій розвивалися найдавніші міфи. Тотемізм відбивав у фантастичних формах умови життя людей, що займалися полюванням на диких тварин і збиранням рослин. Окремі важливі для них тварини й рослини здавалися їм родоначальниками-прапредками.

- *Тотемізм* (мовою північноамериканських індіанців “тотем” – його рід) – одне із найдавніших вірувань про існування тісного зв’язку між людиною або якоюсь родовою групою та її тотемом – твариною або рослиною, предметом або явищем. Рід носив ім’я свого тотему,

члени роду вірили, що походять від спільних з ним предків, перебувають з ними у кровному зв'язку.

В окремих реліктових племенах Австралії, Північної та Південної Америки, Африки тотемізм існує досі, а його сліди, які збереглися на значній території, свідчать про те, що на схожих ступенях історичного розвитку він міг існувати практично у всіх народів. Добре помітні його залишки й у слов'янському світі. У росіян вони виявляються в обрядах, пов'язаних з “ведмежим культом”, сліди якого в слов'янських племен і їхніх неслов'янських сусідів відомі з часів неоліту й епохи бронзи.

У білорусів він найчастіше пов'язаний з ушануванням лелеки і вужа, у болгар і сербів – вовка (відбилосся навіть в людських іменах), а в українців – з вірою у вовкулаків. У період тотемістичних поглядів наших далеких предків здатність жінки до продовження роду сприяла формуванню уявлення про те, що перша дитина є прямим нащадком самого родового божества, а звідси – і захисником роду, нібито наділеним деякими чудодійними якостями свого предка-покровителя. Пізніше цими якостями в уяві родичів наділялися тільки хлопчики-первістки, зачаті внаслідок порушення норм статевих відносин (поза шлюбом або ж “коли чоловік спить із жінкою проти святої неділі”). Подібні переконання генетично можуть походити з періоду ненормованих шлюбних стосунків, коли перша дитина вважалася безпосереднім нащадком тотема. І, можливо, ще пізнішим за походженням є українське повір'я, що коли жінка на початку вагітності побачить вовка або з'їсть м'ясо звірини, яку роздер вовк, то в неї народиться син – вовкулака.

З. Фройд у праці “Тотем і табу” (1913) зробив спробу пристосувати результати психоаналізу до нез'ясованих проблем психології народів. Для вирішення цього завдання Фройд звернувся до вивчення племен патріархального рівня розвитку. Саме в тотемізмі він вбачав ключ до реконструкції первісної культури й релігії. Тотем утілював єдність роду й разом з тим кровну відмінність від інших родів. Це була перша спроба самоусвідомлення первісної людини, тобто усвідомлення нею своєї належності до певної спільноти, роду. Віра в тотем, по суті, закладала фундамент для формування людських почуттів: любові, патріотизму тощо. Тотем супроводжував людину впродовж усього життя; він приходив до цього світу з кожним новонародженим і відходив з його смертю назад, до першооснови.

Багатьом архаїчним народам притаманне амбівалентне став-

лення до тотему. З одного боку, його обожнювали, шанували, схилялись перед ним, з другого боку, його приносили в жертву. При цьому вимагалось здійснення декількох ритуалів, уподібнення до тотема, наслідування його звуків і рухів, участь усіх, обов'язкове оплакування вбитого. Але після цієї скорботи настає радісне свято. Свято – обов'язковий експес, урочисте порушення заборони. Святковий настрій є результатом того, що члени клану прилучились до священного життя, носієм якого була субстанція тотему.

- *Табу – це лінза, яка фокусує наші пристрасті в напрямку творення.*
Хоакін Деалаюе

На ґрунті тотемізму виникло явище табу (полінезійське “не можна”) – система заборон на вчинення певних дій.

- *Табу* (від полінезійського *ta-bu* – заборона) – категоричні заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції. Виникли і сформувалися на соціальній, магічній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя роду і племені.

Так, наприклад, у пастухів племені бахіма з Центральної Африки молоко корови, яка щойно отелилася вважається недоторканим (табу) на протязі декількох днів, поки у теляти не відпаде пуповина. Заподіяння шкоди тотемній тварині є рівноцінним смерті представника роду. Проте ставлення до “тотемного об’єкта” було подвійним: або він цілком виключався з раціону харчування, або, навпаки, дозволялося його поїдання для набуття відповідних властивостей.

Тотемні вірування первісних людей передбачають цілковиту або часткову заборону споживання таких продуктів, як, наприклад, м'ясо, сало, яйця та ін. Однак є урочисті випадки, коли дозволяється їсти м'ясо, фрукти чи ягоди тотемної рослини або тварини. Для людей похилого віку застосовується виняткова гігієнічна дієта, яка дозволяє або забороняє споживання окремих харчових запасів, що належать до тотемних ресурсів навколишнього середовища. Традиційна залежність австралійських тубільців від поглядів на вид і спосіб харчування прадавніх героїв, які мали безпосередній дозвіл від архаїчного божества чи місцевого духу на право вільно споживати так звані священні продукти, свідчить про забарвлення дієтичного права у релігійні кольори. Втім, якщо за тотемну речовину первісного клану обирається, наприклад, вода, то, як це фіксувалося в австралійських племенах каїтіш або варрамунга у ХІХ ст., вільне пиття обмежується чи стає декларативною заборонаю. Воду дозволяється споживати винятково з рук третьої особи, здебільшого тієї, яка належить до іншого племені, роду чи фратрії. Але всі ці тотемні правила виявляються досить умовними, оскільки, перебуваючи на самоті, за бажанням або потребою, можна порушити сакральні заборони та кланові звичаї.

Моральні дозволи, обмеження і табу, встановлені звичаєвим правом, свідчать, фактично, про психологічне страхування власного здоров'я, яке охороняється дієтичним харчуванням і нормами поведінки. Дієтична їжа визначається потребою запобігти випадковому отруєнню чи уникнути шкідливого ожиріння. Вікові, професійні і статеві порушення, що можуть настати в результаті зловживання харчуванням, а також призвести до хворобливої вагітності, беруться до уваги майже в усіх, без винятку, первісних народів. Інколи пристарілим особам дозволяється те, що забороняється молодим, а прибульцям і туристам, – споживати тотемні овочі, рослини, тварини чи фрукти.

З прикладів, що належать до прадавніх вірувань вживання їжі, складається враження, що тотемний світогляд первісної доби формує своєрідне право містичної власності. Заборона вбивати тварину або знищувати рослину пов'язується, скажімо так, з обмеженими природними ресурсами, побоюванням набути випадкового захворювання чи страхом зазнати харчового отруєння. Тому, наприклад, у австралійського племені каїтіш, чужинець, щоб з'їсти тотемне зерно або насіння, повинен обов'язково попросити дозволу у вождів місцевого племені. Коли цей родо-

вий звичай порушується, вважається, що зловмисник може захворіти, а потім вмерти. За деяких обставин вождь місцевого клану чи сім'ї спершу повинен особисто спробувати крихту їстівного продукту, щоб переконати чужинця в доброякісності зерен, овочів, фруктів або ягід. Звичаєве право стародавніх народів жорстоко карає важкою хворобою усіх, хто грубо порушує моральні заповіді, в тому числі й ті з них, що належать до фізичної гігієни та повсякденного харчування.

Віра у добрих або злих духів, які мешкають в рослинному і тваринному світі, а також мають здатність вражати людський організм згубною хворобою, – це крок до примітивної вірусології, гігієни чи епідемології, можна навіть вважати, що вона означає первісне усвідомлення проблем екологічної медицини та общинної санітарії. Звичайно, у примітивних суспільствах, особливо в період ранньої доби, усе мислилося не так, як нині. Відкриття первісним знахарем лікувальних або отруйних рослин, водних і солярних процедур, які сприяють терапевтичним ефектам, засвідчило, напевне, становлення гомеопатії, але, звичайно, у міфологічному та містифікованому вигляді.

Виникнення у первісному суспільстві *екзогамії*, себто табу на статеві взаємини між членами однієї родової групи, тимчасова заборона будь-яких міжстатевих стосунків для певних осіб та інші обмеження, хоч і біологічні за своїм походженням, отримують у суспільному середовищі обов'язкову соціальну санкцію і через те стають нормою громадської моралі.

- *Екзогамія* (від грец. *ехо* – поза і *гамос* – шлюб) – це практика шлюбів поза межами окресленої групи (роду, племені, родини) до якої людина належить. На додаток до кровних родичів, заборона може стосуватись також членів специфічної тотемної чи іншої групи.
- *Інцест* (лат. *incestus* – нечистий, гріховний; синонім – кровозміщення), статевий зв'язок між близькими родичами (батьками і дітьми, братами й сестрами). Передбачається, що в первісному суспільстві інцест був досить поширеним явищем і в деяких ситуаціях виступав в якості домінуючої форми сексуального життя різних людських спільнот. В процесі еволюції культури інцест був практично повсюдно заборонений, табуований, хоча в незначній мірі існував як форма династичних шлюбів фараонів, імператорів і царів або як ситуативний вид відносин.

Наскільки ми можемо судити, табу були пов'язані насамперед із заборonoю *інцесту* – статевих зв'язків між родичами, а також з культом тотему – священної тварини, ім'ям якої називав себе даний рід. З розвитком первісного людства з'являються все нові й нові різновиди табу; якщо звести їх у єдиний перелік, він налі-

чував би тисячі заборон. Серед найважливіших груп табу можна навести такі: захист вогню і житла; захист трудових операцій; захист знарядь праці і зброї; захист важливих осіб – вождів, жерців; захист слабших членів племені – жінок, дітей, старих; захист від небезпек, пов'язаних з дотиком до трупа; обмеження щодо вживання певних видів їжі; заборони й обмеження, пов'язані з певними важливими актами та фазами особистого життя (ініціаціями, статевим актом, пологами, шлюбами, місячними та ін.); захист власності тощо.

Можна припустити, що вся сукупність подібних табу загалом задовольняла потребу в захисті найважливіших елементів життєдіяльності даного родового колективу. Хоча пояснити походження тих чи інших конкретних форм табуації іноді буває вкрай важко. Так, критичним питанням історії первісної моральності залишається проблема *табування інцесту*. Стимулююче значення цієї категоричної заборони сумнівів не викликає – прогрес в усвідомленні завдяки їй усієї системи кривних зв'язків, досягнення більшої згоди й співробітництва в межах родової спільності, нарешті, загальне зростання на цьому тлі людської свідомості говорять самі за себе. Але чому була введена сама ця заборона? Гіпотез щодо цього існує чимало, але безсумнівних серед них поки що нема. Якщо, скажімо, виходити з ідеї про шкідливість кровозмішення для нащадків, то як могли про це знати первісні люди, для яких був загадкою зв'язок між статевим актом і народженням дитини? На сьогодні існують психоаналітичні, семіотичні, економічні (боротьба за жінку як робочу силу) та інші пояснення цього воістину поворотного пункту в історії людської моральності. Можливо, втім, що саме тут ми стикаємося з тією межею, на якій в соціальну й культурну історію моральності втручаються більш загальні антропологічні та буттєві чинники.

В будь-якому разі в процесі становлення специфічних форм моральної регуляції важливим виявляється сам механізм дії табуаційної заборони. З одного боку, ця заборона діє на людину всеохоплюючим і невідворотним чином. З. Фройд у книзі “Тотем і табу” описує випадок, коли запальничка маорійського вождя одного разу призвела до загибелі кількох чоловік з його племені. Вождь свою запальничку загубив, а ці люди знайшли її й почали нею користуватися. Коли ж вони дізналися, кому ця запальничка належить (а всі речі вождя табуйовані), то вмерли від жаху. Відомо багато подібних прикладів. Так, здорова людина могла вмерти наглою смертю, дізнавшись, що поснідала їжею вождя,

тощо.

З іншого ж боку, істотним є іманентний характер покарання в разі порушення табуаційної заборони. Людину може ніхто не карати; без усякого втручання ззовні, навіть коли немає жодних свідків її “жахливого” вчинку, вона сама, так би мовити, відкривається для покарання: впадає в депресію, тяжко захворює, інколи, як бачимо, і вмирає. В цій характерній ознаці механізму реалізації заборони-табу неважко розпізнати прообраз майбутньої автономної моральності.

- *Порушення табу – природний процес у мистецтві.*
Гліб Морев

В. Вундт у “Психології народів” називає табу неписаним законодавчим кодексом людства. Табування складає два основні закони тотемізму: не вбивати тварину-тотем і уникати статевого контакту з товаришем по тотему. Табу – найбільш давні заборони, що передаються від покоління до покоління як успадковане психічне багатство. Підґрунтям табу є заборонна дія, яку жагуче прагне порушити несвідоме. Чудодійна сила табу спокушає. Але почуття страху сильніше, ніж прагнення до насолоди. Заборона індивідом усвідомлюється, прагнення до насолоди – несвідоме. Заборонна дія табу – результат амбівалентності почуттів. У душевних порухах архаїчних народів амбівалентність виражена більше, ніж у сучасної людини. Зменшення амбівалентності призводить до поступового зникнення табу, що є своєрідним компромісом амбівалентного конфлікту.

Види та форми табу бувають найрізноманітнішими. Але чис-

ленні табу первісної людини, згідно з З. Фройдом, подібні до симптомів неврозу нав'язливості, їм притаманні немотивованість, примусовість, здатність до зсуву, ритуалізм. Але між ними є різниця. Табу – результат розвитку культури, тому вони переважно ґрунтуються на соціальних потягах, що синтезують егоїстичні й еротичні мотиви. Характерна риса неврозу – домінування сексуальних потягів над соціальними.

З. Фройд вважав, що з проблемою табу пов'язаний такий феномен, як совість. Совість виникає на основі амбівалентності почуттів, як усвідомлення вини за порушення табу. Табу – це веління совісті, тому його порушення викликає почуття вини як сумлінного страху. “Табу є велінням совісті, порушення його спричиняє за собою жахливе почуття вини такою ж мірою незрозуміле, як і невідоме за своїм походженням”.

ДОЛЯ: ТАЛАН ЧИ ЖИТТЄВИЙ СЦЕНАРІЙ?

- Дехто шукає долю, а деяких доля шукає.
Силован Рамішвілі

Як бачимо, міфологічний світогляд різних народів окреслює душу як силу, що цілковито визначає життя людини. За цих умов людина відчуває себе ланкою в ланцюзі невіддільних їй значень, що породжує *фаталізм* (від лат. “fatalis” – наперед визначений долею) – усвідомлення певної власної беспорядності. Поширюється віра в панування над людиною невідворотних сил долі. Згідно з фаталізмом занадто багато в житті людини залежало від випадковості, дії невідомих сил.

В українському фольклорі є чимало міфологічних легенд про Долю як втілене співіснування людини. Доля сприяє більшому чи меншому статку свого двійника-людини. Вона дбає про людину, допомагає їй у всьому, жаліє її, завжди захищає її інтереси, навіть тоді, коли сама вона відпочиває або “п’є та гуляє”. Якщо хворий почує вночі, що його хтось під вікном називає на ім’я, то це означає, що до нього прийшла його Доля і принесла здоров’я.

Доля сама не шукає людини, а от людина мусить постаратися знайти її й оволодіти нею. Найчастіше вона може зробити це не інакше, як заволодівши попередньо чияюсь чужою Долею, котра й відкриє, як то можна оволодіти своєю Долею. Хто відшукає свою Долю, тому в усьому таланить, і той швидко багатіє; а хто не знайде Долі – б’ється, як риба об лід, і нічого з його починань не виходить.

Долю людини можна відтрити від неї чарами, загнати в пу-

стирища й болота; а людина, позбавлена свого охоронця, зовсім опускається. Пасивне ставлення Долі до людини, якою вона опікується, найчастіше залежить від розбіжності занять людини з тією справою, яка до душі Долі; іноді ж це зумовлюється самою природою Долі.

За зовнішністю своєю Доля уявлялась то в образі жінки різного вигляду, то в образі незнайомця, панича, то в усьому цілковіто схожою на опікувану нею людину, причому, згідно з характером – активним чи пасивним, українські оповіді наділяють Долю відповідними ознаками й символами – діловитістю, бережливістю, турботливістю – і навпаки: пасивна Доля – “заспана, запухла, обтріпана, неряшниця, ненажерлива, валяється гола під колодою” і т. ін.

Подекуди на Україні Долю називали ще Таланом, і при цьому казали, що неодмінно в кожній людині є свій Талан. У декого Талан “невсипучий”, працює непокладаючи рук, не спить ні хвилини. В кого такий Талан, тій людині добре: Талан її пильнує, а сама вона собі розкошує. Та як тільки Талан засне, тоді людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все нема користі.

- *Талан* (тюрк. *talap* – здобич) – в українській мові має значення “доля”, “щастя” (“Навіщо мені врода, коли нема долі, нема талану!” – Т. Шевченко), “удача” (“А менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому талану” – О. Стороженко). Безталанний – це “нещасний, знедолений”: “А ти, моя Україно, безталанна вдово” (Т. Шевченко); “Мої безталанні діти” (О. Стороженко).
- *Талант* – це природжена здібність у тій чи тій галузі науки або мистецтва. Коли в людини нема таланту, то кажуть: людина неталановита, а не безталанна, як часом помилково пишуть і мовлять.

- *Доля зовсім не сліпа. Вона прекрасно бачить,
з ким має справу.
Валентина Беднова*

Грецька міфологія називала долю мойрою, яка плете нитку життя кожній людині настільки міцну, що її не може розірвати сам Зевс. Платон уявляв мойр як сили вищого світового порядку: вони сиділи на небі на троні, в білому вбранні, з вінками на головах і пряли під звуки гармонії сфер. Від них залежало людське життя: їх прикликали, коли народжувалася дитина, молоді приносили їм жертви в день шлюбу, а вершники складали їм обітницю перед змаганнями. Зображували мойр статечними жінками з кужелем, терезами, ножицями або сувоєм папірису, на якому записані непохибні слова долі.

- *Мойри* (грец. μοῖρα – доля, участь) – давньогрецькі богині долі і призначення людей та богів. З мойрами було пов'язане все життя людини. З розвитком олімпійської релігії кількість мойр було зведено до трьох: Клото (Прядильниця) пряла нитку людського життя, Лахесіс (Дарувальниця) вела її крізь усі мінливості долі, Атропа (Невідворотна) перетинала нитку, коли наставала хвилина смерті. Мойри вважались охоронниками ладу у всесвіті та в стосунках між людьми; вони мали владу й над долями богів. Навіть боги не можуть урятувати людину від смерті, якщо це суперечить долі.

Індуїзм і буддизм використовують для цього вчення про *карму* – закон перевтілення душ. Якщо людині зараз погано, то це означає, що її душа в минулому втіленні поводи́ла себе непристойно і нині змушена терпіти кару.

- *Карма* (санскр. karma, карма – “скоєне”, “причина-наслідок, відплата”) – одне з центральних понять в індійських релігіях і філософії, вселенський причинно-наслідковий закон, згідно з яким праведні або гріховні дії людини визначають його долю, випробовувані їм страждання або насолоди.

Давньосхідне вчення схильне було уявляти, що людина починає свій розвиток від найменшовартої істоти (каменя чи хробака), а в наступних втіленнях підіймається все вище і зростає аж до людини. Погані вчинки людини можуть вплинути на її карму і в наступному втіленні вселити її у щось менш достойне. Сучасні вчення про карму відповідно пристосовані до суспільної свідомості: людина перевтілюється тільки в людину і неминуче йде до досконалості: хід по спіралі. Наступні й наступні колооберти перевтілень ведуть людину до вдосконалення. Карма – це обчислення долі людини за сумою її психофізичних дій. Карма – автоматичний закон відплати. Це доля (фатум), яку обминути ніяким чином неможливо.

Іслам говорить про спасителя Махді, який прийде у світ і винагородить кожного за його заслуги. До його пришествя світ приречений скніти у злі, стражданнях. Махді в ісламі розуміється як володар епохи, який повинен повернутися і наповнити світ справедливістю і встановити царство блаженства на Землі. Махді буде вести безпосередньо сам Аллах і застерігати від будь-яких помилок і гріхів. Він розглядається як “довершена людина”, як людська іпостась Світової Душі, духовний вождь людства. Відтак він є одночасно і вершитель долі людства, і суспільний лідер.

Християнство для пояснення історичної долі людства використовує *концепцію есхатології* – здійснення пророцьких очікувань пришествя Христа, Армагеддону – всесвітньої війни Бога з дияволом тощо.

- *Есхатологія* (грец. ἑσχατον – кінець) – розділ теології і філософії, що складає систему поглядів і вірувань про кінець світу, а також про долю людства і Всесвіту після нього. Есхатологічні уявлення присутні в багатьох релігійно-філософських і світоглядних системах Землі.

- *Одним фортуна посміхається, над іншими регоче.*
Борис Крутієр

Міфологему Долі сучасні психологи тлумачать як *життєвий сценарій* або *життєвий стиль*. Згідно з теорією американського психолога Еріка Берна (1910-1970) те, що людина в дитинстві планує зробити у майбутньому (прогноз), називається сценарієм, а те, що відбувається в дійсності – життєвим шляхом. Останній зумовлений умовами, що створюються батьками і зовнішніми обставинами. Сценарний апарат програмується в більшості випадків ще до шести

років. Сценарій – це постійно діючий життєвий план, створений в дитинстві під впливом батьків. Це психологічна сила, що підштовхує людину до її долі, незалежно від того, чинить опір вона чи підкорюється добровільно, – пише Е. Берн.

- *Життєвий сценарій* (Life-script) за Е. Берном – “несвідомий життєвий план”, який складається ще в дитинстві і має в уяві людини чітку, як у п’єсі структуру: початок, середину і фінал. Проходження життєвого плану, нехай навіть несвідоме, дає ілюзію “звичності” і безпеки.

Перший і найбільш архаїчний варіант сценарію, первинний протокол створюється у свідомості дитини в тому віці, коли для неї реальні тільки члени її сім’ї. Батьки являються йому величезними фігурами, наділеними чарівною владою, як велетні, гіганти, людоджери, чудовиська і горгони в міфології, хоча б тому, що батьки втричі вище і в десять разів масивніше за дитину.

Сценарій вимагає:

- батьківських вказівок;
- відповідного розвитку особистості;
- рішення, прийнятого в дитинстві;
- зацікавленості у відповідному методі успіху або невдачі;
- правдоподібності.

- *У долі немає випадковостей; людина скоріше створює ніж зустрічає свою долю.*
Лев Толстой

Ідея про те, що вся доля людини, всі її злети і падіння наперед розписані дитиною віком до шести років, а то і трирічного віку, важливу роль відіграє і в теорії австрійського психолога Альфреда Адлера (1870-1937). Значення життя осягається у перші чотири або п'ять років життя, і підходить до нього людина не через математичний процес, але через блукання в пітьмі, через відчуття, які не до кінця розуміються, через здогадки, натяки і намацування пояснень.

Адлер вважає, що до кінця п'ятого року життя дитина вже досягає єдиного патерну поведінки, свого власного стилю в підході до проблем і завдань. Вона вже закріпила для себе найглибше уявлення про те, чого чекати від світу і самої себе.

А. Адлер стверджував, що життєвий стиль кристалізується у нахилах, що формуються у дитинстві з формуванням прототипу, яке відбувається у віці чотирьох-п'яти років. Життєвий стиль і прототип вчений співвідносить як зрілий та незрілий плоди: прототип – це незрілий плід, який у подальшому “визріє” у життєвий стиль дорослої особистості.

- *Ваша доля круто зміниться, як тільки ви зустрінетесь з самим собою.*
Ольга Муравйова

Як же відбувається формування прототипу? Головними факторами формування особистості у концепції індивідуальної психології постають почуття неповноцінності та почуття переваги. Характер прототипа (моделі майбутньої дорослої особистості) закладається у дитинстві під впливом відчуття дитиною своєї неповноцінності у порівнянні із дорослими. Така ситуація важко переноситься дитиною, і вона починає шукати шляхи виходу з неї.

Стилі вирішення цього базового почуття впливають на формування життєвого стилю. Рушійною силою є наявність цілі, яку дитина обирає для себе. Саме ціль дає сили для подолання неприємної ситуації і є детермінуючою силою у формуванні особистості. Вона може мати різні форми у різних людей, але завжди у своїй основі містить бажання подолати почуття неповноцінності.

У процесі формування прототипу, встановлюється спрямованість та орієнтація життя індивіда. Все це, на думку А. Адлера, дає можливість передбачити події, що відбудуться у його подальшому житті. У формуванні прототипу важливу роль відіграє особиста *схема аперцепції* дитини – сприймання ситуації через призму власних переконань та інтересів. Дитина сприйматиме ситуацію не такою, як вона є, а такою, якою вона їй здається. Саме схема аперцепції визначає “форму” життєвого стилю особистості, який у свою чергу визначатиме суб’єктивні реакції ін-

дивіда на будь-які життєві ситуації. Через наявність помилок у схемі аперцепції можливе формування помилкового життєвого стилю особистості. Крім помилкового, А. Адлер виділяв нормальний життєвий стиль, що сприяє успішній адаптації індивіда у соціумі, у той час помилковий перешкоджає, або й унеможливає її.

- *Аперцепція* (від лат. ad – “до”, “perceptio” – сприйняття) – залежність змісту і спрямованості сприймання від досвіду людини, її інтересів, ставлення до життя, установок, поінформованості, широти світогляду.

Важливою силою, що впливає на формування життєвого стилю, А. Адлер бачить у вихованні, зокрема, у значному виховному впливі таких соціальних інститутів як дитячий садок та школа. Саме у цих інституціях, особливо у школі, проявляться помилки у прототипі дитини. А. Адлер підкреслює, що помилковий прототип може не проявлятися у сприятливих умовах, але він завжди буде помітний у напружених життєвих ситуаціях. Реагування на ситуацію через призму помилкового прототипу заважатиме вирішенню проблеми. Такий стиль реагування може тривати роками, що, звичайно, негативно впливатиме на життєвий шлях індивіда, заважатиме його особистісному зростанню.

За А. Адлером, наявність життєвого стилю особистості дає можливість передбачити її майбутнє. Так, досліджуючи ранні спогади індивіда, можна віднайти помилки у його прототипі, що заважають у дорослому житті. Автор дотримувався такої точки зору, що змінити життєвий стиль дорослої людини дуже важко, а інколи і неможливо. У більшості випадків життєвий стиль ніколи не змінюється. Тому вчений і відводив головну роль ранньому дитинству у процесі становлення індивіда. Саме у цей віковий період закладаються основи життєвого стилю, який у залежності від життєвої ситуації, в якій знаходиться дитина, призводить до формування нормального прототипу або помилкового. Сформований прототип впливатиме на подальший перебіг дорослого життя, адже “усе наше психічне життя реалізує те, що було закладено у дитинстві”.

- *Не кожен знак долі – окличний.*
Леонід Сухоруків

Як і А. Адлер, Е. Берн розмежовує поняття життєвого сценарію дорослої особистості та малої дитини. Сценарій останньої він називає протоколом і визначає як “примітивну форму” життєвого сценарію. Цей архаїчний варіант сценарію створюється у сві-

домості дитини в тому віці, коли для неї реальні лише члени її родини. На цій стадії формування протоколу дитина спілкується з обмеженою кількістю дорослих, які досить прямолінійно програють свої ролі, які обумовлені їх станом у певній соціальній групі (наприклад, родина, дитячий притулок тощо). Такі групи мають чіткі правила поведінки, і в них дитина не може навчитися гнучкості поведінки.

Загальне правило щодо формування сценаріїв, яке висунув Е. Берн, наступне: “при інших рівних умовах діти слідуєть сценаріям їх батьків”. Автор також виділяє такі фактори, що можуть впливати на формування життєвого сценарію індивіда: батьки дитини, батьки батьків (дідуся та бабусі), умови, у яких відбувалося зачаття дитини, ім'я та прізвище дитини тощо.

Початкове сценарне програмування бере початок у період грудного годування новонародженого і відбувається у вигляді коротких “протоколів”, які у майбутньому стануть основою для формування сценарію. В залежності від ставлення матері до дитини, що проявляється у програванні певних патернів, закладаються основи для різних типів сценаріїв. У ситуації позитивного ставлення закладаються основи для сценарію переможця, негативне ставлення сприяє сценарію переможеного. На основі ранніх рішень (у перші місяці життя) у дитини формується базова життєва позиція, яка буде впливати та “виправдовувати” хід протікання сценарію особистості.

- У нас на долю якщо не нарікають, то матом клянуть.
Михайло Мамчич

У віковий період від двох до шести років відбувається закріплення сценарних рішень, які були прийняті на першій фазі. Крім того, ця фаза розвитку сценарію обумовлюється наявністю *Едіпового комплексу*. Таким якимостям як терпіння, акуратність, жіночність, мужність батьки вчать саме у цей віковий період. У період 5-6 років дитина визначає, які почуття вона буде демонструвати для досягнення своїх цілей. Дитина може випробовувати різні почуття: гнів, біль, почуття провини, страх, усвідомлення своєї правоти, подив, тріумф. В залежності від того, як батьки будуть реагувати на те чи інше почуття, вони будуть закріплюватися у поведінці дитини. У подальшому житті таке почуття буде базовим на реагування будь-яких життєвих ситуацій.

- *Едінів комплекс* – поняття психоаналітичної теорії З. Фрейда, яке

описує стосунки, потяги і почуття, які з'являються у дитини під час входження у фалічну стадію психосексуального розвитку у віці від 3 до 5 років. Назву для такого явища творець психоаналізу побудовав на давньогрецькому міфологічному персонажі, що всупереч своїй волі і не розуміючи цього, вбиває свого батька і одружується на матері.

Сам комплекс полягає у скеровуванні ніжних, любовних і примітивно еротичних почуттів сина до матері в поєднанні з агресивними, конкурентними почуттями, які скеровуються на батьківську постать, місце якої прагне зайняти дитина у стосунках. Дівчатка відповідно відчують потяг до батька і агресію до матері, але ця ситуація ускладнюється амбівалентністю, оскільки до трирічного віку вся любов дівчинки скеровувалась на материнську фігуру.

Часто термін "комплекс Едіпа" застосовується для означення і чоловічої, і жіночої ситуації. Процес розвитку едіпового комплексу у випадку з персонами чоловічої статі, згідно з класичним напрямком психоаналізу, полягає у наступному. Хлопчик, переживає сексуальний потяг до матері, одночасно переживає ворогуючу ревність відносно батька. Дитина старається приховати цей потяг, оскільки очікує покарання від свого батька у формі кастрації. У наслідок страху кастрації в психічному житті дитини формується певна інстанція – Над-Я, під дією якої дитина, подавляючи інцестні бажання відносно матері, починає ідентифікувати себе з батьком. Дівчатка, за Фройдом, аналогічним чином направляють перші інцестні бажання на матір. Однак у віці 2-3-х років, розуміючи, що у них повна відсутність пеніса, дівчинка починає відчувати так звану заздрість до пеніса, під дією якої реагує збільшенням заздрісної прив'язаності до батька і обуреність та образою до матері, бачачи в ній суперницю, яка претендує на любов батька. В кінцевому результаті, конфлікт, вирішується спробою дівчинки компенсувати свою неповноцінність шляхом бажання мати дитину.

На локомоторній (руховій) стадії, яка охоплює віковий період від шести до десяти років, у дитини, за Е. Берном, закріплюється-

ся протокол майбутнього сценарію. До кінця цього періоду у дитини формується риса особистості, яка відповідає на питання: “Якщо я не можу говорити відверто і розповідати все як є, то як краще злукавити, щоб досягти свого?”. Для відповіді на поставлене питання дитині знадобляться знання, які вона отримала в ході спілкування з однолітками, батьками, вчителями, однокласниками, друзями, у результаті чого виникає, за термінологією засновника аналітичної психології Карла Юнга (1875-1961), “*персона*” . К. Юнг визначав персону як “засвоєне відношення”, як певну маску, “яка допомагає особистості встановлювати відповідність зі своїми свідомими намірами і в той же час зустрічати вимоги та точки зору оточуючих”. На основі такого засвоєння формується соціальна особистість, що проявлятиметься у дорослому житті. Персона у дорослому житті виконує функцію пристосування до вимог соціуму.

Підлітковий вік, за Е. Берном, – це період, коли людина коливається між сценарієм та антисценарієм. Термін “антисценарій” визначається вченим як “частина сценарію, перетворена людиною на його протилежність”. У підлітковому віці відбувається перегляд свого сценарію, відбувається надання йому більш реалістичних рис. До кінця підліткового віку та на початку юнацького людина приймає остаточне рішення щодо ходу протікання свого сценарію. Слід зазначити, що саме у юнацькому віці можливе усвідомлення людиною того, що вона може зробити незалежний вибір, який не буде підпорядкований її сценарним рішенням, прийнятих у дитинстві.

- *До середини життя доля нас тягне, потім –
вже тільки підштовхує.
Владислав Гжегорчак*

На думку Е. Берна, до 20 років відбувається ніби “репетиція” життєвих невдач або перемог, що складатимуть основу життєвого сценарію. Власне сценарій, за Е. Берном, починає активно розгортись на третьому десятилітті: “... перші невдачі – усього лише репетиція, а сама вистава починається лише на третьому десятилітті”.

За змістом сценарії діляться на три групи: переможця, переможеного і непереможця. Переможцем називається людина, успішна (з її погляду) в тій справі, яку вона має намір зробити. Невдаха – той, хто не в змозі здійснити намічене ним самим.

“Перемога” завжди співвідноситься з цілями, які людина собі поставила. Людина, яка має сценарій “непереможця”, являє собою золоту середину. З кожним днем вона терпляче несе свою ношу, небагато при цьому вигравши і не сильно програвши. Е. Берн запропонував спосіб, за яким можна відрізнити Переможця від Переможеного. Для цього треба запитати людину, що вона буде робити, якщо програє. Переможець знає що, а Переможений не знає і тільки й робить, що говорить про перемогу. Переможець завжди враховує кілька можливостей і тому перемагає. Якщо щось не виходить, він пробує інший шлях, до тих пір, поки не досягає успіху.

В основі такої позиції лежить ставлення людини до себе і до світу з точки зору благополуччя. Вона приймається в ранньому дитинстві (від трьох до семи років) з метою виправдати своє рішення, обґрунтоване більш раннім досвідом. Е. Берн вважав, що тут можливі дві передумови: “Я – хороший” (“Зі мною все гаразд”) або “Я – поганий” (“Зі мною не все гаразд”), “Ти – хороший” або “Ти – поганий”. Поєднання цих одиниць може дати чотири двосторонні позиції, виходячи з яких найчастіше розігруються ігри і програмуються сценарії.

Дитина, яка обрала позицію “Я – хороший, Ти – хороший”, швидше за все вибере сценарій Переможця. Вона вважає, що її люблять і вона добра з іншими людьми, і приймає рішення про те, що її батьки приємні люди. Згодом вона поширює цей погляд на всіх людей. Це позиція цілком здорового життя, що символізує гідне життя, позиція Героїв і Принців: “Життя варте того, щоб жити”.

Якщо дитина обирає позицію “Я – поганий, Ти – хороший”, то швидше за все вона напише банальний або програшний сценарій. Психологічно це депресивна позиція, в соціальному сенсі – самоприниження, передане дітям. Така позиція найчастіше спонукає людину свідомо принижуватися перед іншими людьми, використовуючи при цьому їхні слабкості. Це в основному меланхоліки, невдахи, люди, які мучать себе: “Моє життя небагато коштує”. Найчастіше вони живуть на самоті і потрапляють або в лікарню, або у в’язницю.

Позиція “Я – хороший, Ти – поганий” тільки на перший погляд може здатися виграною. Така дитина переконана, що їй необхідно бути першою, при цьому принижуючи інших: “Ваше життя трохи стоїть”. У гіршому випадку це позиція вбивці, в кращому – непроханого порадника, який лізе допомогти “невдя-

чним людям” в тому, в чому вони не потребують. Ці люди зазвичай знущаються над своїми дружинами, здають своїх дітей в дитячі будинки, женуть від себе друзів і близьких людей.

Для програтного сценарію найбільше підходить позиція “Я – поганий, Ти – поганий”. У цьому випадку дитина переконана, що життя марне і сповнене розчарувань. Вона відчуває себе пригнобленою. При цьому вона вважає, що ніхто не в силах їй допомогти, тому що інші теж неблагополучні. Це позиція безнадійності: “Життя взагалі нічого не вартує”.

- *Хто благає у долі тільки необхідне, часто отримує від неї зайве.*
Г'єр Буаст

Е. Берн надавав великого значення впливу психологічної позиції на життя людини. Відмовитися від своєї позиції їй так само немислимо, як вийняти фундамент з-під власного будинку. В якості ілюстрації можна навести такий приклад.

Одній жінці важливо вважати себе бідною на тлі інших багатих людей (“Я – погана, Вони – хороші”). Вона не відмовиться від своєї думки, навіть якщо несподівано у неї з'явиться багато грошей. Це не зробить її багатою у власній оцінці. Вона як і раніше буде вважати себе бідною, якій просто пощастило. А для іншої жінки дуже важливо бути багатою в порівнянні з обійденими долею бідняками (“Я – хороша, Вони – погані”). Вона не відмовиться від своєї позиції, якщо навіть позбудеться свого багатства. Вона залишиться для всіх оточуючих все тією ж “багатою” жінкою, яка зазнала тільки тимчасові фінансові труднощі.

Прийнявши психологічну позицію, особистість намагається зміцнити її, щоб зберегти своє сприйняття навколишнього світу. Ця позиція стає її життєвою, з якою грають в ігри і здійснюють життєвий сценарій. Чим різкіше виражена патологія, тим сильніше потреба в підкріпленні своєї психологічної позиції.

Отже, життєвий стиль особистості, закладений у дитинстві, впливає на усе подальше життя. Він проявляється в усіх сферах життя особистості від вибору діяльності до вирішення проблеми любові та подружнього життя. Тому дослідження динаміки формування життєвого стилю та можливостей його корегування у дорослому житті, є важливим питанням для сучасної психологічної науки.

- *Як не намагайся бути собою, а треба залишатися людиною.*
Михайло Мамчиш

Російський дослідник проблеми життєвого шляху Рашад Ахмеров запровадив поняття “життєва програма особистості”. Учений зазначає, що в кожної людини є свій сценарій про щастя – життєва програма, яка конкретизована у подіях-планах та подіях-наслідках. У свою чергу, життєва програма, на думку Р. Ахмерова, знаходить своє відображення у суб’єктивній картині життєвого шляху, яка виконує дві функції – відображувальну та регулятивну. Автор цієї теорії на прикладі постановки життєвих цілей показує, що іноді мета, яку обрав для себе індивід, не стимулює (не виконує регулятивної функції) його до дій, спрямованих на її досягнення. Таке явище він пояснює розмежованістю значущості цілі на свідомому і несвідомому рівнях. Тобто на рівні вербальної презентації (рівень свідомості) мета може здаватися суб’єкту значущою (наприклад, під дією соціальних очікувань), але не бути такою на глибинному рівні. Р. Ахмеров зазначає, що це відбувається у результаті двох процесів, що можуть іноді діяти всупереч один одному, – соціальної адаптації і самореалізації. На підставі виділених критеріїв автор розмежовує два види життєвих програм: зовнішня (соціально-психологічна адаптація до соціуму) та внутрішня (самореалізація).

Людина, яка дотримується зовнішньої програми, зорієнтована на соціальний успіх, прагне дотримуватись соціальних норм, стандартів тощо. Людина, для якої пріоритетом є внутрішня програма, спрямована на розкриття своєї сутності. Головним протиріччям, що постає перед особистістю, є реалізація внутрі-

шньої програми без втрати зовнішньої, оскільки саме в соціумі відбувається становлення індивіду як особистості (персоногенез). Водночас у ньому ж, під впливом соціальних очікувань, стандартів, людина може і втратити себе – як творця свого життєвого шляху. Головна проблема, яка постає перед особистістю, полягає в тому, що будь-яка самореалізація неможлива поза соціумом. Тому індивіду необхідно навчитися балансувати між адаптацією до оточення та самореалізацією себе та свого життєвого шляху.

Варто зазначити, що всі сфери прояву життєвого сценарію особистості не існують ізольовано, а мають тісний взаємозв'язок. Так, процес взаємодії суб'єкта з оточуючим світом має три рівні: “Я – Діяльність”, “Я – Інші” та “Я – Я” і реалізується з урахуванням просторово-часової складової. Зокрема, усі взаємодії зі світом відбувались у минулому, відбуваються зараз (теперішнє), або здійснюватимуться у майбутньому. Знання, якими володіє людина щодо себе та свого життя, фактів свого минулого та можливого майбутнього, знаходять відображення у роздумах людини про себе та своє життя. Такий аналіз фактів свого життя, виокремлення повторюваних подій, вчинків виводять суб'єкта до когнітивної складової усвідомлення життєвого сценарію.

Наступною складовою, необхідною для розуміння специфіки усвідомлення життєвого сценарію особистості, є знання про її життєві цілі, устремління, переконання, ставлення, переживання, що вона презентує. Тобто йдеться про емоційно-мотиваційну складову сценарію. У теорії Е. Берна ця складова частково відображена у понятті життєвої (екзистенціальної) позиції індивіда. Розуміння індивідом свого ставлення до себе (“Я – Я”), до світу речей (“Я – Діяльність”), до інших людей (“Я – Інші”) дають змогу виокреслити “проблемні” місця у житті особистості. Заглиблення особистістю у свої переживання, звільнення від негативних установок дають можливість усвідомити обмежувальну силу свого життєвого сценарію.

- *У кожній лінії життя – свої безсмертні обрії.*
Леонід Сухоруков

Дослідження життєвого досвіду індивіда, особливостей саморозуміння та усвідомлення суб'єктом свого життєвого сценарію можливе виходячи з різних методологічних підходів. На це звертає увагу український психолог Павло Горностай, який зазначає, що людина, її особистість являє собою сукупність досвіду, але

його сутність можна розуміти по-різному: зокрема, такий аналіз може здійснюватися методами *нарративної психології* (досвід як текст), *екзистенційного підходу* (досвід як буття) та різними психотерапевтичними напрямками.

- *Наратив* (англ. і фр. narrative – розповідь, оповідання, від лат. narrare – розповідати) – історично і культурно обґрунтована інтерпретація деякого аспекту світу з певної позиції. Іноді історії, які ми розповідаємо, говорять про нас більше, ніж наші вчинки. *Наративний напрямок в психології* використовує наші розповіді, щоб допомогти нам самим. Озброївшись цим знанням, будь-яка людина може по-іншому поглянути на своє минуле і навіть змінити майбутнє.
- *Екзистенція* (існування) походить від латинського кореня *exsistere*, в перекладі з англійської буквально означає “не здаватися, підніматися на боротьбу”. Головними складовими екзистенції людини є переживання свободи, відповідальності, рішучості, обмеженості життя, провини, відчуженості, страху, паніки, смерті тощо. *Екзистенційна психологічна допомога* – це консультативна модель, в якій основні внутрішні конфлікти зосереджуються навкруги усвідомлення екзистенційних розладів, що ведуть до виникнення почуття тривоги.

Для розуміння особливостей процесу усвідомлення життєвого сценарію має значення виділення специфічних компонентів – особистісних смислів, якими людина оперує при набутті й інтерпретації свого життєвого досвіду. Представники нарративної психології зазначають, що осмислювання й усвідомлювання особистого досвіду виводить на утворення, яке у нарративній психології визначається як “особистий міф”. Це поняття використовується для опису важкоосяжних елементів людської свідомості. Хоч серед вчених цього напрямку і дотепер немає чіткого визначення даного терміна, вони сходяться на тому, що особистий міф має вербальну складову, що навантажена також чуттєвими, образними, символічними компонентами. Специфіка цього утворення полягає у породженні “надлишку” смислу. Суттєвою рисою особистої міфології є те, що вона майже не рефлексується, її важко виокремити серед контексту світосприймання особистості. Особиста міфологія, на думку науковців є способом організації досвіду. Вона працює як лінза, яка зафарбовує сприймання відповідно до її власних припущень і цінностей. У процесі такого сприймання певні цінності виділяються, інші відходять на задній план. Люди, проживаючи своє життя, майже не усвідомлюють свою “лінзу”, через яку дивляться на світ.

Бачимо, що поняття “особистий міф” має чималу схожість із поняттям “життєвий сценарій”. Життєвий сценарій також спотворює сприймання ситуації, виключаючи із свідомості (або

надмірно перебільшуючи) деякі сторони реальної ситуації. Тому замість того, щоб вирішувати проблему, людина покладається на “магічне” її вирішення, що пропонується сценарієм.

Кожна людина впродовж життя формує на підставі свого життєвого досвіду уявлення про саму себе, переконання щодо своїх можливостей, характеристик тощо. У цих уявленнях відображається ступінь інтегрованого усвідомлення (розуміння) індивідом самого себе. Ці уявлення (розуміння) можуть бути представлені на різних рівнях усвідомлення: від часткового розуміння (або нерозуміння) до всеохоплюючого переживання себе як особистості, яка є творцем власного життя. Такий пошук рівнів усвідомлення особистості самої себе та свого життєвого сценарію виводить нас до класифікацій, які були здійснені різними вченими.

- *Хтось усе життя доводить, що він краще за інших, а хтось, що не гірше.*

Олександр Пашинін

Емоційна складова ставлення до свого життя виводить нас на *концепцію життєвих світів* російського психолога Федора Василюка. У своїй теорії автор підкреслює існування особливих життєвих ситуацій, які не можуть бути вирішені лише за допомогою предметно-практичної та пізнавальної діяльності. В основу виділення ним типів життєвих світів покладена ідея представлення переживання як діяльності. Підкреслимо, що автор розмежовує традиційне психологічне поняття переживання (як безпосередню данність психічних змістів свідомості) та визначає своє розуміння поняття переживання як особливу діяльність, особливу працю з перебудови психологічного світу, яка спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, загальною метою якої є підвищення усвідомлюваності життя.

На формування життєвих світів впливають життєві ситуації (точніше, специфіка переживання цих ситуацій індивідом), які пов'язані із наявністю таких емоцій, як стрес, фрустрація, конфлікт, криза. На думку автора, світ, в якому живе особистість, може бути простим або складним (внутрішня складова життєвого світу); легким або важким (зовнішня складова). Наголосимо, що виділення означених автором світів здійснюється не за об'єктивним критерієм (світ незалежно від суб'єкта), а за суб'єктивним (як цей світ сприймається, переживається самим

суб'єктом). Залежно від особливостей переживання зовнішньої та внутрішньої складових (та їх специфіки) автор виокремлює відповідно чотири життєві світи:

- зовнішньо легкий і внутрішньо простий (інфантильний);
- зовнішньо важкий і внутрішньо простий (реалістичний);
- зовнішньо простий і внутрішньо складний (ціннісний);
- зовнішньо важкий і внутрішньо складний (творчий).

Автор підкреслює наявність для кожного з типів життєвого світу своєї специфічної “внутрішньої необхідності” життєдіяльності, яка зумовлює переживання.

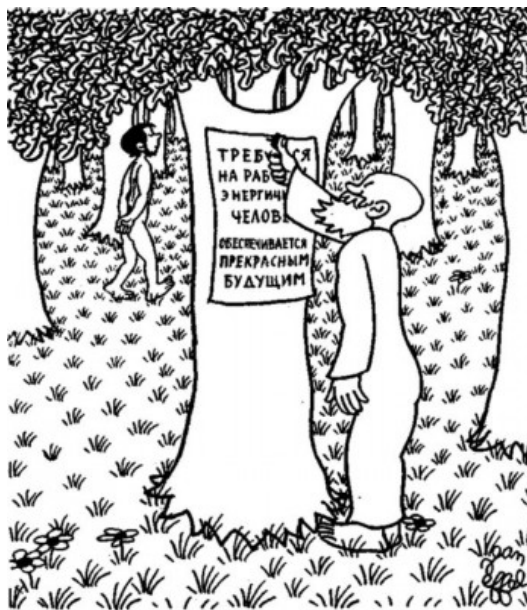
- Людина виходить із себе, коли при новому повороті подій не може залишитися собою.
Олена Ермолова

Типологія життєвих світів Ф. Василюка має продовження у дослідженнях інших вчених. Так, українська дослідниця Тетяна Титаренко на підставі своїх спостережень виділяє поняття “дисгармонійний” життєвий світ.

У своїй концепції автор оперує поняттями “гармонія” та “дисгармонія”, залежно від того, що на певному етапі виходить на передній план особистісного розвитку: можливий рух у бік гармонійного чи дисгармонійного становлення.

Особистісний розвиток – це нерівномірний процес, тому значення дисгармонії має діагностичне значення для аналізу розвитку життєвого шляху індивіда: тип дисгармонії “сповіщає” оточуючим про ті зміни, що відбуваються із суб'єктом.

- Гармонія особистості – передбачає згоду людини з самою собою, налагодженість внутрішнього світу особистості; узгодженість і пропорційність основних аспектів життя людини: багатовимірного про-

сторю особистості, часу й енергії особистості (і потенційної, і реалізованої). У суб'єктивному аспекті гармонія – це переживання благополуччя в різних його аспектах.

- *Дисгармонія* – порушення гармонії, суб'єктивне почуття неблагополуччя в основних життєвих сферах.

Автор зіставляє виділені життєві світи у типології Ф. Василюка та визначає, які дисгармонії властиві кожному із них. Так, для інфантильного світу гармонією буде наявність лише однієї потреби, дисгармонією – актуалізація двох або більше потреб, серед яких необхідно робити вибір. Розвиток гармонії для цього життєвого світу можливий *гедоністичним шляхом*.

- *Гедонізм* (від грец. hedone – насолода) – філософсько-етичне вчення, за яким насолода є найвищим благом, метою життя. Бажання насолоди взагалі, визначає ієрархію життєвих цінностей індивіда.

Для другого – реалістичного – світу дисгармонія проявляється у необхідності “боротьби” за блага зовнішнього світу, які не дані безпосередньо (шлях досягнення гармонії – реалістичний). Для третього – ціннісного – світу дисгармонія проявляється вже не у формі *стресу* чи *фрустрації*, а у вигляді *конфлікту як суперечності*, що її дуже важко розв'язати, що порушує смисл і цілісність життя. Гармонія виникає тоді, коли цінності проранговано і можна послідовно здійснювати діяльність щодо їх почергового досягнення (ціннісний шлях).

- *Стрес* (від англ. stress – напруження) – загальна реакція організму на дуже сильний зовнішній вплив, що вимагає більшої або меншої функціональної перебудови організму, відповідного пристосування. Психологічний або емоційний стрес – це комплексна реакція людини на особливості взаємодії між особистістю і навколишнім світом. Він включає в себе як первинні емоційні та поведінкові реакції на екстремальні дії біосоціального середовища, так і фізіологічні механізми, що лежать в їх основі.
- *Фрустрація* (від лат. frustratio – омана, марне очікування) – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці і те, що викликається об'єктивно непереборними (або, які суб'єктивно сприймаються як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети і розбіжності реальності з очікуваннями суб'єкта.
- *Конфлікт* як критична психологічна ситуація припускає наявність у людини досить складного внутрішнього світу та актуалізацію цієї складності вимогами життя. І, якщо при фрустрації перешкодою є зовнішні причини або ж внутрішні, які не підлягають обговоренню, то причини, що породжують конфлікт, не є самоочевидними, безумовними “табу”, ці причини тісно пов'язані з умовами проблеми.

Четвертий тип – творчий: основна внутрішня необхідність полягає у реалізації ідеального надситуативного задуму свого життя в цілому (дисгармонія виявляється у формі кризи): формування гармонії відбувається творчим шляхом. Зрозуміло, що са-

ме четвертий тип життєвого світу, який містить у собі творчу реалізацію надситуативного задуму життя, є демонстрацією реалізації життєвого шляху індивіда за межами його (індивіда) життєвого сценарію.

- *Усередині нас йде боротьба між грандіозними можливостями і повною відсутністю бажання.*
Георгій Александров

Т. Титаренко у своїй інтерпретації життєвих світів окреслює стадії їх формування, зазначаючи, що для кожного щабля світопобудови властиві специфічні відхилення, які впливають на формування та прояв дисгармоній.

Важливим для розуміння життєвого сценарію є розуміння життєвого вибору особистості. Аналізуючи особистісні вибори, можна прослідкувати динаміку усвідомлення-неусвідомлення свого життя, життєвого шляху, життєвого сценарію. Одним із показників невдалих особистісних виборів є утворення, яке умовно можна назвати “життєва некомпетентність”. Автор зазначає, що існує багато зовнішніх умов, які сприяють формуванню в особистості життєвої некомпетентності, але їхня роль не є вирішальною. Разом з тим підкреслюється, що цей вибір (у бік некомпетентності) особистість здійснює сама, виключно за власним бажанням, хоча це бажання може бути замаскованим, викривленим, неусвідомлюваним, людина постійно опиняється в таких життєвих ситуаціях, які підживляють її цілковиту залежність від складних обставин, руйнівних взаємин, нездоланих перешкод.

Як зазначає Т. Титаренко, особистість, яка час від часу робить життєві вибори, слід розглядати разом із життєвим контекстом, в якому відбувається вибір. Для зняття розмежування та протиставлення зовнішнього та внутрішнього, об’єктивного та суб’єктивного вводиться категорія “*життєвий світ особистості*”. Отже, необхідною умовою виходу особистості за межі власного життєвого сценарію є здійснення життєвого вибору. Реалізація обраного життєвого вибору неможлива без вольових зусиль суб’єкта. Тому життєвий вибір відносять до вольової (регулятивної) складової, яка має важливе значення у процесі реалізації життя поза межами життєвого сценарію.

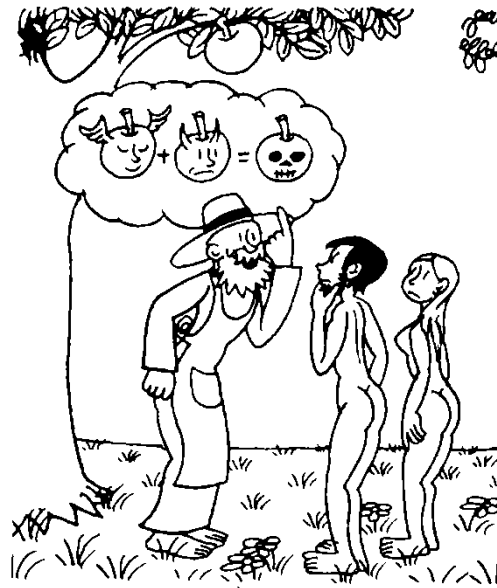
Підкреслемо, що означені підходи до класифікації типів життєвих світів особистості виводять на рівні усвідомлення власного

життєвого шляху. Так, у класифікації Ф. Василюка та Т. Титаренко прослідковується ступінь зростання розуміння особистістю свого життя залежно від типу її життєвого світу (перший тип – самий нижчий рівень, четвертий тип – найвищий).

Усвідомлення життєвого сценарію – динамічний процес, який потребує уваги індивіда до себе та свого життя. Кожна взаємодія суб'єкта зі сферами розгортання сценарію дає інформацію для розуміння себе та свого сценарію. Особистість, яка за певних обставин ще не здійснила життєвого вибору у бік автономності та повернулася на рівень програвання життєвого сценарію, з часом може вийти за його межі.

- *Говорить само за себе, тільки якщо на лобі написано.*
Евген Ханкін

Оригінальним є підхід до розуміння життєвої долі американського психолога Чампіона Курта Тойча. Його концепція, яка полягала в тому, що генетичний код ще до народження людини визначає велику частину перспектив її життя та основні патерни поведінки, поступово діставала визнання в наукових колах. Молекули ДНК несуть не тільки генетичний код успадкованих біологічних і фізіологічних особливостей організму, схильностей до певних хвороб, а й генетичний код, який визначає певні патерни поведінки, схильність до певних проблем, подій, життєвих труднощів.

Разом з інформацією про зовнішність у ДНК зберігається інформація про досвід і життєві ролі предків. Кожна людина має свій унікальний *основний внутрішній напрям* – з'єднання генетичних, несвідомих і свідомих чинників, відповідно до яких во-

на іде по життю, одержує досвід і грає свої ролі, незалежно від власних свідомих реакцій та інтерпретацій.

Усвідомлення генетичного коду, небажаних сімейних повторних патернів поведінки (наприклад, алкоголізм, який повторюється, – дід, батько, син, внук схильні до алкоголізму; або з покоління в покоління всі жінки в роду виходили заміж з розрахунку і були дуже нещасливі у шлюбі) в поєднанні з виробленням і реалізацією чіткого плану практичних дій щодо подолання цих патернів дозволяє людині змінити своє життя до кращого в різних аспектах. Тойч своєю багаторічною терапевтичною практикою довів, що основний внутрішній напрям, а отже, і долю людини можна змінити шляхом розуміння і систематичної діяльності, яку свідомо спрямовують задля реалізації програми вдосконалення – точного поступового плану подолання небажаного сімейно-генетичного коду, підвищення продуктивності життя, роботи, поліпшення здоров'я.

Тойч розробив для своїх клієнтів усебічну програму *девіктимізації* і досягнення поставлених життєвих цілей. Змінення за допомогою спеціального психотерапевтичного методу основного внутрішнього напрямку дає людині, її рідним і близьким більш успішне й щасливе життя, тобто людина може уникнути долі “жертви коду”, якщо усвідомить, виявить цей код і силою своєї думки і цілеспрямованою системою продуманих практичних дій “перебудує свій код”.

- *Віктимізація* (лат. victim – жертва) – це процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу; віктимізувати означає: перетворити когось на жертву злочину. *Девіктимізація* – зворотний процес явища.

ШАМАНІЗМ: ПСИХОТЕРАПІЯ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

- *Відає один шаман, що він зробить лише сам.*
Валерій Казанжанц

Одним із способів самоусвідомлення первісною людиною себе як істоти, яка здатна входити в безпосередній контакт з вищими духовними силами світу, були різноманітні містичні практики. Своєрідне місце серед них посідає шаманізм. Світогляд, серцевину якого складає вірування в духів, уособлює дуже специфічний, замкнений на себе, духовний світ, багато в чому відмінний від того типу світогляду, в якому основною сакральною особою виступають Бог чи боги. Це світ зі своїми особливими персоніфікаціями, міфологією, космологією й космогонією, своєрідними формами самосвідомості (віра, совість, страх та ін.) та специфічними уявленнями про місце людини в світі, про її взаємини з духовними істотами й силами. Шаманство є чи не найпершою технікою, котра переймається експериментами з психікою.

Етимологічно термін “шаман” походить від поняття “знання” в індоєвропейських мовах: шаман – “той, що знає”. Антропологи підкреслюють, що шаман означає “володар духів”, релігіознавці пов’язують шаманізм з ідеєю надприродного, з анімізмом і тотемізмом. В духовно-світоглядному сенсі під шаманізмом слід ро-

зуміти особливу форму духовних практик, побудовану на досвіді здійснюваного шаманом (шляхом “польотів у інші світи”, “вселення духів у себе” тощо) безпосереднього спілкування з вищими духовними силами.

Шаманство – це система знань, вірувань, світоглядних установок, що сформувались у свідомості членів соціуму під впливом шаманських практик (розповідей шамана про свої “подорожі”, шаманських обрядів тощо). Ці знання скристалізовувалися в культурі спільноти: в обрядах, казках, оповідках, табу, забобонах, дитячих іграх і т. ін.

В одному з якутських міфів про походження шаманів розповідається, наприклад, що душу людини, яка має стати шаманом, духи відносять до підземного світу, де її виховують 1-3 роки (залежно від цього терміну освіти міра кваліфікованості майбутнього шамана буде різною).

Поки душа перебуває у духів, сама людина втрачає глузд і позасвідомо щось виспівує, мова її втрачає логічність та послідовність і т.п. Після закінчення терміну духи відрізають від тіла голову й становлять її на верхню полицку, а тіло розрізають на дрібні шматочки й ділять між усіма душами звичайних людей, які спричиняють хвороби. Якщо хоч якійсь не вистачить, то хворобу, причиною якої є ця душа, майбутній шаман вилікувати не зможе. Поки відбувається ця процедура, сама людина дуже тяжко хворіє. Після її закінчення на кості накладають нове м'ясо, прикладають до тіла стару голову, яка все бачила. Фактично на цьому й закінчується процес підготовки й народження нового шамана.

- *Шаман – щось на зразок актора, в тій мірі, в якій театральні інші з його практик.*
Мірча Еліаде

Звичайний ритуал дії шамана – це так зване *камлання* – несамовитий танець зі співом, ударами в бубон, громом залізних підвісок і т.ін. Камлання розглядається як спосіб спілкування з духами, що досягається двома шляхами: або духи вселяються в тіло шамана (чи в його бубон), або, навпаки, душа шамана вирушає в подорож у царство духів. У дійсності зміст камлання полягає в гіпнозі свого оточення і в самогіпнозі, завдяки якому шаман не тільки змушує глядачів вірити у свої надприродні здібності, але, звичайно, вірить у них і сам, переживаючи під час камлання галюцинації. На думку цілого ряду спостерігачів, ша-

манське камлання дуже нагадує істеричний припадок.

- *Камлання* (від алтайського “кам” – шаман) – обрядодії шамана, ритуал, що супроводжується співом і ударами в бубен, під час якого шаман, що приходить в екстатичний стан, спілкується з духами. У деяких сучасних методах психотерапії для створення змінених станів свідомості застосовуються прийоми з традиційного репертуару шаманів.

Проте насправді, шаман повинен уміти контролювати свої психічні процеси, досконало володіти методами входження в стан екстазу, мати навички підтримки й регулювання цього стану протягом того часу, який потрібен для камлання, враховуючи при цьому його мету й аудиторію. Деякі сучасні дослідники вбачають в шаманах попередників психоаналітиків, а шаманство трактують як стародавню форму психотерапії.

Порівняння шамана із психотерапевтом за методами впливу і способами лікування – це лише одна з можливих паралелей. Але є й інша. Так, враховуючи властивий шаману художній тип мислення, а також особливості процесу камлання (тут обов’язково співіснують два плани: практичний, реальний та умовний), шамана часто порівнюють з актором, митцем у широкому розумінні цього слова. Паралель камлання – “театральна дія” нерідко проводиться дослідниками, але справа не тільки в тому, що цей акт нагадує театральну виставу за своїм змістом і функціями, а й у тому, що у шамана-виконавця і актора однакова психологічна основа творчої діяльності – здатність мислити чуттєвими образами й звертатися до запасів попередніх переживань і вражень.

Отже, шаманське камлання нерідко трактується як своєрідне театралізоване дійство, в якому в символічній драматизованій формі проявляються проблеми й ситуації, актуальні для всіх його учасників. Його порівнюють із сучасною *психодрамою* чи *груповою психотерапією*, описуючи поступове наростання емоційного напруження, стан колективної розрядки й почуття задоволеності, які відчуває кожний учасник після закінчення дійства.

- *Психодрама* – метод психотерапії та психологічного консультування, що був створений австро-американським психологом Якобом Морено. Психодрама сама по собі є рольовою грою, але з імпровізованим сюжетом. Її мета – допомогти людині вирішити актуальні для неї проблеми. Ролями може служити будь-що, починаючи від людей і тварин, і до абстрактних понять та почуттів. Та ці ролі є важливими для людини в реальному житті. В чому психодрама подібна до аматорського театру, “акторам” психодрами необов’язково мати акторський талант. Грати ролі може бути будь-хто, без виключень.
- *Групова психотерапія* – форма психотерапії, коли спеціально ство-

рена група людей регулярно зустрічається під керівництвом психотерапевта для досягнення наступних цілей: вирішення внутрішніх конфліктів, зняття напруги, корекції відхилень у поведінці та іншої психотерапевтичної роботи.

Найважливішою відмінною рисою шаманізму є екстаз та пов'язаний з ним “вихід” душі з тіла шамана під час камлання, “подорож” душі в інші світи. У цьому разі й екстаз та “подорожі” шамана – це лишень засоби, діяльнісні вияви окремішності метафізичних основ шаманізму, розуміння ним онтологічного статусу людини.

У системі шаманізму людина може (за певних обставини і після низки посвячень-перетворень) набути статусу істоти, здатної до прямої взаємодії з вищими духовними істотами й достойної такої взаємодії. Та, зрештою, й самі “подорожі” шамана, як свідчать новітні дослідження, не є єдиним засобом спілкування його зі світом духів і богів. Якщо в деяких сибірських народів шаман лікує, наприклад, хворобу ніг людини (себто у випадку, коли душа хворого “не викрадена духами”), то він не подорожує в інший світ. Натомість він скликає своїх духів-помічників, вселяє їх у себе або в тіло хворого з метою вигнати звідти духа хвороби.

Отже, з духами і в цьому випадку шаман все ж спілкується, при цьому контакт відбувається знову-таки безпосередньо. Шаман вислуховує аргументи духа, домовляється з ним, шантажує його, вступає з ним у поєдинок та ін. А для означень метафізичної площини шаманізму головне саме це, а не екстаз чи “подорож”. У цьому плані слід відмежовувати від шаманізму наявні в багатьох культурах світу обряди звернень до богів із запрошенням їх на спільну з людьми трапезу, до спільного здійснення обрядодій та ін. Такого типу явища властиві системі жрецтва. До арсеналу жрецьких можемо віднести і звичай, коли тибетці відганяють злих духів калаталами або коли український селянин запрошує богів завітати до його господи на спільну вечерю в Святвечір. Вони принципово відрізняються від явищ “зустрічі” шамана віч-на-віч з духом, під час якої шаман, застосовуючи свої людські душевні й духовні властивості (хитрість, логіку, знання слабких сторін духа) або ж застосовуючи свої знання із царини демонології (знаючи про підпорядкованість цього духа іншому духові або богу), намагається прогнати духа чи умовити його покинути тіло хворого, погрожує йому, намагається підкупити тощо.

Особливу роль у діяльності шамана відіграє методика магичного трансу. Традиційно цей психічний стан розуміли як форму

одержимості демоном, що підкорив шамана своїй волі. Транс – це засіб “мандрів душі” шамана у потойбічному світі. Шаман здатний до екстрасенсорного сприйняття, його здібності розвинуті до незвичайних меж.

- *Найперші поети були шаманами.
З того часу якість поезії лише знижувалось.
Сергій Федін*

Антропологи, які спостерігали камлання, ясно бачили, що, не дивлячись на високі стрибки і швидкі рухи, шаман нікуди не зникав, а весь час залишався в реальному просторі виголосивши нечленороздільні слова з піною на губах і закритими очима. Таємниця шаманства криється в ефекті множини реальних світів, який виникає не тільки за умов переміщення спостерігача, а в інші виміри простору. Він може також проявитись при зміні роботи органів сприйняття людини, які направляються і контролюються відповідними центрами мозку або нервової системи. А тому, образи і переживання, які відчуває шаман під час камлання, реальні в тому сенсі, що вони виникають як образ і відчуття його психіки, під впливом викликаних в ньому змін.

Вражаюча стабільність деяких “спонтанно” виникаючих образів може бути пояснена особливими умовами функціонування мозку при зміні режиму його роботи. Поряд з іншими характеристиками стан зміненої свідомості має певні мовні особливості і впливає на різні функції організму, в тому числі на чуттєвість органів і тканин. А тому шамани проявляють підвищену витривалість і чинять опір несприятливим впливам зовнішнього середовища. Але перш ніж продемонструють всі ці якості, вони повинні спочатку увійти в трансний стан.

З метою перебудови роботи свідомості шамани використовували галюциногенні засоби, а також бубон, колотушку, металічні підвіски та інші інструменти з метою створення сильного шуму. Згідно з даними фізіології вищої нервової діяльності різкі ритмічні звуки здатні викликати процес гальмування в корі півкуль головного мозку, які відповідають за виконання вищих психічних функцій людини, в результаті виникає стан близький гіпнотичному, тобто той самий бажаний, змінений стан свідомості або транс.

Шаманське камлання, як правило, відбувається з настанням темряви, при цьому камлає шаман із закритими очима. Така об-

ставина дозволяє обмежити вплив зовнішніх подразників і максимально зосередитись на самому дійстві. М'язове напруження, яке розвивається в танці, відіграє значну роль в зміні рівня активності центральної нервової системи. Але, як було встановлено уже І. П. Павловим, робота мозку базується за певним принципом, згідно з яким подразнення на одній його ділянці супроводжується гальмуванням на інших, у результаті чого блокується дія інших подразників. А тому у шамана, перш за все, активізується діяльність енергетичного блоку мозку, в який входить ретикулярна формація і окремі відділи гіпоталамусу. Цей же блок контролює також і хімічний обмін в організмі. У свою чергу звуковий супровід сеансу викликає збудження скроневих відділів мозку. Ці сильні подразники мають зворотній вплив на інші частини мозку і, перш за все, кору півкуль блоку програмування, регуляції і контролю. Одночасно відбувається зміна режиму роботи блоку програмування, регуляції і контролю. Одночасно відбувається зміна режимів роботи блоку прийому, переробки і збереження інформації.

У результаті шаман все більше переключається на свої власні відчуття, переживання і свій досвід. Тім'яна доля мозку – центр шкіряних відчуттів, відповідальних за сприйняття тіла, холоду і болю, будучи тісно пов'язаною з іншими відділами, також змінює звичайний порядок роботи. Тут приховуються секрети незвичайної витривалості, які демонструють камлаючі шамани. Усі ці процеси відбуваються на фоні посилення рушійної активності і емоційного збудження.

У результаті подальшого заглиблення автокомунікації шаман отримує здатність стимулювати своїм емоційним збудженням появу певних образів, які завдяки своїй чіткій візуалізації здаються йому явищами особливого світу. Такі образи, за свідченнями шаманів, є сюрреалістичними, що і дозволяє ідентифікувати їх з духами. Таким чином, мова йде не просто про здатність впливати на спеціальні ділянки, які відповідають за неперервну фіксацію подій, і відтворювати з них накопичену візуальну інформацію. Те, що постає перед внутрішнім зором шамана, який увійшов у перетворений стан свідомості, є уже перероблена особливим чином інформація.

Таким чином, основна мета дій шамана зводиться до того, щоб викликати у себе яскраві образи, які за своїм характером відрізняються від тих картин, що він може побачити в реальності. Під час блокування слухового (аудіального) і кінестетичного

аналізаторів провідну роль починає відігравати візуальний канал переробки інформації. Інтенсивна робота цього каналу і вміння впливати на його функціонування і складає основу мистецтва шамана. Це мистецтво є своєрідна аскетична практика, звернена більше до внутрішнього світу, а ніж до зовнішнього.

- *Якщо шаман йде на полювання, в племені не все гаразд.*
Сергій Ніжинський

Підвищена фізична активність відрізняє шаманство від практики самонавіювання, оскільки воно базується на обов'язковій м'язовій розслабленості. Спостереження за шаманськими ініціаціями дозволяє стверджувати, що камлання виникає як особливий стан, який відрізняється від гіпнотичного та інших відомих у розвинених культурах змін стану свідомості. Відчуття шаманів можна порівняти з відчуттями музикантів рок-груп, які під час концертів піддаються оглушливому впливу сили звуку і ритму своїх пісень і часу виконання складних танцювальних рухів. Слід зауважити, що добиваючись необхідного ефекту власним шляхом, шамани використовують ті ж механізми функціонування психіки, що й інші тілесні практики. Шаманські стани мають певний зцілювальний ефект.

Шаманізм визнається важливим суспільним заняттям. Крім того, шаманські вірування та ініціації створюють особливе середовище, яке стимулює певний стан і поведінку. У такому випадку шаманізм являє собою, перш за все, певну традицію психічного життя людини, яка склалась та існувала в певних умовах. Як відомо, у звичайної людини, свідомість контролює досить незначну частину її психічних процесів, які все ж функціонують і створюють її складний внутрішній світ. Різноманітні явища зовнішнього світу здатні впливати на психіку людини поза її волею і бажанням, що і викликає її певні, не завжди позитивні, реакції. Незвичайні здібності шамана свідчать про його здібності до більш повного контролю над роботою своєї психіки і більш розвинутої автокомунікації.

Безпідставним є модне нині розуміння шамана як шизофреніка, в основі якого полягає феномен "шаманської хвороби", що являє собою посвячення обранця духів у шамани. В "шаманській хворобі" відбувається відтворення у видіннях (галюцинаціях) символічно або ж у реальних діях тотемічних обрядів ініціації – посвячення юнака в чоловіка, повноправного члена племені. У

даному обряді ініціації юнака посвячують у таємницю езотеричного знання, тобто відбувається його навчання. Цей момент тотемічного обряду посвячення характерний і для бачень, що являють собою зміст “шаманської хвороби”. Тут духи переносять звичайну людину в “інший світ”, щоб перетворити в шамана, “пересотворити” її в процесі навчання: показують місця його майбутніх “мандрівок”, знайомлять з духами й божествами, які наділяють її незвичайними знаннями й надприродними властивостями. Після такого навчання шаман набуває містичного досвіду, який дозволяє йому здійснювати екстатичні мандри з Землі на Небо або ж із Землі до Пекла. Йому відома таємниця прориву рівнів реальності, яка уявляється у архаїчній свідомості триповерховою – Небо, Земля, Пекло. Тільки шаман може духовно “мандрувати” усіма цими космічними зонами, вести боротьбу зі злими духами й демонами в пеклі, передавати небесним богам прохання й жертви своїх одноплемінців.

Головне ж полягає в тому, що шаман освоює космологію, міфологію та магію свого племені, щоб використовувати їх для своєрідних карт містичної, екстатичної “мандрівки” всіма цими космічними зонами до “інших світів”, результати якої знаходять практичне відображення в життєдіяльності племені, дають можливість вирішувати різні реальні проблеми, що мають значення для існування племені. В науковій літературі є концепція, згідно якої шаман ефективно вирішує ці проблеми не за допомогою оперування поняттями й словами, а безпосередньо маніпулюючи образами пам’яті. Найчастіше шаман є охоронцем всієї народної пам’яті, тобто міфології та епосу, винахідником музичних інструментів, художником та співаком. Він же слідкує за календарем і фіксує перші астрономічні дані.

У межах діяльності шамана знаходиться й те, що одержало назву паранормальних феноменів. Нерідко шаман – *екстрасенс*, який претендує не лише на своєрідний спосіб бачення світу, а й на здібність робитися невидимим, літати, досхочу змінювати свою зовнішність та фізичні параметри, існувати одночасно в двох місцях тощо. Всі ці здібності шамана забезпечують йому високий авторитет, що дає можливість підчас об’єднати владу шамана й вождя.

- *Екстрасенс* (лат. extra – понад, sensus – почуття, відчуття) – людина, яка володіє особливими біоенергетичними можливостями і надчуттєвими здібностями, які найчастіше використовує для діагностики та лікування хвороб.

Екстрасенсорні здібності для шамана – найнеодмінніша умова його функціонування, безпосереднього спілкування з сакральним. А такого роду взаємини потребують не лише певних здібностей і сил, але й особливої світоглядної установки. Ця установка мусить увібрати в себе: по-перше, визнання душі як автономного щодо тіла начала в людині; а, по-друге, шаманістичний світогляд покладає розуміння людиною себе як істоти рівної, а то й сильнішої за багатьох духів чи навіть божеств.

На відміну від духівництва в розвинутих суспільствах, шамани спиралися не на священний авторитет своєї посади, а винятково на свої особисті якості. Шлях шамана вимагав особливої мужності й особливих знань, надзвичайної нервової напруги, а іноді був пов'язаний з ризиком для життя. Шаман не грав у “обранця духів”, він знаходився під постійним і пильним поглядом членів свого родового колективу – жив зі своєю обраністю, дійсно бачив у своїх дивацтвах вкрай необхідний для “професійної” діяльності “дар з неба”.

- *Вивчивши дію ліків, замислюєшся: може бубен шамана – краще?*

Іван Бакуткін

Сучасній науці достовірно невідомі ані механізми шаманського трансу, ані ті стани свідомості, в які занурювався шаман. З упевненістю можна говорити тільки про те, що таке занурення відбувалося в результаті поєднання зовнішніх впливів із самонавіюванням. Попереднє очищення організму й одягання в ритуальний одяг вже самі по собі створювали особливий настрій. Настрій цей підтримувався навмисним вибором шаманом темного часу доби і затемненого місця для здійснення ритуальних обрядів, а також активною підтримкою учасників або простих глядачів шаманських церемоній.

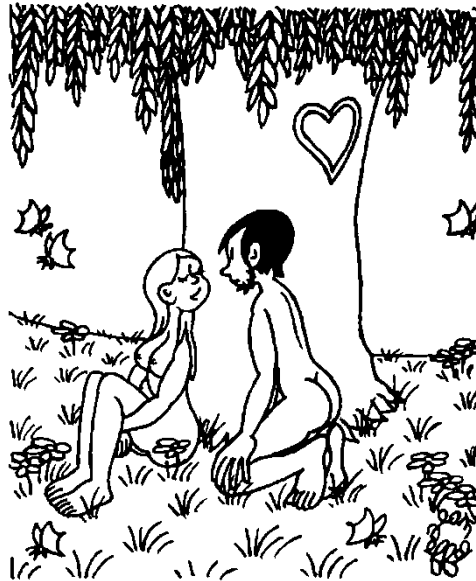
Шаманізм цікавий у першу чергу як зародок духівництва: по-перше, тому, що шамани присвячували своє життя виконанню релігійних обрядів і за рахунок цього “найбільш сильні” з них здобували собі засоби до існування; по-друге, тому, що вони віділялись із середовища одноплемінників, часто мали привілеї нарівні з вождями і старійшинами, володіли особливими атрибутами свого статусу. І все ж таки шаманів не можна вважати служителями культу в точному значенні цього слова. Адже вони не складали соціальної групи професійних служителів культу з

чітким статусом, можливим його спадкуванням, завершеною системою внутрішньої ієрархії. Велика частина шаманів працювала нарівні з усіма, причому успіхи шамана на господарському поприщі завжди збільшували його професійний авторитет і навпаки. Нарешті, майже всі шамани поєднували культову діяльність із пророцтвами, консультуванням з різних питань, магічною практикою, але головним чином з лікуванням. Хоча для шамана це лікування виглядало як повернення душі тілу, що вона з якоїсь причини залишила, він охоче застосовував лікарські рослини й інші раціональні медичні засоби.

Загалом можна сказати, що шаманізм являє собою суміш реальних знань та умінь, фантазії, некритичної віри, спонтанних реакцій, примітивних помилок, ілюзійоністського та гіпнотичного мистецтва й багато іншого. І немає нічого дивного, що шаманізм увійшов у більшість культур світу як один з фундаментальних елементів, що існує безліч зв'язків між ісламом, християнством, іудаїзмом, з однієї сторони, та індуїзмом, буддизмом і даосизмом – з іншої. Всі-вони витікають з одного джерела – шаманізму.

Розділ 4.

АМУРОЛОГІЯ: ЯК ЕРОТИЧНІСТЬ ВПЛИВАЄ НА ДУХОВНІСТЬ?

- *Амурологія* (Амур – давньоримський бог кохання) – умовна назва різних науково-дослідницьких підходів – етико-філософського, історико-культурного, етнографічного, соціально-психологічного, сексологічного, демографічного, педагогічного тощо – які пояснюють феномен закохування та еволюцію кохання.

ПСИХЕЯ І ЕРОС: СИМВОЛІКА МІФОЛОГІЧНОГО ШЛЮБУ

АНТИЧНА АМУРОЛОГІЯ: У ПОЛОНІ ПРИСТРАСТЕЙ

ФОРМУЛА КОХАННЯ: СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

ДРУЖБА: ВЗАЄМНА ПРИЯЗНЬ ЧИ ОДНОДУМНІСТЬ?

ХРИСТІЯНСЬКА ЛЮБОВ: ВИКЛИК ЕРОСУ ЧИ ЄДНІСТЬ З БОГОМ?

ПСИХЕЯ І ЕРОС: СИМВОЛІКА МІФОЛОГІЧНОГО ШЛЮБУ

- *Кохання – це коли стріла Амура потрапляє в серце,
а пристрасть – коли він трохи промахується.*
Яна Джангірова

Уявлення про душу як про щось потаємне не могло не дістати міфологічного тлумачення. І справді, в грецькій міфології виникає образ чарівної дівчини Психеї, яка уособлює душевне життя.

У розпливчатих магічних уявленнях та відповідних культах поступово народжувались ідеї про всезагальну силу, що лежить в основі життя, яка й сама є за своїм змістом цим життям.

У стародавній Греції цю силу назвали Еросом. Він з'явився ще задовго до богів і був єдиною основою впорядкування і процвітання світу. Ерос охопив всі природні і суспільні явища, став смислом усього того, що здійснюється в природі. Наступав час, коли людська думка змушена була пов'язати два вихідних поняття свого світогляду – Ерос і душу (Психею).

Еротичне тлумачення душі почалося ще в первісному суспільстві. Стародавній Ерос (Амур) став першим визначенням процесуального змісту психічного. Міфологічна фантазія про шлюб Амура і Психеї підвела підсумок тривалим пошукам людської думки у розкритті смислу психічної діяльності людини.

Психея – чарівна дівчина, втілення людської душі, була така вродлива, що викликала заздрощі самої Афродіти (Венери), яка наказала Еросові розпалити в Психеї хтивість до найогиднішого чоловіка. Проте Ерос сам запалав до неї чистим і шляхетним ко-

ханням. Амур щоночі відвідував дівчину, але застеріг її, щоб вона не пробувала довідатись, хто він такий і не намагалась побачити його при світлі. Сестри, яким Психея розповіла про це, глузували з неї, кажучи, що її коханець, мабуть, огидний дракон. Не в силі побороти цікавість, Психея однієї ночі запалила світильник, щоб подивитися на коханого. Крапля гарячої оливи розбудила Амура, і він, розгнівавшись на неслухняну Психею, зник назавжди.

Психея почала розшукувати його по всіх святинях і нарешті прийшла до храму Афродіти. Богиня примусила її виконувати найважчу роботу. Нарешті працьовитістю, лагідністю і вродою Психея здобула прихильність майбутньої свекрухи. Зевс (Юпітер) подарував дівчині безсмертя й забрав на Олімп, де вона вийшла заміж за Амура-Ероса.

- *Ерос полонених не бере.*
Галина Куликова

Ерос як атрибут психічного спочатку виступив як світова сила, що панує навіть над богами. Згодом виявилась тенденція до обмеження влади цієї сили. Її було вміщено, як розповідає давня казка, в самій людині. Ця сила визначала ситуацію, мотивацію і самі вчинки людини. У ХХ ст. творець психоаналізу Зігмунд Фройд визначив еротичний потяг (лібідо) основним потягом людини.

В коханні ерос шукає свого справжнього втілення, і його об'єктом стає весь світ. Він живить, організовує і сприймання, й перетворення світу. Недарма кажуть, що без любові не здійснюється ніяка велика справа.

На основі різних варіантів грецького міфа драматичну історію відкриття і взаємного кохання Амура (Ероса) і Психеї (Душі) викладено у творі талановитого римського філософа і письменника Апулея Люція (II ст. н.е.) “Метаморфози, або золотий осел”.

Психея народилася в царській сім'ї, була третьою, найкрасивішою донькою: люди вважали, ніби сама Венера зійшла на землю. І стали віддавати їй почесні, яких достойна лише богиня. Всюди опустіли храми, ніхто більше не звертався до богів. Єдиним богом стає Психея. Це викликало заздрість самої Венери і роз'ятрило її самолюбство. Вона вирішує помститися так, щоби Психея зненавиділа свою красу. Помста богині полягає в тому, що Амур викличе у Психеї почуття кохання до останнього із смертних, найнікчемнішої істоти. Отож Психея мимовільно стає супроти богині, занурюється у серйозні життєві ситуації, усвідомлює їх, стає психологічно визначеною.

Психея зачаровує людей своєю красою, але ніхто – ні царського роду, ні простого не просить її руки. Всі сприймають її як статую. Психея виступає

аналогом Галатеї, створеної Пігмаліоном, статуї, яку оживляє Афродіта (Венера), не відчуваючи в ній суперниці. Психея ж є найбільшою суперницею для будь-якої богині, для будь-якого бога, адже вони відчувають, що самі є породженням її невичерпного духу. Несвідомо проєктовані і уособлені психічні здатності зрештою знаходять своє належне місце – в людській душі.

Батько Психеї звертається до мілетського оракула, і через нього Аполлон повідомляє, що наречена матиме чоловіка “дикого і жорстокого”, жахливого дракона, який облітає ефір, ранив усіх, спалює палким полум'ям. Цього дракона бояться навіть боги, на самого Юпітера і Стікса (підземну річку), він навіює жах.

Психею ведуть до високої скелі, де вона мусить чекати на свого чоловіка. “Ведіть мене і ставте на скелю, як було мені роковано. Поспішаю вступити в щасливий цей шлюб, поспішаю побачити благородного мого чоловіка. Чого відволікати, відтягувати прихід того, хто народжений всьому світові на погибель?”

Батьки Психеї віддали себе вічній ночі, а її, полохливу, тріпотну, заплакану, ніжний подув Зефіру переносить зі скелі у глибоку долину на луно квітучого луку. Психея бачить нерукотворний палац. Здається, ніби великий Юпітер створив ці чертоги небесні для спілкування зі смертними.

Глибокої ночі увійшов до Психеї таємничий її чоловік, зійшов на її ложе, дружиною своєю зробив і ще до сходу сонця поспішно зник. Для слуху й дотику має Психея чоловіка, а не для зору. І бачити його вона не має права.

Амур радить Психеї не спілкуватися зі своїми сестрами: цим завдасть вона велику скорботу йому, а собі – вірну загибель. Тобто, душа, яка вже отримала фундаментальну визначеність, не може спілкуватись з тими душами, які такої визначеності не мають. Це буде деградація психічного, повернення його до первісного невизначеного стану.

Психея благає Амура, щоб він дозволив їй побачитись з сестрами, і він дозволяє. Але застерігає, щоб не робила спроб побачити його ество. Вдячна Психея називає свого чоловіка “медовенький мій, подружжя моє!”. Психея виступає спочатку “чистою дошкою”, і перше її визначення, перше пробудження до життя має еротичний зміст.

Сестри приходять у палац Психеї. Вона показує їм незчисленні свої багатства. Палац є уособленням визначеностей світу, який відкрився Психеї, коли вона отримала свою першу еротичну рису. Психіка отримала ціннісний аспект, отож і зовнішній світ став ціннісно визначеним. Заздрісні сестри хочуть позбавити Психею її багатства, провокують її побачити свого чоловіка, розкрити його таємницю. Амур знову застерігає дружину, щоб вона не слухала сестер, і не робила спроб його побачити. Амур відкриває таємницю – Психея носить у своєму череві дитину божественного походження. Вона ж сподівається, що через дитину Амура зможе уявити його власні риси.

Сестри мучаться від своєї невизначеності, вбогості і виношують у своєму серці нові плани злодійства. Вони з'являються до Психеї і заявляють, що її чоловік не бог, а змії, як це пророкував оракул Аполлона, що цей змії згодом з'їсть її разом з її плодом. Сестри радять Психеї позбутися чоловіка-змія: щойно він засне, запалити лампу і зарізати його бритвою.

Вагання Психеї щодо наміру вбити свого чоловіка є ваганням між визначеністю і невизначеністю, конструкцією психічного і його деструкцією. Душа прагне досягнути можливості виявленого світового багатства, виявленого через орган – душу, але сама душа виявляється вихідним пунктом для породження цього багатства. Побачити Амура – означає тепер нічого не бачити,

адже все це поки є нічим, де будь-яке розрізнення неможливе. Це аналогічне діям біблійної Єви, яка зірвала яблуко з дерева пізнання, і її було вигнано з раю разом із чоловіком.

Амур благає заради щастя не відкривати завісу, за якою приховано сутність його образу. Визначеність Амура стосується конфліктної ситуації, в яку буде втягнуто людину і в якій вона буде тепер страждати. Чистий позитивний еротичний потяг розкриватиме свій другий бік – страждання від вічного поривання, вічної невдоволеності, недосягнутості, незбагненності.

Психея бере світильник і дивиться на прекрасного бога, його зброю. Стрілою ранив собі палець – виступають крапельки крові. Психея, не підозрюючи нічого, пройнялася коханням до бога кохання. Палко цілючи його, вона не помічає, як гаряче масло з лампи падає на божове плече. Лампа обпалила того, хто сам є паном усілякого вогню! Амур прокидається. Зрозумівши, що клятву порушено, піднімається в повітря і зникає.

Психея карає своїх сестер. Вона каже, ніби бог не хоче з нею більше бути у шлюбі за те, що вона його обманула і навіть хотіла зарізати, а хоче мати подружжям її сестру. Одна за другою поспішають сестри до скелі, кидаються вниз і розбиваються. Тим часом Психея, обходячи багато країв, шукає свого милого. Тоді як Амур з обпаленим плечем лежав у покоях своєї матері, у світі пропала любов, стало грубо й дико, розпалися зв'язки сімейні, дружні, зникла повага, з'явилась ганьба. Венера прагне помститися Психеї, що зв'язала свою долю з її сином, а саму богиню краси ледве чи не затьмарила своєю красою.

Психея благає Цереру і Юнону, щоб вони її сховали від гніву Венери, але богині відмовляють їй, хоч і виявляють до неї симпатію. Психея вирішує смиренністю схилити Венеру до примирення. А Венера за допомогою Меркурія шукає Психею. Оголошено винагороду тому, хто повідомить про місце її перебування. Венера дасть тому сім поцілунків солодких і ще один “наймедвяніший з ласкавим язика приторком”. Усі кинулись на розшуки Психеї. А вона сама приходить до Венери. Служниці богині Турбота і Сум за наказом своєї пані піддають невістку тортурам. Сама Венера знущується з неї і нарешті дає їй наказ відокремити зсипані до купи зернятка пшениці, ячменю, проса, маку, гороху, сочевиці, бобів за короткий час і подати цю роботу їй на схвалення.

Ідея розрізнення, відокремлення дрібних зерен різних рослин є мотивом багатьох казок. Герой має довести свою здатність виконати таку складну роботу, за що добивається прощення, нагороди тощо. Розрізнення зерен у казках і в даній легенді є розрізненням психічними здатностями світових явищ, розрізненням досить тонким, яке стає суттю свідомості. Це вміння класифікувати різні стани і позиції ситуації, встановлювати їхні групування, серіації тощо. Психіка (Психея) в діяльності вчинкового характеру виявляє і формує свої можливості і доводить свої права на шлюб із самим Амуром.

Крихітні мурашки допомагають Психеї, і роботу виконано. Венера дає невістці нове завдання, пов'язане зі смертельним ризиком – відшукати золоте руно. Тростина радить Психеї, як уникнути несамовитості осякнених від спеки баранів, як знайти, не піддаючи небезпеці своє життя, заплутане на вітах золоте руно. Психея виконує настанову і приносить його Венері.

Третій наказ богині стосується вже вольових якостей (другий був іспитом для емоцій). Венера хоче випробувати присутність духу у Психеї і ставить перед нею завдання, уявлення про яке викликає в “душі” жах і цілковиту безпорадність: “Чи бачиш там вершину крутої гори, що підноситься над найвищою скелею, де із похмурого джерела витікають темні води?.. вони зрошують

стигійські болота і клекотні хвилі Коцита сповнюють собою. Звідси, із самого джерела глибокого зачерпнувши льодової води, негайно принесеш її мені у цій склянці”.

Психея прямує до вершини, але бачить, що води джерела стережуть люті дракони з недріманними очима. Психея у розпачі, але тут з'являється царственный птах Юпітера – хижий орел – і пропонує їй свою допомогу. Обминаючи драконів, він набирає у склянку джерельну воду і віддає її Психеї, а та швидко відносить її Венері.

Але на цьому випробування не завершуються. Венера вимагає, щоб Психея спустилася в глибокий Тартар і, взявши у Прозерпіни баночку її краси (свою Венера трохи вичерпала у стражданнях через безпутного сина), принесла зі світу померлих. Психея знов у розпачі. Побачивши високу вежу, вона спішить до неї, аби, скинувшись звідти, знайти свою смерть. Тоді вежа промовляє до Психеї: якщо дух її відділиться від тіла, вона зійде в Тартар, але назад не буде вороття. І пояснює, як дістатися до царства Прозерпіни і повернутися живою. Єдина умова, яку ставить вежа, – не відкривати баночки, не заглядати в неї.

Аналогічна умова виходу із царства мертвих для Еврідіки: Орфей не має права озирнутися назад, тому що Еврідіка знову зникне у царстві мертвих – і тепер уже назавжди. Дружина біблійного Лота теж озирнулася назад, незважаючи на заборону, і скам'яніла через свою цікавість. Саме заборона пізнання інтригує людину побачити велику таємницю, а це є таємниця буття, можливості психічного, можливості розрізнення в бутті, його визначеності. Навіть загроза втрати всього, загроза смерті не зупиняють людину перед таким предметом пізнання. А приховане в баночці – це буття саме по собі, в-собі-буття. Воно є ніщо. Воно є знищення розрізнення, зникнення переживання буття, морок тотожності, хоч воно в собі є всім. І підземний сон, воістину стигійський, що вирвався з-під кришки, оволодіває Психеєю. Заціпенівши, вона падає. Це заціпеніння – від повної абстрагованості будь-якого визначення, такий стан дорівнює смерті. Психея лежить нерухомо, як мрець. Амур знаходить її, пробуджує від смертельного сну безпечним уколом своєї стріли, а стигійський сон заховає назад у баночку. Психея поспішає з нею до Венери.

Амур звертається по допомогу до свого батька і викладає йому історію з Психеєю. Батько хоч і скаржиться на сина за те, що той змушував його втрачати боже обличчя через пристрасті перелюбства, перетворюватися на змію, вогонь, звірів, птахів, домашню худобу, все ж прощає Амуrowі, сину своєму, і обіцяє виконати всі його бажання. За це він просить віддати йому в нагороду дівчину неземної краси, яка десь перебуває в цей час.

Скликавши зібрання богів, Юпітер переказує їм таке: “Вирішив я якось вуздою стримати буйні поривання його квітучої молодості; досить з нього, що його щоденно порочать оповідками про перелюбства і різного роду скверни. Слід знищити будь-який привід до цього і зв'язати хлопчачу розпусту шлюбними вузами. Він вибрав дівчину і позбавив її невинності, нехай же вона залишиться при ньому, нехай він нею володіє і в обіймах Психеї насолоджується вічним коханням”. Звертаючись до Венери, каже: “А ти, дочко, облиш усяку печаль і не бійся, що твій знаменитий рід і стан постраждає від шлюбу зі смертною”. Юпітер наказує Меркурієві доставити Психею на небо. Подаючи їй келих з амброзією, промовляє: “Прийми, Психеє, стань безсмертною. Нехай ніколи Купідон не відлучається із твоїх обіймів і нехай буде ваш союз навіки віків”. Згідно з олімпійськими ритуалами Психею передано під владу Купідона. Пройшов час, і народилася у них донька, яку люди називають Насолодою.

- *Еру Ероса сполохали галасом.*
Олена Єрмолова

Апулей розраховував на алегоричне тлумачення цієї новели і розумів біди та радість Психеї як падіння та відродження людської душі. Серйозне та смішне в новелі контрастно поєднане. Ненав'язливо, легко та жартівливо повчає свого читача римський автор, який жив у II ст. до н. є. Людство оцінило його, і поетична казка про Амура та Психею полонила поетів, художників, скульпторів, які створили чимало чудових творів на цей античний сюжет. Це і Рафаель, і Ж. де Лафонтен, і Б. Торвальдсен. Літературне опрацювання цієї казки зробив і російський поет, українець за походженням, Іполит Богданович (поема "Душенька", 1778). Українською ж мовою "Амура та Психею" переклав Іван Франко. Вже майже два тисячоліття твори Апулея читають, ними захоплюються, із них запозичують сюжети, проймаючись життєлюбністю та тонким гумором їхнього автора.

Любов і шлюб між Амуром і Психеєю – міфологічна фантазія про перше суттєве визначення психічного. Душа та один з її найгрунтовніших потягів уособлені шлюбною парою. Не слід думати так, що у стародавніх людей була "теорія" потягів психічного, до якої потім підшукували відповідні образи. У міфологічній психології визначення психічного мають форму несвідомої проєкції потягів та інших його особливостей на об'єктивний світ. Оскільки ці потяги визначають поведінку, то останньою наділяється психіка саме людини, яка дійсно має розум і потяги, що стимулюють одне одного.

У 500 р. африканський латинський письменник Фабій Планціад Фульгетій у своїй праці "Міфологія" подав алегоричне тлумачення з християнської точки зору сюжету про кохання Психеї та Ерота. Відтоді майже тисячоліття цей текст належав до сакральних сюжетів християнської культури. Але в добу Відродження, коли були віднайдені оригінальні рукописи Апулеєвого тексту, сюжет знову набув казкового, а то й жартівливого звучання. Спроби серйозно прочитати текст зробили вже романтики.

АНТИЧНА АМУРОЛОГІЯ: У ПОЛОНІ ПРИСТРАСТЕЙ

- *Еротика – стрільбище Амура.
Геннадій Малкін*

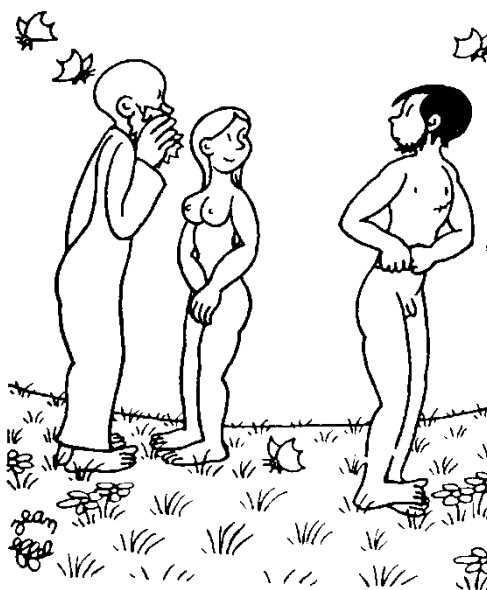
Що таке кохання, чим зумовлена його “загадкова” винятковість?

Перш за все необхідно з’ясувати, чи відбиває “кохання” певну психологічну реальність, чим відрізняється синдром пов’язаних з ним почуттів та прикладів поведінки від тих, які асоціюються з іншими поняттями, наприклад, дружба, секс тощо. Далі – чи має цей синдром достатню конкретність?

В цілому на це питання можна відповісти позитивно. Так, більшість людей відрізняють у власному досвіді кохання від сексуальних стосунків, з одного боку, від дружби, з іншого. На думку багатьох, кожне з цих явищ може існувати незалежно від іншого.

Відомо, що вже в епоху античності виокремлювалися декілька видів любові, та дослідницькі праці не дають чіткої класифікації її різновидів. Одні, аналізуючи любовні стосунки, виділяють такі її види: “філія еротіке” (дружба між закоханими), “агапе” (безкорисне почуття), “пotos” (любовна млість, томління), “харис” (любов, заснована на благородстві та повазі), “манія” (неприборкана пристрасть), “ерос” (бажання). Інші обмежуються більш вузькою класифікацією. Аналізуючи дослідницькі дані, можна звести ці різновиди любовних проявів до двох узагальнених форм:

“Ерос”, – це любов-пристрасть, що межує з безумством. Сюди відноситься “любовне бажання”, “неприборкана пристрасть” тощо. Ерос – це головним чином статевая любов.

“Філія” – любов-дружба – більш врівноважена; це й “безкорисне почуття”, і любов, що заснована на благородності та повазі. Як зазначають дослідники, слово “філія” за своїм походженням – займенник “свій”, а в поєднанні з різними іменниками воно змінює своє значення. Так, наприклад, дружелюбність стосовно матері – “філоматор”, стосовно батька – “філопатор”, до друга – “філофілія”, до співгромадян – “філополітес” і так далі. Як іменник воно вперше з’являється у Геродота, але не в розумінні особистих стосунків, а в значенні мирного договору, союзу між державами.

- *Будь-яка карта Зевса буде бита, коли у гру вступає Афродіта.*
Валерій Казанжани

Про те, що в античності приділялася значна увага любові та кохання, красномовно свідчать першоджерела: міфи, легенди, гомерівський епос. У них яскраво представлене відношення людей до цих почуттів. Давньоримський філософ Цицерон (106-43 до н.е.) у своїй праці “Про природу богів” запевняє, що значення деяких речей для людей було настільки важливим, що їх визнали боги, а іменами богів стали саме ці важливі поняття. Безпосередніми богами любові вважалися в античності Афродіта та Ерот. Цим богам, за переконанням греків, дарована неабияка сила та влада, адже підкоряються їм не лише смертні, але й майже весь могутній сонм олімпійських богів на чолі з Зевсом.

Почуття кохання, щирої прихильності, навіть ревності повністю керують діями богів. Антична міфологія характеризується антропоморфними уявленнями, саме тому античні люди наділяли богів рисами й особливостями, що притаманні людському спілкуванню. Цим пояснюється наповненість міфології історіями про любов, заради якої вершилися подвиги та небезпечні вчинки, навіть розпочиналися війни, що й знайшло своє відбиття в гомерівському епосі.

Звернення до міфологічних образів (взагалі міфологічне світосприйняття) – це характерна риса античного суспільства. Взаємопроникнення міфу та реальності пояснювало для людей певні явища, життєві процеси тощо. Для докласичного грека любов не була самодостатньою, він не оцінював її як окреме високоморальне і глибоко індивідуалізоване почуття. У свідомості людей побувала хибна думка, що не людина через власну прихильність, певні суб’єктивні почуття та вподобання приходить до любові, а

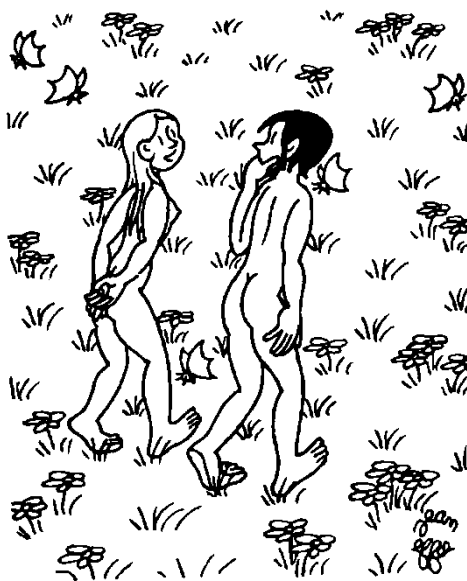
сама любов, кохання знаходять людину, викликає їх певна зовнішня дія богині Афродіти або її помічника Ерота.

З часом ставлення до поняття любові змінилося, що було зумовлено розвитком самого історичного процесу. Вже в архаїчний період зароджується новий особливий погляд на світ, відмінний від міфологічного світосприйняття. Зароджується антична філософія, яка дала початок раціоналістичному світобаченню; філософи намагаються пізнати таємниці Всесвіту, дати пояснення різноманітним природним явищам, аналізують макросоціальні стосунки, особистісні стосунки індивідів.

- *Платонічне кохання – кохання, що не зворушене доторком.*
Борис Андреев

У класичний період (V-IV ст. до н.е.) вже були створені певні філософські системи, які займалися вивченням окремих проблем. Серед філософів, яких значною мірою цікавили проблеми людських взаємин, можна виділити Платона (427-347 до н.е.). У своїх працях мислитель у тій чи іншій мірі звертається до розгляду морального аспекту людських відносин і до проблем, пов'язаних з ними.

У діалозі “Бенкет” мислитель намагається окреслити різноманітність питань, що виникають навколо поняття “любов” та філософськи осмислює її походження (опосередковано через походження бога любові Ерота). Кожен з учасників платонівського діалогу викладає свої думки з приводу цього питання. Федр вважає Ерота одним із найстаріших богів, бо спочатку виник Хаос, потім Гея, а з нею й Ерот. Внаслідок цього, подібно до першородних богів, які самі по собі є джерелом великих благ, він також несе в собі благо для людей – любов. Павса-

ній намагається переконати, що існує два Ерота, оскільки є дві Афродіти: Уранія (Афродіта Небесна) та Пандемос (Афродіта Земна). Відповідно Ерот Афродіти Небесної – це піднесене, високе, безкорисне почуття. Ерот Афродіти Земної – це пристрасть та насолода.

Інший учасник діалогу, Арістофан, трактує любов (Ерот) як початкове прагнення цілісності. Він обумовлює таке твердження початковою двостатевою природою людини. Після того як Зевс розділив цю істоту навпіл, одна частина набула рис чоловічої статі, інша – жіночої. Відтоді частини постійно шукають одна одну і прагнуть злиття, інколи не зважаючи на стать другої половини.

...Здається, що люди ніяк не можуть второпати, якою є сила Ероса. Якби второпали, то вибудовували б йому величні храми й вівтарі, приносили б найщедріші жертви, а попри те, як бачимо нині, – нічого такого люди не роблять, а мали б робити. Бо немає такого бога, який аж так любив би людей, як Ерос. Він допомагає людям виліковувати їхні недуги, зцілення від яких було б для людського роду чи не найбільшим щастям. Зараз я спробую показати вам могутню силу цього бога, а ви вже навчите інших. Насамперед треба пізнати людську природу та її слабкості. Бо давно колись первісна наша природа була не така, як тепер – вона була інша. Передусім, існувало три роди людей, а не два, як маємо тепер – чоловічий і жіночий. Колись був ще й третій рід, що поєднував у собі обидва начала. Був, але вже нема – лишилося від нього одне тільки ім'я та й те звучить непристойно. Кажемо андрогіні й бачимо, що назва ця поєднує в собі обидва роди – *андр*- вказує на чоловічий, *гін*- на жіночий. Люди були тоді на вигляд круглясті – спина й боки сходилися в коло, рук мали по чотири кожний і ніг стільки ж, як і рук; на круглій шії мали по два, цілком однакові обличчя; обидва дивилися в протилежні боки з одної голови; вух було по чотири, соромітних членів – два, і всього іншого було так само, як легко можна собі додумати, щоб уявити собі цілий їхній образ. Ходили такі люди просто, як тепер, але – в обидва боки; коли ж хотіли, щоб швидше – перекидалися і знову ставали на рівні ноги; а що мали тоді по вісім кінцівок, від яких могли відштовхуватися, то котилися дуже швидко – як та куля. Було їх три роди, такими були тому, що чоловічий рід походив від сонця, жіночий – від землі, а той, що поєднував обидва – від місяця, бо місяць має в собі щось від одного і другого. А щодо круглої подоби цих істот і їхньої кулеподібної ходи, то це тому, що вони схожі до своїх прародичів. Страшні своєю могутністю й силою, вони мали великі задуми і насмілилися навіть зазіхнути на владу богів.

І ось Зевс та інші боги почали радитися, що треба зробити з тими людьми, і не знали: не вбити ж їх, як колись гігантів, спопеливши блискавицею, – тоді боги позбавили б себе почестей і жертвоприношень від людей, – але й подібного зухвальства було вже занадто, щоб його терпіти.

І тут Зевс, насилу щось придумавши, каже:

– Здається, я знаю один хитрий спосіб, щоб вони залишалися людьми, але, втративши трохи на силі, припинили неподобства. Зараз розсічу їх, – каже, – навпіл – і вони раз, що стануть слабшими, раз – кориснішими для нас будуть, бо число їх збільшиться вдвоє. Ходитимуть просто, на двох ногах. Якщо й

після цього вони надумують показувати своє зухвальство і не захочуть сидіти тихо, а знову, – сказав він, – розсічу їх навпіл і тоді вони застрибають на одній нозі.

Сказавши таке, він порозрізував людей на дві половини – так розділяють плоди горобини, щоб засушити їх, або подібно розрізають тонкою ниткою яйце. І кожному, кого Зевс розітнув, Аполлон, за його наказом, мав повернути в бік розтину лице і половину шиї, щоб, маючи перед очима своє каліцтво, люди стали покірніші, а решту наказав вигоїти. І Аполлон повертав лице кожному і, стягуючи з усіх боків шкіру до того місця, яке тепер називаємо животом, розпростовував у такий спосіб складки і, залишаючи один отвір, зав'язував його посередині живота, – це місце називаємо пупком. Так само розглядив всі інші складки і розпростував груди, маючи для того таке знаряддя, яке тримають шевці, коли на правилі виправляють шкіру. Там, де живіт, і біля пупка, він залишив трохи складок – на пам'ять про пережиті страждання.

Коли людську природу було розділено таким способом на дві половини, кожна половина бажала собі поєднатися із втраченою – вони припадали одна до одної, обіймалися і, прагнучи зростись в одне, вмирали від голоду і неробства, бо одна без другої нічого не хотіла робити. І коли одна половина вмирала, а друга лишалася, та, що залишилась, випускавала собі іншу половину і замирала в її обіймах, незалежно від того, зустрілась їй половина цілої жінки, тобто те, що ми називаємо жінкою, чи цілого чоловіка.

Змилювавшись над ними, Зевс, придумав новий спосіб – переставити їхні соромітні члени, щоб були спереду. Бо досі (як були цілі) мали їх на той бік, що й лице – і зачинали, і народжували не один в одному, а в землі, як цикади. Отже, переставив наперед їхні члени і зробив їх родження обопільним – через чоловіче начало в жіночому, для того, аби в поєднанні, коли чоловік із жінкою зійдеться, зачинався і продовжувався їхній рід; коли ж зійдеться чоловік із чоловіком, щоб мали від цього щонайменше задоволення і, скінчивши, повертались до роботи і дбали про інші життєві турботи. Отож, відтоді взаємна любов всаджена в природу людей. Зводячи їх разом у первісну природу, Ерос намагається зробити з двох одне і зцілити людську природу. Кожен-бо з нас є половиною людини, розділеної на дві камбалоподібні частини – з однієї дві. Тому кожен вічно шукає своєї половини. Чоловіки, які є частиною тієї єдиної колись істоти, що називалась андрогіном, мають особливу прихильність до жінок, більшість із них – перелюбники. А знову ж таки, жінки, що ведуть своє походження від роду андрогінів, кохаються з чоловіками – то страшні розпусниці. Жінки ж, які є половиною колишньої жінки, переважно байдужі до чоловіків, їх більше приваблюють жінки; від них і походять жонолюбниці. І чоловіки, – ті, що є половиною колишнього чоловіка, захоплюються всім чоловічим. Ще в дитячому віці, як частинки істоти чоловічого роду, вони люблять чоловіків і їм подобається лежати й обійматися з чоловіками. Ці якраз найкращі з хлопчиків та юнаків – то справжні мужі за природою. Дехто, правда, говорить, що вони сорому не мають, але то брехня. Поводяться так не тому, що безсоромні, а тому, що достатньо відважні, сміливі і, як личить справжньому мужеві, певні себе, щоб любити свою подобу. І цьому є вельми переконливий доказ. У зрілому віці лише такі мужі присвячують себе державним справам. Змужнівши, вони любляться з юнаками, позбавлені від природи потягу до шлюбу чи плодження дітей. До цього їх приневолює звичай, вони ж радше задовольнялися б спільним життям із собі подібними, не знаючи жінок і шлюбних зв'язків. Завжди радісно приймаючи споріднене начало,

такий муж стає палким поклонником юнаків і другом закоханих у нього. Коли випадково зустрінесться такому мужеві, що любить юнаків, його половина, тоді починає раптом відбуватися між ними щось дивне – вони відчують таку близькість і любов, що навіть на короткий час не хочуть розлучатися один з одним. І люди, що разом перебувають все життя, не могли б, мабуть, сказати, чого вони, власне, один від одного хочуть. Хто б подумав, що то тільки заради любовної втіхи вони роблять все, що в їхніх силах, аби бути разом. Ясно, що душа кожного бажає чогось іншого. Хай вона не вміє цього висловити, але має передчуття любови і намагається ці непевні відчуття розгадати. Якби перед ними, коли вони лежать поруч, раптом з'явився Гефест зі своїм ковальським молотом і спитав: «Чого ви хочете один від одного, люди, щоб вам сталося?» І коли б вони збентежившись на таке запитання, не знали, що відповісти, він знову спитав би їх: «Може, хочете стати одним тілом, щоб ніколи не розлучатися, ні вдень, ні в ночі, і завжди бути разом? Якщо хочете цього, я можу поєднати вас в одному тілі, сплавивши як залізо, і тоді з двох станете одним і, поки живі, житимете одним спільним для обох життям, а коли помрете, то теж спільною смертю і в Аїді будете однією тінню, замість двох. Та добре подумайте, чи справді бажаєте собі цього, чи будете втішатись, якщо так вам станеться?» Таке почувши, знаємо напевно, що жоден не пропустив би такої нагоди і не виявив би іншого бажання, тільки подумав би, що почув саме те, чого так пристрасно прагнув віддавна – зійтися і сплавитися з найдорожчою істотою в одне тіло. Причиною цьому те, що первісна наша природа була такою і ми були цілі.

Отож, любов'ю називаємо бажання цілоти і прагнення її досягнути. Я вже казав, і тепер говорю: колись ми були єдиною істотою, а тепер через нашу провину ми, ніби розселені богом, кожний окремо, як аркадці з лакедемонцями. Страшно, але якщо не будемо гідними в очах богів, нас ще раз поділять навпіл і тоді те, що з нас лишиться, буде подібним до опуклих зображень на могильних плитах, що їх розпилюють уздовж носа. Тому кожний муж, як лише вміє, хай наставляє всіх шанувати богів, щоб нас оминувало це лихо і, щоб ми досягнули те, до чого нас веде Ерос – наш провідник на цій дорозі. Хай ніхто своїми вчинками не суперечить Еросові. Хто чинить йому опір, той накликає на себе ворожість богів. Заприязнившись і помирившись з цим богом, ми віднайдемо і зустрінемо кожен свою половину, яку любимо, що тепер вдається небагатьом.

Переклад з давньогрецької Віктора Ставнюка

Думка про одностатеві стосунки зустрічається у Платона не одноразово. Мислитель не лише не засуджує таких взаємин, але й підтримує їх, стверджуючи, що виникають вони по волі самих богів і є дуже корисними. Така любов має великі переваги, бо передбачає, як правило, близькість почуттів між зрілим чоловіком і юнаком, надаючи можливість останньому перейняти у старшого друга, коханця, наставника найкращі якості, досвід, життєву мудрість.

Гомоеротичні практики були важливою складовою стародавньої системи грецького виховання, сягаючи своїм корінням ще часів архаїчних чоловічих спілок та обрядів ініціації до них. За

часів життя Платона ставлення до чоловічої одностатевої любові було вже не таким схвальним, як ще за два сторіччя до нього (за свідченням Геродота, афінський законодавець Солон, вважаючи любов до юнаків ознакою шляхетності, узаконив її), але вона залишалася ще досить поширеною у стосунках старших і молодших у процесі виховання.

Промова Сократа, останнього учасника діалогу, по суті відображає платонівську концепцію розуміння любові. Промовець пояснює суперечливу природу Ерота, виходячи з того, що батьками його були Порос (бог багатства, достатку) і Пенія (богиня бідності, злиднів). Ввібравши риси обох батьків, Ерот – “золота середина” між прекрасним і спотвореним, між мудрістю і неосвіченістю. Сократівський Ерот – духовний розвиток, кінцевою метою якого є здобуття вічного існування. Мислитель розділяє шляхи здобуття безсмертя, беручи до уваги, що “народження суть прояву безсмертного начала в істоті смертній”. Усі люди, на думку Сократа, вагітні, але одні – “тілесно”, інші – “духовно”, таким чином, ті, що наділені “тілесною” вагітністю, увічнюють себе дітонародженням, а ті, яких переповнює духовна наснага, залишають по собі пам’ять завдяки творчості.

- *Платонічне кохання: секс вище вух.
Тіра Самтер Уінслоу*

Ідея любові до прекрасного через споглядання краси окремого до усвідомлення цілісної, загальної ідеї краси і є філософською системою Платона. За всіма різновидами любові (до батьків, до держави, до творчості) повинна стояти вища любов – любов до світу вищих і незмінних ідей, до вищого світу добра як такого, краси як такої, істини як такої. Саме таку любов слід називати “платонічною”, хоча сьогодні під цим терміном закріпилось значення асексуальних стосунків чоловіка і жінки.

Таким чином, можна стверджувати, що в розумінні Платона поняття “любов” поєднує декілька аспектів. Це:

- любов “земна”, в основі якої лежить втіха, пристрасть, жада до тілесної насолоди;
- любов “небесна”, що споріднена з поняттями дружби, щирості, відвертості;
- “платонічна любов”, в основі якої лежить ідея божественної краси, блага, безсмертя.

По-іншому постає роль любові у праці Платона “Держава”, де

її підпорядковано загальним полісним інтересам. Розглядаючи питання шлюбних стосунків та відтворення людського роду, Платон враховує природність людського почуття один до одного, а тому шлюб розглядає як винагороду за доблесть. Проте священним є не шлюб, заснований на приватних прихильностях та вподобаннях, а шлюб, укладений в інтересах держави, безпосередньо за її втручання. Священний шлюбний союз – поєднання кращих із кращими, здорових із здоровими з метою забезпечення найкращого потомства.

- *Не кохає той, хто недолюблює завжди.*
Арістотель

Крім Платона, проблему любові та її аспекти з різних точок зору висвітлювали й інші давньогрецькі мислителі. У “Великій етиці” найвеличнішого філософа античності Арістотеля (384-322 до н.е.) поняття любові споріднюється з поняттям дружби. По суті, для нього любов – це “дружба людей гідних”, а найміцніша, найпрекрасніша любов – та, в основу якої покладена рівність. Так прихильність, закоханість однолітків сильніша за любов до батьків, відповідно перша передбачає рівність, друга ж – залежність і підлеглість одних (дітей) та зверхність, владу інших (батьків).

У “Нікомаховій етиці” Арістотель намагається пояснити походження любовних зв’язків і, перш за все, родинної любові. Мислитель запевняє, що прихильність, відвертість почуттів усередині роду – явище природне. Воно обумовлене самим процесом родичання, адже “батьки люблять дітей як частину самих себе”, а “діти люблять батьків часткою від них...”; “брати люблять один одного тому, що вони за природою від спільних батьків”. Природними, за Арістотелем, є симпатії, любов, інтимні стосунки між чоловіком і жінкою. Ця природна схильність створювати пари, а звідси й сім’ї, є запорукою існування держави, її первинною часткою та основою.

Арістотель, на відміну від Платона, не підтримує одностатеві стосунки, але він і не заперечує їх. На думку мислителя, не варто узагальнювати та приймати в цьому питанні певну сторону, бо в одному випадку подібні почуття викликані природою, в іншому вони носять “характер хворобливого стану через звичку”.

Не засуджує подібних стосунків і Ксенофонт. У праці “Бенкет” він високо цінує інтимність почуттів між чоловіками, бо вважає,

що в основі їх лежить не жадоба насолоди, а душевний потяг, прагнення спорідненості душ. Ксенофонт підтверджує існування двох Афродит – Небесної та Земної – припускаючи, що любов до тіла надсилає Земна, а до душі, дружби, благородних вчинків – Небесна. У будь-якому випадку прагнення людей один до одного, потреба один в одному – це природні потреби, які закладені в кожного з народженням.

Поряд із творчістю Арістотеля, Ксенофонта зароджувалися та розвивалися цілі філософські течії зі своїми естетичними переконаннями та ідеалами. Серед них представники давньогрецької філософської школи, що отримали назву “кініки”. Ця школа – плід грецьких протиріч, вона виникла на противагу загальноприйнятим суспільним нормам і законам, вкладаючи в основу своєї естетики прагнення щастя, свободи, звільненої від суспільної регламентації, від сліпого поклоніння багатству та чуттєвим задоволенням.

- *Кініки* – давньогрецька філософська школа, яка основою щастя і благодаті вважала відмову від багатства, слави, усіх чуттєвих задоволень, досягнення незалежності і внутрішньої свободи особистості.

Для кініків ідеалом була природа, порядність, доброчинність, а шлюб вони сприймали лише як засіб продовження роду. На думку найвідомішого представника цієї школи Діогена Синопського, основою шлюбу має бути взаємна згода, любов і симпатії подружжя, а не договір. По суті, він виступав за емансипацію жінок, за її рівність у правах з чоловіками.

Для *стоїків*, які представили ще один напрямок філософської думки античності, любов – це прагнення зближення, викликане видимістю прекрасного, і спрямована вона не на злиття, а на дружбу: саме часткою дружби є любов. Цінуючи її як високу морально-естетичну категорію, як своєрідну ідею вищого порядку, стоїки визнавали любов важливим почуттям, що має вплив на поведінку людей, тим фактором, що часто керує людськими вчинками, а тому радили стати володарями любові, а не її рабами.

- *Стоїки* – давньогрецька філософська школа, що відрізнялася твердістю моральних переконань і суворим способом життя.

У баченні стоїка життя розгортається як постійний мінливий перебіг подій, який намагається зтягнути людину у свій вир, та стійкість, розсудливість, впевненість допомагають їй зберегти свою моральну сутність.

По-іншому трактує любов Епікур (бл. 341-270 до н.е.). Він переносить її у сферу людських стосунків і оцінює лише як засіб

отримання насолоди, що є кінцевою ціллю існування людини. Насолода і бажання є для Епікура критеріями земного блага, та щоб розумно слідувати задоволенням, він розробляє певну систему. За переконанням мислителя, бажання бувають:

- природні та необхідні (їжа, житло тощо);
- природні, але не необхідні (сюди відносяться любовні втіхи);
- не природні та не необхідні (наприклад, прагнення слави).

Правило Епікура: задовольняти перші, у міру користуватися другими, не підкорятися третім.

До певної міри узагальнюються погляди на проблему любові у творчості Плутарха (бл. 46-120). Він визнає важливість цього почуття, природність прагнення людей один до одного та, по суті, закладає основи сімейно-шлюбної моралі. Для Плутарха поєднання чоловіка та жінки в шлюбі є певною універсальною формою людського співіснування: "...як вогонь без води непоживний і сухий, а волога без вогню нерухома і безплідна, так і чоловіче та жіноче начала один без одного безплідні".

Природно, що любов як загальноцивілізаційний феномен в усі часи хвилювала людство. Така зацікавленість стала відправним пунктом у започаткуванні "теорії еросу", яка постала з теософської, філософської та мистецької рефлексії, що має багатовікову історію. Античність презентує любов як універсальну силу, що діє у всесвіті, із космічних обширів проектується на людину, і тому людина, як органічна частина всезагальної гармонії всесвіту, підлягає загальним законам об'єктивуючої дії феномена любові у світі.

- *Кожен, кого торкнеться Ерот, стає поетом.*
Агафон

Любов як важлива частина людського життя й поетичного натхнення є постійною темою "Любовних елегій" (Amores), "Мистецтва кохання" (Ars amatoria), "Ліків від кохання" (Remedia amoris), "Метаморфоз" давньоримського поета Публія Овідія Назона (I ст.), в яких поет виступає апологетом та співцем величезної морально-естетичної та життєвої сили Еросу.

Овідій з самого початку приєднувався до тих, хто вів антивоєнну пропаганду, прославляв Амура та його стріли, закликаючи підкоряти жінок, а не об'єкти противника, віддаючи перевагу товариству прекрасної та освіченої жінки перед грубим солдатським життям. Він щиро закликав промінати військову славу на любов до жінки. В "Amores" він виступив опозиціонером до мілі-

тарної політики, до відродження суворих звичаїв предків та патріархальної старовини. Війна та любов поставилися на одні терези:

Кожен коханець – вояк, і в Амура свої табори є.

Мир до вподоби мені й подруга миру – любов!

Ще за часів античності поети використовували войовничі метафори для опису виявів природного кохання. Бог кохання – це лучник, що випускає смертельні стріли. Його артилерія – зітхання та обійми. Кохання бере в полон силою ласки та загрожує лише ніжними словами.

Свої подвиги герої Овідія також вершать не на війні, а на поприщі кохання. Усе перенесено у побутовий план, бо ворогом поета є суперник. Чоловік, який здобуває жінку, – найкращий воїн. Овідій розповідає про “любовні битви” та “солодку поразку” того, хто падає до ніг нестримного натиску Еросу.

Переважно Ерос Овідія в “Amores” – це авантюрні пригоди світського волоцюги, розбещеного, насмішливого, легковажного. Тут любов зберігає безтурботний тон. Крім того, Ерос Овідія чуттєво-земний, пластичний. Він тісно пов’язаний із специфікою світовідчуття античної людини, яка завжди прагнула до гармонії та природної доцільності. Кохати для Овідія означає відчувати красу буття, милуватися ним як завершеною формою.

У “Любовних елегіях” мова йде не про справжнє почуття, а тільки про його літературне вираження. Естетична установка Овідія в “Любовних елегіях” – “мистецтво задля мистецтва”, гра задля гри. В описах кохання, Овідій схильний швидше до грайливої дотепності та іронії, ніж до пристрасного захоплення.

На відміну від ірраціональної пристрасності, від любові, любові, кохання – це щось витончене, це – мистецтво. А якщо так – потрібні настанови, що допомогли б цим мистецтвом оволодіти. Справді: є найрізноманітніші науки та мистецтва: від уміння обробляти землю – й до вміння борознити морські простори. Не менш важливим є мистецтво кохання. І вже в самій назві твору – “Ars amatoria” – у зіставленні *ars*, що означає тут “наука”, або “мистецтво”, з легковажним *amatoria* (прикметник від *amator* – шанувальник, коханець, залицяльник, аматор) – стилістичний ключ до поеми, її тональність: домінантою тут є тонкий дотеп.

“Мистецтво кохання” в рамках одного твору поєднує поважне із жартівливим. Тут поет взявся викласти, що значить – по-мистецькому кохати. По-мистецькому – тобто гарно. Втім, навіть у “Мистецтві кохання” не знайдемо чогось сороміцького, пікант-

ного: навчаючи мистецтва кохати, автор фактично оминає саме кохання. Залишається знову ж таки найзахопливіше – гра. Ще елліністичні поети підкреслювали, що класичним зразком такого захоплення є мисливство: тут вабить не так здобич, як шлях до неї, вміння вистежити, впіймати, а впіймавши – не впустити; якби здобич сама йшла до рук, мисливство втратило б увесь свій смак, перестало б бути мисливством.

Спершу, коли вже ти став, новобранець, під прапор Венери,
Пильно розглянься довкіл, що захопило б тебе.
Друга турбота твоя - щоб обранка й тебе покохала,
Третя - аби ця любов не на хвилину була.
Ось про що йдеться тут, ось де суперництва нашого поле -
Вправно по ньому скеруй колеса біг до мети.
Поки ще можеш ти взяти розгін, попустивши повіддя,
Вибери саме таку, що до вподоби тобі.
З неба, однак, не впаде вона - добре шукай, котрій скажеш:
"Ти лиш одна з багатьох зачарувала мене!"
Таж і мисливець на лань не будь-де розставляє тенета -
Знає, в якому з ярів підстергти кабана,
Знає кущі птахолов, а рибалка досвідчений - місце,
Де, лиш закине гачок, риба одразу клює.

В Овідієвому "Мистецтві" йдеться не так про кохання, як про зваблення; не дарма пізніше як своєрідний додаток до поеми поет пише також "Засоби від кохання". Зрештою, у стислому розумінні слова, як прозвучало воно в Овідія, мистецтво – це, власне, зваба.

Овідієві "Любощі", особливо ж "Мистецтво кохання" – твори пізнавальні. Перша книга "Мистецтва" – це поради юнакові, де й коли йому найкраще вистежити "здобич". За тими "де" й "коли" – весь тодішній Рим:

Так от і ти, що шукаєш когось для тривкого кохання,
Спершу завваж ті місця, де найгустіше дівчат.
Щоб однайти їх, не треба, повір, напинати вітрила,
Ніг на дорогах курних не доведеться збивать.
Хоч Андромеду Персей від засмаглих привіз собі індів,
Хоч і фрігієць Паріс викрав лаконську жону:
Стільки й таких тобі Рим дасть дівчат, що з подивом скажеш:
"Цілого світу краса, видно, розквітнула тут!"
Скільки зернин на Гаргарській горі, виноград - у Метімні,
Риб - у морській глибині, птаства - між листям дерев,
На небосхилі - зірок, стільки й цвіту дівочого в Римі, -
Як не сказати, що тут - мати Енея живе?
Юні тобі до смаку, що лишень повноліття сягають, -
Щонаймиліше дівча тут же побачиш в юрбі.
Інших, що вже на порі, полюбаєш - і ними рясніє;
Врешті, в очах зарядить од розмаїття того.
Може, до старших охочіший ти (у них досвіду більше) -

Що ж, і з таких не одну - сотні зустрінеш у нас.
 Лиш завітай під Помпееву тінь у ті дні, як одчує
 Дотики сонця палкі в небі Геракловий Лев,
 Чи під склепіння, де мати, примноживши синову щедрість,
 Мармуром дальніх країв пишно прибрала палац.
 Портика не омини, що звела його Лівія, давши
 Їй назву йому; він цвіте барвами давніх митців:
 Ось п'ятдесят Данаїд, щоб убити братів своїх, стали,
 Тут же - сам батько Данай, грізно підняв він меч.
 Дня не прогав, коли лє над Адонісом сльози Венера,
 Їй сьомого - світлого дня для іудеїв усіх.
 Шану складай і телиці мемфійській в одінні лляному:
 Тим, що Юпітер їй дав, інших вона збагатить.
 Місце Амура - це ще й судова (хто повірив би?) площа:
 Їй тут серед гаму, бува, запломеніє любов.
 Де Аппіада, що при мармуровому храмі Венери
 В небо дзвінким джерелом, росяним струменем б'є,
 Права знавець не один потрапляв у тенета богині:
 Інших людей захищав - сам вберегтися не вмів.
 Найкрасномовніший там мов німіє, бо замість чужої -
 Власну справу тепер мусить, сердега, вести.
 От і сміється над ним із сусіднього храму Венера:
 З гордого опікуна - скромний зробився прохач.
 Та найудатнішим будеш ловцем у півкруглім театрі:
 Матимеш здобич таку, що й не наснилась тобі.
 Не для потіхи лише - для любові чимало тут гідних,
 Буде забавиться з ким, буде кого й полюбить.
 Як от мурашки снують то сюди, то туди, незліченні,-
 Кожна поживу несе, в ротику двигляє щось;
 Як ото бджоли над квітом лугів, над ярами, де пахнуть
 І медунія, й чебрець, денно роями гудуть,
 Так на видовища славні спішить пишношатне жіноцтво,
 Гляну - й вагаюсь не раз, око на кому спинить.
 І подивитись ідуть, і щоб інші на них подивились:
 Серед юрби, на виду, спробуй-но цноту шануй!
 Спокій видовищ ти, Ромуле, перший тоді скаламутив,
 Як на сабінських дівчат римських пустив юнаків.
 Мармур там ще не білів, а поміст не рудів од шафрану,
 Де просто неба сидів, не під наметом, глядач.
 На Палатині (там лісу не бракне) наламане гілля
 В ту, що минула, добу скромним помостом було.
 Люд не на лавах - на дерні сидів, а кошлате волосся,
 Щоб не діймала жарінь, зеленню всяк окривав.
 Очі там кожен пасе на дівчатах: котру б собі взяти? -
 В грудях тим часом горить непереборна жага.
 Ось невігядливий спів починає сопілка етрусська,
 Тричі притупнув уже, вчувши її, танцюрист.
 Люд у долоні вже б'є, хоч невміло, - тоді-то володар
 Знак, щоб хапали дівчат, нетерпеливим подав.
 І позривалися з місць юнаки - запальні, галасливі,
 Їй кожен, котру забажав, ту й забирає собі.

Дрібниця? Але саме в таких дрібницях – смак Овідієвого “Мистецтва”; за ними – гостре око спостерігача, психолога, дотепника, митця, врешті – інтелігента, який не схибне на тій, хоч і важковловній, але таки чіткій межі, що відділяє смак від несмаку, чисте – від брудного.

За тими “де” і “коли” неминуче йде “як”: в який спосіб прибрати до рук “ту, що вподобав, а це – стрижень повчання мого”. Тут і трапляється нагода пильніше придивитися до людської вдачі, а це особливо захоплює автора. З легкістю, мовби жартома, поет знімає маску з обличчя людини, аби побачити, що стоїть за тією щоденною “грою”. І ось – найсуттєвіший висновок: можна повірити у найнеймовірніше, тільки не в те, що жінка гордуватиме ласкою. Хоч би якою стійкою видавалася (тобто грала роль стійкої), – “любощів прагне в душі”. А якщо так – залишається оволодіти мистецтвом, що забезпечить успіх. Далі – легко, мов із рукава, співець любощів сипле правилами гри; за кожним із них – тонке знання передусім жіночої душі. Часом ті правила здаються доволі жорстокими, навіть цинічними:

Маєте розум – жартуйте з дівчат: покарання не буде!

Вірність ганебніша тут (як не дивуйсь!), ніж обман.

Зваблюйте звабниць, бо це назагал - безбожне поріддя, -

В сіті, призначені вам, хай потрапляють самі!

Але за тим цинізмом – жарт: на війні, мовляв, – як на війні. До того ж діють тверді правила порядності: не обмовляти, не похвалитися перемогою, не переступати межі, за якою – грубість:

Що, проте, з лестоців тих, не присмачених ще й поцілунком?

Не поцілує тебе - все-таки сам поцілуй!

Може, пручатись почне, може, вилає ще, а насправді,

Хоч і пручатись почне - хоче, щоб ти переміг.

Тільки ж не грубо зривай з її ніжних губ поцілунки,

Щоб не жалілась вона - от неотеса, мовляв!

Хто ж поцілунок забрав, а віночка не смів їй забрати -

Втратити вартий і те, що перепало йому.

Після цілунку хіба ж то не крок до здійснення мрії?

Кроку того не зробить - тупість, не цнота, повір!

Кажеш, насильство? Хай так. Але ж воно миле дівчатам:

Що так їх вабить, на те начебто з примусу йдуть.

Силою схилиш до втіх - усяка зрадіє тій силі;

Навіть зухвалість ота - гарний даруночок їй.

А не торкнешся, хоч міг, - удаватиме радість обличчям,

Серцем до тебе, однак, - певен я, - чутиме жаль.

Дуже важливо, повчає поет, дивитися в самісінький корінь речей: з виду – наче насильство, насправді ж – миле дівчатам. Отож не зробити наступного, що за поцілунком, кроку – “тупість, не цнота, повір!”. Але це – вже наприкінці того довгого, проте захоплюючого шляху, що закінчується довгожданим “так”. Це – вже за дверима спальні: “Музо, не вхо-

дймо туди...”; на самих утіхах “мовчанки печать”. Там, за дверима спальні, вже не буває ні перемоги, ні поразки (що ж то за перемога над тією, яка хоче бути переможеною?). І навіть тоді, коли поет зі своєю Музою таки зазирнуть у спальню, даючи інтимніші поради, то навіть тут, хоч дивуймось, хоч ні, – переважає цнота. Можливо, тому, що ми дивимось на ті речі вже з Овідієвою проникливістю: “цнотлива, котрої не хочуть”; можливо, тому, що так часто поет наголошує на обопільній насолоді, на повній гармонії, без домішку розрахунку чи корисливості.

Потім, як гості почнуть галасливо вставати з-за столу,
Саме при тій метушні гарну нагоду лови:
В гурт увіпхавшись, дістанешся легко до кралі своєї -
Пальцями стану торкнись, ногу - ногою відчуй.
Тут і зізнатись пора. Одначе не мниш по-селянськи -
Доля й Венера стоять лиш за хоробрих людей.
Про красномовність не стану тобі настанов подавати:
Досить тобі забажать, - мова сама попливе.
Вміло коханця вдавай, говори їй про зранене серце,
Щоб переконливим будь - весь на те хист поклади.
Втім, це неважко, бо кожний здається, що гідна любові, -
Хай препогана, усе ж вірить у вроду свою.
Та не один, хто вдавав, любов'ю проймався мимоволі:
Спершу зображував пал, потім на правду палав.
Будьте ж, дівчата, ласкаві до тих, хто вдає, що кохає:
Та, котра грою була, - справжньою стане любов!
Словом лестивим, юначе, пора її серце здобути:
Плин гомінкого струмка й кручу підміє не раз.
Личко, волосся хвалить не лінуйсь і тонюсінки пальці,
Мовби хто виточив їх, і невеличку стопу.
Саме така похвала й для цнотливої - медом на душу:
Дівчина ж понад усе дбає про вроду свою!

Таким чином, можна стверджувати, що у давньогрецькій літературі представлені два різновиди любові: любов-дружба та любов-пристрасть. Ці поняття збірні, а тому кожне з них поєднує в собі широку гаму значень та відтінків. Давньогрецькі автори, в залежності від того, який аспект любовного почуття їх цікавить, надають перевагу одному з цих різновидів.

Крім розбіжності в різних авторських трактовках поняття “любов”, існують певні аспекти, які притаманні всім поглядам. Для кожного з них любов – природна якість людини, визначена початковою її сутністю. Люди народжуються з почуттям прагнення один до одного, з бажанням знайти у ближнього підтримку. Це почуття є організуючим фактором людського співіснування. На ранньому етапі людського життя воно об'єднує на рівні сім'ї, пізніше – на рівні дружніх стосунків та любовних переживань закоханих і, врешті-решт, – на рівні соціальної спільноти.

ФОРМУЛА КОХАННЯ: СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

- *Любов – це все, що ми маємо, і це єдиний спосіб допомогти іншій людині.*
Роберт Фрост

Любов – це базове людське почуття, але зрозуміти, як і чому воно виникає, не так-то просто. Тривалий час люди вважали що любов – це щось, що наука не може пояснити. З переживаннями кохання пов'язані певні відчуття, приналежність яких саме до кохання не викликає сумнівів у їхніх носіїв. Так, до описів респондентів своїх відчуттів, які входять до набору таких переживань, можна віднести ейфорію, депресивні почуття, нахили до фантазії, порушення сну, загальне збудження і труднощі у концентрації уваги. Існують і чіткі поведінкові кореляти кохання, не характерні для інших типів почувань і стосунків.

Цікаво, що любовні переживання і пов'язані з ними поведінка визначаються відомою статевою специфікою, причому напрямок розбіжностей далеко не завжди співвідноситься з традиційним уявленням про психологічні особливості чоловіків та жінок. Так, всупереч стереотипам, що давно вже склалися, чоловіки у цілому характеризуються більшим рівнем романтизму, ніж жінки, легше й швидше закохуються, у більшості – підтримують романтичні уявлення про кохання. Бажання закохатися для чоловіків більш серйозна причина для взаємостосунків, ніж для жінок. Жіноча любов минає швидше, ніж у чоловіків, перші частіше ініціюють розрив та легше його переживають. Водночас у

період уже сталих любовних стосунків жінки схильні до більшого саморозкриття та схильні переоцінювати свого партнера.

Необхідно зазначити, що проблема статевих розбіжностей у коханні не може вирішуватися поза часовим та соціальним контекстом. Французький вчений Мішель Фуко (1926-1984) наполягав на тому, що прояв історично окремих форм сексуальної поведінки відбувався у зв'язку з появою різних механізмів репресії, яку застосовували щодо сексуальності в тому чи іншому суспільстві. Так, змінюються самі уявлення про статеві розбіжності, ці ж уявлення у значній мірі ці розбіжності й підтримують, оскільки люди намагаються відповідати стереотипу, що склався. Очевидно, що термін “любов” використовують на позначення якісно різних стосунків. Так називають і почуття матері до дитини, і стосунки людей до чогось безособового, наприклад, до своєї справи.

Кохання як стійке внутрішнє переживання необхідно відокремлювати від безпосереднього переживання, від емоцій любові, через які воно проявляється. У коханні можуть бути поєднані найрізноманітніші почуття: страждання і насолода, радість та печаль, страх і сміливість, гнів та ненависть. Але є також і більш специфічні переживання кохання – особливі емоції, які теж називають це почуття – потяг, захоплення, ніжність, багато інших складових відтінків емоції.

- *Якщо людина кохає тільки якусь одну людину і байдужа до решти ближніх, його любов це не любов, а симбіотична залежність або перебільшений егоїзм.*
Еріх Фромм

У психології існує багато спроб виділення якісно специфічних типів кохання. Найбільш відомою з таких типологій є класифікація, запропонована німецько-американським психологом і філософом Еріхом Фроммом (1900-1980). На його думку, кохання, або любов, – це не стільки взаємини з конкретною людиною, скільки орієнтація особистості, яка визначає її стосунки зі світом, а не з окремим об'єктом. Адже любов до однієї людини і цілковита байдужість до інших – це не любов, а симбіотична прихильність чи розширений егоїзм. Тобто любов полягає не в наявності об'єкта, а в здатності кохати.

Він виділяє п'ять типів любові: братерська, материнська, еротична, любов до самого себе і любов до бога. Різні типи кохання

суттєво різняться між собою, що здебільшого залежить від об'єктів любові.

· *Братерська любов.* Вона є різновидом любові, на якому ґрунтуються всі інші типи. Е. Фромм розглядав її як відповідальність, турботу, повагу, розуміння іншої людини, прагнення допомагати їй у житті. Братерська любов – це принципова здатність любити. У ній присутнє переживання єдності, рівності, спільності з усіма людьми.

· *Материнська любов.* Її суть у безумовному ствердженні життя і потреб дитини. Мати повинна забезпечувати не лише життя і розвиток дитини, а й прищепити їй любов до життя, відчуття того, що жити – прекрасно. Для цього жінка має бути не тільки хорошою матір'ю, а й щасливою людиною (що доступне небагатьом), адже її любов до життя так само сильно впливає на особистість дитини, як і її тривога.

На відміну від братерської любові, в якій обидві сторони рівні, стосунки матері і дитини від самого початку нерівноправні: один потребує допомоги, інший її надає. З огляду на альтруїстичність (безкорисливе піклування про інших), жертвовність материнської любові її вважають найвищим різновидом любові. Однак Е. Фромм вважав, що справжній подвиг материнської любові полягає у любові не до немовляти, а до дитини, яка росте. Немовля любити не важко (як продовження себе – нарцистичною любов'ю; як об'єкт реалізації прагнення до влади і власницьких амбіцій). Проте дитина росте, стає автономною особистістю. І суть материнської любові, за Е. Фроммом, полягає в тому, щоб сприяти особистісному зростанню, відокремленню дитини. На цій стадії материнська любов вимагає жертвовності, здатності віддавати все, не очікуючи нічого, крім щастя улюбленої дитини. І саме в цьому багато матерів виявляє нездатність виконати надзавдання материнської любові.

· *Любов до себе.* Людина, здатна на любов, любить і себе. Якщо вона здатна любити тільки інших – вона не здатна любити взагалі. Любов до себе й егоїзм (задоволення власних потреб, нехтування іншими) – не одне й те саме, а протилежності. Егоїст, створюючи враження, що надзвичайно піклується про себе, насправді лише робить невдалі спроби замаскувати та компенсувати своє невміння піклуватися про своє справжнє Я. Він не вміє любити інших, як і не вміє любити себе. Е. Фромм порівнює егоїзм з ревнивою турботою надто турботливих матерів, які вважають, що надзвичайно люблять свою дитину, хоч насправді

відчувають до неї глибоко замасковану ворожість. Надмірна турботливість є компенсацією нездатності любити свою дитину. Так само і “жертвна” мати, яка відмовляється від усього заради своїх дітей, насправді перебуває під впливом прихованої ворожості до життя, яку передає і дітям, оскільки вони не повинні розчарувати її. Насправді така мати не любить себе і в такий спосіб дає своїм дітям урок нелюбові до себе й життя. Отже, за Фроммом, без любові до себе любов до інших неможлива, адже в ній проявляється принципова здатність любити.

· *Любов до Бога.* Основа потреби в любові закорінена у почутті віддаленості, прагненні подолати спричинений ним відчай шляхом єднання з кимось. Із цієї потреби виникає релігійна любов (любов до Бога).

· *Еротична любов.* Вона полягає у прагненні до повного злиття, єдності з іншою людиною. За своєю природою ця любов виняткова (людина може повністю і пристрасно еротично злитися лише з однією людиною, однак вона не виключає братерської любові до інших людей). Еротичне кохання, застерігав Фромм, не слід плутати із закоханістю, яка є неочікуваним руйнуванням бар'єру між двома людьми. Таке раптове переживання близькості дуже короткочасне. Після того як незнайомець стає близькою людиною, зникає необхідність долати бар'єри, не залишається, до чого прагнути. Для багатьох особистість іншої людини, як і власна, скоро перестає бути загадкою, інтерес до неї минає, а близькість досягається лише завдяки сексуальним контактам. Адже такі люди сприймають лише фізичну віддаленість інших людей і долають її шляхом фізичної близькості. Подоланню віддаленості сприяють: розмови про особисте життя, сподівання і тривоги, прояви дитячих рис особистості, гніву, ненависті, нестриманості (цим пояснюються стосунки деяких партнерів, близькість яких проявляється тільки в ліжку або коли вони дають волю взаємній ненависті чи люті). Із часом така близькість приносить все менше задоволення, тому людина починає шукати нову. Коли новий незнайомець стає “близькою” людиною, знову приходить гостре почуття закоханості, яке поступово згасає і завершується прагненням до нового завоювання. Це прагнення супроводжується ілюзією, що нова любов не буде подібна на попередню. Цьому сприяє оманливий характер сексуального бажання.

Сексуальне бажання, націлене на злиття, не зводиться лише до фізіологічного апетиту, розрядки хворобливої напруги. Його

можуть стимулювати викликана самотністю тривога, прагнення підкорювати чи бути підкореним, пихатість, бажання завдати болю та любов. Оскільки у свідомості багатьох людей сексуальне бажання нерозривно пов'язане із любов'ю, вони легко припускаються помилок, вважаючи, що кохають один одного, насправді відчуючи лише фізичний потяг. За Е. Фроммом, кохання справді може викликати сексуальне бажання, однак у такому бажанні не буде прагнення володіти, підкоряти чи бути підкореним, воно буде сповнене ніжністю. Якщо фізичне бажання викликане не коханням і еротичне кохання не є водночас братською любов'ю, таке бажання призведе лише до тимчасового оргастичного єднання.

Важливим елементом справжнього еротичного кохання є воля, бо вона – не лише сильне почуття, а й рішення, судження та обіцянка. Кохання – це і вольовий акт присвяти себе комусь. Після укладення шлюбу вольовий акт має гарантувати стійкість кохання, та це не означає, що стосунки варто зберігати за будь-яких обставин.

Загалом, як зауважив Е. Фромм, для більшості людей проблема кохання – насамперед проблема, як бути коханим, а не як кохати. Справжнє кохання – це активність і мистецтво, вимагає наполегливої праці, постійного самовдосконалення.

- *Неможливо повністю зрозуміти іншу людину, якщо не любиш її.*
Віктор Франкл

Дослідниками було доведено, що уявлення про любов можуть існувати порівняно незалежно від реальних стосунків, які класифікуються власне учасниками як кохання. Питання про внутрішню структуру чи складові любові вирішувалось, як і питання про типи любові, на різних рівнях. І тут однією з найперших і найбільш цитованих є структура, запропонована Е. Фроммом. Він виділяє наступні складники любові: турботу, відповідальність, повагу, знання. Цікаво, що у пізніших дослідженнях ця структура була піддана критиці за відсутність у ній фактору задоволення, радості. Сумнів викликав і фактор знання. У більшості описів любові, як одну з її ознак виділяють схильність до ідеалізації партнера, до переоцінки притаманних йому позитивних якостей та часткового ігнорування негативних. Така ж особливість є, наприклад, у дружбі. Ідеалізація довгий час розглядалася

як свідоцтво дефіцитарності любовних стосунків. Відповідно уявлялося, що любов, реалізована зрілою особистістю, не потребує завищення якостей партнера, і відповідно, взаємне сприйняття буде більш адекватним.

Необхідно зазначити, що треба відрізняти неадекватність сприйняття певних рис партнера, з одного боку, і ставлення до цих якостей, тобто оцінку їх як важливих чи неважливих у структурі особи партнера, тимчасових чи іманентно йому притаманних, – з іншого боку.

Можна припустити, що ставлення до когось із захопленням, приписування йому різноманітних екстраординарних позитивних якостей реалізує задоволення важливих людських потреб. Наприклад, здатність до ідеалізації є обов'язковою умовою особистісного росту. Зауважимо, що чоловіки більш схильні до ідеалізації своїх партнерів, ніж жінки. Це може бути пов'язане з тим, що чоловік традиційно відіграє у любовних стосунках більш активну позицію, ніж жінка, повинен долати більше труднощів і тому більше потребує ідеалізації партнера.

- *Дехто навіть на крилах кохання примудряється повзати.*
Яна Джангірова

Досить довго у психології була популярна думка про те, що схильність до любові повинна бути пов'язана з виразним патопсихологічним почуттям (фундаментом для таких гіпотез були уявлення про кохання як маніфестації слабкості та дефіцитарності суб'єкта). Проте факти спростували такі уявлення. Так, ні рівень закоханості, ні романтичні установки не корелюють у своїх середніх значеннях з патологічними рисами особистості.

Кінцеві значення цих характеристик, наприклад, значна кількість романів або ж повна їх відсутність, як виявилось, пов'язані з недостатнім рівнем емоційної зрілості. Наявність такого взаємозв'язку між інтенсивністю романтичної поведінки, з одного боку, та рівнем емоційної зрілості, з іншого, дозволяє зробити висновок, що іноді кохання дійсно виконує захисну функцію – про це свідчить поєднання максимальної інтенсивності романтичного синдрому та низької емоційної зрілості. Проте, якщо відсутність любовного досвіду дорослої людини також супроводжується низькою емоційною зрілістю, то припустимо, що любовні переживання є не перешкодою, а необхідною умовою високого особистісного розвитку.

Також схильність до переживання почуття любові виявилася пов'язаною з такими рисами, як рівень романтизму та *локус контролю*, а *екстернальному* локусові відповідає більше значення романтичної поведінки.

- *Локус контролю* – це якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за наслідки своєї діяльності зовнішнім силам: випадку, фортуні, долі, фатуму, довколишнім людям, обставинам (*екстернальний*, зовнішній локус контролю) або власним здібностям і зусиллям (*інтернальний*, внутрішній локус контролю).

Виявилися інші залежності, так, висока самооцінка поєднується з високо інтенсивною романтичною поведінкою у чоловіків і з низько інтенсивною – у жінок. Це можна пояснити тим, що нормативний образ “справжнього чоловіка” вимагає значно більшої романтичної активності, ніж певний стереотип “справжньої жінки”.

Можна також припустити, що зв'язок між схильністю до любові та особистісними характеристиками опосередковується уявленнями людей про осіб, бажаних і відповідних їх статі, віку, іншим параметрам.

- *Юне кохання страждає наївністю, а зріле критичністю.*
Ержан Оримбетов

Окремо необхідно розглянути питання про особистісний нахил до сильних і глибоких любовних переживань. Тут психологія ще має над чим працювати, фактичних даних досить мало. Загальноприйнятою є думка про те, що високий рівень самооцінки забезпечує можливість кохання до іншої людини.

Тип кохання формується залежно від особистісних особливос-

тей партнерів, їх потреб, життєвого досвіду. Вони можуть змінюватися з часом, зі зміною партнера.

3. Фройд переконував, що ядром кохання є статеве кохання, мета якого – статеве з'єднання. Кохання, за його словами, є проявом *лібідо*, спрямованим або на інших (кохання) або на себе (нарцисизм). Спочатку (в дитинстві) кохання є нарцисистичним, потім воно переходить на інші об'єкти. Людина, яка повертається до нарцисизму в зрілі роки, не здатна кохати. В особливо виражених випадках це перетворюється на хворобу.

- *Лібідо* – (від лат. *libido* – пристрасть) – несвідома сексуальна енергія, в більш загальному плані потяг до життя, поняття близьке до платонівського Еросу.

Емоційний зв'язок між дитиною та її рідними, почуття любові, які при цьому виникають, є основою, на якій формується розуміння того, як уміти віддавати і брати. Ця елементарна і мало-значна, на перший погляд, якість допомагає людині встановлювати любовні стосунки в дорослому житті. Разом із загальним розвитком особистості відбувається і розвиток почуття кохання. З віком під впливом життєвого досвіду встановлюється стійкий погляд на кохання. Людина вчиться не лише приймати це почуття, спрямоване на неї, а й дарувати його іншому. Кохання приносить їй не тільки високі почуття, а й болючі, нестерпні муки, якщо зв'язок, що розвивається між людьми, не відповідає сподіванням. Людина постійно вчиться кохати, тому кохання є універсальним, безмежним та нескінченним феноменом. І чоловіки, і жінки від народження і до смерті потребують кохання. Із віком можуть лише змінюватися форми переживання та зовнішнього вияву цього почуття. Сталою залишається його основа. Вона може бути в кожній людині стимулом для виникнення стану готовності до кохання. Ступінь готовності до кохання не має конкретного виміру, прояв його завжди індивідуальний. Іноді він буває несподіваним.

- *Кохання – це найбільш перевірений спосіб подолати почуття сорому.*
Зігмунд Фройд

Кохання стимулює статевий потяг, інстинкт продовження роду. Усе, що з ним пов'язане, набуває особливої сили і чарівності. Майже завжди кохання стає прологом до статевої близькості. У кожному сексуальному зв'язку є елементи прояву кохання. При цьому секс є мовою інтимних стосунків. Сексуальні ігри не при-

нижують кохання, а роблять його багатозначним.

І кохання, і статевий потяг мають характер пристрасті, всепоглинання. Нормальні елементи сексуальної поведінки – закохані погляди, лагідні торкання та поцілунки, особливо еrogenних зон тіла. Однак статевий потяг порівняно з коханням має вужчий фокус і може задовольнятися значно легше. Кохання – складніше, різноманітніше і постійніше почуття. У статевому потязі елементи

турботи і поваги проявляються мінімально, сильніші вони при тривалих сексуальних зв'язках, відіграючи, однак, вторинну роль. Бажання пізнати іншого стосується при цьому лише фізичних аспектів взаємодії. У коханні, яке не виключає бажання пристрасної тілесної єдності, головним компонентом є повага до коханої людини, визнання цінності її як особистості. Ідеальним проявом кохання є поєднання поваги до партнера із статевим потягом до нього. Виникає воно не лише завдяки статевому потягу, а й за участю вищих емоцій, пов'язаних із ставленням до іншої людини як до особистості, оцінюванням її фізичних і психологічних якостей. Тому почуття кохання може переживати і людина, байдужа до статевих стосунків.

Закохана людина сприймає об'єкт своїх почуттів як ідеальний естетичний образ, знаходячи в ньому красу, індивідуальність, підкорювальну силу та багатий духовний світ. Унаслідок цього часто поза увагою опиняється справжня сутність людини, а ідеалізовані її тілесні, духовні якості вважають єдиним об'єктом бажання, естетичного споглядання, джерелом естетичної насолоди.

Ще мало знань про те, які ж саме якості грають вирішальну роль не у короткочасних, а у тривалих стосунках. Є підстави для

тверджень, що головними детермінантами тут виступають не лише окремі особистісні особливості об'єкту, а його інтегральні характеристики, такі, як рівень психічного здоров'я, самосприйняття, компетентність тощо. Така залежність, до речі, примушує припустити наявність однієї закономірності, яка, на жаль, важко піддається експериментальній перевірці. Суб'єкт з добре розвиненими емоційними якостями отримує підтвердження своєї самооцінки, і загальний рівень його самооцінки підвищується. Це робить суб'єкта в очах інших людей більш привабливим як партнера у любовних взаєминах. Проте сам він до встановлення нових зв'язків ще не готовий.

Існуючі в психології моделі любові глибоко відрізняються ще за одним, оціночним параметром. Частина авторів зауважує, що любов – це свідчення слабості і недосконалої людини, інші наголошують про конструктивний характер цього почуття. Прибічники песимістичної моделі вважають, що існують принаймні три причини, які примушують одну людину покохати іншу:

- потреба у визнанні;
- задоволення сексуальних потреб;
- конформістська реакція (так прийнято).

Закохана людина ставиться до об'єкта своєї любові вкрай амбівалентно. Вона водночас відчуває до нього і позитивні почуття, наприклад, подяку як до джерела життєво важливих благ (перш за все психологічних), і негативних – ненавидить його, як того, хто має над ним владу і може в будь-який момент припинити підтримку. Закоханість, що базується на постійному страху втратити щось робить людину невольною, залежною та заважає особистісному розвитку. Можливо, дійсно вільна людина та, яка не відчуває кохання?

- *Я сумніваюся, що ми були б здатні пристрасно кохати, взагалі відчувати екстаз, якби знали, що ніколи не помremo.*
Абрахам Маслоу

Позитивний емоційний стан закоханого деякі психологи пов'язують із вдячністю людини за задоволення своїх потреб. Прикладом є *теорія потреб* американського психолога Абрахама Маслоу (1908-1970). Любов психічно здорової людини, за Маслоу, характеризується перш за все зняттям тривожності, відчуттям повної безпеки, психологічного комфорту. Вона ніяк не пов'язана з давньою ворожістю між статями (таке твердження

Маслоу вважає взагалі хибним).

- *Теорія потреб* – припущення, що людська поведінка визначається широким спектром потреб. За А. Маслоу людина – це істота, що постійно чогось хоче. Вчений розбив ці потреби на категорії і розташував їх у визначеній ієрархії. В основі цієї ієрархії лежали фізіологічні потреби (їжа, житло, секс), а на вершині – більш високі індивідуальні запити (інтимність, любов, визнання, самовираження).

Кохання, описуване А. Маслоу, різко відрізняється від тих феноменів, які спостерігають, використовуючи ті ж самі поняття, інші дослідники. Так, за його даними, задоволеність психологічною та сексуальною стороною стосунків у членів пари з роками не зменшується, як звичайно, а збільшується. Взагалі, збільшення терміну знайомства партнерів виявляється пов'язаним з ростом задоволення. Партнери відчують взаємний постійний та зростаючий інтерес, зацікавленість у справах тощо. Вони добре знають одне одного, в їхніх стосунках немає елементів викривлення сприйняття. Їм щастить поєднувати тверезу оцінку іншого, розуміння його недоліків з повним прийняттям його таким, як він є, що і є основним фактором, який забезпечує психологічний комфорт. Вони часто закохувалися і виявилися закоханими на момент обстеження. Вони не соромляться своїх почуттів, проте дуже рідко використовують для визначення характеристики стосунків слово любов (можливо, це пов'язано з високими критеріями у міжособистісних стосунках). Сексуальні зв'язки дають досліджуванам А. Маслоу значну насолоду, проте вони завжди пов'язані з емоційним контактом. За відсутності психологічної близькості вони у сексуальний зв'язок не вступають. Цікаво, що хоча секс у досліджуваних пар, за А. Маслоу, відіграє значну роль, вони доволі легко переживають фрустрацію сексуальної потреби. Стосунки цих людей дійсно рівноцінні, немає розподілу на жіночі чи чоловічі обов'язки.

Описувана А. Маслоу ситуація може бути ілюстрацією однієї важливої особливості кохання, яка, в ідеалі, повинна бути присутньою у любовних стосунках. Фактично, довготривале кохання є завжди коханням, не дивлячись на недоліки партнера, ніби всупереч ним. Тривалі і близькі стосунки не дають людині можливості не бачити негативних якостей партнера – відповідно до звичайно буденної логіки, яка виводить любов та симпатію з наявності у об'єкта екстраординарних якостей, це робить любов неможливою. Уміння ж приймати оточуючих, характерне для психічно здорових людей, дозволяє їм зберегти почуття любові, не дивлячись на усвідомлення об'єктивних недоліків іншого.

- *Закоханість – це одночасно і психологічний і фізіологічний процес.*
Лейл Лаундес

Попри різні моделі, сучасні психологи найбільш очевидними визнають два наступні різновиди кохання однієї особи до іншої: романтичне кохання та любов-дружба.

Романтичне кохання – це сильне почуття, що супроводжується вихором емоцій – від жаги до ревностей та страждання. При цьому індивід майже повністю занурюється в іншу людину. Саме таке кохання оспіване у прозі та віршах, музиці та живописі на всіх етапах історії людства.

Американська дослідниця Дороті Теннов (Dorothy Tennov) запропонувала називати найсильнішу форму романтичного кохання *лімерентністю* (англ. limerence – закоханість). На її думку, романтичне кохання розвивається згідно певного циклу. Часто, хоча і не завжди, воно розпочинається з готовності кохати. Стадія “зародження закоханості” зазвичай плавно переходить у стадію “закоханості”, для якої характерні оптимізм, бурхлива радість і відчуття, що так буде завжди. Ця стадія як правило буває швидкоплинною, змінюючись перехідним періодом, коли закохані вперше починають помічати недосконалість і промахи один одного, відчувають нудьгу або роздратування. На цій стадії можливі конфлікти, які іноді дістають вирішення, а партнерські відносини зберігаються; іноді ж вони тимчасово притлумлюються (напружене перемир’я); інколи на цьому кохання завершується.

- *У перший раз закохуються без пам’яті, вдруге без ілюзій.*
Ержан Орімбетов

Д. Теннов у своїй книзі “Любов і закоханість” описала пристрасну романтичну любов як сліпий біологічний механізм, що забезпечив наших предків здатністю не тільки розмножуватися, але і якийсь час виховувати загальних дітей. Дослідниця не вважає закоханість справжньою любов’ю, а описує її скоріше як хворобливий стан, що має такі симптоми:

- Постійні нав’язливі думки про об’єкт закоханості.
- Гостра, хвороблива потреба у відповідних почуттях об’єкта.
- Відчуття ейфорії у разі взаємності.
- Зосередженість на об’єкті закоханості до такого ступеня, що

людина може ігнорувати важливі обов'язки і не вирішувати нагальні проблеми.

· Спотворене сприйняття об'єкта любові, часто межує з маренням. При цьому позитивні якості об'єкта перебільшуються, а негативні або ігноруються, або вважаються привабливими.

· Сильний сексуальний потяг до об'єкту закоханості.

Теннов підкреслювала, що хоча закоханість і просте бажання зайнятися сексом – не одне і те ж, закоханості без сексуального потягу не існує, так як воно лежить в її основі. На її думку, зцілитися від “хвороби любові” практично неможливо. Є тільки два можливі види ліків від закоханості. Перше – припинити будь-які контакти з об'єктом. Даний спосіб є дуже болючим і майже неминуче призведе до депресії, однак у нормальної людини закоханість при цьому згасне. Інший спосіб – почати відносини. Особливість “хворобливої” закоханості в тому, що вона зникає, зазвичай через 1-4 роки. Не випадково говорять, що через чотири роки люди найчастіше розлучаються.

Однак Теннов не вважає прогнози для пар обов'язково песимістичними. Крім закоханості вона також виділяла вірну любов, яка властива щасливим моногамним парам, які довго залишаються разом. Така любов набагато “спокійніше”: їй не властива одержимість іншою людиною, і вона не схожа на божевілья. Романтичне кохання може відновлюватись, зникати або переходити у любов-дружбу.

Любов-дружба заснована на спільних інтересах, прив'язаності, довірі, турботі один про одного і духовній єдності. Найбільш характерна для подружніх та інших тривалих і надійних зв'язків. Будучи більш реалістичною, менш вимогливою, ніж романтичне кохання, вона надає можливість продовжувати спільне життя – працювати, виховувати дітей, мати різні захоплен-

ня, відпочивати із друзями.

Хоча кохання, ймовірно, має біологічну основу, – це перш за все психосоціальне явище. У західній культурі кохання тісно пов'язане із сексом і шлюбом, однак як перший, так і другий можуть існувати без кохання. Секс без кохання може бути таким же повноцінним, як секс за його наявності, так само, як кохання без сексу цілком влаштовує окремих людей. Рішення, пов'язані з сексом, краще всього приймати, ґрунтуючись на власних цінностях й установках. Так, кохання не додається до шлюбу автоматично; так само шлюб не може автоматично виникнути через кохання. Щоб утримати кохання, необхідне активне співробітництво двох людей: для того, щоб “отримати” кохання, дуже корисно почати з того, щоб самому “давати” його.

- *Найбільше жіночих гормонів виявилося в ребрі Адама.
Георгій Александров*

Велика кількість наукових робіт зазіхали на романтичну любов з тривіальної фізіологічної точки зору – учених цікавило, які біохімічні процеси сприяють романтичним почуттям. Наприклад, в одному експерименті дівчина-інтерв'юер підходила до молодих людей і залишала їм свій телефон після інтерв'ю. Виявилося, що чоловіки частіше передзвонювали їй, якщо до цього перейшли через гірську річку – збудження від фізичного навантаження сприяло романтичного інтересу.

Деякі гормони і інші речовини пов'язують власне з любов'ю. Так, фенілетиламін – речовина, яка в слідових кількостях (дуже мало) виробляється в мозку. Саме вона багато в чому відповідає за “божевільну” любов. За механізмом дії ця речовина дуже схожа на кокаїн або на інший наркотик з класу стимуляторів, тому змушує відчувати збудження, ейфорію і сексуальне бажання під час закоханості. На жаль, дія фенілетиламіна тимчасова, людина звикає до нього і він вже не викликає тієї ж “хімічної реакції”. Є ще окситоцин – гормон, який виробляється в мозку і діє на статеві органи (і чоловіків, і жінок), а також сприяє виділенню молока у годуючих матерів. Окрім того, окситоцин відповідає за чутливість до дотиків. Саме він викликає в нас бажання пообійматися, а також допомагає протистояти стресам. Його рівень у крові підвищується при спілкуванні з близькими людьми, особливо якщо при цьому є тактильний контакт. Окситоцин здатний прив'язати нас до людини і зберегти відносини, коли фені-

летиламін перестав діяти. Цікаво, що чим краще людина ставиться до самої себе, тим ліпше у неї балансують ці дві речовини, вдалішим стає і вибір партнера.

Саме на засадах психофізіології побудував свою концепцію кохання американський психіатр Майкл Лейбовіц (Michael Lebowitz). Згідно з нею в мозковій структурі (гіпаталамусі) виробляються молекули фенілетиламіну, які викликають відчуття ейфорії, піднесеності та радості. Коли людина відчуває статевий потяг, цими молекулами насичуються нейрони лімбічної системи, що стимулює емоційну активність. У закоханих настає стан, подібний до стану після вживання наркотиків. Партнери відчувають піднесення життєвих сил, жвавість, безрозсудність, легкомудрство, оптимізм. Розірвання в цей час стосунків може викликати страждання, депресивний стан.

- *Солодкі жінки полюбляють гіркий шоколад.*
Ігор Сиволоб

Після невдалого бурхливого кохання, яке спричинило виникнення депресії, деякі жінки, за спостереженнями М. Лейбовіца, починали активно вживати рідкий шоколад. Оскільки шоколад має високу концентрацію фенілетиламіну, це дало підстави для висновку, що організм завдяки цьому компенсує втрачену функцію. Подальші дослідження показали, що здатність більшості жінок нормально функціонувати на робочому місці, у соціальному середовищі залежить від того, чи є вони закоханими, і від ступеня прояву закоханості. Рівень фенілетиламіну в таких випадках коливається в широких межах через хиткий механізм контролю, який може бути набутих чи вродженим. При лікуванні використовували фармакологічні препарати, які гальмували розпад фенілетиламіну й ефективно поліпшували емоційний стан жінок.

Хімічний процес, за якого молекули фенілетиламіну партнерів збігаються, спричиняє виникнення хімічної реакції сполучення. У житті внаслідок цієї реакції з'являється потяг. Так біологічна концепція кохання пояснює виникнення міжособистісних стосунків, порозуміння чи непорозуміння між партнерами. Однак реакція між хімічними сполуками не може повторюватися і довго перебувати на одному рівні. Тому статевий потяг між партнерами не буває вічним. Через чотири роки кількість фенілетиламіну зменшується, а інтенсивність хімічної реакції починає спадати. Тому секс і потяг між чоловіком та жінкою перестають відігра-

вати провідну роль у взаєминах.

- *Закоханість – п'янке занурення у світ чиеїсь особистості.
Герасим Авишарян*

Позитивним завершенням романтичного кохання є поступовий перехід його в кохання-дружбу, негативним – розірвання стосунків, розлучення або продовження спільного життя без взаємного задоволення. Теорія М. Лейбовіца здобула широке визнання, оскільки до неї можна апелювати, коли вичерпуються інші аргументи щодо походження кохання.

Отже, романтичне кохання (закоханість) є нестійким станом, тривалість якого не перевищує 3-4-х років, адже біологічні речовини, які відповідають за підтримання в організмі ейфорії закоханості, не можуть довго бути на стабільно підвищеному рівні, і їх показники з часом знижуються до норми. Коханці починають помічати недосконалість один одного, відшукувати недоліки, які раніше не помічали або ігнорували. На зміну нескінченним спільним інтересам приходять нудьга, нетерпіння, боротьба за лідерство.

Закоханість, яка нерідко переростає в кохання-дружбу, тримається на взаємній повазі і турботі. Почуття стають менш бурхливими, однак – передбачуванішими, стабільнішими, реалістичнішими, а такі стосунки надійніші. Партнери менше демонструють власницькі прояви, що зменшує зобов'язання, дає змогу обом жити своїм життям з мінімальним втручанням. Дружба може передбачати і сексуальний компонент, який надає партнерським стосункам приємного забарвлення. Ця форма кохання притаманна тривалому шлюбу.

- *Любов народжує нове життя, а еротика – уявлення про нього.
Микола Адацик*

Американський соціальний психолог Зік Рубін (Zick Rubin) припустив, що романтична любов складається з трьох елементів: прихильність, турбота й інтимність. Прихильність – це нужда отримувати турботу, схвалення і фізичний контакт від іншої людини. Турбота – це увага до потреб іншої людини і його щастя, таке ж, як до своїх. Інтимність – можливість ділитися думками, бажаннями і почуттями з іншою людиною. На основі цих трьох

складових дослідник навіть розробив шкали, по яких в буквальному сенсі можна оцінити “силу любові”.

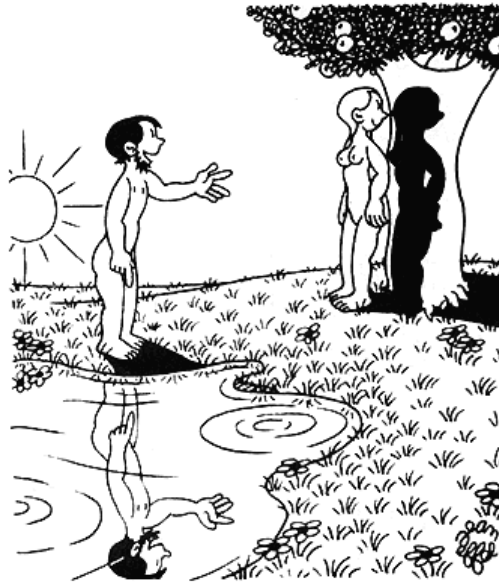
А от канадський дослідник Джон Алан Лі (John Alan Lee) у своїй книзі “Кольори любові” розглянув не силу романтичної любові, а її різновиди. Він порівнював любов з кольорним колом. На ньому є три основних кольори, і Лі вважає, що є три основні стилі любові. Назвав він їх, використовуючи давньогрецьку класифікацію:

· *ерос* – пристрасна любов-захоплення; тип кохання, який ґрунтується на фізичному потязі і має потужний сексуальний магнетизм;

· *людус* – любов як гра, забавка; партнери грають у кохання, секс при цьому є швидше грою, розвагою, а не інтимністю, вірністю;

· *сторге* – тепла і надійна любов-дружба; такий тип кохання виростає з дружби, пов'язаний із стабільним досвідом, позбавлений нерозсудливості, стійкий до кризових випробувань.

Продовжуючи аналогію з палітрою, Лі запропонував, що три основних кольори можна комбінувати і створити додаткові кольори. У результаті вийде шість різновидів любові. Наприклад, якщо на палітрі любові змішати ерос і людус, то вийде *манія* – нав'язлива любов-одержимість, ірраціональна, непевна, узалежена. Людина, яка маніакально кохає, або піднімається на пік екстазу, або скочується в безодню відчаю. Почуття злету і падіння породжує запаморочення свідомості, збуджує душу, а в певні моменти вселяє почуття завмирання. Точно також, якщо змішати людус і сторге, то вийде *прагма* – реалістична і практична любов. Коханець-прагматик, шукаючи собі партнера, чітко уявляє весь необхідний перелік його якостей. Більшість із них не забуває подбати про попередню домовленість щодо відносин.

Іноді прагматичне кохання може перерости в інтенсивніше почуття. Якщо ж змішати ерос і сторге, то вийде *agape* – співчутлива і безкорислива любов. Це – ідеальний тип кохання, що ґрунтується на традиційних релігійно-світоглядних уявленнях про його постійність, невимогливість, терплячість.

- *Довіра – сіль дружби і кохання.*
Гарун Агацарський

Згідно теорії американського психолога Елайн Хетфілд (Elaine Hatfield) і її колег, існує два базові типи любові – пристрасна і дружня. Дружню характеризує взаємна повага, прихильність і довіра. Така любов зазвичай виростає з почуття взаємного розуміння і поваги один до одного. Пристрасна любов визначається сильними емоціями, сексуальним потягом, занепокоєнням і прихильністю. Коли ці сильні емоції взаємні, люди відчують себе окриленими і задоволеними. Нерозділене кохання такого типу призводить до почуттів залежності й відчаю.

Хетфілд припускає, що палке кохання обмежене в часі, зазвичай воно живе від 6 до 30 місяців. Воно виникає тоді, коли культурні очікування провокують закоханість, коли особа зустрічає людину, схожу на власні ідеалізовані уявлення про любов та відчуває піднесений настрій в присутності цієї людини. В ідеалі пристрасна любов веде до дружньої любові, яка набагато довговічніша. Хоча більшість людей жадає відносин, що поєднують впевненість і стабільність дружньої любові з інтенсивними емоціями пристрасної любові, однак таке трапляється вкрай рідко.

Вибір коханих та супутників життя як правило оцінюється за такими характеристиками:

- *Територіальна близькість.* Чим ближче індивіди один до одного знаходяться (сусідство, спільне місце роботи, навчання, відпочинку), тим більш вірогідно, що вони познайомляться та у них виникне прив'язаність.

- *Фізична привабливість* залежить від індивідуальних смаків, однак вагому роль все ж відіграє естетичний компонент як задоволення від гарної зовнішності партнера; престижність (мати красивого партнера престижніше, ніж некрасивого); стереотипність (більшість людей вважає, красиві люди мають соціально бажані риси особистості, їхнє життя відбувається щасливіше та успішніше у порівнянні із життям непривабливих людей).

- *Схожість.* Люди частіше закохуються у тих, з ким вони ма-

ють багато спільного і в соціальному походженні, і в освіті, цінностях, інтересах та поглядах. Серед причин, чому нам подобаються і викликають закоханість схожі на нас люди, виділяють такі: у своєму житті ми частіше стикаємося зі схожими людьми, ніж з несхожими; існує певний суспільний тиск, через який нас спонукають до взаємодії зі схожими індивідами; затрати та результати взаємодії зі схожими людьми менші та тягнуть більшу винагороду, оскільки схожі індивіди підтримують наші уявлення щодо оточуючої дійсності.

- *Чим більше серцевих прив'язаностей, тим важче з ними зав'язати.*

Валентин Доміль

Теорія “кохання як прив'язаності” ґрунтується на гіпотезі, що усі любовні зв'язки повторюють прив'язаність між матір'ю та немовлям. Згідно такого підходу розрізняють:

- спокійне кохання впевнених у собі людей, яких не турбує можливість опинитися кинутими (більше 50%);
- неспокійне кохання недовірливих індивідів, які не бажають підпустити до себе надто близько інших людей (приблизно 25%);
- кохання, яке можна охарактеризувати як знервоване чи амбівалентне (майже 20%).

Замкненим, недовірливим людям неприємна занадто велика близькість з ким-небудь і їм важко повністю відкритися партнерові. На відміну від цього знервовані коханці не впевнені у міцності відносин. Їх весь час турбує думка, що партнери насправді їх не кохають або не хочуть залишатися з ними, кохання таких людей часто стає настирливим і нестерпним.

- *Якщо любовний трикутник звести в квадрат, він перетвориться на порочне коло.*

Віктор Губарев

За теорією “триангулярного кохання” американського дослідника Роберта Стернберга (Robert Sternberg), коханню притаманні три ключові компоненти:

- *інтимність*, яка складається із надання й отримання взаємної емоційної підтримки партнерів, а також інших видів поведінки, що складають теплоту у любовних відносинах – відвертого та чесного спілкування, здатності ділитися горем та радістю, ві-

дчуття спільного щастя від спілкування, уміння дорожити улюбленою людиною;

- *пристрасне захоплення* охоплює не тільки сексуальний компонент відносин (хоча і, як правило, передбачає його – як своєрідне сексуальне споживання), а також потребу у самоповазі, встановлення стосунків з іншими людьми відповідно до спільних диспозицій любовної пари;

- *рішення/зобов'язання*, котре передбачає, попервах, рішення про те, що певна людина любить іншу, а також зобов'язання у довгостроковій перспективі зберегти це кохання.

Залучення двох людей до любовного зв'язку оцінюється на підставі збігу їхніх тріад; сильне відхилення свідчить про дисбаланс і можливість виникнення проблем.

З огляду на модель тріади, кохання може включати одну, будь-які дві або всі три компоненти. Суто *“романтичне”* кохання передбачає як глибоку інтимну близькість, так і пристрасне захоплення об'єктом любові, проте не обов'язково із дотриманням зобов'язань; *“фатальне”* кохання – поєднання пристрасті та зобов'язання любити, але може бути і без повної інтимної близькості; *любов-дружба* – єдність інтимної близькості та зобов'язань, за відсутності (“перегорілої”) пристрасті. Найбільш гармонійним є, згідно цієї моделі, *довершене кохання* як поєднання усіх вимірів тріади.

Проте, інколи люди закохуються у досить несхожих, навіть протилежних собі індивідів. Згідно теорії доповнювальних потреб Роберта Уінча (Robert Winch), вибір партнера часто ґрунтується на принципі “протилежності притягуються”. У виборі партнера кожен індивідуум шукає того, від кого чекає максимум задоволення власних потреб. Партнери повинні мати схожі соціальні риси, однак психологічно доповнювати один одного. Задоволення та винагорода розцінюються як сили, що сприяють зближенню партнерів.

Далеко не кожен може знайти людину яка б повністю задовольнила його потреби. Проте, люди часто закохуються у тих, хто компенсує та/або доповнює їхні власні особистісні риси та потреби. Відповідно до цієї теорії, наприклад, привабливою для владного чоловіка може бути лагідна жінка, а спокійному і м'якому чоловікові подобаються енергійні і прямолінійні жінки. Проте, емпіричні дані вказують, що вибір за схожістю більш поширений, ніж вибір за доповненням.

- *Кохання – це гранична ступінь вираження волі до життя.*
Томас Клейтон Уолфі

Один з очільників руху “за гуманістичну психологію”, американський психолог Ролло Мей (Rollo May) у своїй праці “Любов і воля” зазначає, що на Заході традиційно говорять про чотири різновиди любові. Перший – це секс, або те, що ми називаємо жаданням, лібідо. Другим є ерос, любов як прагнення до відтворення або творчості. Вони є найвищими, на думку стародавніх греків, формами буття і стосунків між людьми. Третій різновид – це філія, або дружба, братня любов. Четвертим – агапе (або карітас, про яку говорили стародавні латиняни) – турбота про благо іншої людини, прототипом якої є Божя любов до людини. А будь-яке людське відчуття справжньої любові є сумішшю у різних пропорціях усіх чотирьох різновидів любові.

Особливістю поглядів Р. Мея щодо бачення феномену любові є підхід, згідно з яким порівнюється два різновиду любові: секс та ерос. Автор розрізняє ці два модуси любові в духовному і креативному розумінні. Відповідно секс розглядається як інстинктивне прагнення отримати задоволення, зняти сексуальну напругу. Отже, секс сам по собі постає як інстинктивна і механічна форма вияву пристрасті, бажання до статевій близькості.

Ерос є повною протилежністю сексу – це відносини, в яких ми не шукаємо розрядки, а скоріше прагнемо розвивати, породжувати і творити світ у його формах. І силою того, що він підштовхує людину до самоздійснення, від еросу ми чекаємо посилення стимуляції креативної напруги, бажання творити, змінювати світ. Завдяки еросу ми не лише стаємо поетами і винахідниками, а й знаходимо високу моральність. Любов у вигляді еросу є генеруючою, креативною мотивацією: вона руйнує старі форми і створює нові, бореться зі всіма уявленнями і обмеженнями часу.

Підсумовуючи аналіз значення сексу та еросу, Р. Мей відзначає їх безпосередній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Він зазначає, що в ситуації, коли відбувається відокремлення сексу від еросу, ми позбавляємо їх сили, дегуманізуючи як секс, так і ерос. Більше того, ми протиставляємо секс еросу, використовуючи секс саме для того, щоб уникнути обтяжливо глибоких відносин, пов'язаних з еросом. У такому разі секс постає як найдієвіший “наркотик” для того, щоб забути про обтяжливі аспекти еросу, внаслідок чого відбувається використання фізіологічної чуттєво-

сті сексу як захист від творчої пристрасті еросу.

Принципово відмінні мотиваційні аспекти цих двох різновидів вияву любові вказують на їх психологічну природу і мету. Мета сексу виходить з його природи як фізіологічної потреби – розділити з іншою людиною насолоду і пристрасть, знайти нові виміри досвіду, нові переживання, які розширюють і поглиблюють буття двох людей.

- *Розкіш – се кохати одне одного, – але кохання нетривке, коли в леті до ясних зір обидві душі недосить сильні...*
Уляна Кравченко

Ерос за своєю природою – це бажання, духовно-онтологічне прагнення досягти повноти стосунків. Кінцева мета сексу – задоволення і розслаблення, тоді як ерос – це бажання, прагнення, вічний потяг до розширення обріїв. Звідси випливає проблема сучасного суспільства, яка, згідно з Р. Меєм, полягає в тому, що минуле століття зробило секс мало не найголовнішою нашою турботою, зваливши на нього духовну місію всіх інших форм любові, применшивши, у такий спосіб, значення любові, збіднивши її духовну місію і значущість у людському житті, підмінивши її величезний духовний зміст статевим інстинктом, імпульсом до чуттєвого задоволення.

Щодо цього видатний російський філософ ХХ ст. Микола Бердяєв зазначав, що сексуальний акт є розпусним тому, що недостатньо глибоко сполучає людей. Любов є протиотрутою проти розпусти тому, що її природа – космічно надіндивідуалістична, вона космічно поєднує природно роз'єднані людські ества. Другим засобом, що долає розпусту, є вище духовне життя. Мислитель зауважував, оскільки розпусту цілком не можна заборонити, її слід здолати онтологічно іншим буттям, а критеріями такого він називав любов і вище духовне життя.

Пояснення цьому дає сучасний український філософ Назіп Хамітов. Він відзначає, що любов на рівні сексуальних стосунків є лише втечею від самотності, вона рано чи пізно втратить характер любові. Більше того, вона й спочатку є скоріше не любов'ю, коханням, а закоханістю. Тобто істинна любов має інший, вічний, онтологічно значущий для людини характер. Любов-пристрасть хоча і містить у собі величезний емоційний імпульс, але має здатність швидко “вигоряти” та “засліплювати”. Любов як благо – чисте почуття має не такий вибуховий і нестримний

психологічний характер, проте їй властиві тривалий час переживання почуттів і не менш глибоке духовне відчуття. Така любов характеризується “плато” чи “піковими” переживаннями, які є свідченням виходу любові на новий, вищий і чистіший духовно-емоційний рівень. Таке відчуття, зазвичай, властиве вже не молодим людям: вони дивляться на життя більш виважено й мудро, відчують діалектичну відмінність між скороминучими миттєвими спалахами почуттів і розміреним, постійним перебуванням духовності, налаштованим на благо.

У концепціях гуманістичної психології акцентується увага на істинності й справжності почуттів, любов вбачається тим засобом, який дає можливість по-іншому поглянути на себе і світ, відкинути все неважливе, що збиває людину із шляху самоосагнення, дає змогу відкрити справжню буттєву природу, яка стоїть на перешкоді гармонії людини і світу. Тоді як любов-пристрасть є вельми егоїстично насиченою і вимогливою, вона вже звільнилася від інстинктивної безособової сексуальності, але перебуває в полоні сексуальності-пристрасті, яка спрямовує до з'єднання не з особистістю, а з її фізичним вираженням.

- *Нужда – це шосте наше відчуття, яке часто заглушає усі інші.
Сафір Моріц-Готліб*

У дослідженнях відомого українського психолога, академіка Сергія Максименка обґрунтовано оригінальну генетико-психологічну теорію народження, становлення та існування особистості, початками і умовами якої визнаються *нужда і любов*. Учений спирається при цьому на дані сучасної генетики і культурології.

- *Нужда – особлива й унікальна біосоціальна сила, вихідна всезагальна одиниця, носій особистісної природи психіки людини.*

Першим етапом онтогенезу особистості вважається особлива ситуація взаємодії двох люблячих осіб протилежної статі, яка спрямована, у кінцевому рахунку, на створення власного продовження кожного з учасників – появу нової людської істоти. Ці взаємовідносини є абсолютно унікальними і не відтворюваними в принципі.

- *Онтогенез* (від грец. “онтос” – буття та “генезіс” – походження) – індивідуальний розвиток організму з моменту його зародження до природної смерті.

Любовні стосунки являють собою найбільш яскравий і повний вияв нужди як всезагальної генетичної “одиниці” існування людської істоти. Це унікальний випадок її опредметнення, що співпадає в часі у двох осіб. В любовних стосунках найбільш відверто, глибоко і яскраво відображаються всі сутнісні ознаки особистості, її життєві сенси і цінності; відбувається мобілізація й активація всіх сфер, в тому числі і власне організмичної. Саме тут складаються оптимальні умови самовияву, і, водночас, вияву всіх тих глибин і пластів людської культури, накопиченої поколіннями, носіями якої є кожна з цих люблячих одна одну істот. Вияву – і втілення. Тут зароджується прагнення, задум і формується образ майбутнього існування результату та органічного продовження любові – унікального створіння, яким є майбутня особистість. Взаємостосунки двох люблячих осіб є важливою компонентою опредметнення нужди і, водночас, засобом її продовження в новій істоті.

- *Кожен сперматозоїд мріє вибитися в люди,
але не кожному вдається.
Аркадій Давидович*

Другим етапом онтогенезу є запліднення, яке розглядається автором теорії не як виключно біологічний, натуральний процес, адже він укорінений у попередньому, соціальному взаємовідношенні і через нього, – взагалі у всіх поколіннях, в історії як такій. Адже він, власне, і являє собою взаємодію (тобто – соціальне) на рівні клітин. Взаємодіють дві “одиниці” життя, чоловіча і жіноча. Взаємодія викликана і спрямована нуждою кожної з люблячих особистостей, адже ні “одиниця” чоловіча, ні “одиниця” жіноча сама по собі не дадуть продовження, вони повинні стати одним.

Важливо для цього викладення те, що до того, як яйцеклітина

і сперматозоїд утворюють зиготу (стануть одним), – одним стають на певний час дві особистості – і фізично, і психологічно.

Як взаємодію, явище запліднення слід вважати, як не дивно, соціальним явищем. Воно є по-своєму складним і конфліктним: уявити собі лишень – із 300 000 сперматозоїдів лише один проникає в яйцеклітину. Отже – йде відбір, а це – теж аспект взаємодії. Таким чином, два перших етапи проходять “під знаком” взаємодії, спрямованої на народження твору.

- *Гарна яйцеклітина з будь-якого сперматозоїда
зробить людину.
Ігор Карпов*

Третій етап онтогенезу відбувається як пренатальний розвиток, тобто ембріогенез, який складається з двох фаз – розвитку ембріону і плоду. Цей етап характерний тим, що нужда вперше тут (після запліднення) з’являється у своїй новій, індивідуальній формі. Її прояв знаменує початок саморозвитку нової уокремленої живої істоти. В цей період різко зростає різноманітність форм взаємодії людської істоти, що розвивається. Нужда спонукає саморозвиток, який реалізується, з одного боку, у хронологічно виваженій і

структурно визначеній послідовності закладення і початку розвитку органів і їх систем, які, функціонуючи, породжують власне психічну реальність. Знову ми маємо справу з інформаційним відгалуженням нужди, тепер вже як самостійної індивідуальної сили: синхронізованість зумовлена історичним корінням і досвідом. Фактично, нова форма прояву нужди призводить до диференційованості вихідної одиниці нового життя (зиготи), починається процес складної взаємодії між окремими компонентами

структурованої цілісності, що зароджується і розвивається.

С. Д. Максименко підкреслює, що дана цілісність знаходиться, в той же час, у складній взаємодії з материнським організмом. І тут вже задіяні всі канали взаємостосунків – хімічні, фізичні, біологічні, психічні. Зародження і розвиток виявляються синхронізованими у часі із взаємодією з іншою істотою – мамою. Це перший рівень, власне, соціального контакту, адже “контактер” – соціальна істота, зріла особистість. Дитина дуже рано набуває буквально органічний і цілком безпечний досвід соціальних стосунків – усередині матері – з нею. Мабуть, це не усвідомлюється і не осмислюється плодом, але досвід в якихось формах, безумовно, набувається і залишається: і спільне використання необхідних речовин, і нейровзаємодія і ще багато іншого. Мати, водночас, виступає і як посередник перших актів взаємодії людини, що визріває в ній, з зовнішнім середовищем. Емпіричні дані говорять, що біля шостого місяця пренатального розвитку дитина чує звуки і емоційно реагує на них. І чує вона перш за все мамин голос, а інтонації і гнучкість його виявляються співвідносними (біохімічно) із психічним станом матері. Так і з’являється готовність до подальшої взаємодії.

Таким чином, як підсумовує вчений “ми не можемо говорити про виникнення особистості як про окремий акт: вона має глибокі витоки в філогенії і спадковості, які передаються через любовну взаємодію батьківської пари. Крім того, особистість “проходить” ряд специфічних взаємодій і метаморфоз під час пренатального розвитку. Тому вона “починається” задовго до фізичного народження, і тому вже новонароджена дитина обов’язково має певну історію свого існування і розвитку. І, головне, це є людська дитина (особистість) відпочатково: світ культури є об’єктом її взаємодії вже в пренатальному періоді, а, водночас, сама вона є об’єктом впливу цього світу вже на перших двох етапах онтогенезу. Вона, власне, й започатковується як твір людських нужд, людей”.

- *Кращий спосіб зробити дітей гарними – зробити їх щасливими.
Оскар Вайльд*

Четвертий етап онтогенезу дещо метафорично називається С. Д. Максименком “соціальним заплідненням”.

Коли дитина народжується на світ “фізично народжується не просто жива істота класу ссавців – народжується людина, особистість. Вона готова до зустрічі зі світом, і нам здається, що ця зустріч є бажаною... Дитині боляче виходити в світ, і вона дуже кричить на початку... Але чи так вже боляче? І чи не кричить вона, заявляючи своє право на цей світ і залишаючи в ньому цим криком перший відбиток нового Я?”.

Здійснений в момент народження фізичний відрив дитини

від матері, коли вона стає автономною істотою, не перериває всі форми взаємодії, які існували до народження. Вони залишаються в досвіді, набувають нових форм.

Але потреба виходить на новий оберт спіралі – починається привласнення світу (привласнення як переведення у своє власне).

“Нова форма взаємодії являє собою безпосередні і відкриті стосунки з іншими людьми, перш за все з батьками. Це й виявляється вирішальним. Потреба починає розгалужуватися на потреби, “зустрічаючись” з відповідними об’єктами, і ці потреби одразу є людськими... Дитина активно охоплює світ, “захоплюючи” і накопичуючи враження, які складають досвід і є підґрунтям для внутрішнього світу. Але цей світ не виникає без мови. Істота стає культурною через те, що вона “запліднюється” цим світом опосередковано, через символ. Головна здібність людини – символізувати світ, – засвоюється нею через контакт і спілкування з іншою людиною. Так створюється внутрішній світ і виникає Я: соціально відтворена функція взаємодії дорослих, що були пращурами дитини. Поява Я означає, що дитина зрозуміла сутність інших людей як Я, вона увійшла в контекст цього життя. Плин життя дитини набуває рефлексивно і суб’єктивно забарвленого стану”.

Цей четвертий етап онтогенезу триває до підліткового віку і характеризується як “плинний період накопичення соціальності” дитиною.

- *Підліток – істота, чудово обізнана в усьому, чому його не навчили в школі.
Марсілін Кокс*

П’ятий етап онтогенезу починається з підліткового віку, коли відбувається статеве дозрівання, або, як зазначає С. Д. Максименко, “вихід” особистості на сутнісний етап розвитку – через “готовність до власного продовження: через любовні стосунки з іншою людиною потреба тепер може опредметнитися в твір – інший організм і – продовжитися. Ця кардинальна готовність, виявляється, існує в єдиному ансамблі з бурхливим психосоціальним розвитком: поява розвиненої самосвідомості, засвоєння соціальних ролей, готовність до життєвого самовизначення, наявність перспективних життєвих планів – далеко не повний перелік сутнісних психологічних новоутворень вікового періоду розвитку, що співпадає соціально в західній культурі з навчанням дитини в середніх і старших класах (підлітковий і ранній юнацький вік, – в понятійному тезаурусі вітчизняної науки). Знову ми зустрічаємось з унікальною єдністю нужди: не слід сперечатися, що важливіше в підлітковому віці – сексуальне дозрівання чи виникнення сутнісних психологічних новоутворень. Вони – збалансовані і скоординовані у часі і просторі, тому що йдеться про дуже відповідальну річ: готовність до продовження себе як істоти співпадає з готовністю до повноцінного і ефективного соціального існування – життєвого шляху. Лише цією єдністю може бути забезпечена “спіральність” руху нужди, коли кожний наступний крок означає – розвиток, інший, більш високий щабель. Ми підійшли до того, з чо-

го, власне, розпочинали – до відтворення собі подібних. Особистість у дійсному сенсі стає суб'єктом власного життя”.

С. Д. Максименко надає цьому етапові онтогенезу важливого значення, оскільки з точки зору генетико-психологічної теорії подальший розвиток особистості відбувається вже не за схемою власне онтогенезу, а в контексті самовизначення людиною подальшого руху, “діалогу” особистості з потребою в ході власного життєвого шляху. Вченим розглядаються характерні особливості існування нужди у підлітковому і ранньому юнацькому віці як перехідного від дитинства до дорослості.

Вихідною для дослідника є ідея розуміння розвитку особистості як саморуху (саморозвитку) складної біосоціальної системи, активність якої спонукає всезагальна нужда – недиференційована, ненасичувана, непередметна і така, що не може бути опредметнена, а отже і завершена, вся: цей єдиний і могутній інтенціональний рух субстанції, що виникає як результат любовних стосунків двох особистостей різної статі, визначає існування людини в світі, і сам є не завершуваним навіть з фізичною смертю індивіда. Суб'єкт, “запліднений” цим рухом – потребою, виявляється здатним на зустріч з об'єктами світу і вибір серед них тих, що найбільше відповідають його укоріненій нужді. Так з'являються потреби.

- Завідомо – людину роблять люди, особистість – сама себе.
Веселін Георгієв

У підлітковому віці зберігається встановлена С. Д. Максименком генетична закономірність, згідно з якою структура особис-

тості виникає і розвивається як система психологічних засобів взаємодії людини з соціальним світом, активність якої спонукає нужда. Тому найбільш доцільним способом досягнення складних і бурхливих особистісних процесів у даному віці буде одночасне вивчення особистості підлітка в її динамічному і структурному аспектах.

С. Д. Максименко звертає увагу на ту обставину, що, не зважаючи на наявність у підлітків таких психічних новоутворень попереднього віку (молодший шкільний вік), як довільність пізнавальних процесів, рефлексивність, основи теоретичного мислення, внутрішній план дій тощо, що роблять підлітка “ідеальним подальшим учнем”, виникає неочікувана ситуація, “коли абсолютна більшість дітей раптово втрачають будь-який інтерес до навчання, швидко перевтомлюються, особливо в тих видах діяльності, що пов’язані з активною творчою роботою, стають дратівливими і демонструють непевну і малопрогнозовану поведінку. Це – на поверхні. Що ж зумовлює такі парадоксальні, алогічні зміни? Якщо коротко – їх зумовлює те, що розвиток особистості зовсім не детермінується виключно соціальними умовами, а має свою логіку і свої закономірності”.

Вчений погоджується з характеристикою кризи підліткового віку, що пов’язується Л. С. Виготським зі зміною інтересів підлітка, його інтенцій, в цілому – усієї мотиваційно-потребової сфери.

Разом з тим, дослідник зазначає, що “виникає складний суперечливий вузол, в якому центральними й визначальними є три сили, породжені, в кінцевому рахунку, процесом становлення вихідного генетичного утворення інтенціональної природи – нужди. Ці три сили – біологічне дозрівання, соціальні умови існування і психологічні структури самої особистості – складно взаємодіють, приводячи до появи нових інтенцій, а отже – до подальшого саморозвитку людини”.

Ключовою проблемою всього підліткового віку С. Д. Максименко вважає дійсну єдність особистості, адже “вся особистість як цілісна система досягає напруженого, неврівноваженого стану, який є готовністю до переходу системи в іншу, вищу форму єдності, саме такої, що ґрунтується на самосвідомості. Цей момент напруження і готовності до переходу відповідає хронологічному початку підліткової кризи”.

Важливим аспектом розвитку цілісної особистості вчений вважає статеве дозрівання організму підлітка, яке відбувається в контексті дозрівання всього організму, дозрівання всієї людської істоти, тобто є біосоціальним процесом.

При цьому особистість підлітка, як цілісна система, “виходить на рівень здатності відтворювати життя за умови поєднання з іншою цілісною особистістю протилежної статі. Нужда жити, нужда в оточуючому світі втілюється в кардинальну за своїм статусом потребу – народження свого продовження через сексуальний контакт. І ця потреба, насправді, не укорінюється лише в біології, а визначається нуждою, в якій відпочатково соціальні і біологічні інстанції є одним. Статеве дозрівання існує в триєдності біологічного, психологічного і соціального, як і будь-яке (!) новоутворення особистості... Якщо говорити про розвиток людини, виникнення відповідних морфологічних анатомічних, фізіологічних і психологічних структур є своєрідною відповіддю людської природи на тенденцію нужди втілитися в Зустріч і продовжити життя через народження іншої істоти. Поява відповідних структур дозволяє нужді стати потребою, оскільки вона предметнюється в світі зовнішньому і внутрішньому. Це не треба спрощувати. Ми не маємо на увазі, повторимо це ще раз, те, про що говорив З. Фройд. Наше положення зовсім не означає, що сексуальне бажання виникає в індивіда хронологічно раніше, ніж дозрівають відповідні структури. Це бажання, цей інстинктивний потяг входить у склад нужди відпочатково, але до певного часу – в потенційному і прихованому вигляді. Відпочатково – означає не від народження дитини, а від народження людства. В онтогенезі цей потяг (уже як зрілий, сексуальний) втілюється в людський плід, продовжуючи в ньому існування всезагальної і вселюдської нужди. І саме тому він відпочатково – біосоціальний, а не лише біологічний, адже втілюють його дві соціально-біологічні істоти протилежної статі. Цей потенційний і недиференційований в складі цілісної нужди потяг перетворюється в сексуальну потребу (бажання) одночасно з визріванням вказаних структур”.

- *Особистість починається з любові!*
Сергій Максименко

Розуміння С. Д. Максименком сексуальної потреби принципово відрізняється від її тлумачення З. Фройдом як такої, що є переважно тваринною потребою. На думку вченого, “насправді, тваринною сексуальна потреба людини може бути лише у випадку патології”. Засвоєння дитиною зразків і засобів здійснення контактів між двома людьми, особливо взаємостосунків між батьками, “готують дитину до тієї епохи, коли виникне потреба і спроможність у власне статевому контакті. В цих взаємодіях розвиваються почуття: дружба, відданість, довіра, побоювання, страх, любов. І вони “наповнюють внутрішній світ дитини”.

Дослідник розглядає сексуальну потребу як суто біосоціальну, як таку, що виступає основою першої потреби любити, реальної готовності “через любов втілити себе, свою нужду в нове життя” І ця потреба свідомо переживається підлітком.

Саме тому стає більш зрозумілою, на переконання С. Д. Максименка, думка Л. С. Виготського про одночасність статевого і

соціального дозрівання в підлітковому віці, а також – метафорична “парадоксальність” підліткової закоханості, в якій химерно й неочікувано нібито поєднуються абсолютна платонічність з абсолютною ж натуралістичністю. Ухилення суспільства від цієї теми спричиняє загостренню цієї проблеми в підлітковому віці, виникненню в якості основного психічного новоутворення даного кризового стану явища негативізму.

Тому цілком правомірним є звернення вченого до розуміння любові як важливого психологічного феномену особистості, настільки важливого, що він висуває тезу: “Особистість починається з любові!” Він звертається за підтвердженням цієї тези до відповідних поглядів П. Флоренського (Любов як зв’язок особистості, що її об’єднує і створює), О. Ф. Лосєва (Любов, її переживання і її прагнення – як диво існування особистості), Р. Мея (Любов як могутня сила для здійснення впливу і трансформації особистості), М. Бердяєва (Любов як творчий акт, що є незміною в процесі зміни), Г. Олпорта (Любов як підґрунтя людського життя), Е. Фромма (Любов як пристрасне прагнення до єдності з іншою людиною, як найголовніша пристрасть, сила, що з’єднує в єдине ціле сім’ю, клан, суспільство, весь людський рід; любов як здатність давати, а не отримувати, дарувати своє життя і народжувати нове життя), А. Маслоу (Любов як одна з форм і напрямів самоактуалізації, як вершинне переживання особистості) та інших вчених.

Разом з тим, дослідник зауважує, що феномен любові тісно пов’язаний в контексті генетико-моделюючого підходу, з феноменом нужди. Адже “відпочатково, біосоціальна за своєю природою, нужда породжує любов, як реалізацію двох укорінених в ній потреб – у повному з’єднанні з коханою людиною і породженні свого продовження – нової істоти”.

С. Д. Максименко зазначає, що “генетико-моделюючий аналіз дозволяє з’єднати онтогенез і творчість: виявляється, що реальною силою, яка створює особистість і визначає її існування, є любов як опредметнена нужда...”

... Дослідження вершинних переживань може призвести до формування уявлення про наявність в межах буттєвої любові своєрідних “спалахів”, чуттєвих загострень, які змінюються більш спокійним плином життя людей поруч... Однак все це – лише уявлення. Біо- і психоенергетика любові залишаються невідомими, і ніщо не заважає нам говорити про її складний і взаємозбагачувальний характер, адже “давання” означає, водночас, і “отримання”. Якщо спробувати подивитися на цей процес з точки зору ... самої любові, виявиться, що дискретність протікання, насправді, не відповідає її природі. Це є онтологічний стан існування особистості, стан як особливе забарвлення життя і пов’язаних з ним переживань, і стан як постійний плін цього життя. Це, іншими словами (використовуючи термінологію А. Маслоу), є постійне і

плинне вершинне переживання як ознака існування. Інша річ, що всередині цього плину можливі емоційні спалахи і заспокоєння – адже “усередині цього плину” – продовжується звичайне життя звичайної людини. Психологія любові не є, власне психологією почуття, яке виникає, триває і зникає час від часу. Це – психологія опрідметненої нужди буття поруч з коханою людиною”.

Характеризуючи психологічні особливості любові, С. Д. Максименко розкриває її роль у поєднанні поколінь, у самому акті народження дитини, коли остання захищається любов’ю матері, а матір і дитина – любов’ю батька, адже дитина – їхній спільний твір.

Він переконаний, що “так чи інакше, наявність у людської істоти вже на момент народження досвіду існування в любові, розкриття в ній, має бути визнаним... Сутність цих явищ вимагає серйозних досліджень, які можливі в умовах нового синтезу природничих, соціальних і психологічних наук, який ґрунтувався б не на психоаналізі, а на позиціях генетико-моделюючих. Зокрема, з цих позицій можна, на наш погляд, і оцінити, і до кінця зрозуміти явище дитячої сексуальності, яке геніально помітив З. Фройд, але яке він інтерпретував дуже вузько і примітивно”.

Вчений слушно відмічає визначальну роль любові у перший рік життя дитини – любові між батьками, любові матері до дитини, що виявляється в інтонаціях, лагідних доторканнях, затишності, задоволенні дефіцитарних потреб, у радісних відкриттях, нових враженнях через улюблених людей – що є важливою фазою становлення любові і, водночас, набуття її досвіду. Ми бачимо, що особистість дійсно “починається з любові”.

Але любов, на погляд С. Д. Максименка, починає діяти і значно раніше, і на значно більш мікроскопічному, навіть “нанотехнологічному” рівні особистості, адже спадковий матеріал (сотні тисяч генів, що містяться у хромосомах, цитоплазматична спадковість та інші мікробіологічні процеси в зиготі, гени-регулятори, “мовчазні” гени тощо) “як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя. Він передається, зберігається у якомусь вигляді протягом всієї історії людства і додається історією життя даної людини. Звідси ж стає зрозумілою вічність любові і якщо дана конкретна істота з’явилась (зачалась) без любові, це не означає що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь”.

І, як підкреслює вчений, саме “любов батьків один до одного лише й може народити, оживити, актуалізувати любов самої дитини: лише вона означати-ме повне безоціночне прийняття дитини і формування в ній базальних особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін. Може бути так, що любов виникне вже після зачаття, або народження дитини. В такому випадку стосунки, що створюються, значною мірою компенсують її відсутність під час зачаття. З іншого боку, даний фактор визначає те, що відсутність любові психологічно однаково погана для майбутньої дитини як у випадках так званої “неочікуваної” вагітності, так і випадках, коли жінка йде на сексуальний контакт з єдиною метою – мати дитину”.

Усвідомлюючи всю проблематичність і дискусійність викладених ідей щодо динаміки любові, С. Д. Максименко зауважує, що “в цілому, наша думка

щодо впливу любові на становлення особистості в онтогенезі, хоча у значній мірі й гіпотетична, ґрунтується на серйозних положеннях. Може виникнути питання конкретного характеру: чим саме негативним може бути відсутність любові між людьми при “створенні” ними нового життя? Не вдаючись до подробиць (що було б безвідповідально за умови відсутності емпіричних наукових фактів), ми наважимося на припущення: страх любові і “втеча” від неї, неспроможність побудувати стосунки, відмова від зростання і самореалізації – чи не є це все наслідком народження людини не в любові?! І коло знову замикається.

Є ще один суттєвий аспект... Існування особистості як соціального феномена, що саморозвивається шляхом впровадження себе у культуру, актуалізації власних біосоціальних потенцій і творчого досягнення світу, має багато можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати в любові з боку інших і до інших. На всіх етапах онтогенезу особистості потенційно надаються такі можливості, і її власна справа – використати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто”.

Введення С. Д. Максименком у науковий апарат генетико-психологічного дослідження особистості категорії любові дійсно підносить вже в новому вимірі велич особистості, в якій конкретизується і випромінюється, згортається і розгортається, переживається і спалахує любов, як справжній феномен життєтворчості і вічного життя людства.

У жодній царині суспільних відносин не відбулося за останні десятиліття стільки радикальних змін, як у стосунках, заснованих на тому чи іншому виді любові. Уявлення про норму та патологію, прекрасне та потворне, сором та безсоромність зазнали суттєвої еволюції.

Сучасне суспільство, озброєне сучасними технологіями, які претендують на роль функціональних еквівалентів природних процесів, виявилось рабом їхньої “всемогутності”. Людина на підсвідомому рівні включається в глобальний технологічний процес, починаючи відчувати себе його органічною частиною. Тому загал формує поверхове ставлення до любові, народжуючи опосередкований, пересічний тип людини, яка зорієнтована на мінливі потреби, не здатна до напруженої душевної роботи і не прагне до істинної краси.

Проблема духовного розвитку сучасника, формування людського в особі бентежить мільйони людей усієї земної кулі. Звідси постає необхідність усвідомлення любові як фундаментальної якості людського буття, цим пояснюється, чому саме це поняття посідає одне з провідних місць у філософсько-психологічному дискурсі.

ДРУЖБА: ВЗАЄМНА ПРИЯЗНЬ ЧИ ОДНОДУМНІСТЬ?

- Для того щоб жити довго, прибережи для себе старого вина та старого друга.
Піфагор

Відслідковувати поняття дружби стає можливим вже у ранній грецькій філософії. Досить рано предметом роздумів стає дружба, що носить широкий характер і фактично охоплює позитивні добровільно встановлені стосунки. Під дружбою може розумітися:

- союз, народжений з політичних міркувань,
- відносини, що виникають з міркувань взаємної користі;
- взаємини у родинних, сусідських і т.п. стосунках.

Разом з тим, дружба усвідомлюється і цінується як стосунки, не обумовлені:

- спорідненістю,
- звичками спільного життя,
- інтересом.

В історії філософської думки, починаючи від античності, склалося три основні тлумачення феномена любові: “ерос”, “філія” та “агапе”, які, хоча є проявами різних вимірів людського буття, в подальших дослідженнях розумілися переважно як синоніми або досліджувалися окремо, чи навіть замінювалися одним поняттям. У загальному та спрощеному розумінні ці поняття, відповідно, виражають такі прояви любові: ерос поєднує статі, агапе поєднує тілесний світ із духовним, філія, або дружба, виражає взаємну симпатію між людьми. Друзі пов’язані спільною діяльністю, а дружба більшою мірою представлена в системі суспільних відносин. Античність представляє завершений цикл

розвитку дружби. Виникнувши на стадії общинно-родового ладу, дружба мала відношення до кровних родичів або до всіх осіб, що належали до одного роду або племені. З руйнуванням суспільно-родових зв'язків ідеал дружби набуває нових якостей: друзями стають соратники в бою, які належать до одного колективу та мають спільні цілі. Поступово дружба поширюється на міжособистісні стосунки і набуває вибіркового, раціонального характеру. У гомерівський період дружба набуває рис політичного товариства.

Піфагор (570-490 до н.е.) найбільш цінними різновидами дружби вважав дружбу з батьками, загалом зі старшими, а також з благодійниками, – тобто з тими, з ким в силу їх статусу рівність ніяк неможлива. Це означає, що дружба трактувалася як відносини не тільки добровільні, але і “надстатусні”. І така дружба з часів ранньої античності символізувала піднесені людські відносини і розглядалася як втілення справжньої доброчинності і мудрості.

Древньогрецький філософ Емпедокл (бл. 490-430 до н.е.) узагальнив ідею єднання Піфагора – він ставив дружбу в один ряд із любов'ю і прихильністю як причину зустрічного руху чотирьох елементів світобудови – землі, повітря, вогню та води, з'єднання і роз'єднання яких породжує всі перетворення у світі. Діяльна рушійна сила виступає у вигляді двох протилежних сил. Силу, яка спричиняє з'єднання, він називає Любов'ю (або Дружбою, Приязністю, Гармонією, Веселощами, Милістю навіть Афродитою – на ім'я богині кохання, що з'єднує чоловіка і жінку. Силу, яка спричиняє роз'єднання, він називає Ненавистю, Ворожнечею, Аресом (богом війни). Дружба за Емпедоклом – універсальна космічна сила.

- *Однодумність створює дружбу.
Демокріт*

Етико-соціальні переконання Демокріта (бл. 460-370 до н.е.) дозволяють виявити в його вченні про моральність деякі уявлення про дружбу. Виходячи з цього вчення, той не гідний жити, у кого немає хорошого друга. Демокріт особливо виділяє дійсну і розумну дружбу, як єдину гідну пошани. Розумність як розумова і моральна якість, висувається філософом на перше місце, адже дружба однієї розумної людини дорожча за дружбу всіх нерозумних, при цьому Демокріт стверджував, що дійсну дружбу ство-

рює лише “однодумність”.

Найважче в дружбі – це вміти відрізнити дійсних друзів від уявних, для чого потрібна мудрість. Разом з прославлянням корисності і необхідності дружби Демокріт говорив також і про її нестійкість, попереджаючи про можливу підступність і невірність друзів. Але, не дивлячись на хиткість і крайню нестабільність дружніх взаємин, Демокріт все ж таки вважав, що дружба – один з найяскравіших і найважливіших видів зв'язку між людьми.

Ідеал дружби у філософському вченні Сократа та Платона здебільшого індивідуалізований та експресивний. Ці філософи переосмислюють феномен дійсної дружби і зводять індивідуальні, глибоко суб'єктивні відчуття та міжособистісні відносини в ранг найвищих і найцінніших. За твердженням Сократа, дружба будується на особистісних стосунках, забарвлених всім спектром людських емоцій. Немає нічого більш істинного за людські відчуття, тому дружба у Сократа індивідуалізована. За Платоном дружні стосунки лежать в основі будь-якого спілкування між людьми. Так, любов і дружба вважаються не стільки різними відносинами, швидше за різними почуттями – духовне і плотське начало.

- *Дружба вдовольняється можливим, не вимагаючи належного.
Арістотель*

У трактаті Арістотеля “Нікомахова етика”, першому філософському трактаті у якому розглядалась проблематика дружби, їй присвячені книги VIII і IX.

... Про дружбу сперечаються немало. Одні вважають її якоюсь схожістю і схожих людей – друзями, і звідси приказки: “Подібне до подібного...” і “Ворон до ворона...” і тому подібні. Інші ж стверджують протилежне: “Усі гончарі – суперники один одному”. Для цього ж самого підшукують пояснення вище і природно-науковіше, так Еврипід говорить: “Прагне дощу висохла земля, а повне дощу небо величне, прагне впасти на землю”; і Геракліт: “Протилежне сходиться”, “З відмінностей найпрекрасніша гармонія” і “Все з розбрату народжується”; але цим думкам протистоять інші, серед них і Емпедоклова, а саме: “Подібне прагне до подібного”.

Таким чином, ми облишимо ті спірні питання, що належать до природознавства (адже це не властиво справжньому дослідженню), а все те, що стосується людини і зачіпає вдачі та пристрасті, це ми уважно дослідимо, наприклад: чи в усіх буває дружба, а чи нічим неможливо бути друзями, а також чи один існує вид дружби, чи більше. Ті, хто думають, що один вид, оскільки дружба дозволяє більше й менше, повірили в це без достатніх на те

доказів, бо більше й менше має і різне на вигляд також.

Концепція дружби настільки цілісно і розгорнуто викладена, а за обсягом настільки велика в порівнянні з іншими частинами трактату, що деякими дослідниками висловлювалося припущення про те, що розділи про дружбу являли собою окремих твір геніального вченого, а в "Нікомахову етику" були включені його учнями.

Арістотель розглядає дружбу як специфічно людський факт, пояснення і мету якого слід шукати без звернення до законів природи або до трансцендентного Блага, що виходить за рамки емпіричного існування. Інакше кажучи, мислитель піддає дружбу не тільки філософсько-етичному, але і психологічному аналізу.

Є три підстави для дружньої приязні, але про дружнє почуття до неживих предметів не говорять як про "дружбу", тому що тут неможливе ні дружнє почуття у відповідь, ні бажання іншому блага (напевно, смішно бажати блага винуваті, але якщо й так, то це побажання йому збереження, щоб мати його самому); тим часом кажуть: другові треба бажати властивих благ задля нього самого. Тих, що бажають властивих благ саме таким чином називають доброзичливими, якщо те ж саме бажання не виникає і в іншій стороні, тому що при взаємній доброзичливості виникає дружба. Можливо, потрібно уточнити: "при неприхованій доброзичливості"? Багато ж бо бувають доброзичливими до тих, кого не бачили, вважаючи їх добрими людьми або корисними; і те ж саме може почувати один із таких людей до даної людини. Тоді ці люди виявляються доброзичливими один до одного, але як назвати їх друзями, якщо для них таємниця, як ставляться до них самих? Отже щоб бути друзями, треба мати доброзичливість один до одного і бажати один одному благ властивих, причому так, щоб це не залишалося в таємниці, і по якійсь одній із названих вище підстав.

Ці підстави для виникнення дружби відмінні один від одного по виду, а значить, розрізняються і дружні почуття і вияви дружби.

Існують, таким чином, три види дружби – по числу предметів дружньої приязні; у кожному випадку є дружнє почуття у відповідь, не таємне; а люди, які відчувають один до одного дружбу, бажають один одному благ властивих остільки, оскільки відчувають дружбу. Тому ті, що відчувають один до одного дружбу за корисність, відчувають її не до самих по собі друзів, а остільки, оскільки отримують один від одного певне благо. Так і ті, що відчувають дружбу через задоволення; наприклад, вони захоплюються дотепними не як такими, а тому, що вони приносять їм задоволення.

Отже, хто відчуває дружбу за корисність, той любить за блага для них самих, і хто за задоволення – за задоволення для них самих, але не за те, чим є людина, до якої відчувають дружбу, а за те, що вона корисна або приносить задоволення. Таким чином, це вияви дружби тільки привхідним чином, бо не тим, що він саме такий, який є, викликає дружбу до себе той, до кого він її відчуває, але в одному випадку тим, що він приносить яке-небудь благо, а в іншому – через задоволення.

Звичайно, така дружба легко розривається, оскільки сторони не постійні в приязні один до одного. Дійсно, коли вони більше не знаходять один в одному ні задоволення, ні користі, вони перестають і відчувати дружбу. Тим

часом корисність не є постійною, але щоразу полягає в іншому. Таким чином, із знищенням підстави для дружби розривається і сама дружба як така, що існує з огляду на задоволення і користь.

Вважається, що така дружба буває в основному між літніми (люди такого віку домагаються, звичайно, не задоволень, а допомоги); а серед людей у розквіті літ і серед молоді – у тих, хто домагається вигоди. Такі друзі, до речі сказати, зовсім не обов'язково ведуть життя спільно, адже іноді вони навіть приносять один одному незадоволення; і, зрозуміло, вони не потребують відповідного спілкування, крім тих випадків, коли надають підтримку: ці ж бо друзі приносять задоволення настільки, скільки мають надій на отримання блага один від одного. До цієї дружби прираховують і гостинність.

А поміж молодих дружба, як прийнято вважати, існує задля задоволення, бо молоді живуть по пристрасті, і найбільше домагаються задоволень для себе і в дану мить. Із зміною віку і задоволення стають іншими. Ось чому молоді і стають швидко друзями, і швидко перестають ними бути: адже дружба змінюється разом з тим, що приносить задоволення, а в такого задоволення зміна настає швидко. Та й влюблені молоді, адже любовна дружба головним чином підвладна пристрасті і рухома задоволенням. Недаремно молоді легко починають відчувати дружбу і швидко перестають, змінюючись часто впродовж одного дня. Але вони бажають провести дні разом і жити спільно, бо так вони отримують те, що для них і відповідає дружбі.

Довершена ж дружба буває поміж людей чеснотливих і по доброчесності один одному подібних: адже вони однаково бажають один одному властивого блага остільки, оскільки чеснотливі, а чеснотливі вони самі по собі. А ті, що бажають друзям блага задля них самих, друзі найбільше. Дійсно, вони ставляться так один до одного завдяки їм самим а не внаслідок привіхдних обставин, тому й дружба їх залишається постійною, доки вони чеснотливі, доброчесність же – це щось постійне. І кожний з друзів чеснотливий як безвідносно, так і по відношенню до свого друга: адже чеснотливі є і безвідносно чеснотливими, і помічниками один для одного. Подібним же чином вони приносять задоволення, бо чеснотливі приносять його і безвідносно, і один одному: адже кожному в задоволення вчинки, внутрішньо йому властиві і їм подібні, а в чеснотливих і вчинки однакові або схожі. Цілком зрозуміло, що така дружба постійна, адже в ній поєднано все, що має бути у друзів. Дійсно, всяка дружба існує чи то задля блага, чи то задля задоволення, чи то в безвідносному значенні, чи то по відношенню до того, хто відчуває дружбу, тобто завдяки певній схожості.

А в довершеній дружбі є все, про що було сказано, завдяки самим по собі друзям: адже в ній подібне один одному і все інше – благо і задоволення в безвідносному значенні, – а це головним чином і є предметом дружньої приязні; так що "відчувати дружбу" і "дружба" властиві, передусім, таким людям, і дружба у них найкраща.

Здається, що така дружба трапляється рідко, тому що й людей таких мало. А крім того, потрібні ще час і близьке знайомство, бо, як гласить прислів'я, не можна узнати один одного, перш ніж з'їси разом той "знаменитий пуд солі"; і тому людям не визнати один одного і не бути друзями, перш ніж кожний з'явиться перед іншим як гідний дружби і довір'я. А ті, що у взаєминах своїх раптом починають поводитися дружньо, бажають бути друзями, але не є ними, хіба що вони взаємно гідні дружньої приязні і знають про це; і дійсно, бажання дружби виникає швидко, дружба ж – ні.

Отже, ця дружба довершена як з точки зору тривалості, так і з інших то-

чок зору, і в усьому кожний отримує від іншого щось тотожне або схоже, як те й має бути поміж друзів. Дружба задля задоволення має схожість з цією дружбою, адже і чеснотливі приносять один одному задоволення. Так само і з дружбою задля користі, бо чеснотливі також корисні один одному. І навіть поміж таких друзів задля користі або задоволення дружба приязнь особливо постійна, коли вони отримують один від одного однако, наприклад задоволення, і не просто задоволення, а ще й від того ж самого, як, наприклад, буває у дотепних, а не як у закоханого і коханого. Дійсно, ці останні отримують задоволення не від одного і того ж, але один, бачачи другого, а другий від залицянь закоханого. Коли ж підходить до кінця пора юності, іноді до кінця підходить і така дружба: адже перший не отримує задоволення від споглядання другого, а другий не отримує залицянь від першого. Багато, однак, постійних у дружбі, якщо завдяки близькому знайомству, як люди схожих вдач, вони полюбили вдачі один одного.

Ті, хто в любовних справах обмінюються не задоволенням, а користю, і гірші друзі, і менш постійні. А ті, хто друзями бувають задля користі, розривають дружбу одночасно, хоч і не виявляють дружби в дії, але за своїм складом такі, що здатні виявляти себе дружньо, бо відстані розривають не взагалі дружбу, а її діяльний вияв. Але якщо відсутність друга тривала, то вона, здається, примушує забути навіть дружбу; тому і говориться: "Багато ж бо дружб розірвала нестача розмови".

Мабуть, ні старі, ні скучні люди не годяться для дружби: мало ж бо від них задоволення, а ніхто не здатний провести дні з тим, хто приносить смутку замість задоволення; дійсно, природа, очевидно, особливо уникає того, що приносить смутку, а прагне до того, що приносить задоволення.

Ті, що хвалять один одного, але не живуть спільно, схожі більше на доброзичливих, ніж на друзів. Адже ніщо так не властиве друзям, як вести життя спільно (підтримки ж бо прагнуть і потерпаючі від нужди, а провести свої дні разом з кимсь прагнуть навіть блаженні, бо їм найменше личить бути самотніми). Але провести час один з одним неможливо, якщо не приносити один одному задоволення і не отримувати насолоди від однакових речей; саме це й властиве, здається, товариській дружбі.

Отже, як вже було сказано багато разів, дружба – це передусім дружба чеснотливих, тому що предметом дружньої приязні і вибору вважається безвідносне благо або задоволення, а для кожного – благо і задоволення для нього самого; для чеснотливого ж чеснотливий вважається таким через усі ці ознаки.

- *Дружба – найнеобхідніше для життя, так як ніхто не побажає собі життя без друзів, навіть якщо б він мав усі інші блага.*
Арістотель

Дружба, по Арістотелю, найбільша соціальна і особистісна цінність, "найнеобхідніше для життя". Античний філософ підходить до визначення дружби одночасно з декількох сторін.

По-перше, залежно від типу партнера він розрізняє відносини батьківські, братські, споріднені, подружні, сусідські, політичні, товариські, еротичні і засновані на гостинності. Така класифі-

кація об'єктивна, але разом з тим містить вказівку на специфіку пов'язаних з даними відносинами емоційних переживань.

... Що стосується дружби родичів, то й вона, очевидно, має багато різновидів, але будь-яка зумовлена батьківською, бо, з одного боку, батьки люблять дітей як частину самих себе, а, з іншого – діти люблять батьків, будучи часткою їх. Знання батьків, що діти від них, глибше, ніж знання народжених, що вони від батьків, і "той-від-кого" міцніше прив'язаний до ним народженого, ніж народжений до свого творця. Дійсно, те, що виходить з чогось, – рідне для того, звідки виходить (наприклад, зуб, волос чи що б то не було – для їх володаря), але для того, що виходить, "те-з-чого" воно виходить нічого не значить або, принаймні, значить менше, є різниця і з точки зору часу, а саме: батьки люблять народжене ними відразу ж, а діти батьків – через певний час, коли вони почнуть думати чи відчувати. Звідси ясно й те, чому матері сильніше відчують дружбу до дітей, ніж батьки.

Отже, якщо батьки до дітей відчують дружбу як до самих себе (адже відділені від них їхні породження – це наче інші вони самі), то діти відчують дружбу до батьків як їх природні породження, а брати люблять один одного тому, що вони за природою від одних і тих же батьків, оскільки подібність з точки зору походження створює подібність у їх взаєминах; звідси й вислів: "одна кров" і "один корінь" і такі інші. Брати, таким чином, суть одне і те ж, навіть будучи окремими істотами.

Для їхньої дружби багато означає і спільне виховання, і близькість за віком: адже "одноліток з однолітком" і близькі знайомі бувають товаришами. Саме тому дружба братів подібна до дружби товаришів. Двоюрідні брати та інші родичі тісно зв'язані один з одним також через це: вони ж бо походять від одних предків. При цьому одні з них більш, а інші менш рідні, в залежності від близькості чи дальності спорідненості з прародителем.

Дружба дітей до батьків і людей до богів існує як дружба до блага і переваги. Адже вони для них найбільші благодійники, бо вони – причини існування та вигодування, а потім уже й виховання. Така дружба містить в собі настільки більше і задоволення, і користі, ніж дружба з чужими, настільки в житті рідних більше спільного. У братерській дружбі присутнє саме те, що й у товариській, причому поміж добрими братами і взагалі в дружбі схожих цього більше настільки, наскільки брати ближчі ніж товариші і можливість любити один одного мають від народження, і настільки, наскільки більш схожі вдачами ті, що походять від одних батьків, і ті, що вигодовувалися та виховувалися разом; та й перевірка часом у них найтриваліша і найнадійніша. Аналогічними є й вияви дружби у інших родичів.

... У чоловіка та дружини дружба, здається, існує від природи, бо від природи людина схильна утворювати радше пари, ніж держави – настільки ж, наскільки сім'я первинніша і необхідніша держави, а народження дітей – загальніше для живих істот. Але якщо серед інших живих істот спільноти існують лише задля цього, то люди живуть разом не тільки задля народження дітей, але й задля іншого в житті. Дійсно, роботи з самого початку розподілені, і в чоловіка одні діла, а в дружини – інші; таким чином чоловік і дружина підтримують один одного, вносячи свій вклад у спільну справу. Цим, очевидно, і пояснюється те, що в такій дружбі присутня як користь, так і задоволення. Вона буде і дружбою по доброчесності, якщо і чоловік, і дружина – добрі люди, адже тоді у кожного з них своя доброчесність і обоє будуть такому радіти. А діти, як вважатиметься, тісно зв'язують сім'ю, тому-то

бездітні швидше розлучаються: діти – це спільне для обох благо, а спільне благо об'єднує.

Питання, як належить жити чоловікові з дружиною і взагалі другові з другом, очевидно, нічим не відрізняється від питання, як їм жити справедливо: неаднакове ж бо справедливе у відносинах друга з другом, з чужим, із товаришем, або шкільним приятелем.

По-друге, філософ розмежовує рівні відносини і стосунки, засновані на соціальній або етичній перевазі одного партнера над іншим.

...Суперечності бувають і в дружбах, заснованих на перевазі: обидві ж бо сторони вимагають більшого, а коли це відбувається, дружба розривається. Дійсно, кращий упевнений, що йому належить мати більше, бо чеснотливому приділяється більше; так само й той, хто надає більше допомоги, адже кажуть, що некорисному не слід мати рівну частку, і що виходить повинність, а не дружба, якщо від дружби будуть отримувати не по вартості трудів. Вони думають, що, як при майнових взаєминах більше отримує той, хто зробив більший внесок, так має бути і в дружбі. А нужденний і нижчий за становищем вважає навпаки: нібито чеснотливому другові властиво надавати підтримку нужденним друзям, бо кажуть: у чому користь бути другом добродішній чи впливовій людині, коли не будеш від цього нічого мати?

По-третє, він диференціює характер почуттів, що переживаються людиною, розрізняючи спокійну дружелюбність, і приязнь взагалі, індивідуалізовані дружні відчуття і пристрасну любов, потяг.

... Доброзичливість схожа на дружнє ставлення, але це все ж таки не дружба: доброзичливість може бути й зверненою на незнайомих, і бути прихованою, а в дружбі це неможливо. І вище про це було сказано.

Але вона доброзичливість – це й не почуття дружньої приязні. Адже в ній немає ані напруження, ні прагнення, а ці останні є супутніми почуттям дружньої приязні. Крім того, почуття дружньої приязні зумовлене близьким знайомством, а доброзичливість може виникнути раптово, як, наприклад, до учасників змагань: люди стають доброзичливими до них і разом з ними бажають перемоги, однак ні в чому їм не сприятимуть; адже, як ми вже сказали, доброзичливими стають раптово і приязнь тут відчують поверхово.

Таким чином, доброзичливість схожа на початок дружби, так само як задоволення від споглядання схоже на початок закоханості: ніхто ж бо не закохується, не відчувши спершу задоволення від зовнішності іншої людини; але хто насолоджується спогляданням людини, зовсім ще не закоханий; а закоханий він тоді, коли за відсутності іншого сумує і жадає його присутності. А значить, не можна бути друзями, не ставши доброзичливими один до одного, але ті, хто доброзичливі, зовсім ще не дружать. Адже тим, до кого доброзичливі, бажають тільки властивих благ, але ні в чому їм не сприятимуть і не утруднятимуть себе задля них. Тому-то метафорично можна було б назвати це "бездіяльною дружбою", однак з часом і по досягненню близького знайомства народжується дружба, причому дружба не задля користі і не задля задоволення, оскільки не в цих випадках з'являється доброзичливість. Дійсно, облагодіяний відчуває доброзичливість за те, що він отримав, діючи тим самим справедливо; але, хто, бажаючи зробити для когось добру справу, має надію з допомогою цієї людини забезпечити собі достаток, то він, схоже,

не до іншого доброзичливий, а радше до самого себе, так само як не друг той, хто шукає прихильності від іншого задля якоїсь користі собі.

У цілому ж, доброзичливість виникає завдяки доброчесності і своєрідній доброті, коли один уявиться іншому прекрасним або мужнім або яким-небудь таким, як це ми вже сказали щодо учасників змагань.

Однотунність також здається ознакою дружби. Саме тому однотунність не є схожістю думок: останнє ж бо може бути навіть у тих, хто один одного не знає; але про згідних між собою з якогось питання не кажуть, що вони думають однаково, наприклад, про небесні тіла (бо думати однаково про це не є ознакою дружби), а кажуть про однотунність у державах, коли громадяни згідні між собою щодо спільної вигоди, і свідомо обирають одне й те ж, і роблять те, що вирішили разом.

По-четверте, Арістотель, класифікує мотиви створення і підтримки дружніх взаємин: утилітарна дружба – заради користі, вигоди; гедоністична дружба – заради задоволення, приємності; досконала дружба, в якій ці мотиви підпорядковані безкорисливій любові до друга як такого.

... Дружба задля користі на основі закону – це дружба на обумовлених умовах, причому або суто торгашеська – "із рук у руки", або ж більш вільна з точки зору строків, але по угоді "що за що".

У цій дружбі зобов'язання ясне і беззаперечне, відстрочка ж робиться по дружбі. Тому-то де в кого такі випадки не підлягають судочинству, навпаки, вони впевнені, що, уклавши операцію на довірі, слід примиритися з наслідками.

Дружба ж задля користі на етичній основі існує не на обумовлених умовах, так що подарунок чи ще якусь люб'язність роблять як другові, однак чекають отримати у відповідь стільки ж або більше, немов не подарували, а позичили; і якщо при розірванні дружби положення буде не таке, як було при її зав'язанні, то будуть скаржитися. Це трапляється тому, що, хоча всі чи більшість і бажають прекрасного, вибір свій зупиняють все-таки на вигідному. Тим часом прекрасне саме по собі робити добро, а не робити його, щоб отримати добро у відповідь; що ж до прийняття благодіяння, то воно вигідне, а не прекрасне.

*Насолоджуватися спілкуванням – головна ознака дружби.
Арістотель*

Виокремлюючи названі "види дружби", Арістотель, проте, сумнівається, що у цих "видів" є загальний "рід". "Дружба" як родові поняття у нього співпадає з досконалою "дружбою добродійних", суміщаючи в собі все те, що є в інших "видах" дружби: благо, благо для іншого, задоволення, задоволення для іншого. Досконала дружба є безкорисливою і не знає розмежування експресивних і інструментальних цінностей.

... При успіхах чи в нещастях потрібніші друзі? – Адже шукають друзів в обох випадках, тому що невдахи потребують підтримки, а удачливі – близьких людей, яким робитимуть добро, бо вони бажають робити добро. Таким чином, необхідніша дружба при невдачах, тому що в цьому випад-

ку потрібні корисні друзі, а прекрасніша – при успіхах, чому й друзів тоді шукають добрих, розуміючи, що більше заслуговує на обрання таким виявляти благодіяння і з такими провести час.

Уже сама присутність друзів приносить задоволення і при успіхах, і в нещастьх. Страждання ж бо полегшуються, коли друзі розділяють наше горе. Тому-то й можна, мабуть, задати питання: чи знімають вони, немов тягар, з нас горе, чи відбувається не це, а їхня присутність приносить задоволення і усвідомлення того, що вони розділяють наше горе, зменшує страждання? Питання про те, з цієї причини чи з якоїсь іншої приходить полегшення, відкладемо; очевидно, принаймні, що відбувається саме те, що сказано.

Схоже, однак, що присутність друзів, коли у нас горе, – це якась суміш задоволення і страждання. Уже бачити друзів – задоволення, особливо для невдахи, і це стає своєрідною підтримкою в стражданнях (адже друг, якщо уміє бути люб'язним, і виглядом своїм, і мовою приносить утіху, тому що він знає вдачу друга: що йому приносить задоволення а що – страждання). З іншого боку, відчуття, що друг страждає через наші власні невдачі, примушує страждати, тому що всякий уникає бути для друзів винуватцем страждань. Саме тому мужні люди за своєю природою остерігаються співчуття друзів до них самих, і якщо тільки вони не схильні до безжурності, то страждань, які вони викликають у друзів, не переносять і взагалі не допускають до себе співплакальників, тому що й самі аж ніяк не плакальники; і подібні їм чоловіки радіють тим, хто ридає разом з ними, і почувають до них дружбу як до друзів і таких, що ділять з ними горе. Ясно, що в усіх випадках наслідувати треба кращому.

Присутність же при успіхах друзів означає проведений із задоволенням час і усвідомлення того, що друзі отримують задоволення від наших власних благ. Тому, напевно, і вважається, що при успіхах слід привітно кликати до себе друзів (адже бути благодіяним прекрасно), а при нещастьх – баритися з цим. Дійсно, свої нещастя передавати іншому слід якомога менше, звідки й приказка: "Досить, що я нещасний". Закликати до себе друзів передовсім треба тоді, коли їм випадає, трохи обтяживши себе, надати нам велику допомогу.

А приходити, навпаки, пристойно, мабуть, до того, у кого невдачі, без

заклику і ревню (другові ж бо властиво робити добро, і насамперед тим, хто відчуває потребу, притому тоді, коли на нього не розраховували: у цьому для обох більше прекрасного і задоволення); і в разі успіху сприяти слід ревню (бо й тоді є потреба у друзях), а в прийнятті благодіянь – виявляти неквапливість: негарно ж бо запопадливо приймати допомогу.

Прославитися ж неприємним за те, що відхиляєш допомогу, очевидно, слід остерігатися – іноді ж бо й таке буває.

Таким чином, присутність друзів у всіх випадках заслуговує, очевидно, обрання.

У розумінні Арістотеля, дружба не є ні традиційним соціальним інститутом, ні різновидом обачливого товариства, ні проявом еротичного потягу, ні абстрактною чеснотою, а самостійним високоіндивідуалізованим міжособистісним ставленням.

... У всіх різномірних дружбах пропорційність прирівнює і зберігає дружбу, як і було сказано; так, при державній дружбі взуттєвик за сандалі по їх вартості отримує винагороду, і ткач також, і інші. У цих випадках наготові загальна міра – монета, і з нею тому все співвідноситься, нею й вимірюється. А при любовній дружбі закоханий іноді скаржиться, що при надлишку дружби з його боку він не отримує дружби у відповідь, не маючи, бувало, при цьому нічого для дружньої приязні; коханий же часто скаржиться, що закоханий раніше обіцяв усе, а тепер нічого не виконує. Таке трапляється всякий раз, коли закоханий дружить з коханим задля задоволення, а коханий із закоханим – задля користі, але обоє нічого з цього не отримують. Саме при дружбі задля цього всього її розірвають – це відбувається всякий раз, коли не отримують того, задля чого дружили, бо в цьому випадку люблять не самих друзів, а те, що в них є, воно ж, тим часом, непостійне; тому-то й дружби такі. Але дружба вдач, існуюча сама по собі, постійна, як і було сказано.

- *Дружити – це скоріше любити, ніж бути коханим.*
Роберт Бріджес

У праці Арістотеля основний акцент робиться на дослідженні чесноти як якоїсь субстанції, різновидом якої є “*philia*” (філія). Слово *philia* в старогрецькій мові носить багатозначний характер і володіє багатьма значеннями. Вітчизняні дослідники даного трактату Арістотеля слово *philia* перекладають як “дружба”, “дружність”, “дружні зв’язки”, “любов”. Слід зазначити, що і в англійській і в древньогрецькій мовах чимало слів, що описували б різні види любові, кохання та дружби між людьми.

Слід зазначити, що в уявленнях про дружбу в античності позначають деякі правила даного виду стосунків, моделі поведінки друзів. Так, Цицерон вказує, що дружба передбачає взаємну вимогливість, контроль, і взаємодопомогу.

- *Закон дружби наказує любити один одного не менше, але й не більше самого себе.
Аврелій Августин*

В епоху середньовіччя уявлення про дружбу дещо змінюються. Перш за все, виділяється поняття “божественної дружби”, яка протистоїть реальним міжособистісним стосункам і є вираженням любові до Бога. Італійський теолог Фома Аквінський (1225-1274) визначає дружбу як чесноту, ототожнюючи її з будь-якими формами доброзичливості, будь-то ставлення до природи, любов до тварин. Хоча реальні дружні стосунки в середні віки відрізняються становим характером, відповідно, з яким виділяються три канони дружби: феодално-лицарський, канон простих людей (селяни, ремісники), духовно-монастирський.

- *У дружбі немає ніяких розрахунків і міркувань, окрім неї самої.
Мішель Монтень*

Гуманісти епохи Відродження прославляють дружбу як найприродніше і високе людське почуття. Ця тенденція була тісно пов'язана з відродженням античної традиції. Дружба видається більш стійкими і постійними стосунками, ніж любов. Так, французький філософ XVI ст. Мішель Монтень підкреслює значимість дружби серед всіх міжособистісних стосунків.

- *Відродження або Ренесанс (фр. Renaissance – Відродження) – культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності.*

Більшість мислителів епохи Відродження, з характерним для

неї раціоналізмом, були схильні вважати дружбу, в протилежність любові, спокійним і розсудливим відношенням, заснованим на міркуваннях розуму і моралі.

Любов, за словами шотландського філософа XVIII Девіда Г'юма, це неспокійна, мінлива пристрасть, а "дружба – це спокійна і тиха прихильність, що направляється розумом і укріплена звичкою, така, що виникає з тривалого знайомства і взаємних зобов'язань, позбавлена ревнощів або страхів і тих гарячкових нападів жару або холоду, які викликають таку солодку муку в любовній пристрасті".

На думку французького філософа XVII ст. П'єра Гассенді, дружба – одночасно чеснота, благо і задоволення. Вона пов'язується зазвичай "з практичною метою або заради якої-небудь користі", але потім приходиться взаємна любов, яка підтримує дружбу безвідносно до її первинної мети.

В епоху Просвітництва такі філософи, як Томас Гоббс, Клод Гельвецій, Іммануїл Кант визначають дружбу як стосунки, засновані на моралі і міркуваннях розуму. Дружба осмислюється як моральна цінність, вона важливіша станового походження. Тим не менш, мотивами дружніх стосунків представляються особисті інтереси, потреби і вигоди людини.

- *Просвітництво* – ідейно-естетичний рух, важливий етап розвитку європейської ідеології та культури кінця XVII - початку XIX століття. Інтелектуальні представники цієї епохи проповідували встановлення "царства розуму", заснованого на природному рівноправ'ї людей, політичній свободі і громадянській рівності; ставили за мету поширення знань: дати народу освіту і "просвітити" монархів відносно змісту "істинного" людського суспільства.

Особливо багато уваги філософи приділяють етичній цінності дружби. Німецький філософ і юрист Христіан Томазіус вважав любов і дружбу найбільш загальними передумовами моралі. Німецький вчений-енциклопедист, філософ, юрист, основоположник мови німецької філософії Христіан Вольф розширює поняття дружби до ідеї загальної любові до людства, а англійський філософ і мораліст Ентоні Купер стверджував, що дружба до окремої людини неможлива без ширшого відчуття обов'язку по відношенню до суспільства: бути другом конкретної людини – означає бути також другом людства.

- У метушні цього світу дружба – єдине, що має важливе значення в особистому житті.
Карл Маркс

З часів Просвітництва дружба починає осмислюватися у контексті моральних цінностей. Дружбу вважають однією із найзагальніших передумов моралі. В *Романтизмі* дружба набуває значення світоглядного й життєбудівничого принципу. Однак, ототожнюючи “інтимну дружбу” з юністю, теоретики романтизму вказували тим самим на її віковий, минущий характер. Гіпертрофування чутливості й романтичної дружби спричинювало дистанціювання від реальних стосунків людей.

- *Романтизм* (фр. *romantisme*) – ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії й Франції, поширився з початку XIX ст. в Росії, Польщі й Австрії, а з середини XIX ст. охопив інші країни Європи та Північної і Південної Америки. Характерними ознаками романтизму є заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини. Його ідеологія спирається на культ індивідуалізму, на підкреслену, загострену увагу людської особистості, до психологічних проблем її внутрішнього “Я”. У центрі зображення романтиків винятковий характер у виняткових обставинах.

Критикуючи романтичний ідеал дружби, творець німецької класичної філософії Георг Гегель (1770-1831) слушно підкреслював, що насправді “дружба ґрунтується на схожості характерів та інтересів у спільній, сумісній справі, а не на задоволенні, котре дістаєш від особистості іншого”. Гегель помітив головну слабкість романтичної дружби – взаємна симпатія, духовна близькість у ній мало пов’язані зі схожістю “характерів та інтересів”, що проявляються у спільній справі, тобто в особистісно й соціально значущій діяльності. На фоні дружби, що ґрунтується на сукупній діяльності й має на меті благо інших людей, романтична дружба виявляє риси елітарності з властивим їй прагненням піднесення над рівнем буденності, вирватися з умовностей організованих форм “справ” земних, з її претензією на вищий смисл своїх переживань.

Серед найважливіших образів дружби XX ст. – досить суперечлива гамма – від наближеної до “екзистенційної комунікації” дружби героїв Еріха Ремарка (взаємне тяжіння людей, спустошених сучасною відчуженою й технізованою цивілізацією), до ідеологічно зумовленої людської солідарності, характерної для тоталітарних режимів (наприклад деклароване за радянських

часів гасло “Людина людині – друг, товариш і брат”.

Важко знайти про дружбу у сучасних філософських працях. Вартими уваги, перш за все, є дослідження російських вчених Ігоря Кона (“Дружба”, СПб., 2005, 4 видання) та Рубена Апресяна (“Етика”, М., 2004).

Російський філософ та соціолог І. Кон (1928-2011) вважає, що дружба не є предметом сучасного філософського дослідження як, втім, і психологічного, зважаючи на скептичне і несерйозне ставлення соціуму до цієї проблеми, але зазначає її популярність серед класиків філософії. На думку сучасного російського вченого Р. Апресяна філософське поняття дружби є однозначним чи навіть “законсервованим”, визначає дружбу поряд із поняттям любові асимільованими в новоевропейське поняття моралі. Під мораллю розуміється сукупність цінностей і норм, що орієнтують людину на ідеал єднання. Р. Апресян трактує термін “дружба”, наряду з такими поняттями як любов і товариство, як різновид прихильності, як вибірково-особистісні стосунки між людьми, що характеризуються взаємним визнанням, довірливістю, доброзичливістю, турботою. Вчений визначає, що у XX ст. дружба стає предметом спеціального аналізу психології.

- *Симпатія є однією з форм кохання.*
Ханс Георг Гадамер

Психологія дружби, як напрям в психологічній науці, виникла наприкінці XIX століття і поставила передусім такі питання: на основі чого виникає дружба, як перебігають дані відносини? У більшості психологічної літератури дружба розглядається як різновид *атракції* (англійське слово *attraction* перекладається як “привабливість”, “тяжіння”, “потяг”). Саме визначення атракції є суперечливим і може позначати спектр емоційних взаємин від симпатії, що виникла при перших безпосередніх контактах, до глибоких переживань любові.

У сучасній психології існують різноманітні підходи щодо розуміння феномену атракції. Ця проблема є досить актуальною, адже симпатія до інших людей, взаєморозуміння між ними визначають у значній мірі результативність діяльності людини. У вітчизняній психології зроблена лише спроба аналізу феномена атракції в контексті міжособистісних стосунків. Дана проблема активно досліджувалася в зарубіжній соціальній психології. З середини XX століття вона виділилася у спеціальний напрямок.

Науковці прагнули виявити чинники, які сприяють виникненню атракції. Був накопичений величезний масив досліджень впливу на атракцію таких змінних, як рівень IQ, фізична привабливість, схожість цінностей та ін.

У психології атракцією позначають процес і результат формування позитивного емоційного ставлення до іншого. Формування прихильності виникає у суб'єкта як результат його специфічного емоційного ставлення, оцінка якого породжує різноманітну гаму почуттів – від ворожості до симпатії і навіть кохання – і проявляється як особлива соціальна установка на іншу людину. Експериментально вивчаються механізми формування прихильності і дружніх почуттів (дружба, кохання) при сприйнятті іншої людини, причини появи емоційного ставлення, зокрема – роль подібності характеристик суб'єкта і об'єкта сприйняття, а також ситуації, в якій вони перебувають (близькість партнерів по спілкуванню, частота їх зустрічей, відстань між ними, “поведінка допомоги”, спільна діяльність, тощо).

Симпатія (від грец. *sympatheia* – співчуття, потяг) – це стійке позитивне (схвальне, гарне) ставлення до кого- або чого-небудь (інших людей, їх груп, соціальних явищ), яка виявляється в привітності, доброзичливості, захопленні, що спонукає до спілкування, уважного ставлення, допомоги (альтруїзму). Причини виникнення симпатії можуть бути усвідомленими і мало усвідомленими. До перших відносяться спільність поглядів, ідей, цінностей, інтересів, моральних ідеалів. До других – зовнішня привабливість, риси характеру, манера поведінки і т. п., тобто атракція.

Атракція має три значення і може розглядатися як процес формування привабливості; як результат цього процесу; як якість соціальної взаємодії. Результатом дії механізму атракції є особливий вид соціальної установки щодо іншої людини, де переважає емоційний компонент.

- *Часом наші слабкості прив'язують нас одне до одного
анітрохи не менше, ніж наші чесноти.
Люк де Клап'є де Вовенарг*

Існують декілька підходів до пояснення природи прихильності. Прибічники концепції “первинної мотивації” вважають, що у дитини існує вроджена потреба перебувати в безпосередній близькості, контакті з іншою істотою. У даній концепції йдеться про

“прилипання” (clinging). Прибічники ж концепції “вторинної мотивації” пояснюють виникнення прихильності тим, що близькі дорослі задовольняють фізіологічні потреби дитини.

У дитини, як правило, є один основний об’єкт прихильності – мати і ряд другорядних об’єктів (батько, брат, сестра і т.д.), які вибудовуються в певну ієрархію. Чим благополучніше відносини між дитиною і матір’ю, тим міцніше контакт дитини з іншими об’єктами прихильності. Пояснюють це наступним чином: чим менш надійною є зв’язок з матір’ю, тим більше дитина схильна пригнічувати своє прагнення до інших соціальних контактів.

Деякі психологи вважають прихильність найважливішим фактором розвитку дитини. Вони вказують, що розлучення з об’єктом прихильності навіть на короткий термін може призвести до тяжких наслідків, і чим триваліша розлука, тим вище ймовірність появи аномалій у психічному розвитку дитини. Проте, ця точка зору зазнала різкої критики багатьма вченими, які вважають, що висновки, зроблені прибічниками “концепції прихильності”, тенденційні.

Визначаючи природу симпатії і антипатії, американський психолог Якоб Морено (1889-1974) висунув гіпотезу, що джерела симпатії і антипатії – носять вроджений характер і є результатом *tele* – таємничої здатності притягати до себе людей або відштовхувати їх. Люди, що володіють *tele*, займають у групах, до яких належать, високий соціальний статус. Таким чином, згідно з уявленнями Якоба Морено, певні люди мають соціальну обдарованість, яка спонтанно вкладається в людину згори і проявляється у вигляді потоку особливих частинок емоційної енергії *tele*, випромінюваних цією людиною.

Однак, ця гіпотеза зазнала справедливої критики з боку багатьох психологів, які відзначали, що головним визначальним чинником симпатії чи антипатії є поведінка людини в процесі взаємодії з іншими людьми, її етичні й моральні якості, її ідейні переконання. У цих поглядах теж є відомі суперечності. Французький філософ-мораліст XVII ст. Франсуа Ларошфуко справедливо зазначав, що “інші люди відштовхують, незважаючи на всі їхні переваги, а інші привертають при всіх їх недоліках”. Феномен прихильності до привабливості для пояснення природи симпатії використовується і в даний час, але замість *tele* Якоба Морено використовується інше поняття – *атракція*.

- *Кращий друг – той, хто допоможе нам проявити найкраще,
що приховує наша душа.*
Генрі Форд

Слід підкреслити, що як один з видів атракції дружба є специфічністю. Якщо симпатія і кохання можуть бути односторонніми, то дружба такою бути не може. Вона передбачає міжособистісну атракцію, тобто прояв дружніх почуттів з обох сторін. Тільки в цьому випадку дружба може виконувати функції задоволення емоційних потреб, взаємного пізнання, соціальної взаємодії та діалогу особистостей, що приймає характер особистих (інтимно-довірливих) відносин. Крім того, дружба в порівнянні з симпатією, потягом, коханням має більш усвідомлений, прагматичний характер.

І. Кон в якості таких причин називає: потреби суб'єкта, що спонукають його вибирати того чи іншого партнера; властивості партнера, що стимулюють інтерес або симпатію до нього; особливості процесу взаємодії, що сприяють виникненню і розвитку парних відносин; об'єктивні умови такої взаємодії (наприклад, приналежність до загального кола спілкування, групова солідарність).

Згідно з даними англійського психолога Майкла Аргайла (1925-2002), жінки мають більш тісні дружні взаємини, ніж чоловіки, вони більш схильні до саморозкриття і ведуть більш інтимні розмови. Чоловіки більш схильні до спільної діяльності і спільних ігор з друзями. Вітчизняний психолог Костянтин Платонов (1906-1984) розглядав дружбу як складне моральне почуття, в структуру якого входять: потреба в спілкуванні з суб'єктом дружби, посилена звичкою, що викликає емоцію задоволення при спілкуванні; спогади про спільну з ним діяльність та її результати; спільні співпереживання, колишні, існуючі та можливі; емоційна пам'ять; почуття обов'язку; страх втрати; престижна (зазвичай ідеалізована) його оцінка. За Платоновим, почуття дружби до об'єкта іншої статі входить до теми статевої любові, але може і не бути з нею пов'язане.

Слід також зазначити, що дружба переважно розглядається однобічно з боку статевого аспекту, здебільшого автори якби навмисно замовчують коментар відомої народної мудрості, що дружба між чоловіком і жінкою неможлива. Огляд даної проблеми часто-густо зустрічається у виданнях, що не носять наукового характеру.

ХРИСТИЯНСЬКА ЛЮБОВ: ВИКЛИК ЕРОСУ ЧИ ЄДНІСТЬ З БОГОМ?

- *Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Бозі, і Бог перебуває в ньому.
Йоан Богослов*

Порівняно із платонівським розумінням еросу, новою епохою в осмисленні природи любові стало християнство, яке виробило свою традицію тлумачення цього феномена, не відкидаючи, але перетворюючи надбання античної мудрості та іудейської традиції тлумачення еросу. Важливість і складність явища любові визначається тим, що в ньому, немов у фокусі, перетинаються протилежності біологічного і духовного, особистісного і соціального, інтимного і загальнозначущого.

Чи має ідея любові, проголошена нам Біблією і Традицією Церкви, щось спільне із загальнолюдським досвідом любові, чи, навпаки, йому суперечить?

“Бог є любов, і хто перебуває в любові, той перебуває в Бозі, і Бог перебуває в ньому” [1 Йоана 4:16]. Ці слова з Першого послання Івана особливо чітко відтворюють суть християнської віри, християнський образ Бога і образ людини та її життя, який з нього (образу Бога) випливає. Увірувати в Божу любов: такими словами християнин може окреслити основний вибір свого життя.

Любов Бога до нас є основою життя і ставить два важливі запитання про те, ким є Бог і ким є ми. Розмірковуючи на цю тему, ми зіштовхуємося передусім із мовною проблемою. Термін

“любов” став сьогодні одним із найбільш вживаних і найбільш знецінених; це слово, яке сприймають в найрізноманітніший спосіб.

Насамперед згадаймо про семантичний спектр слова “любов”: можна говорити про любов до батьківщини, любов до своєї справи, любов між друзями, любов до праці, любов між батьками й дітьми, братню любов і любов у родині, любов до ближнього і любов до Бога. Однак, у всьому цьому розмаїтті значень любов між чоловіком і жінкою, у якій нерозривно пов’язані тіло й душа і в якій людині відкривається нездоланна обітниця щастя, є немовби прототипом досконалої любові: перед нею тьмяніють, на перший погляд, всі інші форми любові. Отож, постає запитання: чи, врешті-решт, всі ці форми якось поєднані між собою, і – попри все розмаїття своїх проявів – любов є одна і єдина, чи, навпаки, ми лише вживаємо одне й те саме слово для позначення цілком різних реалій?

- *Любов – не зовнішній прояв, вона завжди всередині нас!*
Луїза Хей

Любов між чоловіком і жінкою, яка не є осмисленою та добровільною, а, так би мовити, накидається людині, стародавні греки називали “ерос”. Грецький Старий Завіт вживає слово “ерос” лише двічі, а Новий Завіт – жодного разу: з трьох грецьких слів на позначення любові – ерос, філія (любов-дружба) і агапе – новозавітні тексти надають перевагу останньому, яке в грецькій мові було радше другорядним.

Щодо поняття любові-дружби (філія), то воно вживається в Євангелії від Івана у глибшому значенні, щоб передати стосунки між Ісусом та його учнями. Уникання слова “ерос”, як і нове бачення любові, відтворене у слові “агапе”, вносить, поза всяким сумнівом, суттєву новизну у християнське розуміння любові.

Загалом у християнському вченні розрізняються такі види любові:

Любов-пожадання (лат. *eros, amor concupiscentiae*) – може мати чисто тілесний, матеріальний характер, жадана людина має задовільнити тілесні прагнення. Маємо тут справу з любов’ю, яка бере.

Любов-уподобання (лат. *amor complacentiae*) наголошує насамперед почуття захоплення, причарування, визнання. Може вона поєднуватися з пожадливістю, але може теж бути чистим уподо-

банням без бажання взяти все для себе. В цій любові є місце на те, щоб “дати”, а не лише брати, є готовність до жертви.

Любов-доброзичливість (лат. amor benevolentiae) називається також “любов’ю доброї волі” – вона спроможна давати, не сподіваючись ніякої плати за це. Суттєвим тут є спрямування волі на здійснення добра для даної особи. Така любов є абсолютно безкорислива. Християнська любов до ближнього є типовою формою такої любові.

Любовь-дружба (лат. amor amicitiae, filia) або альтруїстична любов. Така любов прагне добра і повноти існування для приятеля. Це вимоглива любов, яка наказує долати вади і жити повнотою життя.

Милосердна любов (лат. agape, caritas) – це любов, яка творить добро, перемагає зло, лікує та втішає. Цією любов’ю Бог наповняє наші серця, коли завдяки благодаті з власної волі приймаємо дар відкуплення. Милосердя є фундаментом для правдивої приязні. Особливим видом цієї любові є подружня любов, в якій чоловік і жінка віддають себе одне одному.

- *В коханні пристрасть, а не в пристрасті кохання.*
Силован Рамішвілі

На думку німецького мислителя XIX ст. Фрідріха Ніцше, християнство отруїло ерос, який, хоч і не загинув через це, та деградував до пороку.

Цим твердженням філософ виражав дуже поширене уявлення: чи ж Церква своїми вимогами і заборонами не отрує нам все найкраще, що є в житті? Чи не ставить заборон саме там, де радість, передбачена для нас Творцем, дає нам щастя, яке вже наперед дозволяє нам скуштувати щось божественне?

Чи й справді так? Чи дійсно християнство руйнує ерос? Погляньмо на дохристиянський світ. Аналогічно до інших культур стародавні греки вбачали в еросі передусім сп'яніння, щось на кшталт "священного божевілья", яке опановує розум, висмикує людину зі скінченності її існування і дозволяє їй, охопленій священною владою, пізнати найвище блаженство. Будь-яка інша влада між небом і землею, як випливало з цього, має другорядне значення: "Omnia vincit amor", – пише давньоримський поет Публій Вергілій у своїх "Буколіках" (I ст. до н.е) – любов перемагає все – і додає: "Et nos cedamus amori" – і ми теж підкоряємося любові. У релігіях такий підхід набуває форми культів плодючості, до якої належала й "священна" проституція, що процвітала у багатьох античних храмах. Еросу, отже, поклонялися як священній владі, як єднанню з божественним.

Такій формі релігії, що, як величезна спокуса, суперечила вірі в одного Бога, Старий Завіт різко протистояв і боровся з нею як з перекрученням релігійності. При цьому, однак, він не заперечував еросу як такого, а оголосив війну його викривленим та шкідливим формам, оскільки фальшиве обожнення еросу применшувало його гідність і знелюднювало його. Справді, гетер, які повинні були дарувати це божественне сп'яніння, не сприймали як людей чи осіб, а лише як засіб для досягнення "священного божевілья": вони були не богинями, а людьми, яких просто використовували. Ось чому ерос – сп'янілий і невпорядкований – є не піднесенням, "екстазом" до Вищого, а падінням, деградацією людини. Вочевидь, щоб дарувати людині не миттєве задоволення, а справжнє передчуття вершини існування, блаженства, якого прагне все наше єство, ерос потребує виховання та очищення.

- *Тіло – це храм, в якому притулювся Бог.
Анатолій Рахмат*

Безперечно, існує певний зв'язок між любов'ю і божественним: любов обіцяє безконечність, вічність – реальність вищу і цілком відмінну від нашого буденного існування. Виявилося, однак, що шлях до цієї мети полягає не в слідуванні за власним інстинктом. Потрібні очищення і зрілість, яких можна досягти шляхом самозречення. Це не відмова від еросу, не "отруєння", а зцілення та відновлення його справжньої величі.

Це зумовлено насамперед людською природою – тілесною і

духовною водночас. Людина стає справді собою, коли тіло і душа перебувають у внутрішній єдності, а виклики еросу можна подолати тоді, коли вдасться досягти цієї єдності. Якщо людина прагне бути лише духом і відмовляється від плоті як від чогось тваринного, тоді і дух, і тіло втрачають свою гідність. З іншого боку, якщо людина заперечує дух і вважає матерію, тіло єдиною реальністю, – вона втрачає свою велич. Однак любить не лише душа чи лише тіло: любить людина, особа як цілісне творіння, яке складається з тіла і душі. Тільки тоді, коли обидва виміри справді творять єдність, людина стає сама собою. Лише в такий спосіб любов-ерос може дозрівати, досягаючи справжньої величі.

Тут доречно згадати одне міркування високошановного християнського богослова Григорія Ниського (бл. 335-394) про Адама і Єву після їхнього гріхопадіння. Він говорить, що в раю тілесність Адама і Єви була немов би легкою, прозорою, не “безтілесною”, але й не такою важкою і густою, як наша. Слова Старого Заповіту про те, що Бог пошив Адаму і Єві шкіряні ризи [Буття 3:21], пояснюються так, що вони, відійшовши від Бога, перестали бути до кінця легкими, прозорими, обважніли та ніби “стужавіли”. І та тілесність, яку ми знаємо у собі, це саме та тілесність, яку ми успадкували від наших прародичів після їхнього падіння. Однак первісна тілесність була інакшою – легкою і ніби прозорою. І саме ця тілесність явилася учням Христа після Його воскресіння. Спершу Він носив людську плоть у всій її тяжкості, з усіма обмеженнями, які вона передбачає, втіленням взяв Він на себе все, крім гріха. Але після смерті та воскресіння Христос явився як людина у повному сенсі цього слова: у всій красі та славі людини, з живою плоттю, так пронизаною божественною природою, що вона скинула з себе тягар грішного світу.

- *Оголена душа сексуальних бажань не викликає.*
Свєген Ханкін

Згідно з релігійною антропологією, наслідки первісного гріхопадіння змінили всю структуру людини. Ці зміни мали протилежний уподібненню до Бога напрямок: “шкіряні ризи” уподібноли людину “худобі, що гине” [Пс. 48:13]. Сам склад людської природи не змінився, змінилося співвідношення. В первинному стані людиною керував дух, близький до Святого Духа. Після духовної смерті в гріхопадінні, дух втратив свою чільність і був віддале-

ний від Святого Духа.

Таким чином, людина розірвала всі зв'язки: не тільки близькість із Богом, але й близькість і спорідненість зі своїм тілом. Тому тіло стало свого роду відокремленим, схильним до чуттєвих насолод і в переважаючих випадках – головним. Душа, яка слугувала зв'язуючою ланкою поміж духом і тілом, наблизилась до тіла й люди стали плотськими, “тілесними” [1 Кор. 3:1].

В результаті зміни цих внутрішніх відносин структурних компонентів людської особистості, відбулося розділення людини, роздвоєння її духовності та тілесності, які раніше функціонували злагоджено й невідокремлено. Слід зауважити, що дух, існуючий у категоріях добра і зла, не може “повноцінно” співпрацювати з тілом, яке існує поза цими категоріями: для тіла добре – це приємне, таке, що дає насолоду, а зле – неприємне, що приносить страждання.

Ще однією принциповою зміною стала зміна відносин поміж статями. Складно сказати, як саме виглядало статеве життя в райському саду, однак богослови часто відмічають, що Господь не створив би Адама і Єву різностатевими, якби не мав на них певних планів у цьому сенсі. Безумовно, факт гріхопадіння сутнісно змінив цю сферу людських стосунків і вніс багато як фізичних, так і психологічних коректив.

Те нове, що виникло в структурі людини, – пристрастність – займало найбільше уваги та лякало святих Отців Церкви. *Concupiscentia carnis* (похоть плоті) була найбільш страшною для римського теолога Аврелія Августина (354-430), бо нічого спільного не мала з тілом, а започаткувалась у процесі змін душі. То ж хтивість є проявом темних сил, які прагнуть примусити слугувати своїм цілям добре й блага, створене Богом. Після падіння Адама душа вже не може концентрувати всі свої зусилля на волевому акті, що відповідає цілям Бога.

Саме ця вада і лежить в основі всіх людських бід. Головне, чого слід стерегтися – щоб тіло, яке зробило себе предметом ворожої хтивості, не викликало у власному дусі дозволу на гріх, привабивши його задоволеннями. Саме тому, Августин каже, що людині слід вбити себе до того, як інші це з ним вчинять – і не з причини чужого гріха, а щоб не вчинити власного (“Про Град Божий”, Кн.2, гл.25). Тут же Августин порівнює вагу гріхів: якщо є вибір поміж гріхом і гріхом, то в цьому випадку можливий у майбутньому перелюб, безумовно, кращий, аніж безсумнівне вбивство (тут йшлося передусім про самовбивство як уникнення

гріха) тепер. Краще здійснити такий гріх, за який можна потім покаятись, аніж вчинити злочин, після якого вже немає місця розкаянню.

Неконтрольованість сексуального бажання засвідчила наявність у людині постійної тріщини, яка постійно схиляє у бік плоті. Після падіння Адама не шлюб і не статевий потяг були тим новим, що змінило усю ситуацію людини. Новим була занепада воля. І, навіть, прихід Христа і проповідування непорочності не повинні змінити ставлення до шлюбу.

Августин не визнавав, що Єва вдавалась до сексуальних чар щоб спокусити Адама зїсти той фатальний плід. Він розділив плід з нею через почуття “добродушності друга”, що, як роз’яснює Августин, означало його готовність жити з нею за всіх часів і за будь-яких умов. Адам і Єва у їхньому первісному стані знали сексуальне бажання, однак воно співпадало із їхньою свідомою волею і не руйнувало чистоти їхнього шлюбу.

Августин не пов’язував набуття людьми тіла із гріхопадінням: це не могла бути зміна янгольського на фізичний стан, бо люди за своєю суттю не є винятково духовними істотами. Адам і Єва від самого початку були гармонійними в єдності душі та тіла. Однак їхні тіла безумовно і безсумнівно підкорялись наказам їхньої волі й діяли з нею гармонійно. Головні страждання людей “поза раєм” полягали в усвідомленні втрати цієї гармонійності на всіх рівнях.

- *Ми маємо право на своє власне тіло.*
Шир Хайт

Сьогодні християнству нерідко докоряють, що в минулому воно було ворогом всього тілесного; справді, такі тенденції в ньому завжди були. Проте спосіб вивищення тіла, до якого вдаються сьогодні, є хибним. Ерос, зведений лише до “сексу”, стає товаром, простою “річчю”, яку можна купити й продати; точніше, сама людина стає товаром. Це далеко не найкращий спосіб утвердження людиною свого тіла. Радше навпаки, людина сприймає тепер своє тіло і свою сексуальність як суто матеріальну частину самої себе, яку можна використовувати й експлуатувати з розрахунку, – частину, яку людина сприймає не як сферу реалізації власної свободи, а як щось таке, що вона намагається зробити водночас приємним і нешкідливим. Насправді ж стикаємося з деградацією людського тіла, яке вже не є інтегрованим у повноту свободи нашого існування і живим

виявом повноти нашого буття, а просто виштовхнуте у суто біологічну сферу. Такий вияв захоплення тілом може дуже швидко трансформуватися в ненависть до тілесності. Християнська віра, натомість, завжди вважала людину єднісно-двоїстим буттям, в якому дух і матерія переплітаються, набуваючи притому ще більшої шляхетності. Так, ерос бажає нас піднести “в екстазі” до Божественного, вивести нас за наші власні межі, і саме для цього потрібен шлях піднесення, зречення, очищення і зцілення.

- *Любов – єдине, що є в нас від Бога, і єдине, з чим до Бога можемо ми прийти.*
Анатолій Рахмат

Яким чином сучасні християни повинні прокладати цей шлях піднесення і очищення? Як слід переживати любов, щоб реалізувати уповні її обіцянки – і людські, і божественні? Першу важливу вказівку знаходимо в одній з книг Старого Завіту, яку добре знали містики – “Пісні пісень”. Згідно з поширеним сьогодні тлумаченням, вірші, вміщені у цій книзі, є піснями кохання, можливо, приуроченими до юдейського весілля, де вони покликані були оспівувати подружню любов.

Повчальним у цьому контексті є те, що в цій книзі знаходимо два різні слова для окреслення любові. Передусім маємо слово “додім”, вжите у множині, яке вказує на ще непевну, невизначену любов, – таку, що шукає. Згодом це слово замінено на “агаба”, яке у грецькому перекладі Старого Завіту передано словом, співзвучним із “агапе” – воно, як ми побачили, стало характер-

ним вираженням біблійного поняття любові. На відміну від любові невизначеної і такої, що шукає, цей термін виражає досвід любові, яка передбачає справжнє відкриття іншого, підіймаючись над егоїзмом (досі його панування було абсолютним). Любов стає тепер піклуванням про іншого. Вона не шукає більше саму себе, занурення у щастя, що п'янить; навпаки, прагне добра для улюбленої істоти: вона стає зреченням, готова до самопожертви і навіть її шукає.

- *Любов часто віднімає розум у того, хто його має, і дає тим, у кого його немає.
Дені Дідро*

Давні церковні містики використовували поняття “ерос” у значенні стихійної і пристрасної самовіддачі, палкої закоханості, спрямованої цілковито у сферу духовного. Одним із аспектів осмислення сакрального еросу стало звернення до *танатологічної* проблематики буття.

- *Танатологія* (від грец. thánatos – смерть) – наука, що вивчає біологічні, філософсько-психологічні аспекти проблеми смерті.

Починаючи з часів перших християнських мучеників культивується ідея смерті в ім'я любові до Бога. У прояві такої форми “любові до смерті” мученики ставали досконалими послідовниками Христа. У середньовічних містиків знаходимо численні звертання до слів “Пісні Пісень” про те, що “любов є сильною, як смерть”, та утвердження неподільності еросу і танатосу на сакральному рівні.

Отже, містики, як і мученики, обираючи кохання, обирали шлях до смерті. І мученики, і містики прославляли рани, отримані від кохання, що провадить почування закоханого до усвідомлення необхідності абсолютної жертви (саме в цей час стає популярним образ “пронизаного серця”). Християнським мислителям належать також трактати, у яких осмислюється природа людської любові, механізми дії якої порівнюються з тілесною хворобою.

Хоча подібне тлумачення любові відоме ще з античних часів, у християнстві воно позбавляється негативної семантики хворобливої манії, від якої треба якнайшвидше вилікуватися.

По-справжньому люблячий подвижник прагне смертельно захворіти на любов до Бога, і тим самим наблизитися до кінцевої мети існування – злиття з Богом у вічному житті.

Не важко віднести християнську інтерпретацію “любовних

ран” до натхненної новими світоглядними настановами змішування прадавніх форм, за якими примхливий, норовистий Купідон “смертельно” вражав своїми стрілами серця закоханих і навіть сам постраждав від власних стріл. Це твердження не є універсальним щодо переважної більшості релігійної літератури, але воно є презентацією універсальності коду “любовної рани” як форми вияву справжності почуттів закоханого, істинності його жертви в ім’я кохання.

Слова св. Павла про сходження на небеса “в тілі, чи не в тілі”, дали можливість Аврелію Августину, порівнювати містичний досвід єднання з Богом зі станом, близьким до смерті, або сну. У контексті екстатичної смерті Псевдо-Діонісій Ареопагіт (V ст.), описуючи закоханих, змішує християнський “аскетичний ерос” і “агапе” (чисте горіння і жертвну любов до смерті).

- Аскеза (від грец. ασκησις –вправа), аскетизм – вид духовної практики, навмисне самообмеження, самовідданість, або виконання важких обітниць, часом включає в себе самокатування. Мета аскези – досягти певних духовних цілей або набути надприродних здібностей. Подібна практика поширена у всіх типах традицій і культур. Аскет – людина, що практикує аскезу.

Суворі аскетичні практики смирення плоті переслідували вищу ціль – отримання винагороди у вічному житті за свідомий подвиг земного життя, у якому сакральний ерос відшукувався тільки шляхом поступового тілесного вмирання у Христі (наслідуванням його подвигу) і духовного воскресіння, яке стало маніфестацією долаття силою любові вічної смерті, що втрачає своє “жало”.

Як бачимо, парадокс християнської аскетичної практики полягає у тому, що смерть перестає бути “смертельною” для того, хто істинно любить Бога, тому смерть і поціновується богословами як винагорода, що дає можливість з’єднатися з Христом, який першим полюбив і помер від любові до грішного людства на хресті.

Хоча вираз “любовна рана” є сталою мовною фігурою, середньовічні поети, згодом поети епохи Відродження і, нарешті, поети-романтики запозичили його з релігійної сфери, використовуючи відлуння виразу “хвора від Любові” з біблійної “Пісні Пісень”.

Грецький богослов Оріген Олександрійський (бл. 185-254) був першим коментатором “Пісні Пісень”, який ввів мотив “любовної рани” від “стріл” кохання, адаптувавши язичницький Ерос до християнського Бога.

- Бог є любов; це єдина істина, яку я цілком визнаю.
Любов дорівнює Богу.
Махатма Ганді

Саме любов займає центральне місце у вченні Аврелія Августина, якого не випадково називають “отцем любові”. Він розмежовує любов до тварного, матеріального, заради матеріального – cupiditas, та любов, спрямовану на матеріальне як образ Бога, Його творіння – caritas: “У цьому й полягає найбільша розбіжність цих двох міст, про які ми ведемо мову. Одне з них – суспільство добропорядних, інше – безчесних...; і в першому головує любов до Бога, а в другому – любов до самого себе”.

Таким чином, він вказує на визначальність спрямованості любові, від чого залежить і її цінність. При цьому варто відзначити, що Августин не використовує у своїх роботах поняття еρως (ерос), що було б логічним. Загалом християнські автори, особливо перших віків, старанно уникали поняття еρως, щоб відокремити християнського Бога від античного Ероса чи Амура, при цьому не відкидаючи еρως як космічний принцип, а намагаючись представити християнського Бога одночасно як еρως й ἀγάπη (агапе).

Августин, представляючи латинську традицію християнської думки, відповідно використовував поняття αμορ, фактично розуміючи під цим саме еρως. Своїм закликом любити Бога аж до повного самозабуття, Августин розпочав визначальну потім для західного християнства традицію очищення плоті як необхідного елемента в досягненні спасіння. Саме приниження плоті поставне головним смисловим навантаженням аскези “західного зразка”.

- *Господь любить нас усіх, але від жодного з нас не в захваті.*
Аїзек Азімов

Значний внесок в осягнення природи Божественної любові та її значення в *сотеріологічному* аспекті зробив св. Бернар Клервоський (1091-1153), який виклав свої погляди в працях “Про любов до Бога” та “Проповіді на Пісню Пісень”.

- *Сотеріологія* (грец. σωτηρία – “порятунок”) – богословське вчення про спокуту та спасіння душі людини, є частиною догматичного богослов’я.

Духовне вчення св. Бернара є цілковито христоцентричним. Єднання людини з Богом є можливим саме і тільки через Христа, що Бернар ілюструє як шлюб душі зі Словом. Шляхом до такого єднання є, звичайно, любов. Любов до Бога, таким чином, повинна постійно зростати в кожному християнинові, який бажає досконалості, зростаючи ж, вона проходить чотири основні сходинки, що їх св. Бернар визначає так: любов плотська, любов найманця, любов сина і містична любов.

Плотська любов – це природна, інстинктивна любов, що відчуває людина до собі подібної істоти, яка по благості переходячи у надприродну, зосереджується на пресвятому людстві Христа і на таємницях Його земного життя. *Любов найманця* – це рабська любов, яку людина відчуває до Бога за благодіяння, отримані від Нього. *Любов сина* – це безкорислива любов до Бога, як до Отця нашого, що дає нам вкусити Божественної благодаті. Четверта, найвища сходинка любові, – чиста любов до Бога, абсолютно вільна від самозацікавленості. Тобто по-справжньому істинною та містичною може бути лише абсолютно безкорислива любов, що має на меті безпосереднє й максимально інтенсивне переживання Абсолюту. Показовим є те, що *екстатичний стан* переживання єдності з Богом є нетривалим, душа обов’язково повертається до свого звичайного стану.

- *Екстатичний стан, екстаз*, (від грец. ἐκστασις – несамовитість, захоплення) – позитивно забарвлений афект; вища ступінь захвату, наснаги, інколи переходить в несамовитість.

Узагалі, тенденція до особливого акцентування на короткотривалості екстатичного переживання єдності з Богом є визначальною в середньовічній містиці західного християнства, на відміну від східного, у якому акцент робиться на постійній присутності Бога в душі містика після його просвітлення й споглядання Божественних таємниць.

Св. Бернар підтримує точку зору про необхідність відсторонення від світу матеріального, щоб піднятися до Бога, впустивши в душу Слово, але більш цікавою видається його тлумачення подальшої долі душі, осяяної Словом. Він пише про те, що, відсторонившись від тварного світу й пізнавши його обмеженість, ми звільняємося від залежності від цього світу, тим не менше, продовжуючи в ньому жити: “У цьому житті ми йдемо, оточені пастками, та вони не лякають нас, коли душа звернена назовні себе думкою сильною і святою... Блажена смерть, що не позбавляє життя, але робить його кращим, блажена, бо тіла не позбавляє, але душа в ній піднесена”. Іншими словами, унаслідок переживання цього екстатичного досвіду душа не помирає в буквальному сенсі, а переходить на новий рівень буття, повному сприймаючи цей світ. Але все одно Бернар визнає короткотривалість цього просвітленого стану наповненості Словом, після чого душа знову повертається до справжнього світу і, хоча й змінена спогадами про пережите, все одно відчуває печаль та живе надією на повторення містичного сходження:

“Та коли Слово покинуло мене, всі ці духовні здатності слабшають... Тоді, з необхідністю, моя душа стає сумною доти, доки Він не повернеться до мого серця і моє серце знов не спалахне, і це є знак Його повернення”.

Із цього очевидним постає справжнє ставлення св. Бернара до дійсності: це ставлення дещо негативне. Він розуміє, що завданням людини, яка пережила екстатичне злиття з Богом, є допомога іншим пережити те саме, щоб досягти спасіння, але найважливішим для нього все ж таки залишається індивідуальний досвід та індивідуальне спасіння:

“Добре рятувати численні душі, та ще більше задоволення віддалятися, щоб перебувати зі Словом. Але коли це відбувається і скільки триває? Це найсолодша зустріч, проте триває вона недовго і рідко відчувається! Про це я говорив спочатку, коли вказував, що найвища причина, за якою душа шукає Слово, – насолодження ним у блаженстві”.

- *Найбільше щастя – любов до Бога – можна розділити тільки з Ним.
Ольга Муравйова*

Продовжувачем традиції св. Бернара Клервоського був французький католицький містик Ріхард Сен-Вікторський (XII ст.), погляди якого на любов ми знаходимо в невеличкій праці “Чотири сходинки полум’яної любові”. Ріхард, як і його попередники, розводить любов тілесну, спрямовану на тварне, та Божественну любов, яка і є ґрунтом для піднесення душі до Бога. Це розме-

жування є принциповим, тому що перша любов є ще одним шляхом залежності людини від матеріального світу: “Любов поранює, в’яже, робить людину хворою, висушує її”, тоді як довершена Божественна любов покликана звільнити людську душу від усіх залежностей і допомогти їй розчинитися в Божественному світлі.

Тут він також виділяє чотири сходинки Божественної любові (*caritas*) на шляху людської душі до Бога, але витлумачує їх дещо по-іншому, ніж св. Бернар Клервоський. “Підемо глибше, – пише Ріхард, – і скажемо відвертіше: на першій сходинці душа прагне Бога, на другій – вона прагне йти до Бога, на третій – прагне бути в Бозі, на четвертій – вона прагне відповідати Богові”. Отже, на першому етапі душа, переживаючи Божественну любов, відривається від усього тварного і в цій свободі відчуває особливу насолоду та втіху. На другій сходинці, звільнена від матеріального, душа здатна побачити Бога, але злитися із Ним їй ще не надається можливості. Іншими словами, душа бачить Світло Боже, але не безпосередньо, а ніби у віддзеркаленні. Досягаючи третьої сходинки божественної любові, душа зливається з Богом, повністю відкидаючи все тілесне й відкриваючи свою Божественну сутність. Перебуваючи на цьому етапі, душа переживає найвище блаженство, яке виходить за межі будь-якого опису і не піддається адекватній вербалізації. Але в злитті з Богом душа прагне відповідати Йому, для чого й переходить на четверту сходинку, на якій вона уподібнює свою волю до волі Божої, перебуваючи перед Богом в абсолютному замиренні. У такому стані душа споглядає наданий їй Богом зразок для наслідування, яким є Христос:

“Це і є образ замирення Христа, якому має відповідати кожна людина, яка бажає досягнути ступеня найвищої довершеної любові, бо найвеличніша любов не потребує від людини нічого іншого, як віддати життя за своїх друзів”.

У такий спосіб душа людська на першій сходинці полум’яної любові обернена на власну Божественну сутність, на другій – піднесена над тварним світом, на третій – перевтілена та об’єднана з Богом, а на четвертій – відроджена як Христос через своє замирення в ім’я Божественної любові.

Проте варто відзначити, що Ріхард, як і св. Бернар, немислить проходження цих сходинок винятково за рахунок індивідуальних дій людини. Таке містичне сходження є можливим тільки завдяки благодаті, що сходить на людину від Бога. Сама ж людина може лише підготувати себе до сприйняття цієї благодаті.

При цьому досягти всеохоплюючої, повної й досконалої любові людина не в змозі, адже це є винятковою прерогативою Бога: “Повнота ж любові безкорисливої, повнота любові винної, як і повнота любові довершеної, жодним чином не може належати особі, яка не Бог”.

Як і Клервоський, який, безумовно, справив великий вплив на формування філософської позиції Ріхарда Сен-Вікторського, сам Ріхард також вказує на те, що його чотири сходинки полум'яної любові стосуються, перш за все, любові духовної, хоча їх одкровення насичені чуттєвими образами. При цьому не слід забувати, що і Бернар, і Ріхард відзначали важливість і тілесної любові, яка є першим імпульсом з боку людини на шляху до екстатичного переживання єдності з Богом. Варто відзначити й те, що Ріхард по-іншому витлумачує виділені ним сходинки любові, ніж це робить Клервоський. Останній наголошує на контекстуальній основі любові, іншими словами, на її спричиненні, тоді як Ріхард здійснює це розмежування, виходячи із впливу любові на душу в її містичному сходженні до Бога.

Першочерговим завданням людської душі на шляху до спасіння є зняття залежності від матеріального світу. У цьому аспекті Ріхард не виходив за межі сформованої вже традиції християнської містики. Але принципово інше в нього ставлення до цього світу вже після проходження всіх чотирьох сходинок Божественної любові.

Ріхард, на відміну від св. Бернара, не намагається повсякчас переживати екстатичний досвід єдності з Богом. Головним завданням для нього є уподібнення Христу в стражданні й допомозі досягти спасіння своїм ближнім, для чого й існує остання, четверта сходинка полум'яної любові. Саме цим містика Ріхарда Сен-Вікторського якісно відрізняється від містики св. Бернара Клервоського.

- *У любові Бога до людини мені незрозуміле тільки одне:
за що?*
Авессалом Підводний

Мабуть, найяскравішим проповідником любові в традиції західного християнства є св. Франциск Асизький (1182-1226), завдяки якому був сформований своєрідний ідеал ченця, який проповідує головні християнські чесноти і з радістю зрікається будь-якого багатства заради служіння Богові. Саме любов св. Франциск ставить понад усе, любов має знаходитися в серці

щомиті, незалежно від будь-яких обставин. Ось як він характеризує її:

“Говорить Господь: “Любіть ворогів ваших і моліться за тих, хто ображає і жене вас” [Мф. 5, 44]. Той же істинно любить свого ворога, хто не про вчинену собі несправедливість тужить, але в любові до Бога вболіває про гріхи його душі. І виплекається із його страждань любов”.

Таким чином, бачимо, що в духовній практиці св. Франциска знайшла своє втілення характерна для католицької традиції тенденція до уподібнення Христу саме через страждання плоті. Саме в цьому вбачається шлях спасіння через Христа, на відміну від православної ідеї “обожнення”.

Духовна практика св. Франциска Асизького справила значний вплив на містику св. Бонавентури (1218-1274), що знайшло своє відображення в його “Путівнику душі до Бога”. Теолог виокремив у межах духовного сходження три шляхи: шлях очищення, осяяння та єднання (досконалий шлях). Шлях очищення веде до душевного спокою й відзначається роздумами, випробуваннями сумління й пізнанням страждань Христа; шлях осяяння веде до істини, причому переважає тут пізнання благ, отриманих від Бога, а також роздуми про страждання та смерть Христа; досконалий шлях веде до любові, єднання з Богом через любов та усвідомлення Божественної краси в спогляданні Трійці.

Як бачимо, теологія Бонавентури також є христоцентричною, адже пройти усі сходинки на шляху до святості душа може лише за допомогою Христа, а в основі єднання з Богом знову ж таки перебуває любов.

- *Любов до ближнього – це єдині двері, що ведуть на волю з темниці власного “Я”.*
Джордж Макдональд

Елементом розвитку любові до вищого рівня, її глибинного очищення є пошук визначеності, причому у подвійному сенсі: в сенсі винятковості – “лише ця особа” – і в сенсі “назавжди”. Любов охоплює повноту існування у всіх його вимірах, в тому числі у вимірі часу. Не могло б бути інакше, оскільки обіцянка любові скерована до її остаточної мети: любов прагне вічності. Так, любов – “екстаз”, але не в сенсі миттєвого сп’яніння, а в сенсі шляху, постійного виходу за межі зосередженості на собі до звільнення через дарування самого себе і таким чином до справжнього відкриття самого себе, навіть більше – до відкриття Бога: “Хто буде намагатися спасти своє життя, той його погу-

бить; а хто його погубить, той збереже його живим” [Лк. 17, 33], – каже Ісус. Це його твердження знаходимо в Євангелії у багатьох варіантах [пор. Мт. 10, 39; 16, 25; Мр. 8, 35; Лк. 9, 24; Ів. 12, 25]. Ісус описує в такий спосіб свій особистий шлях, який привів Його через хрест до воскресіння; це шлях зерна, що впало в родючу землю і принесло рясні плоди. Виходячи з глибини особистої жертви і любові, яка досягла в Ньому повноти, цими словами Він описує також суть любові й людського існування як такого.

Безперечно, що любов-ерос Бога до людини є водночас любов’ю-агапе. Часто ці два поняття протиставляють як любов “низхідну” і любов “висхідну”. Існують ще й інші схожі класифікації: наприклад, розрізняють любов власницьку і любов жертвовну (*amor concupiscentiae* – *amor benevolentiae*); часом у це розрізнення включають ще корисливу любов.

У філософській і богословській дискусії ці розбіжності часто перебільшували аж до протиставлення: любов низхідну, жертвовну, а саме агапе, назвали б типово християнською; і навпаки, любов висхідна, власницька і ненаситна, тобто ерос, була б характерна для нехристиянської культури, передусім грецької. Якщо б ці протиріччя довести до максимуму, то суть християнства була б відокремленою від фундаментальних стосунків, характерних для людського існування і створила б світ у собі, – можливо чудовий, проте дуже далекий від повноти людського існування. Насправді ж ерос і агапе – любов висхідна і любов низхідна – ніколи не можуть бути цілковито відокремленими одне від одного. Що більше ці дві любові, навіть у різних вимірах, знаходять свою справжню єдність в одній реальності любові, то більше реалізується справжня природа любові як такої. Навіть якщо первісно любов-ерос є передусім ненаситною, висхідною – яка приваблює обіцянкою великого щастя, – то в міру наближення до іншої людини дедалі менше зосереджуватиметься на собі, шукатиме щастя для іншого, щораз то більше турбуватиметься про того, кого любить, даруватиме себе і бажатиме “жити для іншого”. Саме в цей момент до любові-еросу додається вимір агапе; бо інакше ерос занепаде і втратить самого себе. З іншого боку, людина не може жити тільки в любові жертвовній, низхідній. Людина не може завжди лише давати, а повинна також отримувати. Той, хто бажає дарувати любов, має і приймати її як дар. Справді, як говорив Господь, людина може стати джерелом ріки живої води [пор. Ів. 7, 37–38]. Та щоб стати та-

ким джерелом, слід щоразу знову пити з того першого і єдиного джерела, що ним є Ісус Христос, з пробитого серця якого витікає Божя любов [пор. Ів. 19, 34].

- Адам обирає між відлученням від раю і відлученням від Єви.
Ігор Карпов

Біблійна розповідь про створення світу говорить про самотність першої людини, Адама, якому Господь захотів дати допомогу. Жодне із творінь не могло бути допомогою для чоловіка, якої він потребував, хоч він і дав назви всім тваринам і птахам, включаючи їх у свій життєвий простір. Отож, з ребра чоловіка Бог створив жінку. Адам відтоді отримав допомогу, якої потребував: "Це справді кість від моїх костей і тіло від мого тіла" [Бут. 2, 23].

На тлі цієї розповіді проглядаються концепції, які, наприклад, з'являються у міфі, описаному Платоном: згідно з ним спочатку людина мала сферичну форму, що забезпечувала їй самодостатність. Але, щоб покарати її за гординю, Зевс розділив її надвоє, так що одна половина постійно шукає свою другу половину і прямує до неї, щоб повернути свою цілісність. У біблійній розповіді не йдеться про покарання, однак твердження, що людина була певною мірою неповною і потребувала другої частини, якої їй бракувало до цілісності, навіює думку, що лише у єдності з іншою статтю вона може стати "цілісною", і в цьому немає жодного сумніву. Біблійна розповідь завершується пророцтвом, яке стосується Адама: "Так то полишає чоловік свого батька й матір і пристає до своєї жінки, і стануть вони одним тілом" [Бут. 2, 24].

Тут важливими є два аспекти: ерос немовби закорінений у

самій природі людини; Адам перебуває в пошуку і він “полишає свого батька і матір”, щоб пристати до жінки; лише разом вони представляють повноту людства, ставши “одним тілом”. Другий аспект не менш важливий: ерос вже від моменту створення скеровує людину до одруження, до зв’язку, що характеризується унікальністю і остаточністю; так і лише так реалізується глибинне призначення людини. Образові монотеїстичного Бога відповідає моногамне одруження. Одруження, засноване на унікальній і визначеній любові, стає образом ставлення Бога до свого народу, і навпаки: спосіб, у який Бог любить, стає мірилом людської любові. Цей тісний зв’язок між еросом і одруженням у Біблії практично не має паралелі поза біблійною літературою.

- *Зрештою всі ми будемо судимі лише за ступенем любові, яку ми виявляли один до одного.
Мері Джо Коупленд*

Віра, надія і любов нероздільні. Надія, по суті, виявляється через чесноту терпеливості, яка не перестає чинити добро, навіть коли є загроза явної поразки, і в чесноті покірності, яка приймає таїну Бога і довіряє Йому навіть у темряві. Віра показує нам Бога, який віддав за нас свого Сина і дарує нам тверде переконання, що це правда: Бог є любов! Таким чином Він перетворює нашу нетерпеливість і наш сумнів на виправдану надію, що світ є в Божих руках і що всупереч темряві Він перемагає.

Ця радість відтворена у вражаючих образах Одрокровення. Віра, яка є ознакою любові Бога, що виявилася в пробитому серці Ісуса на хресті, зі свого боку породжує любов. Вона є світлом – по суті, єдиним, – що знову і знову розвіює темряву світу і дає нам мужність жити й діяти. Любов є можливою, і ми можемо її реалізувати, оскільки створені на образ Божий.

Розділ 5.

**ЧОЛОВІК І ЖІНКА:
ПСИХОІСТОРІЯ СТАТІ І СЕКСУАЛЬНОСТІ**

- *Психоісторія* – міждисциплінарний напрямок, що вивчає психологічну мотивацію вчинків людей в минулому.
- *Сексуальність людини* – сукупність біологічних, психофізіологічних і емоційних реакцій, переживань і вчинків людини, пов'язаних з проявом і задоволенням статевого потягу.

СТАТЕВА ІЄРАРХІЯ: АНТИЧНІ МОДЕЛІ
ПАТРІАРХАЛЬНІСТЬ ПЛОТІ: МІЖ БЛУДОМ І ШЛЮБОМ
ДУХ ПРОСВІТНИЦТВА: ЗА РІВНОПРАВ'Я СТАТЕЙ
ЕРА ЛІБІДО: ЛАБІРИНТИ ХТИВОСТІ
ГЕНДЕРНИЙ КЛОПІТ: СТАТЕВІ РОЛІ І СУСПІЛЬСТВО
ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЯ СЕКСУ: ПОЛІАМУРНІ ПРАКТИКИ

СТАТЕВА ІЄРАРХІЯ: АНТИЧНІ МОДЕЛІ

- У відношенні до жінки, як до здобичі і служниці суспільної хтивості, виражена та нескінченна дегенерація, в якій людина опиняється по відношенню до самої себе.
Карл Маркс

Аналізуючи праці античних мислителів, передовсім Платона та Арістотеля, можна дійти висновку, що для античності було характерне ієрархічне сприйняття світу. Вгорі космічної ієрархії стояли боги, потім люди, тварини і рослини. Але і люди – чоловіки і жінки, раби і вільні громадяни, діти і дорослі – не вважались рівними. Незалежно від реального становища жінки в суспільстві для всього періоду античності характерне визнання неоднакової цінності чоловіків і жінок, що мотивувалось їх “різною природою”.

Відомо, що давні греки жінок вважали громадянами “другого сорту”. Навіть маючи непересічну індивідуальність, вони були частиною особистого майна чоловіків, не мали політичних прав, перебували в цілковитій залежності від родичів чоловічої статі. Жінка незалежно від віку та сімейного стану слугувала для народження дітей. У суспільстві була група жінок, яка належала одночасно всім громадянам в т. ч. й одруженим. “Ми беремо дружину, щоб мати законних дітей і мати хазяйку в домі, ми тримаємо рабинь-наложниць для послуг собі і догляду кожного дня, гетери правлять для кохання та насолоди”, – стверджував відомий давньогрецький оратор Демосфен (384-322 до н. е.). При цьому поведінку гетер не засуджували, багато з них були подру-

гами видатних письменників, філософів, художників, державних і громадських діячів. Зв'язки з ними не порушували формальної одношлюбності. Для духовної насолоди чоловіків були ще й гієродули – священні рабині у храмах. Цих жриць богині кохання Афродіти з дитинства навчали співу, танцям, гри на арфі. Часто храми одержували таких рабинь у подарунок від заможних громадян.

- *Гетера* (дав.-грец. подруга, коханка) – освічена незаміжня жінка у Стародавній Греції, яка вела вільний незалежний спосіб життя. Цим терміном також позначалися і повії, проте від сучасного розуміння гетер відрізняла освіченість. Вони не стільки надавали сексуальні послуги (до того ж, здебільшого за власним вибором), скільки розважали бесідою, піснями чи танцем та приваблювали аристократичними манерами.

Упровадження законів про міжстатеві взаємини започаткував у VI ст. до н. е. правитель Афін, законодавець і політик Солон (бл. 640-559 до н. е.), реформами якого було узаконено проституцію як суспільний інститут. Для цього він придбав кілька десятків рабинь та виставив їх для загального користування за доступну платню в один обол (найдрібніша монета того часу). Сучасники Солона схвалили цю дію, адже діктеріон (дім розпустити) не лише приносив великий прибуток місту, а й відволікав чоловіків від наполегливого залицяння до заміжніх жінок.

Історик Ксенофонт Афінський (бл. 430-355) у праці “Домострой” писав:

“Обидві статі за природою своєю неоднаково до всього здібні. З цієї причини вони тим більше відчують потребу одна в одній. Ця пара буває тим кориснішою для себе, що один сильніший у тому, в чому слабкий інший. Жінці пристойніше сидіти вдома, ніж перебувати поза ним, а чоловікові соромливіше сидіти вдома, ніж піклуватися про зовнішні справи. Цінність людини для практичного життя збільшується не від краси, а від її внутрішніх позитивних якостей”.

- Чоловіки не шукають легких шляхів, бо всі вони ведуть до жінки.
Флоріан Боднар

Платон у своїх працях “Держава”, “Закони”, “Бенкет” та інших ввів поняття *андрогінів* (грец. andros – чоловік і gune – жінка) і висловився про взаємодоповнюваність статей. На його думку, чоловіки і жінки – це дві половинки єдиної людини, і лише з’єднавшись (коли покохають один одного), вони можуть здобути цілісність.

В ідеальній державі, модель якої зображує Платон, жінкам

відводиться місце, якого вони не мали в Давній Греції. За Платоном, жінки не лише повинні отримувати рівну з чоловіками освіту, гімнастичне та військове виховання, виконувати рівноцінну з чоловіками роботу, навіть таку явно чоловічу, як охоронців держави. В державі, де відсутня сім'я, Платон включає жінок у правлячу еліту. Він обґрунтовує свою позицію, наголошуючи, що статеві відмінності, які стосуються лише того, що істоти жіночої статі народжують, а чоловічої запліднюють, не входять в сутнісне визначення людини.

“Однакові природні властивості зустрічаються у живих створіннь однієї та другої статі і за своєю природою як жінка, так і чоловік можуть приймати участь в усіх справах”.

В ідеальній державі жінка могла брати участь у всіх справах поряд з чоловіком. Платон звільняв її від необхідності вести господарство, вважав її професійні здібності рівними чоловічим (жінки могли бути навіть філософами і воїнами), а виховання дітей вважав обов'язком обох батьків. Завдяки цим поглядам, Платона називають першим античним *феміністом*.

- *Фемінізм* (від лат. femina – жінка) – теорія рівноправності жінок з чоловіками в усіх суспільних сферах. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі.

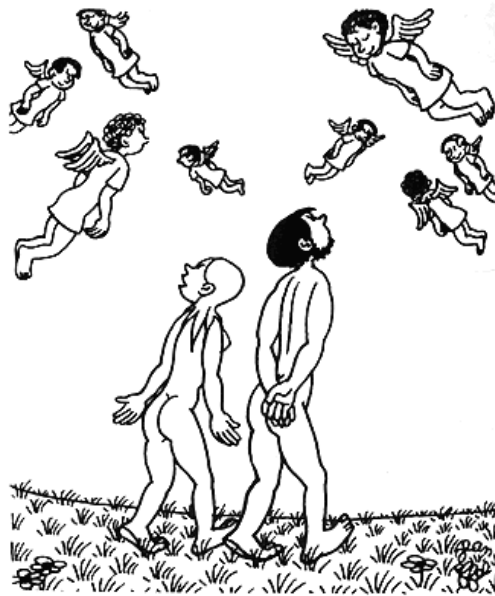
Отож, Платон впритул підійшов до ідеї “рівноправ'я” статей. Однак не варто перебільшувати “фемінізм” філософа. З його діалогів (“Бенкет”, “Тімей”) випливає, що він дотримувався традиційної античної точки зору про фундаментальну нерівність чоловіка і жінки. Найімовірніше, надати жінкам рівні права в “Державі” Платона спонукала ліквідація ним сім'ї і домашнього виховання дітей. У підсумку Платон, як зазначив Ж.-Ж. Руссо, не знав, що робити з жінками і “вимушений був перетворити їх на чоловіків”.

- *Жінки думають, що всі чоловіки однакові, і в цьому їхня сила; чоловіки думають, що всі жінки різні, – і це їх губить.*
Рамон Гомес де ла Сарна

Необхідність виховання жінок Платон пояснює виключно з практичної точки зору, позаяк вважав, що жінкам необхідно приймати участь у всіх суспільних справах, захисті та охороні полісу, як це було в Спарті. Звичайно, філософ не виступав за рівність прав, а виходив з державних інтересів. Серед благодіянь, якими Платон завдячував богам, перше було те, що

його створили вільним, а не рабом, а друге те, що він народився чоловіком, а не жінкою. Незважаючи на зрівнювання деяких прав чоловіків і жінок, жінка залишалась на нижчому щаблі в ієрархії статей.

Платон допускав, що при спільному вихованні молодих жінок і чоловіків між ними можуть виникати любовні стосунки, але він забороняв піддаватись подібним почуттям і вступати у статеві зв'язки, не схвалені владою. Мова йде не про формальне схвалення влади. Керуючись власним досвідом, влада відбирає людей, які найкраще підходять для цієї мети. Поєднання відібраних чоловіків і жінок Платон і називає "священним шлюбом". Але у виборі партнера не

відіграють ніякої ролі особисті почуття і власні бажання. Платон навіть допускає, що влада може вдаватись до обману, щоб кращих чоловіків поєднати з кращими жінками. Кількість контактів визначається потребою держави у населенні.

- *Жінки не вибачають чоловікам помилок – вони одразу виходять за них заміж.*
Олександр Перлюк

Ідеальна держава, на думку Платона, процвітає за умови постійної кількості її громадян. Тому варто обмежувати народжуваність і стежити за тим, щоб вона не зростала. Расова політика Платона спрямована не на збільшення кількості людей, а на поліпшення їх якості. З цієї ж причини для відтворення потомства вимагається визначений вік: для жінок – між 20 і 30 роками, для чоловіків – від 30 до 55. Це час повного розквіту. Ті ж, хто старший чи молодший, не мають права народжувати

дітей. Усі ці заходи спрямовані на покращання людського роду.

Шлюбні союзи щорічно поновлюються за жеребом так, щоб кожний чоловік міг мати одну за іншою від 15 до 20 дружин, і те саме кожна жінка. На думку Платона, індивідуальна сім'я через інтимність її прив'язаностей є причиною численних занепокоєнь, пов'язаних зі станом здоров'я подружніх партнерів, дітей, хворобами близьких. Суспільна сім'я позбавить людину від усіх цих переживань, не знявши проте задоволення від сексуального спілкування. Лише в суспільній сім'ї можна поєднати всі суспільні та особисті чесноти. Лише такий суспільний устрій Платон вважає справедливим.

Особливу турботу повинна проявляти держава про якість потомства; для цього кращі чоловіки повинні з'єднуватись з кращими жінками, а гірші – з гіршими. “Нащадки кращих повинні виховуватись, а нащадки гірших – ні ...Але що це так робиться, ніхто не повинен знати, крім самих правителів, щоб не вносити розладу в загін охоронців”. Поєднання кращих чоловіків з кращими жінками відбувається зі згоди влади, тим самим ускладнюється можливість поєднання кращих з гіршими.

Матерям не дозволялось доглядати новонароджених. Це у яслах роблять няньки. Матері приходять у ясла тільки для того, щоб погодувати дітей, але при цьому вони не повинні знати, яка, власне, дитина народжена ними. Материнська любов має рівною мірою розподілятися між усіма дітьми. Цим самим Платон мріє з держави створити єдину сім'ю, в якій усі батьки повинні бути батьками і вихователями всіх дітей, а діти повинні з однаковою повагою ставитися до всіх дорослих. Наміри філософа спрямовані на те, щоб усі радощі і страждання кожного зокрема були одночасно радощами і стражданнями всього суспільства.

Платон надавав великого значення Еросу – символу кохання, природа якого була подвійною – духовною і тілесною. Тому розуміння так званого платонічного кохання як виключно духовного, піднесеного, вільного від статевого потягу, який виник у середньовіччі і зберігся понині, не відповідає істині. Платон вважав, що фізична близькість закоханих, поклоніння перед красою людського тіла необхідні для досягнення кохання вищого, духовного. На його думку, народження дітей не є єдиною метою статевого кохання. Він оспівував пристрасть і чуттєву насолоду як джерело поетичного і філософського натхнення.

*Жінка – то від природи знівечений мужчина.
Арістотель*

Арістотель (389–322), на відміну від Платона, швидше може бути названим “анти-феміністом”. Арістотелю належить ідея природної ієрархії статей. На його думку, чоловік і жінка – нерівні істоти. Жінка дає дитині тіло, чоловік – душу, душа краща і божественніша за тіло. Тому за Арістотелем, жінка фактично не бере участі у формуванні дитини.

З такої концепції випливало, що існування статей – випадковість, котра не має законного місця в структурі всесвіту. Чоловік – норма, жінка – відхилення від неї. Чоловік вище, жінка – нижче за своєю природою. Отож, особливість жіночого взагалі полягає в тому, що воно означене як дефективне чоловіче. У взаємній протилежності статей він бачив гармонію виховання:

“Природа прагне до протилежностей, і саме з них вона утворює співзвуччя. Так вона поєднала чоловічу стать з жіночою. Отже, перший суспільний зв'язок вона утворила через поєднання протилежностей, а не засобом подібності. Подібно ж і в людині утворена єдність двох основ – тілесної та духовної, і виховання має спрямовуватись на їх гармонійний розвиток”.

За головну рису, притаманну жінкам “від природи”, Арістотель визнає нездатність керувати, а отже, природну підпорядкованість. Жінка, оскільки вона не здатна керувати, повинна підкорятись. Інші риси, що від природи визначають жіночу стать, підтримують виконання цієї її основної функції підпорядкованості, зокрема й пасивність, тілесну слабкість, схильність до виконання домашньої роботи, покірну хоробрість, поміркованість і скромність. Як стверджує Арістотель у “Політиці”: “Так і чоловік відносно жінки: перший за своєю при-

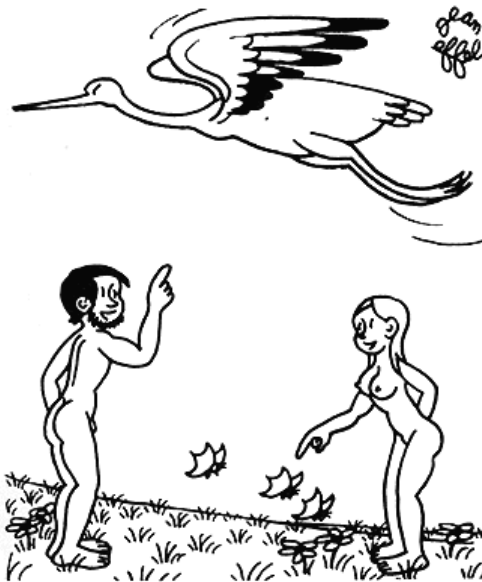
родою вищий, друга – нижча, і ось перший править, а друга – підпорядкована. Цей же принцип з необхідністю має діяти і в усьому людстві”. Арістотель описує соціальні умови, котрі підтримують ієрархічний порядок, як задані структурою природи і, отже, незмінні.

- *Немає такої справи, з якою чоловік не справився б краще, ніж жінка, крім дітородіння... хоча і це варто було б надати чоловікам.*
Джордж Еліот

У своїй праці “Політика” він стверджував, що гармонійні стосунки в суспільстві можливі, лише якщо населення не буде надто чисельним. Тому його необхідно регулювати за допомогою заборони чоловікові мати дітей до 37 років, а жінці – до 18 (мабуть, для чоловіка важлива соціальна, а для жінки – біологічна зрілість). Здатність до дітонародження обмежується Арістотелем для чоловіків – 70 роками, для жінок – 50. Різниця у віці між подружжям повинна бути такою, щоб вони могли разом прожити якийсь час, що передуює завершенню періоду дітонародження.

Арістотель неодноразово підкреслював, що одним з критеріїв періоду дітонародження має бути апогей розумової зрілості батьків. Філософ радить людям після 50 років відмовитися від свідомого зачаття. Зручним періодом для укладання шлюбу між двома біологічно здоровими громадянами він вважав зиму.

У “Політиці” Арістотель піддав гострій критиці ідею Платона про спільність дружин і дітей: об’єднання держави в єдину сім’ю

– пряма дорога до її загибелі. Безліч дітей, що мають безліч батьків, призведе до того, що всі сини рівною мірою будуть зневажатися своїми батьками.

Арістотель вписував сім'ю у політичні рамки. Він розглядав людину передовсім як істоту політичну. Сім'я для людини, на його думку, перший вид спілкування і відповідно найважливіший елемент державного влаштування. Він надавав великого значення законодавству про шлюб, що забезпечує народження здорових дітей, вказував шляхи виховання майбутніх громадян, пропонував займатися сімейним програмуванням, що передбачає питання: хто, коли і на який час створює сім'ю.

ПАТРІАРХАЛЬНІСТЬ ПЛОТІ: МІЖ БЛУДОМ І ПЛЮБОМ

*Жінка – друга помилка Бога.
Фрідріх Ніцше*

У другому столітті н. е. з поширенням християнства в Середземномор'ї на зміну *егалітаризмові*, що характеризував ранні етапи християнства, приходять жорсткі патріархальні структури. Коли, два століття по тому, християнство стає офіційною релігією Римської імперії, ці структурні зміни теоретично обґрунтовує теологія, яка визначає *патріархальний* устрій як порядок, створений Всевишнім, і стверджує, що саме божественний план визначив світ, у якому чоловіки панують, а жінки підкоряються.

- *Егалітаризм* (фр. *égalitarisme*, від фр. *égalité* – рівність) – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам.
- *Патріархальний* (від грец. *pater* – батько, і *arche* – влада) – такий, що характеризується пануванням чоловіків над жінками.

Образ жінки у середньовіччі представляв собою такого монстра, що був зітканий з негідних бажань, потворних рис характеру. Суперечливість і розбещеність жіночої натури описувались епітетами “ненаситна тварина”, “перешкода до виконання обов’язків” тощо. Оскільки жінка не була утворена за подобою Бога, то вважалась несамотійною, не наділеною авторитетом і правоздатністю. Жінка не могла вчити, виступати свідком у суді і гарантом в угодах, вона не мала права засідати в суді. Суспільна активність жінки обмежувалась владою чоловіка, якому вона була зобов’язана служити. Бог уявлявся як власник душі жінки, а чоловік був орендатором її тіла. У сексуальному житті вимагались утримання й безпристрасність.

- *Тіло як складова особистості теж може бути об’єктом любові, а не тільки похоті.
Іван Павло II*

Загалом раннє християнство дещо однобічно підходило до проблеми сім'ї. Любов статева в християнстві замінюється любов'ю людини до людини, адже перед лицем вічності тимчасовість немає значення. Шлюб стає непотрібним інститутом, статева любов нічого не може дати любові, більше того, вона робить людей нерівними, обмежує їх певним колом людей, бо ж чоловік любить лише свою власну дружину. У Новому Завіті любов між чоловіком і жінкою й загалом між людьми позначається одним терміном – *agape*.

Для раннього християнства властива проповідь самотництва, умиртвіння плоті. Церковники проповідували про бажану для Бога безшлюбність. Шлюб оголошувався християнством сатаниським насланням, повноцінними людьми вважались лише ченці та самотники. Аскетизм, проповіді безшлюбності, відходу від світу цього були оголошені служінням Богу, найкращим наслідуванням життя Ісуса Христа.

Для підтвердження звертались до авторитету апостола Павла, котрий в Першому посланні до коринтян виявив негативне ставлення до шлюбу, вважаючи, що краще за шлюб є безшлюбність, адже в потойбічному світі, в раю і в день воскресіння все одно не поєднаються шлюбні пари, а своїм видом і святістю вони стануть подібними до ангелів [Мт. 22:30]. В Одкровенні Івана Богослова, вказано, що в рай ввійдуть лише ті, що не осквернялись з жінками.

Вочевидь, такі суворі морально-етичні принципи, висунуті християнством, не були святенницьким винаходом євнухів та старих дів. Вони були природною захисною реакцією суспільства того часу на надмірне захоплення сексуальними задоволеннями, статеву розпущеність і збоченість, що процвітали в

Римській імперії.

Апостол Павло був проти одруження і радив жити самотньо, а шлюб розглядав як необхідне зло для відтворення роду людського. Він радив вступати в шлюб лише тим, хто згорає від бажань, вони можуть одружуватись, але не зобов'язані це робити. Слід, на скільки це можливо, врівноважувати свою чуттєвість розумом і зверненням до духовних справ. Краще було б, якби люди добровільно вирішили жити один з одним як брат і сестра, бо тіло не для блуду, а для Бога [1 Кор. 6:13]. З цього висловлювання богослови роблять висновки [1Кор.7:5–6]: утримання від інтимного життя не є гріхом; інтимне життя не зводиться тільки до дітонародження, а відвертає спокусу, зокрема, допомагає утримуватись від блуду. Апостол Павло не втручається в інтимне життя подружжя, він лише дає пораду. Мабуть він бачив в любові ризик, якого можна уникнути. Шлюб, на його думку, служить не для того, щоб народжувати потомство, а виключно для чуттєвої похоті. Тут він сперечається з Ісусом, для котрого головне – любов. Для Павла статевая любов – це блуд, розпутство, гріх, похоть, що не знає вузди, що скаче від ложа до ложа [Рим. 13:13]. Він не виключає взаємної любові, але тільки для виконання закону.

- *Жінка – це все те, що Бог відібрав у чоловіка, але в чому Він йому не відмовив.*
Владислав Гжегорчик

Високий рівень християнської зневаги до тіла проявився в історії Церкви порівняно рано, а саме – наприкінці другого століття. Так, християнський проповідник Климент Александрійський (бл. 150-215) зазначав, що сексуальність є одним із проявів нашої богоданої творчої спроможності. “Серед освячених, – стверджує Климент, – навіть сім'я святе” [Стромати II, 6]. А от пізніші грецькі Отці були значно стриманішими, ніж Климент, у своєму ставленні до сексуальності. Афанасій Олександрійський та Григорій Ниський, у IV столітті, й Максим Сповідник, у VII столітті, навіть схилилися до тієї точки зору, що шлюбне єднання було запроваджене Богом лише внаслідок гріхопадіння. Якби Адам і Єва й далі жили в раю, то сексуальних стосунків між ними не існувало б. Але з цього іще не випливає, що людська сексуальність як така є гріхом; навпаки, це щось, визначене Богом. Утім, вона не є частиною першопочаткового плану Творця,

а була Ним винайдена саме з огляду на гріхопадіння, яке Він передбачав у своїй прозорливості. Але такий дещо принижуючий погляд на сексуальність відкрито спростовується іншими християнськими авторами, такими як Іринеї Ліонський на Сході та Аврелій Августин на Заході. Так, Іринеї вважає, що Адам і Єва були істотами, наділеними сексуальністю, іще до гріхопадіння. Він каже, що в Едемському саду справді не існувало сексуальних взаємин, оскільки Адам і Єва були ще дітьми, але якби вони не завинили перед Богом, то безперечно, досягли б віку статевої зрілості іще в раю й народили б нащадків [Проти єресей, III].

Проте ставлення до тіла в ранньому християнстві часто було невизначеним, що спричинювало внутрішню напругу. Зокрема, принаймні починаючи вже з III століття, була наявна тенденція до відновлення на християнському ґрунті старозавітних установ щодо ритуальної нечистоти жінок в період менструації [Лев. 15:19-24]. Хоча в деяких ранньохристиянських текстах стверджується, що жінки мають право приймати причастя будь-коли, незалежно від їхнього тілесного стану, розповсюдженіша точка зору полягає в тім, що в критичні дні їх не слід причащати. У Православній Церкві ця заборона часто, хоча і не всюди, трапляється і в наші дні. В ранніх текстах те саме стосується і чоловіків, якщо попередньої ночі вони мали виверження сімені. Втім, показово, що ця заборона є значно менш суворою, аніж та, що стосується жінок. Теоретично, ці заборони мають походити не від ненависті до тіла як такого, а від перестороги перед силою й таїною сексуальності. Але на практиці їх часто тлумачать у тому сенсі, що, як стосовно чоловіків, так і стосовно жінок, все, що пов'язане із сексуальністю, несе у собі щось нечисте.

Подібне ж правило на християнському Сході забороняє подружжям вступати в інтимні стосунки в ніч перед причастям. Знов-таки, це зовсім не означає, що сексуальність є чимось гріховним. Такі заходи слід вважати лише частиною підготовки до прийняття *євхаристії*, так само як і утримання від їжі перед причастям. Таку заборону можна протиставити юдейській точці зору, згідно з якою *ніч шабату* є слушною нагодою для того, щоб подружні пари кохалися.

- *Євхаристія* (грец. *εὐχαρίστια* – подяка) чи *Святе Причастя* – одне з головних християнських таїнств, при здійсненні якого по завершенні літургії віруючі люди приймають дійсне Тіло і Кров Христову, в які перетворилися хліб і вино.
- *Шабат* (від івр. *sabbath* – субота) – в іудаїзмі день тижня, в який Тора

наказує утримуватися від роботи.

Один з найвидатніших ранньохристиянських письменників та теологів Тертуліан (бл. 160-230) вже закликає, щоб плотська похоть відступила перед любов'ю Божою, а відтак слід утриматись від шлюбу. Відмовляючись від шлюбу, дівчина стає божою нареченою, вибирає благу участь, віддає Богові свою красу, невинність. Відмовившись від заміжжя на Землі, вона вже причислена до ангелів. Тертуліан проголосив із викликом як крайність: "Шлюб заснований на тому ж акті, що і блуд".

Творець канонічного латинського тексту Біблії Ієронім Стридонський (бл. 340-420), котрий в юності досита вкусив жіночої прихильності, а в більш зрілому віці жив самотником, вимагав: "Візьми в руку свою сокиру і зрубай біля самого коріння дерево шлюбу". Один із отців церкви Григорій Богослов (бл. 330-390) закликав: "З жінок подивись на тих, що не живуть у шлюбі: вони поєднані більше з Богом, ніж із плоттю; подивись на непов'язаних шлюбом і вільних: вони все посвятили Богу".

Загалом, раннє християнство соромилось шлюбу, інтимного життя, любові, вважаючи їх не тільки християнськими явищами, а язичницькими. Новий Завіт підкреслює особисте безсмертя, а не через потомство, що доводить тимчасовість шлюбу і заохочує вдівство.

Середньовіччя з його критичним самоаналізом перед лицем абсолютного божественного ідеалу стало новим етапом в формуванні філософського розуміння статі, сім'ї та відносин між чоловіком й жінкою, тривало понад тисячоліття і завершилося в епоху Відродження, привівши до нового усвідомлення людиною своїх сил і значимості. Лише епоха Відродження змінила зневагу до тілесності новим усвідомленням значущості людини і всіх проявів її буття.

*Жінка – одночасно яблуко і змія.
Генріх Гейне*

Про ставлення до жінки красномовно свідчать цитати з "Книги старців", що належить до перших століть християнства.

"Відповідав їй архієпископ: "Хіба не знаєш того, що ти жінка? І що за допомогою жінки диявол переслідує святих?". "Один брат просив Абба Даніеля: "Дай мені одну заповідь, і я дотримаюсь її". Він відповів: "Ніколи не торкайся однієї з жінок миски, не трапезуй з нею: тим самим ти уникнеш сатани".

У XIII ст. лицар Філіпп з Наварри написав трактат, в якому стверджував, що жінка створена для слухняності. Вона повинна вміти прясти і шити. Найголовніше для неї – мати витончені ма-

нери. Освічена жінка викликає підозру, їй не можна довіряти.

Людовік IX у трактаті “Повчання для дочки” відзначав, що жінка повинна вміти терпіти, допомагати нещасним, виконувати волю чоловіка і батьків. Духовники постійно застерігали про постійну небезпеку, що виходила від жінок, про можливість бути спокушеними ними. В кожній жінці втілені риси спокусниці Єви. “Жінка, – писав один з монахів, – це солодка отрута, що спричиняє вічну смерть. Вона факел сатани. Вона – ворота, через які входить диявол”.

Одну з найцікавіших середньовічних концепцій статі створив у своєму творі “Про розподіл природи” Іоанн Скотт Ерігена (810–877). Він, як і Платон, вважав стать результатом поділу первісної єдиної людської природи. Жінка (Єва) – емоційна частина природи Адама, котра відділилась від його духовно-розумної природи (чоловіка). Чоловік і дружина – дві сторони людської природи: розум (дух) і почуття.

Хоч католицька церква проголосила ідеї Ерігени єретичними, вони чинили суттєвий вплив на розуміння статі різними європейськими мислителями, що виходили з уявлення про первісну андрогінність людини, котру необхідно відродити, щоб досягти безсмертя душі. Метафізика статі займала велике місце в окультних науках середньовіччя і Відродження – магії, астрології, алхімії.

- *Якби Бог призначив жінці бути господинею чоловіка, він створив би їй з голови, якби – рабою, то створив би з ноги: але оскільки Він призначив їй бути подругою і рівною чоловікові, то створив з ребра.*
Аврелій Августин

У філософсько-теологічному вченні плотська краса перестала бути пов'язана з духовною й отримала статус нищої, причому процедура створення універсальних шаблонів і відмова від цілісного розгляду людини виявляються тісно пов'язаними між собою. Християнський філософ Аврелій Августин (354-430) визначив сексуальний акт як щось огидне, антибожественне. А щодо еротики, збудження, насолоди, то їх слід сприймати лише як хворобливі і гріховні прояви. Лише Христос був зачатий без цього гидкого сексу, так що єдина можливість знайти Христа в душі своїй і спокутувати первородний гріх полягає в утриманні від сексуальних стосунків.

У своїй праці “Сповідь” Августин вважав, що пристрасті – це результат гріхопадіння Адама та Єви у райському саду, яке відштовхнуло людей від Бога. Насолода, отримувана за допомогою статевих органів, здатна відвернути від думки про Всевишнього. Адже, за постулатами теологів, людина повинна страждати в цьому світі, а не насолоджуватись. Тому *куртуазна лірика* Середньовіччя дає той конструкт, над яким довго іронізувала Європа Нового часу: якщо чоловік кохає жінку, то це значить вона йому послана Богом, але не для плотських утіх – а для прославляння Бога.

➤ *Куртуазна література* (фр. *courtois* – ввічливий, чемний) – світська, лицарська література європейського Середньовіччя з мотивами культу дами (в ліриці) або пригод лицарів (епічні твори), почасти з елементами фантастичності.

- *Знавці жінок рідко схильні до оптимізму.*
Бернард Шоу

Представники середньовічної філософсько-теологічної думки дотримувалися концепції про те, що відмінність між статями продиктована відносинами духу і плоті. А щодо критики останньої, то християнські теологи ще радикальніші від античних філософів. Як учив апостол Павло, саме жінка-спокусниця винна у гріхопадінні:

“Бо спочатку створений Адам. А потім – Єва, і не Адам спокушений, а дружина, спокусившись, впала в злочин. І тому дружина повинна мовчати. Адже чоловік є образ і слава Божа; а дружина є слава чоловіка, бо не чоловік від дружини, а дружина від чоловіка; і не чоловік створений для дружини, а дружина для чоловіка. Отже, дружини повинні коритися своїм чоловікам, як Господу...”.

Перераховувати всі прокляття, які лунали в творах

середньовічних теологів на адресу жінок, – заняття малопродуктивне. Варто вказати лише на позицію Томи Аквінського (1226-1274), який, як і Арістотель, головним призначенням жінки вважав її здатність до відтворення:

“Треба було створити жінку, щоб, як сказано в писанні, допомогти чоловікові. Звісно, не для того, щоб допомогти йому в трудах його, як дехто стверджує, в цьому випадку чоловікові допоміг би інший чоловік, а не жінка, але щоб допомогти йому відтворювати себе”.

Таким чином, статеві відмінності є, і статі тягне одну до одної – але якщо це прагнення не до Бога, то це ница пристрасть, котра має бути знищена. Якщо ж вона підтримується – це злочин проти Бога. Ось на якому прикладі Тома Аквінський демонстрував одне з логічних правил: “Якщо жінка прикрашає себе, вона або дурна або розбещена. Або вона хоче прикрасити свою сутність, що нерозумно, або вона хоче сподобатися, що гріховно”. Коментарі тут зайві.

- *Жінка цілісна й досконала, а чоловік відчуває ваду через позбавлене ребро, з якого зроблена жінка.
Генріх Корнелій Агріппа*

Не можна, однак, однозначно звинувачувати мислителів середньовіччя у жінконенависництві. На етапі пізнього середньовіччя існували філософські твори, спрямовані на захист жінок. Народження нового підходу до жіночої проблематики в європейській середньовічній культурі пов’язане з іменами Христини Пізанської (1364-1430), Корнелія Агріппа фон Неттесхайма (1468-1535), Томаса Мора (1478-1535), Еразма Роттердамського (1466-1536) та інших. У їхніх працях звучить якщо не вимога повної рівності статей, то переконання в тому, що до цього варто прагнути (рівна освіта, взаємоповага, громадська активність тощо). Щоправда, в *період Реформації* погляди на місце жінки в суспільстві, шлюб та секс відображали виключно чоловічу точку зору.

- *Реформація* (від лат. reformatio – виправлення, відновлення) – християнський церковно-релігійний, духовно-суспільний та політичний рух оновлення у країнах Західної та Центральної Європи у XVI столітті, спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, який набув форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Реформацію пов’язують з іменами М. Лютера, Ж. Кальвіна та У. Цвінглі – та відповідно називають протестанською, лютеранською або євангелічною.

В очах протестантських лідерів Ульріха Цвінглі, Мартіна Лютера, Жана Кальвіна жінки – творіння Господа і можуть отрима-

ти спасіння через віру, в релігійній духовності вони рівні з чоловіками, але в усіх інших відношеннях мають бути їм підпорядковані. Більшість реформаторів визнавали принципову відповідальність Єви за гріхопадіння і вважали, що саме це підкреслює природну неповноцінність жінок і необхідність їх підкорення чоловікам.

Захищаючи інститут шлюбу, діячі Реформації закликали представників різної статі створювати сім'ї, писали чимало трактатів і настанов з управління сім'єю і домогосподарством, переконували в богоугодності подружнього життя, наводили приклади взірцевих дружин, доводили, що історія про створення Єви з ребра Адама є доказом бажання Господа бачити жінку, що стоїть поруч з чоловіком, як його добра помічниця. Цікаво, але аналогічне міркування висувалось і як доказ того, що жінці ніколи не варто претендувати на владу над чоловіком, бо якби Господь хотів цього, то він створив би Єву з голови Адама.

З'явилися твори, що спростовували традиційні погляди на жінку й обґрунтовували її право вважатися повноцінною людиною, якою є чоловік. Наприклад, філософ Корнелій Агріппа (1486-1535), автор праці "Декларація про благородство і перевагу жіночої статі над чоловічою", переконував читачів у тому, що жінка народжується такою ж вільною істотою, як і чоловік, що її природні задатки ніскільки не менші, ніж чоловічі, просто вони – інші.

- *Вступаючи в шлюб, чоловік і жінка стають однією людиною – питання тільки, якою.*
Генрі Луїс Менкен

В наш час богослови всіх конфесій наголошують, що, згідно з Біблією, сім'я та шлюб з'являються зі створенням жінки. Шлюбні закони дані від Бога, який створив Адама і Єву, привів Єву до Адама і тим самим визначив шлях до щасливого шлюбного союзу, до створення сім'ї як домашньої Церкви. Подружній стан – найстарша установа на світі, якій Господь надав не тільки благородні цілі, але також поставив на сильному і тривалому фундаменті, який творять єдність любові, нерозривність та святість. Цей стан життя заснував сам Бог ще в раю на засадах любові чоловіка й жінки та вимозі людської природи [Бут. 2:18].

Через заснування першого подружжя в раю поклав Творець основу під існування і ріст людського роду [Бут.1:27]. Подружжя

Адама й Єви – перший подружній зв'язок на Землі, що його сам Бог поблагословив. Отож, подружній стан – це не людська, а Божа установа, бо походить із рук самого Творця. Це визнають всі християнські конфесії. Подружжя не лише Богом установлене. Це – вибір Бога, Ним освячений. Бог встановив і спосіб розмноження людей.

Таким чином, Богом установлений спосіб розмноження людей складається зі шлюбного життя та народження ними з себе подібних на себе. Призначення людини полягає в тому, щоб через поступове розкриття сукупності сил і здібностей, через діяльне намагання та наближення до свого первообразу досягати певної можливості для кінцевого єства, міри богоподібності, найтіснішого єднання з Богом, а разом з цим, можливо, й повної участі в божому блаженстві на всю вічність.

- *Навіть шлюби, укладені на небесах, неминуче “спускаються” на землю.*
Натаніель Аккерман

Кінцева мета людини в Богові: спілкування в живому союзі з ним. Кодекс канонічного права Католицької Церкви говорить, що подружній союз, за допомогою якого чоловік і жінка затверджують між собою співтовариство всього життя, призначений за своїм природним характером для блага чоловіка і жінки, а також для народження і виховання дітей, зведений Христом у достоїнство таїнства. Через таїнство шлюбу освячується подружнє життя і дарується благодать, що сприяє справжній любові, а також їх плідному сімейному служінню. Шлюб таїнством визнають і православні християни.

Важливою особливістю, що відрізняє таїнство шлюбу від всіх інших таїнств, є те, що його роблять самі наречений і наречена, які перед свідками укладають подружню угоду, приносячи шлюбну обітницю. Священик (в особливих випадках може бути диякон і навіть мирянин) є присутнім при укладанні шлюбу як головний свідок і владою Церкви підтверджує й благословляє подружній союз.

Звичайно, з мети шлюбу (продовження роду) витікає відповідальність за дітей перед Богом. Пара, що не бажає мати дітей, не може стати домашньою церквою і не може бути названою християнською сім'єю в повному розумінні цього слова. Це

– егоїсти.

Утримання – хороша чеснота, але в міру й індивідуально. Сучасне християнство вважає метою шлюбу не тільки народження дітей, але і подружні відносини. Таїнство шлюбу вважається дійсним, якщо воно здійснилося сакраментально (тобто подружня угода зроблена за встановленою Церквою правилами і підтверджена нею) і фізично (тобто чоловік і жінка вступили в інтимну близькість).

У наш час майже всі християнські конфесії оголошують шлюб “божественною настановою”, підпорядкованою божественним законам, які не підвладні людині. Офіційна точка зору католицизму висловлена в документах Другого Ватиканського Собору, який вніс деякі зміни в католицьку концепцію сім’ї та шлюбу. Зокрема, пастирська конституція “Про церкву в сучасному світі” визнає подружню любов важливою та самостійною метою шлюбу. Від волі людини залежить вступати в шлюб чи ні, але збереження шлюбу не залежить від волі людини, а смисл подружжя зводиться до двох взаємопов’язаних понять: у вузькому значенні – до відтворення нових поколінь; у більш широкому значенні – до удосконалення християнина, як людини взагалі і суспільства взагалі.

- *Хто ще, крім католицьких священиків, сьогодні думає про шлюб?*
Луїза де Вільморен

Шлюб строго *моногамний* і *нерозторжимий* – підкреслює Кароль Войтила (Іван Павло II) (1920–2005). Чоловік та жінка створюють особистісну і міжособистісну цілісність.

- *Моногамія* (від грец. *μονος* – один, єдиний і *γάμος* – шлюб, одруження) – одношлюбність; форма шлюбу та сім’ї, міцний союз чоловіка й жінки разом з їхніми дітьми.

На думку 264-го Папи Римського, шлюб є інсти-

тут любові, а не лише “плодовитості”. Об’єктивно шлюб перш за все має служити існуванню, потім “співжиттю” чоловіка та дружини, і, нарешті, правильному спрямуванню “бажання”.

Змінилось ставлення до змішаних шлюбів між католиками та некатоликами. Відтепер католику, який взяв шлюб у некатолицького священика, не загрожує відлучення від церкви. Зміни не торкнулись питань контролю за народжуваністю та розлученням.

Сучасне православ’я, як і католицизм, також вважає нормою два шляхи для людини: християнське дівство та святе таїнство шлюбу, на користь якого на перший план виходять такі аргументи, як, наприклад, те, що перше чудо своє (перетворення води на вино) Господь сотворив в Кані Галілейській підчас весілля, тим самим благословивши шлюб.

Одружуватись у православних не можуть лише ченці, а у католиків ще й священики. Папа Лев XII (1760-1829) пояснював заборону одружуватись священикам бажанням бути повністю зайнятим Богом і присвятити себе добрим справам, тобто безшлюбність виросла з глибокої поваги до шлюбу, адже секс вимагає від подружжя найповнішої віддачі. Тому священики і ченці неодружені.

Греко-католицькі богослови, спираючись на Св. Василя Великого (бл. 330-379), який підкреслював: “Чоловіколюбчець Бог, дбаючи про наше спасіння, поділив людське життя на два стани: подружжя і дівочтво”, також вважають, що на сучасному етапі християни мають два незмінні стани життя, якими є подружжя і чернецтво. Кожний стан вимагає жертви. Вона – ключ до щастя.

Безшлюбність багатьма конфесіями, в тому числі і протестантськими, визнається в наш час як норма з причин економічних, моральних тощо. Одруження не є єдиним шляхом, і шлюб і неодруженість є дарами від Бога – заявляють вони. Можна жити неодруженим і бути порядною людиною. Свідки Єгови вважають, наприклад, що неодружені мають навіть переваги: більше часу для вивчення Слова Божого, збільшується час на служіння, у них більша мобільність – бо ж вони можуть здійснювати поїздки в інші країни.

- *Шлюб вимагає високого і досконалого життя.*
Касіян Сакович

Шлюб порівнюється в Біблії з відношенням Христа до його Церкви [Еф 5:32]. Тому про невіруючих та тих, хто відійшов від віри, говориться як про “Рід лукавий і прелюбодійний” [Мт. 12:39; Мк 8:38; Об. 2:2]. Біблія містить образ Христа як жениха [Мт 9:115, 25:1-13; Лк. 12:35-36], Церкви – дружини чи нареченої [Еф. 2:24, Об. 21:9], наголошується на близькості сім’ї та Церкви. Слова Ісуса Христа: “Де двоє чи троє зібралися в ім’я Моє, там Я посеред них” [Мт. 18:20] – відносять також до сім’ї, якщо людей єднає не лише любов, але й спрямованість до Бога.

Сім’я, як це вважають християнські богослови, не просто приватна справа людини. Вона належність Бога. Він створив її, зумовив її внутрішню структуру, визначив призначення і мету. З божественної ласки чоловік і жінка мають змогу співробітничати з Богом в досягненні його мети й стати її частиною. Дім, який вони заснували, залишається його власністю. “Коли дому Господь не буде, даремно працюють його будівничі при ньому!” [Пс. 126:1].

- *Тіло – це найменше з того, що жінка може дати чоловіку.*
Ромен Ролан

У православ’ї шлюб довгий час розглядали як поступку плоті, одруження – як гріх, хоч і необхідний для розмноження роду людського, домінував ідеал чернечого життя. Православ’я й досі похвально ставиться до відмови від шлюбних відносин відразу після весілля, або після народження 2-3 дітей. Однак, в останні роки ситуація дещо змінилась і зараз існує багато точок зору щодо сім’ї.

Православ’я засуджує як крайнощі: заклики одружуватись, підбір подружніх пар, відмову причащати

невінчаних тощо, відкидає гидливе ставлення до питань статі і протилежне ставлення, згідно якого стосунки між статями не пов'язані з моральними обов'язками і є чимось на зразок прийому їжі, чи задоволення інших потреб. Православна Церква проти несправжнього аскетизму. Мотив нехтування плоттю – стара хвороба хибної духовності. Бог створив чоловіка та жінку і тому “нехтування” плоті є проти Творця, це “наклеп” на Творця. Це Російська православна церква підтвердила на своєму Синоді у грудні 1988 року.

У грудні 1994 року Архієрейський Собор РПЦ прийняв рішення про вироблення концепції з питань, що стосуються актуальних проблем сім'ї та шлюбу. “Основи соціальної концепції”, одностайно схвалені в 2000 р. на ювілейному Архієрейському Соборі РПЦ, проголошують основні підходи до тлумачення православною Церквою питань сім'ї та шлюбу. Архієрейський Собор Православної Церкви визнає, зокрема, дійсним “невінчаний” шлюб, укладений в радянський час, і називає порушенням у сфері духовної практики, коли невинчані пари не допускаються до причастя або оголошується недійсним такий шлюб. Одночасно Церква наполягає на важливості і необхідності церковного шлюбу для всіх своїх членів.

Подружжя у католицизмі та православ'ї визнається святим таїнством, як і хрещення, миропомазання та інші. Від інших таїнств воно хіба що відрізняється тим, що цю св. Тайну довершують і приймають самі молодята, а священник – лише свідок Церкви й благословить їх в імені Церкви. Православна церква відрізняє тайну шлюбного союзу від шлюбу як таїнства. Під таїнством шлюбу розуміють не шлюбний союз, а встановлену Богом священну дію, здійснювану служителем тайн Божих, яка освячує шлюбний союз. Саме таїнство – це надання благодаті Божої тим, хто вступає в шлюб. Таїнство шлюбу встановлено для тих чад Церкви, котрі вступають в шлюбний союз. Безпосередньо освячується в таїнстві шлюбу союз любові лише двох осіб. Але цей союз впливає не тільки на одне подружжя, а й на всю сім'ю, а через сім'ю – і на суспільство. Таїнство шлюбу визнають вірмени, мароніти, копти, яковіти, несторіани, інші церкви – як обряд.

*Сім'я – це корінь життя.
Ілля Шевельов*

Для створення сім'ї Бог вклав у тіло чоловіка й жінки розплід-

ну здатність, статеве бажання і взаємну привабливість. Тома Аквінський свого часу зазначав, що кожна людина має два найсильніші інстинкти: інстинкт самозбереження та інстинкт розмноження. На його думку, Господь, будучи всемогутнім, міг знайти інший спосіб розмноження людей на землі, але вибрав найкращий і найрозумніший, опертий на любові.

Православні і католики вважають сім'ю земним образом Святої Трійці, тобто батько – мати – дитина як єдине ціле, об'єднане любов'ю, творять нерозривний природний трикутник, який є символом Святої Трійці. Подружній стан вимагає великої пожертви від тих, які в ньому перебувають. Аби полегшити їхні відповідальні обов'язки, Бог окрім головної мети, що має на оці добро загалу, дає подружньому життю ще іншу, другорядну мету – взаємну допомогу, особисте добро та щастя подружжя.

Чоловік і жінка так створені Богом, що вони себе обопільно доповнюють. Чоловік і жінка в подружжі несуть спільний тягар та спільну жертву, тому Бог хоче, аби вони мали також, наче нагороду за свою жертву, спільну приємність, задоволення й радість. Тому Господь дозволяє одруженим те, що поза подружжям ніяк, ніколи й нікому не дозволене, бо це виключно привілей подружнього життя. Християнство категорично проти дошлюбних і позашлюбних стосунків.

Протестантський погляд на шлюб близький до католицизму і православ'я. Так, баптисти, адвентисти наголошують, що сім'я – це божественне установлення, яке дійшло до нас з Едему й утверджене Христом як позитивний союз між чоловіком і жінкою для спільного життя і любові та створення домашньої церкви.

Отже, подружній стан є найважливішим для людини, бо без нього не було б людської спільноти. Існуючи в полі наявного суспільного буття, сім'я як усталена форма існування постійно зазнає впливу з боку суспільства. Якщо в ранньому середньовіччі наголошувалось на безшлюбності, сім'я не була обов'язком християнина, то пізніше ставлення до шлюбу пом'якшилось. І хоч в наш час християни визнають обидва шляхи в житті людини, однак акцент зміщується на сім'ю, що є дуже важливим в умовах кризи сім'ї.

ДУХ ПРОСВІТНИЦТВА: ЗА РІВНОПРАВ'Я СТАТЕЙ

- Чоловік має допомогти жінці бути слабкою, сильною
вона може бути і без нього.
Вольтер

Проблеми стосунків між статями почали дуже широко обговорювались у другій половині XVII столітті в культурно-інтелектуальних колах Європи Нового часу (Маргарита Бюфе, Домінік Буур, Ніколя Мальбранш, Франсуа Пулен де ла Бар та ін.). Так, переконаний прихильник жіночого рівноправ'я французький мислитель Франсуа Пулен де ла Бар у трактаті “Про рівність статей” (1673) обґрунтовує тезу про відсутність істотних відмінностей між чоловіками і жінками, адже представники обох статей однаковою мірою обдаровані здатністю мислити. Тож нерівність статей, що існує реально, має витлумачуватись як історична несправедливість: жінок підкорено лише за законом найсильнішого.

Численна література з “питання про жінок” в творі Пулена набуває нової якості: йдеться не про вимогу визнання рівної “гідності” чоловіків і жінок, а про новий радикальний суспільний проект, заснований на суто філософських підставах і вочевидь опозиційний до наявних культурно-цивілізаційних реалій. Його теза про людину як істоту, що мислить, є підґрунтям Пуленової моральної позиції. Чому рівні за природою статі перебувають у нерівному суспільному становищі (йдеться, звісно, про принципову нерівність шансів)? Пулен називає причинами неприродної нерівності жінок силу, інтерес і усталеність хибної думки.

Моральні аргументи Пулена вочевидь побудовані на новій, антитрадиціоналістській концепції сенсу життя, освіти, стосунків між статями. Становище жінок виглядало в його очах як річ, обурлива для розуму, а найпершим передсудом, що його повинен позбутись рід людський, виглядав передсуд так званої вищості чоловіків над жінками.

Вдаючись водночас до опитування окремих осіб й історичної розвідки, він, з незворушною впевненістю, властивою прекрасній філософії свободи, доводить, що класичні аргументи на користь нерівності статей не спираються бодай на щось істинне. Передовсім це стосується тези про так звану “природну” нижчість жінок. Їй він протиставляє поняття відмінності статей, яка походить не від природи (в анатомічному чи фізіологічному сенсі), а від існування в суспільстві. Всупереч усталеним поглядам своєї епохи він обстоював тезу, яка сьогодні видається очевидною: “Мозок жінок подібний до мозку чоловіків, оскільки вони чують, як і ми, – вухами, бачать очима, відчувають смак язиком”.

Щоби покласти край відчуженню жінок в суспільстві, Пулен де ла Бар запропонував революційну програму: відкрити для них усі суспільні сфери діяльності – від теології до граматики, – не забувши й про здійснення влади всіх рівнів – і військової, і державної:

“Щодо мене, то я, побачивши жінку з шоломом на голові, здивувався б не більше, ніж коли побачив би жінку в короні. Жінка, яка головує у військовій раді, подивувала б мене не більше, ніж та, яка головує у раді державній, чи жінка, яка сама муштрує своїх солдатів, шикує військо до бою, розподіляє його на різноманітні загони – не більше, ніж та, яка для забавки удавала б, що робить це. Військове мистецтво нічим не перевершує інші, до яких жінки удатні, воно хіба що брутальніше та породжує більше шуму й зла”.

Французькі просвітителі почали активно декларувати рівноправ'я статей: Вольтер викривав несправедливість жіночої долі; Дені Дідро вважав, що принижене існування жінки є наслідок певних громадянських звичаїв і законів; Шарль Монтеск'є вважав, що жінка може і повинна брати участь у суспільному житті; Клод Гельвецій доводив, що громадянська неосвіченість жінки викликана недоліками її виховання, а то й відсутністю такого, тощо. Викривши абсурдність міфу про жінку як про істоту другого сорту, органічно нездатну бути рівною чоловікові, просвітителі утримались, однак, від визнання її громадянської спроможності – її здатності виступати в ролі суб'єкту історії.

- *За обраною чоловіком нареченою легко судити, який він, і чи
знає він собі ціну.
Йоганн Вольфганг Гете*

У період Просвітництва спостерігається зміна концепту жінки, яка була частиною тієї загальної трансформації уявлень, що характеризували настання історичного нового часу. Це епоха виникнення сучасного індивідуалізму, глибокої зміни уявлень, пов'язаних зі способом життя, роботою й ідентичністю чоловіків, появи нового типу сім'ї, спричиненого новим розподілом праці та сімейного життя, розділенням єдиної до того сфери життя на дві сфери – суспільну (публічну) сферу суспільної оплачуваної праці, яка стає цариною чоловіків, та приватну, домашню, яка перетворюється на царство жінок.

Причину відсталості жінок французький просвітитель Клод Гельвецій (1715-1771) вбачав у тому суспільному становищі, яке вони займають. Жінки і чоловіки, на його думку, відрізняються один від одного своєю тілесною організацією, але це не означає, що ця відмінність є причиною більш низького розумового рівня жінок. “Якщо жінки взагалі розумово стоять нижче від чоловіків, то це тому, що вони отримують гірше виховання”. Змінити становище жінки, на думку Гельвеція, може лише правильне й добре організоване виховання. Герой його поеми “Щастя”, юнак, з допомогою Мудрості прагне пізнати суть людського щастя. Любовні втіхи не ототожнюються з щастям, вони спустошують душу; багатство, влада теж його не забезпечують. Щастя Гельвецій бачить у знаннях, щасливою може бути лише освічена людина, тоді існуватиме гармонія особистого і суспільного. Гельвецій великого значення надавав вихованню. Він вважав, що обидві статі, мов дерева однієї породи, мають однакові розумові здібності і лише виховання є джерелом відмінностей між ними.

- *Чоловік краще за жінку філософствує про серце людське, але
жінка краще за нього читає серця чоловіків.
Жан-Жак Руссо*

Дещо іншу позицію займав Жан-Жак Руссо (1712-1778). За Руссо, соціальна рівність статей становить серйозну небезпеку громадянській доброчинності. Він вірив, що входячи в публічне життя, жінки чинять більше насильство над своєю природою,

ніж чоловіки. З перспективи, котру він представляє, влада жінок, яку вони використовують, зваблюючи чоловіків і нав'язуючи їм свої стандарти, ґрунтується на природі статевих стосунків, на нездатності жінок домінувати в тих сферах, які виходять за межі їхньої компетенції. Розглядаючи розумові здібності жінок, Руссо плутає соціальні явища з природними властивостями, брак освіти і можливостей розвитку з внутрішніми вадами, що зовсім не властиве йому в розгляді інших питань.

Розвиваючи ідею “природного права” стосовно жінки, Руссо включив у її склад міф про “природне призначення” статі і тим самим надовго закріпив попередній розподіл праці між чоловіком і жінкою. Філософ намагався внести корективи у становище жінки, але робив це, орієнтуючись на погляди і домагання пересічного європейського буржуа. Він пристрасно критикував феодально-становий шлюб, шлюб, що укладався з волі батьків наречених, і більше схожий на фінансово-економічну оборудку, ніж на таїнство. У своїх працях він оспівував живе почуття жінки, вихваляв кохання, материнство, тобто залишав за жінкою право на всю повноту людських почуттів. Це був якийсь крок уперед, до ідеалу свободи і рівності. Але для передреволюційної епохи цього вже було замало.

Жан-Жак Руссо не вважав жінку неповноцінною істотою. В трактаті “Еміль, або Про виховання” (1762) він твердив, що людська природа єдина і “в усьому, що не стосується статі, жінка рівна чоловікові; вона наділена тими самими органами. Тими самими потребами. Тими самими здібностями...”. Тому рівність чоловіка і жінки як представників людського роду не означає їх політичної рівності. Свою точку зору він обґрунтовував посиланнями на “природні”, вроджені характеристики чоловіків і жінок. На його думку, “в тому, що є в них спільного, обидві статі однакові, в тому, що в них є відмінного, вони не порівнювані. Досконала жінка і досконалий чоловік так само мало подібні за своєю моральністю, як і за своєю зовнішністю”.

Мабуть, це твердження можна трактувати, з одного боку, як природну рівність можливостей, здібностей, а з іншого, як *дихотомічний* розподіл статей. Далі він розвиває думку: “Одна (стать) повинна бути активна і сильна, а друга – пасивна і слабка”, тобто чітко простежується *дихотомія статей*. Взагалі, вся теорія Руссо пронизана суперечностями, наприклад, “в житті

чоловіка і жінки стать, як така, відіграє далеко не однакову роль. Самець є самцем лише у деякі хвилини, самка залишається самкою впродовж усього життя. Ця нерівність виникла не з людської волі..., вона тримається не на забобонах, а на вимогах розуму”.

➤ *Дихотомія* (від грец. διχотомία – поділ на дві частини) – поділ обсягу поняття на два видові поняття, що суперечать одне одному (поняття А. поділяють на поняття Б. і не Б.). Обсяг поняття “людина” можна розділити на два взаємовиключних класи: чоловіки і не чоловіки. Поняття “чоловіки” та “не чоловіки” є суперечливими, тому їх обсяги не перетинаються. Від дихотомії слід відрізнити звичайне ділення, що приводить до того ж самого результату. Наприклад, обсяг поняття “людина” можна розділити за ознакою статі на чоловіків і жінок. Але між поняттями чоловік і жінка немає логічного протиріччя, тому тут не можна говорити про дихотомічний розподіл.

За Руссо, для жінок доброчинністю є те, що для чоловіків виступає як недолік, і навпаки. Відмінності між ними починаються з їжі – жінки схильні до вживання молока й солодощів – і закінчуються відмінностями в моралі.

- *Царство жінки – це царство ніжності, витонченості, терпимості.*
Жан Жак Руссо

Руссо стверджував своєрідний *статевий диморфізм*: раціональний чоловік доповнюється емоційною жінкою. Чоловік має виховуватись на таких ідеалах як хоробрість, стриманість, справедливість і мужність, в той час як жінка – на принципах терпіння, гарного характеру і поступливості.

➤ *Статевий диморфізм* (від лат. di – подвійний, morphē – форма) – морфологічні та психофізіологічні відмінності між особинами, зумовлені їх належністю до різних статей.

Подібно до Арістотеля, Руссо стверджує, що у чоловіків і жінок різні чесноти: жінка має бути соромливою, хитрою, кокетливою, чоловік – відвертим, прямим, добросовісним. Чоловік повинен спиратися лише на власні судження, жінка зобов’язана враховувати думку інших людей, чоловік не повинен брехати, а жінка зобов’язана прикидатися.

Основа диференціації статей за Руссо полягає у виконанні “загальної мети природи” – продовженні роду. Слабка, пасивна й неспілива за своєю конституцією жінка в пошуках засобів існування свого та своїх дітей є повністю відданою чоловічій волі, його ставленню до неї. Щоб компенсувати свою слабкість, жінка повинна намагатися сподобатись чоловікові, який стане її

господарем, і зробити для нього життя в домі приємним. Її життя, щастя й добробут залежать від того, чи вдасться їй сподобатись чоловікові та вгадати його бажання.

Чоловік керує своєю сексуальністю за допомогою розуму, який вписує поняття обов'язку в поняття совісті; те, що він, спираючись на розум, стає господарем своєї пристрасті до жінки остаточно перетворює його на вільну особистість. Оскільки ж розум жінки пов'язаний з її статевою належністю, вона не може піднятися до знання принципів і законів, її пізнавальні здібності пов'язані з почуттями. Натомість підсвідомим гальмівним чинником для жінки є страх перед вердиктом суспільства, сором, який материнська соціалізація міцно виробила в свідомості дочки. Для жінки не існує самовизначення, що вільно визнає закон, яке зробило б з неї етичну особистість. Тому Руссо вбачав необхідним диктат стриманості й неспіливості, повне "одомашнення" життя добродійних жінок.

Ж.-Ж. Руссо утверджував модель ніжної, самовідданої, зовнішньо привабливої жіночності, створеної природою не для того, щоб кохати, і не для того, щоб займатися мистецтвами, політикою чи тому подібними чоловічими справами, а для того, щоб приводити в захоплення і бути коханою. Саме цим він обмежував простір свідомості європейського суспільства, в якому жінка фігурувала як суб'єкт, що має право голосу не лише на кухні чи в спальні. Зі звичного підпорядкування до покори, яка потім перетворюється на м'якість, ніжність – такий шлях формування ідеальної жінки, яка в результаті цілковито позбавлена індивідуальності. Руссо писав: "Жінка створена для того, щоб поступатись чоловікові і терпіти образу з його боку. Але хлопчиків ви ніколи не доведете до такої міри підпорядкування; внутрішнє почуття в них піднімається і протестує проти несправедливості; природа не створила їх для того, щоб терпіти несправедливість".

- *Метафізичні системи для філософів – те саме, що романи для жінок.*
Вольтер

Розвиток соціалістичних утопій в Європі сприяв розгляду боротьби за рівноправність статей як частини боротьби за зміну суспільного устрою. Одна з найцікавіших утопічних концепцій належить французькому мислителю Шарлю Фур'є (1772-1837). Сутність її полягає в тому, що людські пристрасті і прагнення до

насолоти можна поставити на службу суспільним інтересам. Людина може бути щасливою лише якщо задоволені всі її пристрасті, тому ідеальне суспільство має використовувати в своїх цілях навіть “найнищіші” з них.

- *Утопічний соціалізм* – вчення про суспільство (суспільний лад), що живе за утопічними принципами, себто такими, що не можуть бути втілені в реальному житті. Утопічний соціалізм малює картину бажаного ідеального суспільства, але не вказує шляхів його побудови, виходячи з наявних суспільних умов.

В ідеальному суспільстві “Гармонія”, в якому всі рівні, необхідно встановити вільні любовні стосунки для повного звільнення жінок. В ідеальному суспільстві Ш. Фур’є сім’я, як засіб пригнічення жінки, повинна бути заборонена, а дозволене вільне кохання. Отримавши свободу, “жінка перевершить чоловіка в усіх сферах духовної і фізичної діяльності, де немає потреби в особливій фізичній силі. Жінці повинні бути надані ті самі права, що і чоловікові. Тоді за ладу “Гармонії” вона дуже швидко поверне собі роль, яку їй призначила природа: роль суперниці, а не підпорядкованої чоловічій статі”.

Фур’є вважав, що статус жінки в суспільстві є одним з основних показників рівня його розвитку, своєрідним мірилом демократії і суспільного прогресу, а розширення прав жінки – це загальний принцип будь-якого соціального прогресу, який характеризується поступовим визволенням жінки, а регрес і занепад суспільства – її закріпаченням. Тому розширення прав жінки він розглядав як основне джерело соціального прогресу. В його новій суспільній організації – фаланзі – панує повна рівність статей і свобода кохання. Чоловіки і жінки майбутнього суспільства настільки рівноправні, що влада завжди належить не одній людині, а парі. Фур’є був родоначальником спроб сучасного фемінізму створити “нейтральну” в статевому відношенні мову. У нього кожна назва професії чи соціальної групи має як чоловічий, так і жіночий варіант, його праці сповнені слів “цезарина”, “султанка”, “маршалка”, “офіцерка” і т. п.

Сучасний для нього шлюб і сімейний устрій Фур’є вважав лицемірним і деспотичним інститутом, який “точно винайдений третьою статтю, яка задумала приректи на нудьгу дві інших”. В суспільстві гармонії на місце шлюбу і сім’ї приходить “прогресивна сім’я” – колектив, який бере на себе побутові турботи, виховання дітей і догляд за пристарілими. Сексуальні стосунки чоловіка і жінки ніяк не регламентуються суспільством. Люди,

що прагнуть до постійних союзів, можуть жити разом як завгодно довго; ті, кому більше імпонує часта зміна партнерів, теж не піддаються осуду; ті, хто бажає утримуватися від статевих відносин, можуть вести монастирське життя (весталки і вестали). Те, що побутові турботи і виховання дітей перебувають у віданні суспільних служб, практично вирівнює можливості чоловіка і жінки задовольняти свої пристрасті на благо суспільства.

- Чоловіки одружуються, втомившись від холостяцького життя; жінки – з цікавості. І тих і інших чекає розчарування.
Оскар Вайльд

Функції традиційного шлюбу (побут, виховання дітей, турбота про старших) Фур'є пропонував передати суспільству, а точніше – його первинному осередку – фаланзі. Чоловіків і жінок, вивільнених від цих обов'язків, повинні пов'язувати лише кохання і сексуальні стосунки, що ґрунтуються на прагненні до насолоди. Люди можуть самі вибирати тип цих стосунків: утримання; часта зміна партнерів; групові стосунки; тривалі стосунки однієї пари (що є рідкістю).

На думку Фур'є, норми сексуальної поведінки для жінок і чоловіків повинні бути однаковими. Він вважав, що гармонійний розвиток людини, хороша і багата їжа призведуть до зниження плідності чоловіків і жінок, що вважалось благом (щоб уникнути перенаселення).

Цікаво розглядає Фур'є проекти "любовної політики" в утопічному суспільстві "Гармонії". Проведення "любовної політики"

покладається ним на особливу установу гармонійців – “палац кохання”. Зїзди корпорації весталок (цнотливої молоді) стануть приманкою для вступу молодих людей в трудові армії, які формуються і діють, як і всі об’єднання гармонійців, на основі притягання за пристрастю. Ці армії складаються з представників обох статей, одну шосту їх становлять діти. На чолі індустріальних армій буде стояти молодь. Кожного дня після закінчення робіт армії влаштовують святкові забави, які будуть чудовими ще й тому, що в них бере участь вибрана за красою і талантом молодь. Так, вважає Фур’є, за допомогою любові можна буде зібрати 120 млн. легіонерів, які осушать болота, побудують шляхи, перетворять Сахару на квітучу країну тощо, тобто покажуть чудові результати колективної праці.

Ставши вільною і рівноправною з чоловіком, жінка включиться в трудове життя суспільства, перестане торгувати собою. Як член асоціації, вона буде забезпечена прожитковим мінімумом. Прийде кінець неробству, яке часом штовхає багатих жінок на шлях розпусти. Любовні правила корпорації допоможуть суспільству регулювати любовні стосунки.

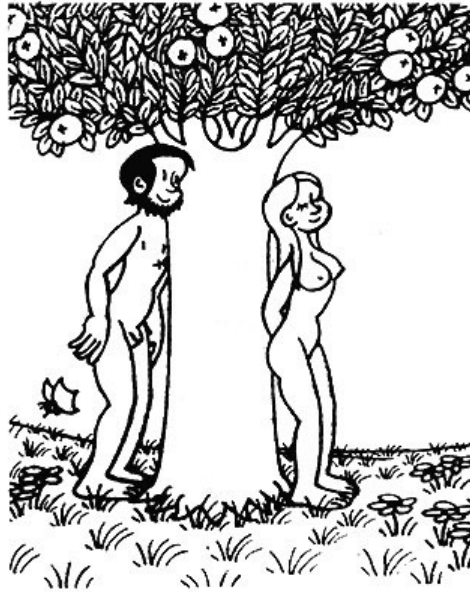
В описах Фур’є “любовної політики” багато непослідовності, парадоксальності: критика інституту шлюбу не в усьому справедлива, проекти сімейних стосунків у суспільстві майбутнього дуже суперечливі. Називаючи трудову асоціацію основним економічним осередком, Фур’є не залишав сім’ї ніяких соціально-економічних функцій, повністю звільнив батьків від виховання дітей. Основна його думка полягає в тому, що кохання – велика сила і її слід використовувати для створення добробуту.

Нові любовні порядки в утопії Фур’є встановлюються для представників обох статей. На його думку, пристрасть до різноманітності, в тому числі і до зміни партнерів, характерна як для чоловіків, так і для жінок (для жінок, можливо, меншою мірою). Ця пристрасть вступає у суперечність із прагненням до конкретного партнера. На думку Фур’є, ця суперечність є неминучим наслідком “обмеженості парного кохання”. У суспільстві гармонії, де немає необхідності у сімейному господарстві та юридичному шлюбі, кохання має набути “колективного” характеру. Закохані один в одного чоловік і жінка не можуть перейти до парного співжиття до того часу, доки вони не вступають у зв’язок принаймні з 20 іншими “співшукачами” кохання кожного з них, не звертаючи уваги на зовнішність і вік. Як пише Фур’є, у суспільстві гармонії “благородна самопожертва двох за-

коханих, які позбавляють себе близькості заради друзів, стане такою ж почесною, як зневажлива звичайна проституція”.

*Жінки навіть чоловічу стать роблять більш витонченою.
Іммануїл Кант*

Класик німецької філософії Іммануїл Кант (1724-1804) вважав, що статеві особливості існують не лише на біологічному (анатомічному) рівні, але й на рівні психічної організації, чуттєвої, емоційної, естетичної тощо структури. Аналітичними поняттями, через які Кант аналізує статеві відмінності, є естетичні поняття “піднесеного” і “прекрасного”. “Чоловіче” розкривається через категорію “піднесеного”, а “жіноче” – “прекрасного”. Хоча ці обидва відчуття властиві всім людям і визначають структуру сприйняття світу, зрозуміло, що їх культурна цінність неоднакова.

Зрозуміти сутність жіночої статі, на думку Канта, можна лише через природну мету. Такою природною метою для жінки, яка визначає її роль, є збереження роду. Цим визначається складніша тілесна організація жінки – мистецтво, яке вклала в неї природа:

“В організацію жінки природа передбачливо вклала більше мистецтва, ніж в організацію чоловіка, оскільки природа наділила чоловіка більшими силами, ніж жінку, щоб звести їх для самого тілесного поєднання і поєднати їх все ж як розумних істот заради її головної мети, а саме для продовження роду”.

Тут виникає один з численних парадоксів і суперечностей кантівської філософії статі: хоча природа вклала в жінку більше мистецтва, ніж у чоловіка, як природна, біологічна істота жінка менш досконала, ніж чоловік.

Кант визначив характеристики, що відрізняють статі, цілком

у душі Руссо: тоді як чоловік перевершує жінку в силі та мужності, вона теж має свої переваги перед ним: вона має природний дар подібатись чоловікам. Жінка за своєю природою, тілесною організацією є слабкою, і ця слабкість та турбота про збереження плоду породжують та вкорінюють у ній почуття страху, прагнення підкоритись сильнішій статі. І все ж найважливішим є твердження, що жінка ототожнюється зі схильністю, а чоловік – з розумом: жінка повинна панувати, а чоловік – правити, адже схильність панує, а розум править. Непрямо, але заперечується, що жіноча природа пов'язана з розумом. Отже, сфера чистого раціонального буття представлена лише чоловіками. Жінки загалом є говірливими, сварливими, ревливими і мають нездоланну схильність панувати. Було б нерозсудливо і необережно дозволяти їм мати якусь владу чи авторитет у політичних справах, оскільки вони не є раціональними в строгому сенсі цього слова.

І. Кант розділяв чоловіків і жінок, по-перше, за характером участі в політичному житті і, по-друге, за характеристиками особистості і поведінки. Чоловікам властиве активне громадянство (участь у прийнятті політичних рішень, незалежність суджень), а жінкам – пасивне (об'єкт управління). Окремі риси жінки пов'язані з народженням дітей (вона боягузлива, слабка), інші – з її роллю у шляхетненні суспільства (моральна, красномовна, вдумлива тощо). Статеві стереотипи, висловлені Кантом, дуже живучі і сьогодні: розповсюджена думка про те, що жінки не здатні приймати політичні рішення і про те, що їх риси пов'язані з біологічним і культурним призначенням.

Кант висунув різні причини, через які жінки не можуть бути активними громадянками. Він говорив, що єдиною властивістю, яка вимагається від громадянина (маються на увазі, звичайно, дорослі чоловіки), є те, що він повинен бути господарем і мати власність (зокрема і якесь уміння, працю, мистецтво або науку) для підтримки себе. В цих умовах цілком імовірно, що жінкам не лише не вдасться бути активними громадянками, а й їх вилучатимуть з цього класу від самого початку. Кант розривався між вірою, що, з одного боку, жінки й чоловіки рівні від природи, але жінки відмовляються від природної рівності, задля спільного добробуту в домогосподарстві, а з іншого – вірою, що жінки й чоловіки за природою не рівні і специфіка жіночої природи не відповідає рівному розподілові влади.

Отже, обґрунтовуючи підпорядкування жінки як дружини чоловікові через поняття природного закону, Кант не може від-

різнити те, що соціально й культурно сформоване в його суспільстві, від того, чого вимагає розум, і приймає за диктат розуму культурно зумовлені чинники та звичайні умовності Німеччини XVIII століття, підносячи їх до статусу вічної Істини.

- Чоловіки ревниві, коли закохані, а жінки – навіть коли у них відсутнє це почуття.
Іммануїл Кант

Теорію природного права Кант “уточнив”, виходячи з історії шлюбу і тим самим виправдовував нерівноправ’я чоловіків і жінок тим, що “в ще нецивілізованому стані перевага завжди на боці чоловіка... Він спирається на право сильнішого – бути в домі чільником”, а жінка, на думку Канта, це лише “домашня тварина” чи “предмет володіння”. Для Канта жінка не є особистістю як громадянка і не наділена громадянською самостійністю. Філософ не заперечує і можливості прямого насилля для того, щоб шлюб жив так, як цього хочеться чоловікові.

Важливо зазначити, що Кант не вважав статеві стосунки в шлюбі чимось менш тваринним, ніж позашлюбні стосунки чи *ад’юльтер*. Взаємність є просто гарантією для дружини, що її не розглядатимуть як рабину чи як майно. В *полігамії* або ад’юльтері жінка має нерівні з чоловіком права і таким чином її становище зводиться до служіння. Вимога взаємності не може перетворити статі на щось гуманне, вона може лише гарантувати рівну угоду для обох. Експлуатація жінки чоловіком дорівнює експлуатації чоловіка жінкою.

- *Ад’юльтер* (франц. *adultère*) – любовний зв’язок поза своєю сім’єю, подружня невірність, перелюбство.
- *Полігамія* – шлюбний союз більше, ніж двох партнерів; шлюб між одним чоловіком і кількома жінками (полігінія), або між однією жінкою і кількома чоловіками (поліандрія); звичайно ототожнюється з полігінією.

Кант розрізняв кохання (моральне кохання) від статевого похоту, кажучи про те, що людина, яка наслідуює в задоволенні своїх тваринних інстинктів нерозумних істот, тим самим себе принижує. В сім’ї філософ цінував дружбу, вбачаючи в ній засіб до морального і взаємного збагачення, позаяк справжня дружба допомагає людям краще бачити свій моральний обов’язок. Кант ставив дружбу значно вище кохання між чоловіком і жінкою, бо в коханні, на його думку, усвідомлення морального обов’язку глушиться і придушується егоїстичними нахилами, що прини-

жують людську гідність.

Шлюб, за Кантом, не має базуватися на коханні, оскільки почуття ніяк не можуть бути міцною основою для створення сім'ї і тривалого її існування. Тут мета шлюбу не обмежується лише народженням і вихованням дітей, позаяк у такому випадку шлюб “руйнувався сам собою, після того, як припинилось дітонародження” (Кант І. *Метафізика звичаїв*). Добровільне спільне проживання чоловіка і жінки без реєстрації Кант шлюбом не визнавав.

- *Почуття керує жінками, а не поняття універсального.*
Георг Гегель

Про дихотомію чоловічого/жіночого пише інший німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1778-1831) у своїй “Філософії права”. Подаючи жінок як представниць природи, а чоловіків як представників розуму, Гегель намагався через шлюб і стосунки між жінками й чоловіками знайти зв'язок між сферою природи та духу.

Для Гегеля життя чоловіка пов'язане з державою, наукою та роботою в зовнішньому світі. Жіноча доля, навпаки, полягає в сім'ї, єдності та пошані до приватної сфери. Гегель зазначав, що жінки не є індивідами, принаймні не тією мірою, що чоловіки. Найприкметнішим є те, що стосунки, в яких чоловік і жінка постають як духовно відмінні, містять саме ті аспекти, котрі визначають жінку як “меншу” людську істоту. Як Арістотель та Руссо, Гегель не лише наділяв жінок інтуїтивністю, емоційністю, а чоловіків – універсальністю, здатністю до концептуального мислення, “владністю та дієвістю”, але й вбачав у чоловікові риси, які визнача-

ють людину як вид взагалі.

Обмеження жінок рамками сім'ї є для Гегеля способом встановити відмінність між здібностями та структурою жінок і чоловіків, приписуючи жінкам самообмеження, яке чоловіки долають, виходячи в світ. Саме це ув'язнення відіграє вирішальну роль у збереженні статичності й непридатності жінок до публічного життя. Обмежуючи жінок і вилучаючи їх зі соціального життя, політики, історії та свободи, Гегель залишав зміни й розвиток, самовдосконалення та славу для чоловіків.

Суперечність між чоловіками й жінками в термінах конфлікту людського та божественного закону в прозаїчнішій формі знову постає у "Філософії права" в зв'язку з працею та приватним правом. Праця, правова регуляція та публічне визнання особливих колективних інтересів через гільдії і корпорації знаходяться в сфері громадянського суспільства, до якого, згідно з Гегелем, жінки не належать.

Отже, виходить, що домашня сфера не містить праці, тобто жінки не працюють. Вони вилучені з правового процесу і не можуть шукати правового відшкодування своїх власних прав; вони не можуть утворювати корпорації, обстоювати й захищати свої колективні інтереси поряд з іншими інтересами, які конкурують у громадянському суспільстві. Не визнаючи, що праця може бути наявною в домашній сфері, Гегель заперечував, що діяльність у цій сфері є необхідним внеском у добробут сім'ї. Обговорюючи в "Філософії права" питання сімейної власності, він конструював її як таку, що стосується тільки чоловіка як голови сім'ї. Отже, доля і добробут сім'ї залежать лише від уміння й удачі чоловіка – голови домогосподарства.

Гегель вважав ці відмінності результатом природних дарувань, що не можуть бути випадковою відмінністю в освітньому процесі. Він керувався тим, що природні, біологічні відмінності обов'язково породжують ще й соціальні. Це перенесення природних статевих відмінностей на соціальні, інтелектуальні, етичні відмінності не є дивним для класичної філософії. Воно дозволяло Гегелю, як до нього Руссо та Канту, вважати чоловіків і жінок цілком протилежними соціальними групами, приписавши їм протилежні соціальні ролі й етичні цінності і в такий спосіб уникнути пояснення та виправдання.

- *Першим моментом в любові є те, що я не хочу бути самотійною особою для себе.*
Георг Гегель

Гегелівські погляди на сім'ю виходять за рамки суто правової перспективи, яка розглядає інститут сім'ї як зовнішній договір двох самодостатніх індивідів. Посилаючись на розгляд Кантом шлюбу як договору для взаємного використання статевих органів і задоволення статевого почуття, Гегель доводив, що не можна таку ганебну поведінку підводити під поняття "шлюб".

Гегель уявляв сім'ю як органічне ціле, а шлюб як релігійний акт. У його праці "Філософська пропедевтика" ми знаходимо визначення, котре представляє сім'ю як природне суспільство, члени якого пов'язані любов'ю, довірою і природним підкоренням. Членом сім'ї, на переконання Гегеля, бувають не через бажання а через свою природу. Разом з тим, він вважає шлюб передовсім моральним союзом, а не просто природним договором, союзом, що виникає на основі кохання, довіри і перетворює подружжя в одну особу.

Гегель вважав, що всередині сім'ї в ролі дружини і матері жінка повністю реалізує своє покликання. Чоловік, окрім того, бере участь у діяльності поза сім'єю. Тим самим він набуває частку своєї ідентичності поза шлюбом і сім'єю. Гегель приписував чоловікові подвійну роль як батька сімейства, так і діючої особи у виробничій сфері, тоді як всі функції жінки пов'язані лише зі сім'єю та сімейною сферою. Подібна картина свідчить про вплив на гегелівську позицію домінуючих у його час традицій буржуазної сім'ї.

- Жінки існують виключно для розповсюдження людського роду, і цим вичерпується їх призначення.
Артур Шопенгауер

Жінконенависницька лінія філософії статі знайшла відображення у працях німецького філософа Артура Шопенгауера (1788-1860). Він вважав, що розрізняються чоловічий і жіночий способи сприйняття: чоловіки добре сприймають абстрактні ідеї, а жінки повністю занурені у чуттєву, миттєву реальність. Жінка, на думку Шопенгауера, не здатна засвоїти абстрактну ідею (наприклад, ідею справедливості) без урахування конкретних обставин. Тому жінки нездатні до безпристрасних суджень і не можуть, наприклад, бути суддями. Жінки турботливіші, емпатійніші, гуманніші, але поступаються чоловікам у справі правосуддя, справедливості, добросовісності. Шопенгауер, на відміну від лібералів і соціалістів, вважав зростання впливу жінок у суспільстві вкрай небезпечним явищем і закликав обмежувати їх у правах.

Не дивлячись на своє жінконенависництво, Шопенгауер створив цікаву теорію статевого кохання. На його думку, єдина мета кохання – створення майбутнього покоління, а потяг чоловіка і жінки один до одного пояснюється їх неусвідомленим пригніченням народити дитину, бажанням проявити власну величність у кожному новому поколінні. Окрім цього, Шопенгауер висловив думку про те, що діти повинні народжуватись в результаті кохання, пристрасті між партнерами. Інших підстав шлюбу він не визнавав.

ЕРА ЛІБІДО: ЛАБІРИНТИ ХТИВОСТІ

- *Анатомія – це доля.
Зігмунд Фройд*

На початку XX століття Зігмунд Фройд докорінно переосмислив питання людської сексуальності. Запозичивши еволюційні моделі з дарвіністської біології, він обстоював тезу про сексуальний монізм і про “чоловічу” сутність людського лібідо.

- *Монізм* (від грец. *monos* – один, єдиний) – теорія, згідно з якою різні типи буття або субстанції, що здаються різними, врешті зводяться до єдиного джерела.

Ця теза впливала з його клінічних спостережень, зроблених на підставі теорії дитячої сексуальності й не мала на меті ані описати відмінність статей, виходячи з анатомії, ані розв’язати питання про становище жінок у сучасному суспільстві. В перспективі єдиного лібідо, Фройд показав, що на *інфантильній стадії* дівчинка не знає про існування вагіни і надає кліторові роль аналога пеніса. Тоді ж у неї виникає враження, що їй бракує цього органа, що її кастровано.

- *Інфантильна сексуальність* (лат. *infantilis* – дитячий) – догенітальна сексуальність дитячого віку.

Залежно від цієї асиметрії, що розвивається довкола єдиного полюса уявлення, комплекс кастрації, за Фройдом, у кожної зі статей формується по-різному. Доля кожної зі статей різна не лише через анатомію, але й через уявлення, пов’язані з існуванням цієї анатомії. На *пубертатній стадії* вагіна стає реальністю для обох статей: хлопчик бачить мету своєї сексуальності в проникненні, а дівчинка стримує свою кліторну

сексуальність. Але раніше, відкривши, що дівчинка не схожа на нього, він тлумачив відсутність у неї пеніса як загрозу кастрації для самого себе. На едіповій стадії (у віці 3-5 років) він віддаляється від матері й обирає інший об'єкт тієї ж статі.

- *Пубертатний період* (лат. *pubertas* – змужнілий, статева зрілість), вік з 12 до 16 років у дівчаток і з 13 до 17-18 років у хлопчиків; відповідає періоду статевого дозрівання.

- *Просвіщайте своїх дітей сексуально, щоб потім їх не вигнали з раю.*

Станіслав Єжи Лец

Сексуальність дівчинки формується довкола *фаліцизму*: вона хоче бути хлопчиком. На едіповій стадії вона хоче дітей від батька і цей новий об'єкт наділено фалічною цінністю. На відміну від хлопчика, вона повинна відмовитись від об'єкта своєї статі, від матері, задля об'єкта, стать якого відрізняється від її власної. Для обох статей прив'язаність до матері є первинною. Тож бачимо, що Фройд, як прихильник сексуального монізму, вважав помилковою будь-яку аргументацію, засновану на інстинктивній природі сексуальності: для нього не існувало ані “материнського інстинкту”, ані жіночої “раси”.

- *Фаліцизм, фалоцентризм* (від грец. *phallos* – чоловічий статевий орган) – уможгадні конструкції, де головна увага приділяється пенісу, фалічному символізму. Головний постулат фаліцизму – надцінність фалоса, характерний для примітивної стадії усвідомлення чоловіком своєї мужності.

Існування єдиного лібідо не виключає існування лібідо *бісексуального*. Навпаки – пояснює його, адже насправді для Фрейда жоден суб'єкт не є носієм суто чоловічої чи жіночої специфіки. Іншими словами, якщо існує сексуальний монізм, це означає, що в несвідомому і в несвідомих уявленнях суб'єкта (чоловіка чи жінки) відмінності статей не існує.

- *Бісексуальність* (лат. *bi* – два і лат. *sexus* – стать; буквально – “подвійна сексуальність”) – фундаментальна характеристика конституціональної природи людини, що відображає факт початкової та постійної подвійності її сексуальної організації, зумовленої присутністю в кожній людині різних чоловічих і жіночих елементів, залежно від розвитку і співвідношення яких формуються відповідні типи сексуальних уподобань і поведінки.

Відтак бісексуальність, логічний результат цієї моністичної організації лібідо, усуває обидві статі. Не лише потяг однієї статі до іншої не вказує на їхню взаємодоповнюваність, – бісексуальність, понад те, руйнує саму ідею такої організації. Звідси два

різновиди *гомосексуальності*: жіноча, коли дівчинка залишається такою мірою “злютованою” зі своєю матір’ю, що обирає собі партнера тієї ж статі, й чоловіча, коли хлопчик здійснює подібний вибір – аж до заперечення материнської кастрації.

- *Гомосексуальність* (грец. homoіs – подібний і лат. seksus – стать) – одна з форм сексуальної орієнтації людини, стан людини, яка пов’язує свою психоемоційну і сексуальну сферу із особами своєї статі.

Труднощі розуміння едіпового комплексу пов’язані з двома типами тісно переплетених між собою проблем: тих, що виникають у процесі статевого розвитку дитини, і зумовлених переходом дуальних стосунків “мати-дитина” на стадію свідомих відносин із багатьма людьми.

На едіповій стадії відбувається розвиток основних патернів мужності і жіночності: дитина засвоює прийняту в культурі жіночу або чоловічу роль, більш-менш успішно розв’язуючи пов’язані з ними основні невротичні проблеми – страх кастрації (у хлопчиків) і заздрість до пеніса (у дівчаток). Удосконалюється система психологічних захистів особистості, розвиваються та ускладнюються її відносини зі світом. Навіть цей стислий перелік засвідчує, наскільки едіпова стадія складна і неоднорідна за своїм психологічним змістом.

- *Пристрасть – це натхнення тіла, а кохання – це натхнення душі.*

Ліна Костенко

Специфіка *фалічної стадії*, за З. Фройдом, визначається тим, що часткові (пов’язані з різними ерогенними зонами і ділянками тіла) бажання підкоряються геніталіям, зосереджуючись навколо пеніса у хлопчиків і його аналога – клітора – у дівчаток.

- *Фалічна стадія* (3-5 років) – за теорією З. Фрейда характеризує найвищий ступінь дитячої сексуальності. Головною ерогенною зоною стають статеві органи. До сих пір дитяча сексуальність була аутоеротичною, зараз же вона стає предметною, тобто діти починають відчувати сексуальний потяг до дорослих людей. Перші люди, які привертають увагу дитини – це батьки.

На цій стадії, на відміну від генітальної організації пубертатного періоду, дитина будь-якої статі визнає лише один статевий орган – чоловічий, так що статеві ознаки визначають за відмінністю між фалічним і кастрованим. Численні спостереження за дітьми підтверджують, що в цьому віці вони активно досліджують свої геніталії, бавляться з ними і цікавляться аналогічними

частинами тіла однолітків і дорослих. У класичному психоаналізі усталася думка, що внаслідок такої цікавості і порівняння себе з іншими дітьми хлопчик починає пишатися своїм пенісом, а дівчинка переживає розчарування і заздрість. Проте нарцисична гордість хлопчика супроводжується страхом втратити таку важливу відмінність (тривога кастрації), а “заздрість до пеніса” (хоч наявність такого почуття активно заперечує багато аналітиків) стає основою нормального жіночого варіанта психосексуального розвитку. Обидва ці моменти пов’язані з едіповим комплексом.

- *Війна статей ведеться традиційною зброєю.*
Станіслав Єжи Лець

Прояви едіпового комплексу докладно описав З. Фройд. Маленький чоловік один хоче володіти матір’ю, сприймає присутність батька як перешкоду, обурюється, коли той дозволяє собі бути ніжним із нею, виражає задоволення, якщо батько від’їжджає або відсутній. Часто він висловлює свої почуття, обіцяючи матері одружитися з нею. За інших обставин хлопчик виявляє велику ніжність до батька. Такі амбівалентні емоційні установки, які в дорослого призвели б до конфлікту, у дитини легко співіснують і пізніше постійно перебувають поряд у несвідомому. Коли малюк проявляє неприкриту сексуальну цікавість до матері, вимагаючи, щоб вона брала його спати із собою, проситься бути присутнім при її туалеті чи навіть робить спроби спокусити її, то в цьому проявляється еротична природа прихильності до матері.

У маленької дівчинки все відбувається (з необхідними змінами) аналогічно. Ніжна прихильність до батька, потреба усунути матір і посісти її місце, кокетування із застосуванням засобів зрілої жіночності саме в маленької дівчинки формують чарівну картину, яка примушує забувати про серйозність і можливі важкі наслідки, що приховуються за цією інфантильною ситуацією.

З. Фройд наголошував передовсім на негативних наслідках едіпової прихильності. Це не означає, що едіпів комплекс є суто невротичним утворенням (як комплекс неповноцінності або провини). Це нормальне, властиве всім людям переживання, а патологічних ознак воно набуває через нездатність розв’язати проблеми цієї стадії, подолати головні едіпові суперечності (лю-

бов до одного з батьків, потайна ненависть і бажання смерті іншому). Сплутаність емоцій та почуттів до батьків, яка супроводжує неможливість від них відокремитися, подолавши страх і тривоги фалічної стадії, Фройд вважав підґрунтям сімейного роману невротиків, що здебільшого впливає на структуру невроту дорослої особистості.

Поведінка матері і батька на фалічній стадії є неусвідомлюваним еталоном, з яким дорослий порівнюватиме інших чоловіків і жінок; стосунки з батьками (емоційно насичені, неоднозначні і складні) стануть взірцем для формування об'єктних відносин. Ті аспекти, які безпосередньо впливають на зрілу любовну і сексуальну активність, – це продукт так званої едіпової тріангуляції – усталення тріади “мати-батько-дитина”.

3. Фройд вважав страх кастрації провідним чинником подолання едіпового комплексу. Хлопчик має відмовитися від матері, визнати владу батька і ототожнити себе з ним, а дівчинка – змиритися з відсутністю пеніса і звернути увагу на чоловіка, що в майбутньому як володар цього жаданого предмета буде здатний наділити її дитиною як символічною заміною. Так відбувається “розрив” із батьками як первинними об'єктами еротичного прагнення і одночасне їх утвердження як авторитетних зразків для наслідування.

Усі явища, пов'язані з цим аспектом психічного розвитку особистості, не потрібно розуміти як патологію або (що часто трапляється) як момент передісторії виникнення “пікантних” проблем. Психологічне пояснення набагато ширше і складніше. Сучасні психоаналітики стверджують, що усі люди – едіпи, які пройшли у процесі розвитку і прояву Я всю едіпову ситуацію. Однак людина переживає її не один раз, а щоразу по-новому в будь-яких тристоронніх взаєминах. У цьому полягає едіпова ситуація, яка постійно представляється в образі вперше пережитого особою “трикутника” – відносин Я, що перебуває між материнським і батьківським.

- *Фемінізм лякає, тому що найбільше людина боїться свободи і не знає, що з нею робити.*
Марія Арбатова

В історії інтелектуальних дискусій ХХ століття перша цілісна книга, присвячена жіночій сексуальності, була написана французькою письменницею, філософом Симоною де Бовуар (1908-

1986). Її праця “Друга стаття” (1949) суттєво вплинула на інтелектуальний потенціал фемінізму і феміністичної критики.

У праці було подано відзначений неабиякою ерудицією аналіз, що встановлював зв'язок між різноманітними теоріями жіночої сексуальності, породженими Фройдовими перетвореннями, і боротьбою за емансипацію. Бовуар вивчала сексуальність у спосіб, властивий вченому чи історикові, у Фройдів спосіб. І так само, як Фройд, що накликав на себе лавину образ, наважившись говорити про дитячу сексуальність, вона теж була приречена наразитися на справжній вибух ненависті.

Симона де Бовуар ставила на карб Фройдів те, що жіноча доля в нього – це ледь-ледь модифікована калька з долі чоловіка. Отож, вона утвердила існування другої статі. Проте, вона відкинула натуралістичний передсуд. Відомий її вислів “жінкою не народжуються, жінкою стають”. Ця формула виявилася хибною, проте слугувала добрим вираженням діалектики буття і суб'єктивності.

В контексті широкої дискусії про відносність культур, що розгорілась у другій половині ХХ ст., книгу Симони де Бовуар було сприйнято як символ сексуалізації фемінізму, і вона посприяла, чи не у супереч намірові авторки, виникненню в Сполучених Штатах сексистського фемінізму.

- Сексизм (від лат. *sexus* – стаття) – ідеологія, яка встановлює нерівні права чоловіків і жінок, або ж статеву дискримінацію. Домінування жінок – матріархат. Домінування чоловіків – патріархат.

- *В індустрії розваг найважливішою ідеєю був розподіл людей на дві статі.*

Яніна Іпохорська

Згідно з концепцією біологічного детермінізму, яка була домінуючим пояснюючим методологічним принципом у царині відносин статей до середини ХХ ст., вважалося, що біологічні відмінності визначають особливості соціальної поведінки людей і відповідно мають абсолютний та незмінний характер.

- Біологічний детермінізм (лат. *determinare* – визначати, обумовлювати) – світогляд за посередництвом якого явища соціального характеру пояснюються дією спадкових біологічних факторів.

На переконання прибічників біологічного детермінізму, розділеність людства за статтю стає фундаментальною основою всього буття культури. Власне, як вважають деякі дослідники, живе, біологічне існує лише в формі чоловічого і жіночого, тому сама

людяність виступає тут в одній з двох своїх іпостасей. Стать в людині – це не щось другорядне, що начебто йде за її поняттям. Стать – це і є сама людина, бо це перше, що її конститує.

Звертаючись до популярного нині аргументу сутнісної відмінності жіночої та чоловічої статей (антропобіологічних аспектах людського), слід пам'ятати, що належність до одного виду *Homo sapiens* зумовлює перш за все єдність загальної біології людини в рамках живого світу.

Виразником біологічного детермінізму традиційно вважають З. Фрейда. Його відомий вислів “анатомія – це доля” хоча і пов'язав стать з анатомією, але зазначив, що стать людини не завжди збігається з тією статтю, що дана їй від народження. Усвідомлення такого зв'язку є результатом здатності людини вибирати для відтворення відповідну до його анатомії модель поведінки. Для визначення статі індивіда вирішальну роль відіграє його ідентифікація або з матір'ю, або з батьком. Фрейд розвинув ідею, яку ще раніше запропонував австрійський філософ Отто Вайнінгер (1880-1903), щодо бісексуальної природи людини. Ця ідея, пройшовши певну еволюцію, перетворила *девіацію* на вихідну точку формування *статевої ідентичності* особистості.

- *Девіація* (лат. *deviatio* – відхилення) – відхилення від прийнятих у суспільстві норм, починаючи від незначних і завершуючи найбільш суттєвими та серйозними, що загрожують життєдіяльності окремих груп, суспільству загалом.
- *Статева ідентичність* – індивідуальне, особистісне відчуття себе чоловіком чи жінкою, своєї належності до певної статі.

У праці “Я та Воно” (1923) З. Фрейд говорить про бісексуальність як про “конституційне” для кожного індивіда явище. Причина цього, на його думку, полягає у принципових

статевих відмінностях чоловіків та жінок, які беруть участь у вихованні дитини. Ті ролі, які грають мати та батько в процесі виховання дитини, визначають статеву двоїстість її розвитку, що має бути усунена едиповим комплексом та комплексом кастрації.

Біологічний детермінізм зводить феномен статі до рівня статевих практик, рівня сексуальності, позбавляючи її метафізичного статусу та залишаючи осторонь вплив соціальних інституцій на формування сімейного укладу, який визначає характер реалізації сценарію едипового комплексу. Поняття біологічної статі осмислювалося як незмінне від природи, як таке, що визначає соціально-культурний зміст статі, що надбудовується над біологічно заданою статтю. Природні особливості чоловіків та жінок, які протилежні та які не збігаються за своїми природними характеристиками, З. Фройд вважав базовими для соціокультурного буття людини.

- *Стовідсоткова гетеросексуальність – це збочення.*
Маргарет Мід

Наукові дослідження масової сексуальної поведінки розпочалися з 40-х років ХХ ст. Американський біолог Альфред Кінсі (1894-1956) став відомим тому, що його роботи з дослідження людської сексуальності були абсолютно піонерськими для свого часу, а висновки – надзвичайно сміливими навіть нині. Альфред Кінсі опублікував два революційні дослідження “Сексуальна поведінка людської особини чоловічої статі” (1948) та “Сексуальна поведінка людської особини жіночої статі” (1953).

Описуючи різні способи досягнення оргазму, вчений дійшов висновку, що дорослу особу неможливо ідентифікувати як “гомосексуальну” або “гетеросексуальну”. Чому? Існували категорії інформантів, які мали тільки гомосексуальні або тільки гетеросексуальні контакти; проте більшість людей перебувала на шкалі між цими двома полюсами, мала “епізодичні”, “ситуативні”, “регулярні” або “переважні” гомосексуальні контакти; тому можна було дійти висновку: не існує “стабільної”, “єдиної” і “незмінної” сексуальної ідентичності, вона змінюється впродовж життя, гомосексуальність є одним із типів сексуальної поведінки дорослої людини, це – не “норма” і не “девіація”, це – один із варіантів поведінки.

На підставі власних досліджень дослідник запропонував шка-

лу сексуальності (так звану шкалу А. Кінсі), де в якості однієї з декількох підшкал виступає гомо-/бі-/гетеросексуальність, нарівні з такими підшкалами, як гомо-/бі-/гетеросоціальність, гомо-/бі-/гетероестетичність, гомо-/бі-/гетероеротичність та ін. Головний висновок Кінсі щодо гомосексуальності полягав у тому, що еротичний потяг до осіб своєї статі не дає підстав маркувати людину як “збоченця”, піддавати її поліцейському або судовому переслідуванню. Кінсі вивів сакраментальне число – 10%, він вважав, що це показник гомосексуально орієнтованих людей у будь-якому суспільстві. Саме цю цифру не визнавали супротивники Кінсі, проте головний висновок, згідно з його статистичними даними, це те, що гомосексуальності як клінічного явища не існує. Гомосексуальність – один із різновидів сексуальних взаємин, частина культури і людської поведінки.

• У війні статей не може бути переможців, тому що в неї втрутилися геї та лесбійки, і ще не відомо – на чью сторону стануть транссексуали.

Михайло Гуськов

Важливим компонентом сексуальності людини є *сексуальна орієнтація*. Під нею розуміють більш-менш постійний емоційний, романтичний, сексуальний та еротичний (чуттєвий) потяг індивіда до інших індивідів певної статі. Вона може бути *гетеросексуальною* – коли індивід віддає перевагу сексуальним партнерам протилежної статі, *гомосексуальною* – якщо індивіда приваблюють особи власної статі, та *бісексуальною* – у цьому випадку наявний потяг до осіб обох статей. Сексуальна орієнтація не може вважатися виключно соціальним конструктом або предметом свідомого вибору, тому що вона має біологічну основу. Сексуальна орієнтація проявляється у відповідній поведінці. Існує різниця між поняттями “сексуальна орієнтація” та “сексуальна ідентичність”. Під *сексуальною ідентичністю* розуміють те, ким людина сама себе визнає, тобто з групою осіб якої орієнтації вона себе ідентифікує (гей, лесбійка, бісексуал/ка, гетеросексуал/ка).

Уявлення про “гомосексуальну ідентичність” виникло наприкінці 60-х - початку 70-х років ХХ ст. У ставленні суспільства до гомосексуальної орієнтації визначились значні зміни, оскільки в центрі уваги постала не специфічна сексуальна поведінка, а розуміння сексуальної орієнтації як складової особистості.

- *Ідентичність гомосексуальна* – усвідомлення людиною самої себе як носія гомосексуальної орієнтації; *гей-ідентичність* (для чоловіків) або *лесбі-ідентичність* (для жінок).

У біологічних науках, а також у сексології, ґендеристиці та інших науках про людину – гомосексуальність – одна із трьох основних категорій, що визначають сексуальну орієнтацію, нарівні з бісексуальністю та гетеросексуальністю. У соціології та культурології гомосексуальність – чинник формування субкультурної ідентичності сексуальних меншин.

У широкому смислі гомосексуальність людини – один із різновидів сексуальності, складовими якої є гомосексуальна орієнтація (сексуальний потяг до осіб своєї статі), гомосексуальна ідентичність (усвідомлення себе як особи гомосексуальної орієнтації) та гомосексуальна поведінка (сексуальна практика з особами своєї статі).

У вузькому смислі термін “гомосексуальність” використовують для емоційного, романтичного, еротичного або сексуального потягу тільки і виключно до осіб своєї статі. Відповідно, гомосексуалами називають чоловіків та жінок, котрих протягом тривалого періоду часу приваблюють у сексуальному плані переважно особи однієї з ними статі.

Гомосексуальних чоловіків, які прийняли свою ідентичність, називають *геями*, а гомосексуальних жінок – *лесбійками*. Осіб, які практикують одностатеві сексуальні контакти, прийнято називати чоловіками, які мають секс із чоловіками (ЧСЧ) та жінками, які мають секс з жінками (ЖСЖ). Такі визначення були введені для концептуального перенесення уваги з ідентичності людини на поведінкові аспекти її сексуальності у контексті охорони здоров'я.

- *Гей* (англ. gay) – чоловік, що пов'язує свою психоемоційну й сексуальну сферу із чоловіками та визнає себе геєм.
- *Лесбійка* (англ. lesbian) – жінка, яка має сексуальні та любовні стосунки здебільшого із представницями своєї статі, або та, хто визначає себе як члена лесбі-спільноти. Бісексуальні жінки часто відчувають, що на них це поняття не поширюється.
- *Бісексуал/бісексуалка* (англ. bisexual) – особа, яка має інтимно-сексуальні стосунки з індивідами як своєї, так і протилежної статі, не обов'язково в рівній мірі і не обов'язково одночасно.
- *ЧСЧ* – чоловіки, які мають секс із чоловіками. Термін, який вживається до категорії чоловіків, що практикують сексуальні стосунки з іншими чоловіками, але не обов'язково вважають себе геями або бісексуалами. Уперше термін “ЧСЧ” було вжито американськими вченими 1994 року для концептуального перенесення уваги з кліше ідентичності на поведінкові аспекти сексуальності в контексті охорони громадського здоров'я.

- ЖСЖ – жінки, які мають сексуальні стосунки з жінками, але не обов'язково вважають себе лесбійками або бісексуалками. Термін ЖСЖ покликаний концептуально перевести увагу із кліше ідентичності на поведінкові аспекти сексуальності в сфері охорони здоров'я.
- *Чому наше суспільство більш охоче схвалює двох чоловіків, що тримаються за пістолети, ніж двох чоловіків, що тримаються за руки?*
Ернест Гейнс

У другій половині ХХ ст. відношення до одностатевих стосунків, ґрунтоване на сексологічних та соціологічних дослідженнях суттєво змінилося, їх оцінка як “протиприродних”, збочення, розладу або хвороби замінилася на оцінку як одного із варіантів норми. Тому у 1974 р. Американська психіатрична асоціація виключила гомосексуальність з переліку психіатричних розладів. Багато інших асоціацій психіатрів і психологів у світі незабаром наслідували її приклад. У 1990 р. гомосексуальність перестала вважатися хворобою на міжнародному рівні і Всесвітня організація охорони здоров'я виключила її з 10-го перегляду Міжнародної класифікації хвороб. По тому цю позицію підтримали уряд Великобританії (1994), МОЗ Російської Федерації (1994), товариство психіатрів Китаю (2001), і також Україна. З 1960-х рр. по 2003 рр. у західних країнах та більшості країн СНД було скасовано антигомосексуальне кримінальне законодавство, що карало за добровільні одностатеві стосунки серед чоловіків.

Причинами цього стало доведення у дослідженнях 1950-60-х років по-перше, відсутності у гомосексуалів ознак хвороби та патологічних рис, які їм приписували з ХІХ ст., по-друге – з'ясування у ході соціологічних досліджень стійкої поширеності гомосексуальної поведінки у різних суспільствах безвідносно до відношення до неї з боку держави та церкви у межах невеликого відсотка (від 1% та 6%), по-третє – відсутності соціальної шкоди від гомосексуалів. Також було визнано, що не існує достовірних даних, які б свідчили, що сексуальна орієнтація дорослої людини піддається зміні. Вагому роль відіграли дослідження на державному рівні причин та наслідків наявності гомосексуальної поведінки. Так, у Великобританії ще наприкінці 1950-х рр. було створено спеціальний законодавчий комітет для вивчення гомосексуальних злочинів і проституції, який дійшов висновку, що

більшість геїв і лесбійок були врівноваженими індивідами, і що гомосексуальність виникає з причин, незалежних від кримінального права, через що було рекомендовано скасувати британські закони, що забороняють добровільні гомосексуальні акти між дорослими людьми. Пізніше подібні дослідження проводилися у США, Німеччині, Китаї та ряді інших країн.

Нарешті, свою роль відіграв послідовний розвиток у післявоєнні часи демократії, серед провідних основ якої є такі основоположні принципи прав особистості, як свобода вибору, індивідуальна відповідальність, недоторканість особистого життя, а також принципи поваги до різноманіття та свободи самовиразу, характерні для країн консолідованої демократії. Це призвело до початку перегляду морального відношення до одностатевих стосунків. Гомосексуали стали розглядатися як одна з меншин, що має право на захист своїх прав. Паралельно із цим розвивався рух за права сексуальних меншин, що домігся у ряді країн впровадження антидискримінаційного законодавства, реєстрації одностатевих шлюбів або громадянських союзів.

- *В основі сексуальної орієнтації закладені романтичні почуття, а не сексуальні.
Крістофер Ішервуд*

Здатність самоідентифікації у якості гея чи лесбійки, а також готовність розповісти про свої сексуальні переваги іншим людям мають велике значення для нормальної психологічної регуляції та формування комфортної сексуальної ідентичності.

Відомий російський сексолог Ігор Кон виділяє три стадії процесу формування гомосексуальної орієнтації:

- від першого усвідомлення еротичного інтересу до людини тотожної статі до першої підозри своєї гомосексуальності;
- від першої підозри своєї гомосексуальності до першого гомосексуального контакту;
- від першого гомосексуального контакту до впевненості у своїй гомосексуальності, що сприяє виробленню відповідного стилю життя.

Австралійський психолог Вів'єн Касс вважає, що скласти повну уяву про переживання, пов'язані з гомосексуальною орієнтацією можна лише у тому випадку, коли дослідники будуть приділяти особливу увагу самосприйняттю геїв, лесбійок та бісексуалів. Згідно з таким підходом, сексуальна орієнтація людини не

має жорсткої фіксації і тому може видозмінюватися.

Сприйняття власної сексуальної орієнтації може змінюватися з віком (навіть у старості), а результатом подібних змін є формування нових сексуальних відносин та поведінки. Іншими словами, сексуальна ідентичність не виникає раз і назавжди, хоча в багатьох людей може бути відносно стабільною. Згідно цієї моделі індивіди здатні свідомо змінювати свою сексуальну орієнтацію залежно від самосприйняття у певний період життя.

Відповідно до теорії В. Касс, спонукальним мотивом розвитку процесу формування гомосексуальної ідентичності є сексуальний інтерес або потяг до особи тієї ж статі. Ці переживання не обов'язково повинні виражатися у вигляді сексуальної поведінки. У даному випадку достатньо фантазій. Касс поділяє процес формування сексуальної ідентичності на шість стадій і вважає, що існують індивідуальні особливості розвитку даного процесу на кожній стадії. На думку Касс, перехід від однієї стадії розвитку даного процесу до другої мотивований стійкою потребою зберегти повне уявлення про себе в контексті сексуальної орієнтації, а також позитивне самосприйняття в умовах даної сексуальної орієнтації.

- *Краще бути негром, ніж теєм. Якщо ти народився негром, тобі бодай не треба думати, як розповісти про це матері.*
Чарльз Пірс

Коротко охарактеризуємо шість стадій формування гомосексуальної ідентичності.

І стадія – сумніви. На цій стадії формування сексуальної ідентичності людина починає усвідомлювати, що інформація про гомосексуальну орієнтацію у якомусь сенсі має відношення до її власних реакцій. Коли людина розуміє, що не може продовжувати ігнорувати цей збіг, у неї виникають сумніви щодо правильності сексуального самосприйняття. У цей період невпевненості та сумнівів людина прикладає зусилля, аби уникнути сексуальної активності по відношенню до особи тієї ж статі, незважаючи на стійкі фантазії та мрії про це. Коли у людини виникає питання: “Я гей (лесбійка або бісексуал)?”, може виникнути й потреба в інформації про гомосексуальну орієнтацію. Через деякий час індивід переходить до другої стадії формування сексуальної ідентичності.

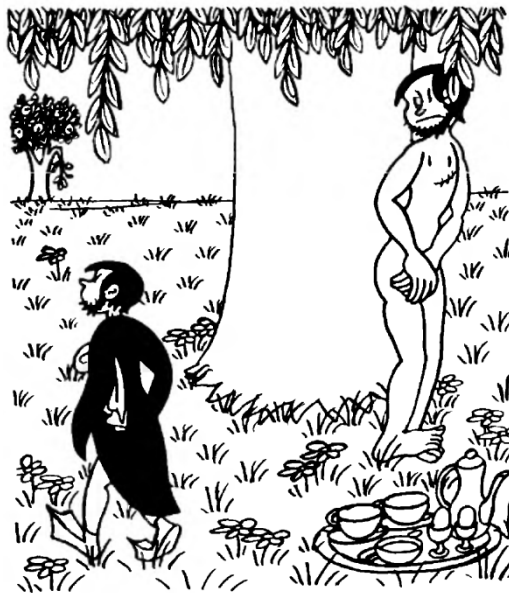
II стадія – порівняння. На цій стадії формування сексуальної ідентичності людина починає відчувати свою відмінність від інших членів сім'ї та ровесників. Таким чином, індивід складає більш повну уяву про те, що значить бути геєм, лесбійкою або бісексуалом.

Майже кожна людина виховується з установкою на гетеросексуальну поведінку. В процесі розвитку гомосексуальної ідентифікації людині доводиться відмовлятися від гетеросексуальних

принципів поведінки, в результаті чого може виникнути відчуття неприкаяності, розгубленості. Люди по-різному можуть відреагувати на почуття соціального відчуження. Услід за позитивним усвідомленням своєї відмінності від інших значення гетеросексуальності починає поступово знижуватися. Однак навіть у цій ситуації деякі люди продовжують вдавати із себе гетеросексуалів, намагаючись уникнути проблем, які обіцяє їм відкрите визнання своєї сексуальної орієнтації.

На цьому етапі немало осіб схильні відрікатися від гомосексуальної ідентичності, хоча й усвідомлюють свої сексуальні вподобання. У цьому випадку люди нерідко вважають свою гомосексуальну поведінку наслідком певних відносин, тимчасовою спокую або явищем, що швидко мине.

Негативна реакція, викликана страхом відчуження з боку оточуючих, тягне за собою зниження оцінки гомосексуальної ідентичності. На цьому етапі багато людей перетворюють власну невпевненість у *“внутрішню гомофобію”* (від дав.-грец. *homos* – “той же”, “однаковий” та *phobos* – “страх”, “боязнь”). Як наслідок – формується негативна установка по відношенню до власної ідентичності, а також по відношенню до геїв та лесбійок. У таких випадках люди нерідко намагаються усім своїм виглядом

довести свою вірність гетеросексуальним принципам, хоча на ділі можуть потай віддаватися гомоеротичним фантазіям і навіть сексуальній активності.

- *Несхвалення гомосексуальності завжди здавалося мені трохи безглуздим. Це все одно що не схвалювати дощ.*
Френсіс Мод

III стадія – терпимість. Змирившись зі своєю гомосексуальною орієнтацією та усвідомлюючи сексуальні, соціальні та емоційні потреби, пов'язані з даною орієнтацією, індивід починає більш терпимо ставитися до відмінностей та звикає до них. Як правило, на цьому етапі людина знайомиться з іншими геями або лесбійками, завдяки яким отримує емоційну підтримку, можливість зав'язати партнерські стосунки, спостерігати позитивні рольові моделі та спокійніше сприймати свою ідентичність.

На цій стадії проблеми, як правило, виникають у людей сором'язливих, некоммунікбельних, тих, які не володіють навичками спілкування та побоюються, що про їх схильність стане відомо оточуючим. Якщо переживання людини на цьому етапі в цілому є негативним, то розвиток процесу формування гомосексуальної ідентичності може припинитися.

У зв'язку з тим, що гомофобія та дискримінація за принципом сексуальної орієнтації досі мають достатньо широке розповсюдження, людині доводиться приймати непросте рішення про те, як висвітлити перед оточуючими свої сексуальні особливості. Зберігаючи в таємниці свою гомосексуальну орієнтацію, індивід займається свого роду “конспірацією”. Процес підготовки до

першого відкритого прояву нетрадиційної сексуальної орієнтації часто іменують “виходом із підпілля”. Ступінь відкритості першого прояву нетрадиційної сексуальної орієнтації та вибір довірених осіб залежать від багатьох чинників. Деякі вважають за потрібне сповістити родичів і близьких друзів, інші переконані, що сексуальні уподобання – їх власна справа, тому люди до цього зовсім непричетні. Рішення про “вихід” слід приймати обережно, враховуючи усі можливі негативні наслідки такого кроку. Однак досить часто геї, лесбійки та бісексуали пересвідчуються, що оточуючі спокійно сприймають їх сексуальну орієнтацію.

IV стадія – внутрішнє прийняття своєї сексуальності. На цьому етапі терпиме ставлення до своєї ідентичності у якості гея, лесбійки чи бісексуала змінюється позитивним самосприйняттям. Зв'язок зі спільнотою геїв або лесбійок міцніє. Виникає позитивна ідентифікація з іншими людьми, що дотримуються гомосексуальної орієнтації. Установки та спосіб життя інших людей такої орієнтації можуть багато в чому визначати ступінь комфортності самопочуття індивіда. Якщо людина підтримує стосунки з людьми, які вважають, що в гомосексуальній орієнтації немає нічого ганебного, то у неї може сформуватись така ж установка. Коли індивід повністю приймає свою сексуальність, він переходить до п'ятої стадії.

- *Моя найбільша помилка полягала в тому, що я уявляв себе на три чверті нормальним і лише на чверть гомосексуалом, тоді як насправді все було навпаки.*
Вільям Сомерсет Моєм

V стадія – гордість. На етапі формування гомосексуальної ідентичності людина перестає вважати гетеросексуальність нормою, на основі якої можна оцінювати власну сексуальну поведінку і сексуальну поведінку інших людей. Поглиблюючи ідентифікацію зі спільнотою геїв або лесбійок, людина починає відчувати гордість за належність до даної спільноти. Нерідко на цьому етапі людина приймає активну участь у політичних рухах, що виступають проти дискримінації за ознакою “інакшого кохання”, вступає в конфронтацію з гетеросексуальним істеблішментом. У багатьох випадках ця стадія є періодом агресії. Бажання приховувати свою сексуальну орієнтацію зменшується, а деякі члени сім'ї та колеги даної людини дізнаються про її сексуальні нахили.

У зв'язку з переважанням негативної суспільної установки по відношенню до осіб із гомосексуальною орієнтацією, людей нерідко шокує звістка про те, що чоловік, батько, мати, дитина, брат, сестра або друг є геєм, лесбійкою чи бісексуалом. Дізнавшись про це, одні люди відчують страх або відразу, інші – сором за близьку людину. Одні – відштовхують її, інші – здатні проявити *толерантність*, розуміння і підтримку. Після того, як батьки дізнаються, що їх син чи дочка дотримуються гомосексуальної орієнтації, вони, як правило, картають себе та постійно мучаться питанням: “Що ми зробили не так?”.

- *Толерантність* (від лат. *tolerantia* – терпіння) – у загальному значенні здатність приймати щось, не схвалюючи це. На індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших.

Сповідити батьків та інших близьких людей відносно своєї сексуальної орієнтації – значить зробити новий крок у процесі зміцнення особистої ідентичності. Існують організації батьків і друзів лесбійок та геїв, завдяки яким близькі люди можуть отримати необхідну інформацію про гомосексуальну орієнтацію й емоційну підтримку. Багато батьків поступово починають спокійно ставитися до сексуальної ідентичності своєї дитини. Але буває й так, що обставини складаються драматично. Сім'я не бажає приймати дочку-лесбійку або сина-гея. Однак така реакція лише посилює почуття вини й відчуження.

Подальший розвиток процесу формування сексуальної ідентичності залежить від того, яким чином відреагували близькі на звістку про те, що дана людина є геєм. Якщо реакція є негативною, то у людини міцніє переконання в тому, що довіряти особам з гетеросексуальною орієнтацією небезпечно, а розраховувати на них безглуздо, якщо позитивною та доброзичливою, то індивід переходить до наступної стадії.

- *Моя сексуальність – це тільки моя сексуальність. Вона нікому не належить. Ні моїй державі, ні моєму братові, ні сестрі, ні родині. Нікому. Ашраф Занаті*

VI стадія – синтез. На заключній стадії формування гомосексуальної ідентичності людина перестає поділяти оточуючих на “наших” (геїв, бісексуалів і лесбійок) та “інших” (*натуралів*). Вона вже не сприймає людей залежно від сексуальної орієнтації. Не усі гетеросексуали бачаться у чорному світі, і не усі люди з

гомосексуальною орієнтацією сприймаються позитивно. Агресія, характерна для п'ятої стадії, знижується, а гомосексуальні аспекти ідентичності повністю зливаються з іншими аспектами самосприйняття. На цьому процес формування сексуальної ідентичності закінчено.

- *Натурал/натуралка* – людина, що вибирає в якості сексуального партнера людину протилежної статі, тобто є прибічником “природного” способу кохання.

Люди з гомосексуальною орієнтацією живуть у суспільстві, яке у своїй основі має гетеросексуальну культуру, тому рано чи пізно вони починають відчувати себе часткою меншості. Людина переглядає свої уявлення про допустиму поведінку. Мова йде про масштабний психологічний процес, що включає у себе різні стадії. Незважаючи на відмінності в теоріях формування гомосексуальної орієнтації та ідентичності, усі існуючі моделі мають деякі загальні риси. Як правило, процес

формування гомосексуальної ідентичності, який починає розвиватися після того, як людина вперше усвідомлює свою гомосексуальну орієнтацію та пов'язані з нею почуття, поєднаний із певними проблемами та включає в себе стадію самовизначення, стадію внутрішнього прийняття нової ідентичності та стадію повної інтеграції даної ідентичності у загальне уявлення про себе.

ГЕНДЕРНИЙ КЛОПІТ: СТАТЕВІ РОЛІ І СУСПІЛЬСТВО

- Секс – це просто дві людини, що намагаються зайняти одне й те ж тіло.
Майкл Муркок

На початку 60-х років XX століття американський психолог Роберт Столлер запропонував розрізнявати поняття “sex” (біологічна стать) та “gender” (соціокультурна стать). Його концепція будувалася на поділі “біологічного” і “культурного”: вивчення статі має бути предметом біології і фізіології, а аналіз гендеру може розглядатися як предмет досліджень психологів, соціологів, культурологів.

Пропозиція Р. Столлера про розведення біологічної та культурної складових у вивченні питань, пов'язаних зі статтю, і дало поштовх формуванню особливого напрямку в сучасному гуманітарному знанні – *гендерним дослідженням*.

Отож, поняття “sex” (стать) дослідники почали співвідносити з біологічними відмінностями між чоловіком та жінкою: виразна відмінність у геніталіях, відповідна різниця у репродуктивній функції. Категорію “gender” (гендер) стали використовувати для аналізу соціальних відносин і подолання суджень про те, що біологічні відмінності є провідними для поведінки та соціальних ролей чоловіка і жінки в суспільстві.

- *Гендер* (англ. gender – стать, від лат. genus – рід) – психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як особистостей. На відміну від біологічної статі, гендер виступає набором соціально-рольових самоідентифікацій, які можуть збігатися із суто біологічними статеворольовими стереотипами або суперечити їм.

Культура кожного суспільства містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки, та чим вони повинні займатися. Такі узагальнені й усталені уявлення про спільноту чоловіків і жінок загалом називають *гендерними стереотипами*. Гендерні стереотипи – набір загальноприйнятих у суспільстві норм і суджень про поведінку, мотиви і потреби жінок і чоловіків, що базуються на уявленнях про чоловіче (*маскулінне*) і жіноче (*фемінне*), як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються як *гендерно-рольові стереотипи*, що стосуються прийнятності різноманітності ролей і видів діяльності для чоловіків та жінок, а також як *стереотипи гендерних рис*, тобто психологічних і поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між собою.

- *Маскулінність* (лат. *masculinus* – чоловічий) – властивість особистості, що передбачає прийняття чоловіком власної статевої належності, засвоєння статево-рольових стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації.
- *Фемінність* (від лат. *femina* – жінка) – властивість особистості, що передбачає відповідність жінки власній психологічній статі, дотримання жіночих статево-рольових норм, типової поведінки, цінностей, настанов.

- *Скільки мужності треба мати, щоб зберегти жіночність ...*
Володимир Семенов

Гендерну роль прийнято сприймати як більш маскулінізовану у чоловіків і більш фемінізовану в жінок. Маскулінні та фемінні елементи має кожна людина, навіть якщо її домінуюча ідентичність має нахил до того чи іншого типу. Тому різниця в поведінці між чоловіками та жінками має в більшості кількісний характер, тобто люди, головним чином, відрізняються за кількістю проявів індивідуумом конкретних видів поведінки. Потрібно розуміти, що більшість з того, що розглядається як маскулінні та фемінні риси, визначається суспільством та культурою.

Американський психолог Сандра Бем була одним із перших учених, що розробила опитувальник, який дозволяє виміряти ступінь *андрогінності* особистості. Вона розглядала людей, які набирали високі показники як фемінності, так і маскулінності, як андрогінних. Її дослідження та дослідження її послідовників показали, що саме таке визначення є характеристикою майже третини підлітків і студентів. Дослідження передбачали, що лю-

ди з андрогінною особистісною характеристикою є більш гнучкими та легше адаптуються, а також мають більш високий рівень “его”, ніж ті, чиї показники особистісних характеристик були зміщені вбік маскулінності та фемінності. Андрогінний тип особистості більшою мірою може бути то незалежним та сильним, то м'яким, турботливим та добрим, в залежності від ситуації.

- *Андрогінність* (грец. ἀνδρας – чоловік і γυνή – жінка) – одночасна присутність в одній людини стереотипних для даного суспільства ознак чоловіка і жінки (необов'язково у рівній мірі). Розрізняють психологічну андрогінність, яка проявляється у поведінці та виявляється у високих показниках одночасно за шкалами маскулінності і фемінності; іміджеву андрогінність, яка є поєднанням у зовнішньому вигляді чоловічих і жіночих рис. Андрогінність не слід змішувати з *гермафродитизмом* – наявністю морфологічних ознак обох статей.

Люди, які підкреслюють маскулінні або фемінні риси, виконують ролі, які вважають для себе важливими в суспільстві. Від чоловіків очікується більша частота проявів маскулінної поведінки, а жінки повинні демонструвати фемінну поведінку. Поляризує протиставлення “чоловік – жінка”, “маскулінне – фемінне” сформовані історично та існують як світоглядні установки, що виникли в процесі соціалізації.

- *Часто мужність проявляють тільки жінки.*
Георгій Александров

За гендерними стереотипами, які значною мірою визначають особливості поведінки людини, для чоловіків нормативною і бажаною вважається виражена маскулінність, а для жінок – фемінність. Але, наприклад, для сучасної європейської жінки, навпаки, надмірна фемінність не є в тій же мірі нормативною і бажаною, як і маскулінність для чоловіка. Так, голландський антрополог Герт Хофстеде емпірично порівнював типові ціннісні орієнтації людей у різних культурах за багатьма ознаками, включаючи маскулінність та фемінність.

Первинні ціннісні орієнтації маскулінних культур (до яких, на думку дослідника, тяжіє європейська культура) відрізняються високою оцінкою особистісних досягнень; високий соціальний статус вважається доказом особистого успіху; цінується все масштабне, велике; дітей привчають захоплюватися сильними; невдах уникають; демонстрація успіху вважається гарним тоном; в мисленні переважає раціональність; наявна суттєва диференці-

ація сімейних ролей; люди багато піклуються про самоповагу.

Первинні ціннісні орієнтації фемінних культур, навпаки, на перший план виносять потребу консенсусу; цінується турбота про інших; турботливе ставлення до почуттів інших людей; чітко виражена орієнтація на обслуговування; красивим вважається маленьке; присутня симпатія до знедолених; високо цінується скромність; у мисленні переважає інтуїтивність; цінується приналежність до певної спільноти, групи. Не менш важливі історичні умови. Наприклад, тривалий час прийнято вважати, що потреба в соціальному успіху у жінок нижча, ніж у чоловіків, що сучасні “ділові жінки” – нове явище. Пригадаємо світських дам балзаківської епохи, деякі були енергійні, властолюбиві та жорстокі не менш, ніж їх чоловіки та коханці. Але в тих історичних умовах честолюбива жінка могла зробити кар’єру тільки опосередковано, знайшовши собі певного чоловіка, або “організувавши” йому своїми специфічно “жіночими чарами”, можливостями суспільну кар’єру, досягнення високого соціального статусу. Сьогодні в Європі обмежень для здійснення кар’єри майже не існує. Європейська жінка може сама, без посередництва чоловіків, досягти високого соціального статусу, а це суттєво змінює мотивацію та характер взаємовідносин чоловіків і жінок при тих самих природних задатках та відмінностях. Українське суспільство представляє собою певний симбіоз первинних елементів ціннісних орієнтацій маскулінних та фемінних культур, що ускладнює процес гендерної ідентифікації та самореалізації незалежно від статі.

Маскулінність не обов’язково притаманна чоловікам так само, як фемінність – не є виключно жіночою характеристикою. Такі фемінні властивості, як щиросердність, емоційність, інтуїтивність, значною мірою властиві і чоловікам, набуваючи виразності з наближенням до особистісної зрілості. З іншого боку, особливо в останні десятиріччя, серед жінок нерідко зустрічаються такі маскулінні якості, як безкомпромісність, наполегливість, розвинута мотивація досягнення, ініціативність, високий інтелект і свобода від стереотипів.

Орієнтована на нормативні канони маскулінності та фемінності поведінка варіюється особливо останнім часом, залежно від соціального положення та освіти особистості. Наприклад, більш освічені чоловіки соромляться примітивної грубої маскулінності, їх ціннісні орієнтації та стиль життя є більш цивілізовано-прогресивний, вони в більшій мірі, хоч і не у всьому, сприй-

мають ідею жіночої рівності. Цьому сприяє той факт, що жінки цього кола більш емансиповані та самостійні, груба сила їх відштовхує. В робітничо-селянському середовищі традиційними є патріархальні установки, засновані на принципах маскулінності.

- *Я чекаю, коли настане той день, коли ми припинимо думати про людей як про теїв чи натуралів. Чим менше ярликів, тим краще.*
Джордж Уейнберг

Почасти науковці використовують термін “*гендерквір*” (англ. genderqueer, queer – “дивний”, “інакший”) як узагальнюючий для опису не тільки гомосексуальних (гей та лесбійка), але й інших типів сучасних ідентичностей. Американська дослідниця Тереза де Лауретіс легітимувала термін “квір”, позначивши ним людей, яких не можна однозначно віднести до чоловічої або жіночої статі: *транссексуали*, *бісексуали*, *трансвестити*, “*фріки*” (люди, котрі носять незвичний, епатажний одяг), акцентувала увагу на цілісному вивченні сексуальності, в межах якої одностатева любов і плюральна ідентичність не розглядалися як одна з помилок природи, генетична патологія або педагогічний недогляд.

- *Транссексуал, трансгендерна людина* – людина, чия біологічна стать відрізняється від її гендерної ідентичності, тобто психологічно й емоційно вона відчувається приналежною до іншої статі. Часто ці люди відчувають себе “ув’язненими не в те тіло” і страждають від цього. Після операції зі зміни (корекції) статі стан транссексуала стабілізується. До трансгендерів відносять людей, які вважають себе особами протилежної статі, а також людей із мінливою гендерною ідентичністю. До цієї категорії не потрапляють лесбійки, геї та бісексуали, позаяк вони добре відчуваються у своєму біологічному тілі, не відчуваючи проблем зі своєю сексуальною й статевою ідентичністю.

- *Трансвестити* – гетеросексуальні, гомосексуальні або бісексуальні люди, які вбираються в одяг людей протилежної статі, що є для них невід'ємною складовою життя, проявом особистості на психоемоційному рівні. Подібна поведінка не завжди є проявом дискомфорту з приводу своєї гендерної ідентичності або з метою сексуальної стимуляції. У деяких країнах люди вбираються в одяг протилежної статі в силу культурних або релігійних традицій.

До ЧСЧ та ЖСЖ можуть належати трансгендери та інтерсексуали. Трансгендери – особи, які психологічно й емоційно відчують себе людьми іншої статі та бажають змінити або вже змінили шляхом хірургічної та гормональної корекції свою біологічну стать на протилежну, тому що відчують себе “ув’язненими не в тому тілі”. Існує стереотип, що всі трансгендерні люди є гомосексуальними, але це не вірно.

Трансгендерні люди можуть мати гомосексуальну, гетеросексуальну або бісексуальну орієнтацію. У випадку трансгендерів “базою” для визначення сексуальної орієнтації виступає не їх біологічна, але їх “бажана” стать. Отже, трансгендерна особа, яка біологічно має чоловічу стать, відчуває себе при цьому жінкою, має статевий потяг, спрямований на чоловіків, і практикує відповідну сексуальну поведінку, є гетеросексуальною за орієнтацією, але розглядається як така, що належить до категорії ЧСЧ. В Частка трансгендерних людей, за деякими оцінками, становить одну особу на 30 тис. серед біологічних чоловіків і одну на 100 тис. серед біологічних жінок. Також трансгендерів не слід плутати з *інтерсексуалами* (гермафродитами) – індивідами, в анатомічній будові яких наявні морфологічні ознаки обох статей, тому їх біологічна стать не може бути класифікована як чітко чоловіча або жіноча.

Лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів називають сексуальними та гендерними меншинами, але частіше ця соціальна спільнота позначається аббревіатурою ЛГБТ (англ. LGBT). Також можна зустріти аббревіатури ЛГБТК (англ. LGBTQ) – лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери, квір) та ЛГБТКІ (англ. LGBTQI) – лесбійки, геї, бісексуали, трансгендери, квір, інтерсексуали.

У сучасних розвинених суспільствах ставлення до гомосексуалів варіює у доволі широких межах – від безумовного прийняття до категоричного неприйняття, причому спостерігається очевидний рух у бік дедалі більш толерантного ставлення до гомосексуальності як варіанту норми. Проте в суспільствах, де поширена негативна оцінка гомосексуальності та домінують традиційно-патріархатні цінності, має місце стигматизація та дискримі-

нація ЛГБТ. Існує чимало стереотипів щодо гомосексуалів, яким приписують різноманітні негативні якості, зокрема соціальну та психологічну шкідливість гомосексуальної поведінки. Майже всі вони не підтверджені сучасними науковими дослідженнями. Однак ці стереотипи й досі поширені як *соціальна стигма* (від дав.-грец. *stigma* – “тавро”, “пляма”, “укол”) – соціальне несхвалення особистих характеристик або переконань, які, як вважається, не відповідають культурним нормам.

- *Стигма* – соціальний ярлик, клеймо, яке вішається на людину тому, що вона не відповідає загальноприйнятому стандарту “нормальності” та асоціюється із групою людей, таких же “ненормальних”, до якої її можна віднести. Стигматизація є складовою багатьох стереотипів, особливо найбільш злісних.

Соціальна стигма призводить до дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Під дискримінацією розуміється позбавлення окремих осіб, груп або цілих спільнот рівних соціальних, політичних або економічних прав, переслідування через якусь із соціальних чи індивідуальних ознак, таких як етнічне походження, національність, стать, політичний чи релігійний світогляд тощо. Сучасна концепція прав людини ґрунтується на принципі заперечення дискримінації.

Міжнародні конвенції з прав людини наголошують на зобов'язанні країни шанувати і забезпечувати всім індивідам, що знаходяться на її території і в межах її юрисдикції, дотримання прав людини без будь-якого розрізнення та незалежно від соціальних чи індивідуальних ознак. Європейський Парламент (1998) і Лісабонська угода ЄС (2009) забороняють будь-яку дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Представникам ЛГБТ-спільноти доводиться стикатися із негативними життєвими подіями, пов'язаними зі ставленням суспільства до їх сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, як-то звільненням з роботи, втратою житла, неотриманням опікунства над дітьми, фізичним і психологічним насильством, дискримінацією, а також із повсякденними, “побутовими” приниженнями на кшталт антигомосексуальних анекдотів, жартів, забобонів та стереотипів, які транслюються близьким оточенням, колегами та іноді засобами масової інформації. Часто ЛГБТ-особи змушені приховувати свою сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність, що може призводити до так званого стресу меншості, пов'язаного із самоприховуванням, подвійним життям, емоційним пригніченням, заниженою самооцінкою. Внаслідок тривалої дії ці фактори стресу призводять до серйозних психоемоційних порушень (на-

приклад, депресії, що може призвести до суїциду) та погіршення фізичного здоров'я. Наслідками стресу меншості можуть бути алкоголізм, наркоманія і ризикована сексуальна поведінка.

- *Для мене ніколи не було новою, що відважний, блискучий чоловік може кохати інших чоловіків.
Джоан Роулінг*

Важливим кроком для геїв та лесбійок у прийнятті своєї гомосексуальної ідентичності є *камінгаут* (англ. coming out – “розкриття”, “вихід”) – процес добровільного та публічного визнання індивідом своєї гомосексуальної або бісексуальної ідентичності. Проте, камінгаут може призвести до загострення стосунків у соціумі, що може мати наслідком ще більшу стигматизацію та дискримінацію. Багато дослідників, використовуючи термін “камінгаут” у науковому розумінні, вважають, що його сенс полягає не тільки в публічному відкритті, а й у прийнятті власної гомосексуальності або бісексуальності як невід’ємного і позитивного аспекту самого себе, що передбачає перебудову власних стосунків з іншими людьми та суспільством. Таким чином, камінгаут є тривалим особистісним процесом, і публічне розкриття себе перед іншими є лише його частиною.

Вважається, що одним із найбільших зовнішніх стресових чинників для ЛГБТ є *гомофобія* – комплекс негативних поглядів і почуттів стосовно гомосексуальності та людей, які виявляють себе або сприймаються як гомосексуальні, а також активні дії, часто агресивного або насильницького характеру, якими порушуються права людини щодо ЛГБТ або дискримінуються представники цієї спільноти.

- *Гомофобія* (англ. homophobia) – ірраціональний страх і відраза до гомосексуальності та до лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ), засновані на забобонах і схожі з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і сексизмом.

Гомофобія породжується гетеронормативністю – стереотипним уявленням про те, що гетеросексуальність є виключно єдиною соціальною нормою сексуальної поведінки. Близьким поняттям є *гетеросексизм* – упевненість у тому, що гетеросексуали в усьому перевершують гомосексуалів. На гетеросексизмі базуються мова ненависті щодо гомо- та бісексуалів та заклики до їх дискримінації. Термін “гетеросексизм” точніше вказує на психологічну реакцію, спрямовану проти гомосексуалів, та відкриту дискримінацію представників ЛГБТ-спільноти, мотивовану не-

навистю.

- *Гетеросексизм* (англ. heterosexism) – сукупність вірувань і цінностей, які оцінюють гетеросексуальність як вищу та/або більш природну, ніж гомосексуальність. Термін вживається для вираження більш прихованого прояву упередженості, ніж гомофобія – термін, який уживається з більш точною вказівкою на психологічну реакцію проти гомосексуалів або відкриту дискримінацію гомосексуалів, мотивовану ненавистю.

Гомофобія має негативні соціальні наслідки. Гомосексуальні люди здійснюють таку ж саму суспільно корисну діяльність, як і гетеросексуали, так само платять податки, висловлюють свою громадянську позицію на виборах і т. ін. Однак, якщо в суспільстві гомофобія є нормою, то ЛГБТ виявляються позбавленими низки політичних і громадянських прав – права займати керівні посади у владі, на підприємствах і в корпораціях, прав на відкритий прояв своєї індивідуальності та мирні зібрання, інколи – на дотримання елементарних прав людини (недоторканності особи та приватного життя). У низці країн Африки та Азії добровільні гомосексуальні стосунки між дорослими чоловіками караються штрафами, ув'язненням і навіть смертною карою. Гомофобія часто є одним з мотивів кримінальних злочинів, пов'язаних із хуліганством, розбійними нападами та пограбуваннями. Іншими проявами гомофобії можуть бути шантаж та здирництво (під загрозою розкриття сексуальної орієнтації), наклеп (публічне звинувачення в уявній гомосексуальності). Гомофобія в поєднанні з відсутністю об'єктивних знань про гомосексуальність і гомосексуальну субкультуру є перешкодою для розкриття злочинів, здійснених проти гомосексуалів на ґрунті ненависті. Гомофобія має негативні економічні наслідки: упереджене ставлення і гомофобна поведінка колег ускладнює їм та лесбійкам ефективне виконання своїх службових обов'язків. Отже, гомофобія є тим чинником, який унеможливає побудову толерантного і демократичного суспільства, заснованого на повазі до приватного життя кожної особи.

ПОСТМОДЕРНІЗАЦІЯ СЕКСУ: ПОЛІАМУРНІ ПРАКТИКИ

- *Перетворимо любовний трикутник в піраміду кохання!*
Геннадій Москвін

Ідеалом любові прийнято вважати супермоногамію – зустріти свою “половинку”, бажано в юності, народжувати дітей, померти в один день.

Будь-які відступи від цього сценарію сприймаються негативно: відсутність відносин – як неповноцінність, розрив – як драма. Але варто пам'ятати, що сьогоднішнє розуміння романтичної любові (як вічного союзу споріднених душ на підставі взаємного потягу та вільного вибору) вперше описане у літературі романтизму, у XVIII столітті.

Бачення сім'ї як надійного притулку, місця відпочинку від тиску експлуататорського конкурентного середовища, еротичного та емоційного “санаторію” також не особливо давнє. Знадобився час (і капіталістична індустріалізація), щоб саме ці уявлення про “норму” особистого життя почали домінувати, на противагу шлюбу за домовленістю та сім'ї як господарській одиниці, необхідній для виживання. Не дивина, що моделі особистих стосунків відчутно змінюються разом із громадськими змінами – лише кілька десятиліть тому шлюб між представниками та представницями різних рас, національностей або соціальних класів був нечуваним скандалом. Сьогоднішнє уявлення про шлюб як союз між двома людьми різної статі також може бути змінене в напрямку партнерства між людьми однієї статі або більш ніж між двома людьми.

На початку XXI століття в заможних західних суспільствах, насамперед США стають дедалі більш поширеними практики

поліамурності (буквально – багато любовей). Гібридне слово “*поліамурність*” (“*polyamory*” – “*poly*” з грецької означає “багато” чи “множинні”, “*amor*” – “любов” латиною) визначається як філософія та практика близьких, любовних стосунків одночасно з більш ніж однією людиною.

- *Однолюб одружується багато разів, а багатолуб тільки один.*
Костянтин Меліхан

Інше поширене визначення – відповідальна, етична та свідомо не-моногамія. Парасольковий термін, винайдений на початку 1990-х років для позначення різних любовних практик, які суттєво відрізняються від моногамного сценарію “романтичного кохання”, увійшов до Оксфордського словника англійської мови у 2006 році. У капіталістичних суспільствах практики не-моногамії виникають у різних активістських рухах з середини 1960-х років, включаючи соціалістичну, анархістську, лесбійську, гомосексуальну, бісексуальну, трансгендерну та квір форми активізму, а також різні форми духовних практик та неоязичницьких вірувань. Упровадження нового терміну стало наслідком наростання критичної маси індивідуальних досвідів та необхідності їх концептуалізувати, обговорювати специфічні проблеми та ситуації, пов’язані з подібним стилем життя, для чого виникають численні інтернет-ресурси.

Поліамурності передували різні форми свідомої не-моногамії, зокрема характерні для гомосексуальних та бісексуальних союзів, що навіть змушує декого вважати легалізацію одностатевих шлюбів вирішальним кроком до руйнування інституту моногамного шлюбу як такого (геї часто формують стійкі партнерства, толерантні до сексуальної активності за межами пари, лесбійки можуть ділити опікунські права з фізіологічним батьком дитини, навіть гетеросексуальні жінки можуть оформити шлюб заради страхових бонусів).

- *Полігамія – спроба витягти з життя більше, ніж в ньому є.*
Елберт Грін Хаббард

Поліамурність слід відрізнити від інших форм не-моногамії – *полігамії* (полігінії та поліандрії) як традиційних форм шлюбу, *промискуїтету* та ад’юльтеру, котрі є радше зворотною сторо-

ною моногамії, *свінгерства*, основою якого є рекреативний секс із суворою заборонаю на емоційні контакти за межами пари, “free love” чи “спортивного сексу” без емоційних прив’язок й зобов’язань.

- *Проміскуїтет* (від лат. promiscuus – змішаний, спільний) – нічим не обмежена свобода статевих зносин.
- *Свінг, свінгерство* (англ. swing – качатися, перескакувати; амер. swing – “обмінюватись сексуальним партнером”) – нерегулярний, короткочасний взаємоузгоджений обмін партнерами для сексу.
- *Вільне кохання* (англ. Free love) – у вузькому сенсі позашлюбний секс, статеві зносини між особами, які не перебувають у шлюбі одне з одним. У більш широкому сенсі – світогляд, популярний для багатьох молодіжних рухів, що полягає в ставленні до сексу як до чогось окремого від постійних офіційно зареєстрованих відносин.

Поліамурність – це стиль любові, який виникає з розуміння того, що кохання не можна змусити прямувати, чи не прямувати в якомусь конкретному напрямку. Поліамурність акцентує на свідомому виборі кількості партнер(ок)ів, з якими особа хоче контактувати, замість прийняття соціальних норм, що приписують любити одночасно лише одну людину. Акцент на коханні/любові, а не випадковому сексі, на чесних та рівноправних (і бажано прилюдних, а не таємних) стосунках водночас із кількома людьми, за взаємної згоди усіх сторін, робить поліамурність унікальною практикою, відмінною від наявних доти форм не-моногамії. У поліамурному дискурсі також розмиваються межі між поняттями любові та дружби, сексуальних і асексуальних форм взаємодії.

- Секс брудний? Хіба тільки якщо не митися.
Мадонна Луїза Чикконе

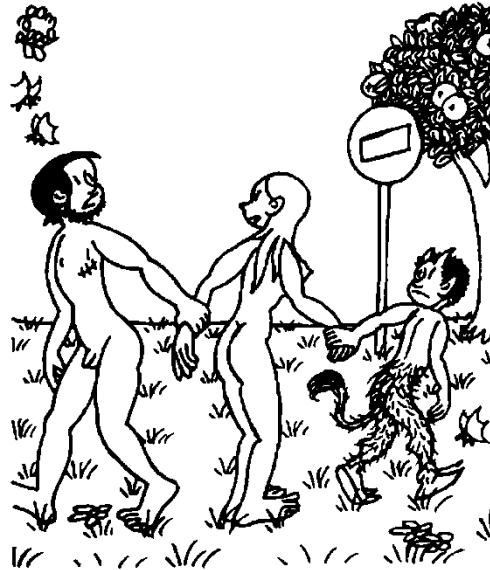
Чому поліамурність (як специфічна модель любовних стосунків, соціальний зміст якої відмінний від наявних дотепер форм не-моногамії) виникає саме зараз і не залишається за зачиненими дверима приватного життя?

Серед імовірних причин дослідники називають зростання тривалості життя (сексуальна ексклюзивність протягом десяти років видається нереалістичним ідеалом), високий рівень розлучень та невірності у моногамних партнерствах, незадоволення сценарієм серійної моногамії, збільшення економічної та соціальної рівності жінок, суспільне прийняття *секс-позитивних ідеологій* та практик поширення інтернету як комунікативного середовища, яке робить секс-позитивну культуру доступною і видимою.

- *Секс-позитивізм* (англ. “sex-positive”) – система поглядів, де секс розглядається як такий, що благотворно впливає на людей. Секс-позитивна людина або група людей до будь-якого виду узгодженого сексу ставиться оптимістично і неупереджено.

Один із основних ідеологічних акцентів поліамурного руху – деконструкція сценарію супермоногамії та романтичної любові як “природних”, вічних та незмінних, прояснення, що моделі особистих стосунків є плінними і розвиваються разом із загальними суспільними змінами, а отже, інші типи “норми” мають бути визнаними та прийнятими.

Поліамурний рух розвивається через самоосмислення та комунікацію спільноти, яка практикує поліамурність: він покликаний задовольнити низку потреб поліамурних людей – від необхідності сформувати новий етичний кодекс любовних стосунків між трьома і більше особами до обґрунтування законодавчих нововведень та зміни суспільного ставлення до не-моногамії. Так, у США досі діють закони проти ад’юльтеру та бігамії, певні страхові та податкові бонуси доступні лише у межах легального шлюбу, існують прецеденти позбавлення поліамурних осіб опікунських прав через “аморальний” спосіб життя. Опис та концептуалізація цієї любовної філософії відбувається у контексті ліберальних цінностей, права на самовизначення та прав людини загалом.

Аналіз соціальної дійсності (насамперед високий рівень розлучень та невірності, а також популярність свінгерства та інших форм відкритих шлюбів) свідчить, що супермоногамія у постіндустріальних суспільствах не працює – їй на зміну приходить серійна моногамія, коли одну партнерку/партнера заміщують іншим(и) з надією на кращий результат. У цьому контексті проблеми у стосунках пояснюються вибором “не тієї людини”, й ні-

коли моногамією, яка залишається у статусі зразка (мононормативність).

Гомофобія, біфобія та нав'язана гетеросексуальність також грають роль в утвердженні моногамії як “єдино можливої” опції (натомість поліамурність робить більш видимою бісексуальність). У цьому контексті самоартикуляція поліамурної спільноти у публічному просторі ворожа моногамії, навіть якщо цього не ставлять за мету – озвучення та концептуалізація іншого досвіду руйнує монополію моногамії на “нормальність”.

- *Жінці потрібен чоловік, але чоловікові потрібні жінки.
Франсуаза Партюр'є*

Інтерес чоловіків у моногамії менш очевидний, серед його пояснень – рівний розподіл сексуального доступу до жінок, потреба у нащадках, контроль над жінками та їхніми тілами (певність у батьківстві). Перевага раціональної моногамії над інстинктивним полігамним потягом (у чоловіків) подається еволюціоністами як особлива риса, яка відрізняє людей від тварин. Ця схема доповнюється соціоекономічними міркуваннями – жінкам потрібно мати надійного партнера для захисту та підтримки себе і дітей, тому моногамія збільшує шанси людства на самовідтворення. Описи сексуальності також є ґендерно окресленими – в той час як чоловіки начебто мають “нестримний” потяг (що інколи використовується як виправдання невірності чи сексуального насильства), дискурс жіночої сексуальності центрується навколо понять чистоти, стриманості та відданості, для яких моногамія є центральною.

Безпека, яку начебто пропонує моногамія, пов'язана не лише з репродуктивною та економічною раціональністю, але й з іншими типами захисту – зв'язок з чоловіком є способом захисту від фізичної загрози (від інших чоловіків), а також загрози репутації.

- *Постраждалої сторони не буде, якщо любовний трикутник
стане любовним квадратом.
Кетрін Прайс*

На противагу нереалістичному ідеалу супермоногамії та незадовільній практиці серійної моногамії, поліамурність уможливляє одночасні любовні стосунки з кількома людьми.

Американські психологи виокремлюють наступний перелік найпоширеніших конфігурацій (який однак не є вичерпним):

- *основні-плюс*: пара в першорядних стосунках погоджується на додаткові стосунки у форматі “вторинного партнерства” – впливових, глибоких відносин, у які інвестуються час та емоції, чи “третинних” – ближчих до випадкових романів;

- *тріада*: троє осіб створюють близькі, віддані стосунки, в яких ставлення кожного/кожної до інших двох приблизно однакове;

- *особа з кількома основними взаєминами (конфігурація “V”)*: людина має однаково сильні стосунки з обома партнер(к)ами, які не настільки близькі між собою;

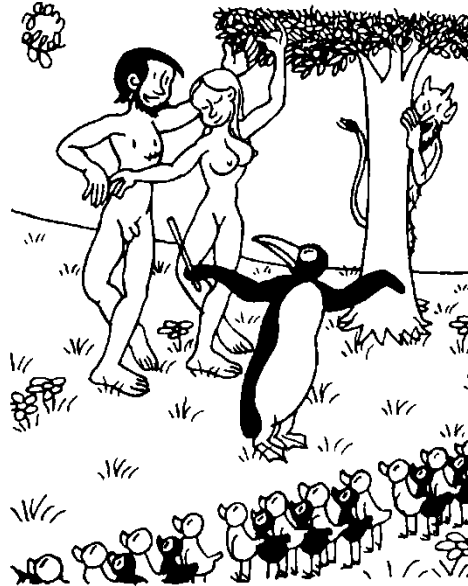
- *груповий шлюб чи полісім’я*: троє чи більше осіб формують мережу близькості, домовляючись про взаємну вірність усередині групи чи визначаючи умови, на яких можуть мати стосунки поза групою;

- *інтимні мережі*: переплетення взаємин різного ступеня близькості, інтенсивності та відданості;

- *“свінг-полі”*: гібридна форма між свінгом і поліамурністю: віддана пара погоджується на інші еротичні дружби (спільно чи поодиноці), однак усі значимі любовні емоції залишаються лише між ними;

- *полі-одиначки/одинаки*, які налагоджують різні взаємини з різними людьми (можливо, шукаючи партнер(ку)а для основних стосунків) і цілковито чесні зі своїми залицяльни(ками)цями стосовно власних мереж близькості.

Дослідники зазначають, що оскільки теоретично кількість людей, залучених до поліамурних стосунків, необмежена, їхні типи також є теоретично безкінечними, більше того, вони не є фіксованими і передбачають як зміну конфігурацій партнерств, так і

метаморфози стосунків у сталих партнерствах.

- *Любов вічна, змінюються лише закохані.*
Мартін Керол

Варіативність конфігурацій поліамурних взаємин веде до того, що немає ніякого ідеального сценарію поліамурного кохання, натомість є базові принципи, на основі яких вибудовуються унікальні правила взаємодії. Психологи вважають такими принципами самопізнання та персональну автономію, радикальну чесність, настанову на перманентне спілкування і перемовини, відповідальність, емоційність, близькість, співпереживання.

Оскільки готові правила набагато легше прийняти, ніж витворити власні, поліамурність (теоретично) передбачає високий рівень самосвідомості, відповідальності, а також інвестицій часу та енергії у любовні стосунки, що складає основу етичного самообґрунтування цього руху. На основі цього підходу інколи розвивається думка, що поліамурність – всього лише один зі способів самовизначення (будь-хто може вільно обрати такий стиль життя), що залишає поза увагою зв'язок сексуальності (та можливостей особи загалом) з класом, расою, віком, здоров'ям тощо.

Етична програма поліаморії значно відрізняється від моногамного сценарію “романтичного кохання”. Насамперед, іншого забарвлення набуває поняття відданості, більше не пов'язане з фізичною вірністю, уявленнями про партнер(ку)а як найкращих, ексклюзивних та унікальних. Відданість реалізується через готовність відкрито проговорювати стосунки та працювати над ними, вкладаючи значну кількість зусиль у цей процес, зокрема у

вирішення конфліктів, надавати підтримку, увагу та турботу, через перевірене часом та іншими відносинами поціновування саме цих стосунків.

Радикальна чесність (повна відвертість із собою та іншими щодо наявних взаємин та власних бажань, потреб чи проблем) – передумова активного консенсусу, відправна точка культури стосунків, у якій постійні пере-домовленості стосовно меж не сприймаються травматично, навпаки, вважаються невід’ємною частиною особистого росту і розвитку взаємин між людьми у мережах близькості, які є динамічними та відкритими.

- Чоловіки, як правило, гарні в ліжку, коли зраджують дружинам.
Мерилін Монро

Відкритість поліамурних стосунків до різних типів інтимності розмиває межі між платонічним і тілесним коханням, а також між любов’ю і дружбою. Дослідники зазначають, що у поліамурних стосунках дружба сприймається серйозно та може вимагати стільки ж емоцій, уваги та відданості, як і сексуальні стосунки. При цьому давня дружба може переходити у любовні стосунки, сексуальний інтерес може трансформуватись у платонічну дружбу тощо. Подібна відсутність кордонів спонукає також поширенню різних типів зв’язків між людьми однієї статі (не обов’язково гомо- чи бісексуальних), наприклад, близької жіночої дружби та феміністичного сестринства. Оскільки філософія стосунків не передбачає ексклюзивності, у ній немає заборони на різні прояви симпатії. Поліамурність заохочує грайливість, жартипливість, флірт, ніжні, турботливі доторки та ласку, у той час як у моногамії різні ступені контролю розповсюджуються на те, з ким говорити і проводити час, кому усміхатись тощо (оскільки такі дії сприймаються як маркери можливих сексуальних стосунків). Відтак важливою частиною поліамурної етики є “секс-позитивність”, схвалення сексу як приємної рекреативної практики, прийнятної у стосунках різного ступеня близькості, на відміну від негативних конотацій, які досі (а)моралізують нерепродуктивний секс чи секс за межами відданої пари. Зміна значення сексу, близькості та дотику розширює та урізноманітнює можливості контактів з іншими людьми, дозволяє обирати оптимальні особистісні активності. На противагу ревнощам концептуалізується поняття “співпереживання”, яке полягає у відчутті

радості і щастя від того, що кохана людина насолоджується любов'ю когось інше.

- Секс утрюх – це, коли ви думаєте, що тільки з дружиною – удвох, але дітям видніше.
Володимир Борисов

Хоча сучасні контрацептиви та можливості створення людського життя поза межами сексуальної активності й любовного партнерства (штучне запліднення) уже більш ніж півстоліття дозволяють (принаймні, в теорії) відділити сексуальність від репродукції, питання опіки над дітьми є одним із найпроблематичніших моментів у формуванні громадської думки про поліамурність.

Вважається, що ідеальним середовищем для дітей є моногамна гетеросексуальна сім'я (не зважаючи на високий рівень домашнього насильства та розбещення неповнолітніх саме у традиційних сім'ях), усі ж інші форми материнства і батьківства проголошуються девіантними і травматичними, аж до позбавлення опікунських прав. Потенційні проблеми у справах опіки над дітьми (а також успадкування, соціального і медичного страхування) є основною вимогою морального та легального визнання поліамурності.

Аргументами на користь поліматеринства/батьківства є можливість організації оптимальних структур піклування, ефективного поділу праці, примноження любові та фінансових ресурсів, а також потенційний позитивний ефект на формування особистості. Якщо патріархальне позиціонування матері як основної доглядальниці створює ситуацію емоційної і фізичної залежності від однієї значимої дорослої, яка переноситься на майбутні сто-

сунки, то емоційно та доглядово задовільний контакт з кількома значимими дорослими з раннього дитинства може стати підставою для формування більш незалежної та самодостатньої, відкритої до різних особистісних взаємин людини.

- *Не здивуюся, якщо виявиться, що три кварка в протоні – це любовний трикутник між розумними істотами.*
Георгій Александров

Серед основних проблем, з якими стикаються поліамурні особи, варто назвати соціальні (публічний осуд, втрату роботи, неприйняття сім'єю, питання успадкування та опіки) та особистісні виклики (травматична чесність, виснажливий експериментальний і не завжди вдалий пошук оптимальних форм партнерства, незвично велика кількість обговорень, відносини з партнер(к)ами партнер(ок)ів, питання рівності та вето у стосунках, пристосування до різної емоційної динаміки зацікавлених сторін, невпевненість і ревності, техніки безпеки у сексі тощо). Етична програма поліамурності не гарантує, що на практиці у взаєминах не може бути сексизму, нав'язаного компромісу замість добровільного, маніпуляцій, нечесності, безвідповідальності.

Поліамурний рух, вимагаючи соціального прийняття множинного партнерства, змінює не лише норми моралі, але й кидає виклик соціальним сервісам та державним структурам, які мають бути змінені заради того, щоб краще відповідати потребам громадян та громадян. Ідеологи поліамурності вважають, що значний опір ідеї шлюбу (партнерства) між трьома і більше людьми є насправді результатом частих поразок моногамії – поліамурність знімає необхідність боротьби зі “спокусами”, яка у християнській традиції є основою етики та моралі.

Поліамурність та різні форми не-моногамії, незважаючи на ідеологічне руйнування романтичної зв'язки любов-секс-репродукція, безпосередньо зачіпають питання ґендеру, репродуктивних практик, а отже, фізичної та економічної безпеки і соціального класу.

Розділ 6.

ТЕОПСИХОЛОГІЯ: ЧИ ВКАЗУЄ ВІРА ШЛЯХ ДО СПАСІННЯ?

- *Теопсихологія* (від грец. *theos* – бог і *психологія*) – психологічний напрямок, принциповим положенням якого є позиція про те, що порятунок людини поза Богом у кращому випадку неможливий, в гіршому – шкідливий. Християнська психологія намагається співвіднести корпус психологічних знань, як вже існуючих, так і нових, з християнською концепцією людини.

**ПСИХОЛОГІЯ БУДДИЗМУ: ПРОБУДЖЕННЯ ІСТИН
ДАОСИЗМ І КОНФУЦІАНСТВО: ШЛЯХ ДО ЛЮДИНОЛЮБСТВА
ХРИСТІЯНСЬКА ДУША: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ
МІСТИЧНИЙ ІСЛАМ: ДУХОВНЕ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ В СУФІЗМІ**

- *Шукати Бога в собі так само важко, як шукати голку в
копиці сіна.
Аркадій Теплухін*

Нагальним завданням сучасного суспільства є вирішення проблеми пошуку духовних орієнтирів. Нині відбувається формування нової парадигми світосприйняття, яка б значно розширювала світогляд людини від раціонально-прагматичної зацікавленості до духовних сенсів існування. Такі дослідження стають домінуючими в сучасній *теопсихології*.

Релігія впливає на сферу внутрішнього життя людини, на рівні її переживань. Тут вона виступає в якості чинника, що пом'якшує пограничні ситуації людського існування (тяжка хвороба, смерть близьких, фізичні та моральні страждання тощо). Цілком закономірно, що кожна людина постійно перебуває в пошуку нових можливостей для реалізації, виконання своїх сутнісних сил. Це спонукає її до виходу за межі власного "Я" з метою досягнення трансцендентного.

- *Трансцендентність* (від лат. *transcendo* – переступати) – поняття, яке характеризує те, що принципово недоступне досвідному пізнанню або не ґрунтується на досвіді. *Трансцендентний* – існуючий поза межами свідомості і пізнання.

У християнстві душа визначає цілковито людину, оскільки вона живе духом життя, а не є частиною, що в поєднанні з тілом утворює людську істоту. Внаслідок зв'язку з духом, душа вказує на духовне походження людини. В більшості мов, терміни, що називають душу: іврит – *нефеш*, грецька – *психі*, латинська – *anīma*, пов'язані безпосередньо з подувом, диханням. Для деяких представників грецької філософії душа стає сутнісним початком, що існує незалежно від тіла, в якому вона знаходиться і з якого виходить.

Грецькі філософи вважали, що душа додає іншим тілам певну досконалість, є подихом життя. Філософи-натуралісти сприймали душу як фактор життя людини і як матерію. Нематеріальність душі доводив Платон. Він пояснював, що душа – це досконаліша від тіла і незалежна від нього субстанція. Душа є буттям духовним, ідеєю, пізнає інші ідеї, є джерелом істини, добра і становить єство людини. Платон формує діалектичний висновок про те, що душа, сутнісною ознакою якої є життя, не може мати відношення до її протилежності – смерті.

Арістотель описав три частини душі відповідно до ієрархії природи. Він називав *вегетативну* (рослинну) душу з функцією

харчування, *чуттєву* (тваринну) душу з функцією відчуття та локальних рухів, і *розумну* з функцією духовної діяльності, який має лише людина. Душа, за Арістотелем, є цілісним формальним початком тіла. Це форма або енергія обмеженого тіла. Душа не може існувати без тіла, а тіло не може існувати без душі, яка його оживляє. Важлива функція душі – це свідомість, розум, який пізнає і надає оцінку буттю.

Ідеї про душу періоду античності вплинули на вчення християнських філософів Аврелія Августина та Томи Аквінського. Як і Платон, Августин уважав, що людина – це розумна душа, яка користується смертним тілом. Останнє, в свою чергу, є даром і виявом творчої сили Бога. Однією з особливостей душі є здатність пізнавати себе саму.

У вченні Томи Аквінського, як і в Аристотеля душа і тіло – недосконалі субстанції (недовершені), але в наслідок їх об'єднання виникає нова субстанція – людина. Душа є самостійною, духовною, безсмертною субстанцією і має найвищу владу – розум і волю.

Сьогодні все частіше вчені, психологи звертаються до релігії, релігійних цінностей як найбільш стійких та універсальних. Віра, релігія є загальними орієнтирами системи стосунків для життєвих установок і способів поведінки і здійснюють великий вплив на формування особистості. Так, наприклад, релігійні погляди і світогляд можуть бути основоположними установками, на фоні яких формується ставлення до партнера, сексуальності, виховання і професії.

Справді, жодна культура не розвивалася без релігії. Досліджуючи навіть найпримітивніші культури, археологи і антропологи виявляють елементи релігійного культу. Оскільки релігія існувала з давніх давен, при всіх змінах епох і перипетіях історії людства, то можна зробити висновок, що вона слідує певній цілі, відповідаючи потребам людини, і, відповідно, виконує не одну, а можливо, навіть багато функцій. Психологи наголошують на специфічній релігійній потребі людини в пошуку сенсу, в спільному спогляданні, щоб зменшити ступінь невпевненості. Тому в усі часи люди ставали прихильниками тих чи інших релігій, навіть тоді, коли вони вважали себе нерелігійними, вони шукали задоволення в “замінниках релігії”.

ПСИХОЛОГІЯ БУДДИЗМУ: ПРОБУДЖЕННЯ ІСТИН

- Будда – єдиний атеїст, який зумів перетворитися в Бога.
Леонід Сухоруков

Буддизм – вчення, яке виникло в Індії на межі VI–V ст. до н.е. і в ході історичного розвитку стало поряд з християнством й ісламом однією з найпоширеніших релігій. Засновником буддизму є Сіддхартха Гаутама (бл. 560–480 до н.е.), прозваний Буддою (Пробудженим, або Просвітленим). Тривалий час розмірковуючи над причинами людських нещасть, Будда прийшов до чотирьох благородних істин:

1. Життя повне страждань: старість, хвороби, смерть, шлюб з тим, кого не кохаєш, розлука з тим, що любиш.

2. Існують причини страждань. Вони полягають в нерозумінні людиною того, що життя і є страждання, а її намагання досягти заможного життя (тепер чи в наступному переродженні) тільки посилює її нещастя.

3. Від страждань можна звільнитись, якщо відмовитись від бажань та пристрастей.

4. Є вісімковий (восьмиступінчастий) благородний шлях до припинення страждань – нирвани.

- Нирвана (санскр. заспокоєння, згасання) – за містичним уявленням буддистів – блаженний стан спокою людської душі, що досягається шляхом повного відмовлення від усіх життєвих турбот, чуттєвих бажань.

- *Як дощ просочується до хати з поганою стріхою, так пристрасть просочується до погано розвинутого розуму.*
Гаутама Будда

Людина, яка вирішила позбутися страждань, повинна:

1. *мати правильне розуміння суті благородних істин;*
2. *мати правильні наміри* – прямувати згідно з цими істинами;
3. *мати правильну мову* – відмовитись від брехні, лайки, шкідливого базікання;
4. *дотримуватись моральної поведінки* – не шкодити тваринам, не творити перелюбства, не здійснювати крадіжок, не пиячити і т. ін.;
5. *вести правильне життя* – добування засобів до існування чесною працею;
6. *здійснювати правильну старанність* – подолання шкідливих помислів, впливів тощо;
7. *мати правильне споглядання* – постійно дбати про засоби подолання земних спонукань і бажань;
8. *досягти правильного зосередження* – незворушності духу, коли навіть думка про наступне звільнення не повинна радувати.

- *Стриманий розум приносить щастя.*
Гаутама Будда

Вісімковий шлях у буддизмі приводить людину до її найвищої і кінцевої мети – виходу з круговороту перероджень (*сансари*), тобто до припинення страждань, досягнення стану усунення їх, перетворення на Будду. Цікавим є та особливість, що цифра “8”, перевернута набік, перетворюється в знак нескінченності, тобто шлях самовдосконалення внутрішнього “Я” для людини має постійну властивість та силу.

- *Сансара* (санскр. перехід, череда перероджень) – це уявлення про плинність усього живого, процес переходу однієї тілесної оболонки в іншу, ланцюг страждань у земному житті, кругообіг народження і смерті.

У розумінні буддистів, серединний, восьмиступінчастий шлях людини до нірвани проходить через численні переродження. Перероджується душа. Вона стає індивідуальною свідомістю, що містить у собі весь духовний світ людини, трансформується у процесі особистих перероджень і заспокоюється у нірвані. Складається душа з комбінації *дхарм* – найменших неподільних і нематеріальних частинок. Її розпад означає фізичну смерть людини. Проте у буддизмі смерть є не припиненням життя, а лише

переходом до його продовження, тільки в новій іпостасі, що в ній комбінація дхарм відновлюється відповідно до сукупності всіх вчинків і думок людини в усіх її попередніх переродженнях – *карми*. Вона у ньому виступає особливою містичною силою, непорушним, таким, що діє автоматично, “законом помсти” за сукупність вчинків, намірів і прагнень людини, своєрідним мірилом співвідношення її добрих і злих вчинків.

- *Дхарма, дхамма* (санскр. dharma, палі dhamma) – індійський філософський і релігійний термін, одне з найважливіших понять в індійській культурі. Дхарму можна описати як сукупність встановлених норм і правил, дотримання яких необхідно для підтримки космічного порядку. Поняттю дхарми важко знайти еквівалент. Слово “дхарма” буквально перекладається як “те, що утримує або підтримує” (від санскритського кореня дхар – “підтримувати”). Залежно від контексту, дхарма може означати “моральні підвалини”, “універсальний закон буття” тощо. У давній європейській філософії аналог – *логос*.
- *Карма* (санскр. діяння, відплата) – в індійських релігійно-філософських системах – закон відплати, який відповідно до моральної поведінки людини нібито визначає характер її наступного існування (перевтілення після смерті).

- *Як жасмин скидає свої зів'ялі квіти, так скиньте з себе і пристрасть, і гнів.
Гаутама Будда*

У буддійській термінології спасіння – це визволення від законів карми й сансари, а також досягнення нирвани. А що таке нирвана? Буддійські тексти говорять, що її неможливо ні описати, ні пояснити, а тільки відчутти. Це не небо, куди йдуть після смерті, а стан, досяжний для всіх тут і тепер. Буддійське “звільнення” є переходом у нирвану – протилежність сансари.

Нирвана – не смерть, яка означає нове народження, отожд продовжує земні муки, а особливий стан душі за межами буття і небуття, цілковите звільнення від “Я”, повне згасання емоційної активності. Буддисти порівнюють перехід у нирвану із засиханням дерева чи згасанням світильника, коли в ньому вигоріла олія. З переходом у нирвану перестає діяти невблаганний закон карми, індивідуальна душа розчиняється в природі, точніше – зливається із вселенською душею, до чого прагне все суще. Отже, буддійське звільнення – це не досягнення вічного щасливого життя, як в інших світових релігіях, а, навпаки, його припинення. Будда похмуро твердив: “Сидіти краще, ніж ходити, спати краще, ніж не спати, найкраще ж – померти”. Нирвана, є

своєрідною серединою між двома крайнощами – потуранням своїм пристрастям і умертвлінням плоті.

Будда навчав, що просвітлення та спасіння – ідеальний стан нирвани – походять не від якогось Бога або зовнішньої сили, а з середини самої людини, коли вона намагається чинити добро й правильно мислити.

- *Скоєний злочин, як скисле молоко, виявляється не одразу.
Гаутама Будда*

Карму буддизм трактує незвично. Вона засвідчує своє існування постійно, через що душа переселяється безліч разів ще за життя. Людина зла раптом виявляє благородство, боягуз – хоробрість і т. п. – усе це й означає переродження душі. Душа, як її розуміє буддизм, це психічний стан, хвилинний настрій, нестійка комбінація дхарм. Вона, власне, і не переселяється, а перегруповується в новий комплекс дхарм, унаслідок чого життя є початком моментальних спалахів дхарм, які постійно змінюються, воно лише здається безперервним. У цьому відношенні душа віддзеркалює саму суть мінливої, ілюзорної природи. Ще однією специфічною рисою буддійської карми є її залежність від етики життя в цьому та попередніх народженнях. Саме через це Будда, перш ніж досягти нирвани, прожив 550 життів, причому в різних іпостасях (від пацюка до царя).

Карма визначає долю людини у всіх її наступних переродженнях. Якщо вона добра (у випадку, коли кількість добрих вчинків перевищує кількість злих), то індивід перетворюється на людину з вищим соціальним статусом, ніж раніше; якщо карма середня (коли кількість здійснених добрих і злих вчинків приблизно однакова), тоді він повертається до попереднього якісного стану (яким був, таким і залишається), але якщо карма погана (число здійснених індивідом злих вчинків перевищує кількість добрих), то він перероджується у людину значно нижчого соціального стану, а то й на тварину чи комаху.

- *Хто твердо знає що робити – той приручає долю.
Микола Миклухо-Маклай*

У країнах, де буддизм є основною релігією, категорія “карми” виконує не лише релігійну, а й очевидну політичну функцію. Вона виражає віру його прихильників у те, що причиною їхніх

страждань є не економічний базис і недосконала система суспільних відносин у країні, не соціальна несправедливість у суспільстві та не соціально-економічні умови життєдіяльності людей, а карма їхніх попередників, яка випала на їхню долю у процесі переродження. При цьому вважається, що “якість” карми визначається насамперед ступенем виконання людьми моральних вимог і послідовністю у непротивленні злу насильством в усіх попередніх переродженнях. Така віра – справжня перепона на шляху соціальної активності людей, формування і функціонування у країнах буддизму політичних і масових громадських рухів будь-якого спрямування.

У категорію “карма” закладено і глибокий психологічний зміст. Вона не тільки регулює індивідуальну поведінку і мислення людей, а й стимулює їх егоїзм, спонукає кожного з них до поліпшення карми як головної мети життя, до турбот щодо майбутнього свого переродження й наступного життя, в якому поталанить більше.

Поняття карми у буддизмі наповнене величезним моральним змістом: не можна здійснювати аморальних вчинків; треба прагнути, щоб ані своїми думками, ані словом, ані всім способом життя не зашкодити іншим людям; слід виконувати численні релігійні настанови щодо моральної поведінки, суворо дотримуватись серединного, восьмиступінчастого шляху, щоб завершити “колесо” сансари і заглибитись у нирвану. Необхідність покращення карми стимулює турботливе ставлення буддистів до живої природи і до “братів менших”, у кожному з яких може бути їхній родич, що переродився.

- *Всесвіт – це матеріалізована думка, а думка – нематеріалізований Всесвіт.
Анатолій Рахматов*

З точки зору буддизму, Всесвіт – це нескінченний процес окремих елементів матерії і духу, що з’являється і зникає без реальних осіб і без постійних субстанцій. Звуться вони дхармами; дхарма (дхамма) означає в буддизмі і закон, і духовний першоелемент світу. Відповідно в світі немає нічого, що б у певному аспекті не було відносним і не давало підстав для заперечення кінцевої реальності всього існуючого. Це стосується і “Я”, бо якщо особа є процес, то “моя особа” не зберігається після смерті і не народжується. Це тіло не моє, воно є наслідком попередніх

дій. Як полум'я запалюється від іншого полум'я, так і життя виникає від іншого життя. Істоти виникли від дій, але неправильно буде сказати, що я отримав плід дій, які я здійснив у другому житті, другому тілі. Існує причинно-наслідковий ряд для неіснування однієї свідомості і неіснування окремої сутності, що отримують плоди добрих і злих дій. Свідомість постійно змінюється, а тому ніяк не можна перейти із життя в життя. Все, що ми бачимо, є причинно-наслідковий ряд, і тим гірше для нас, якщо ми пов'язуємо з ним наше "Я". Властива природа речей непричетна до причинно-наслідкових відносин. Вона знаходиться в галузі вічних, неземних сутностей за межами явищ, прилучення до яких неможливе.

На думку буддистів, всесвіт – це потік, навіть його реальність не є дещо постійне і незмінне. Усе є лише вібрацією дхарм. Наші тіла і душі також змінюються кожної миті; вони одночасно перебувають в становленні і падінні. Кожної миті перестають існувати, і на їх місці з'являється і знову щезає дещо інше, схоже на них і все ж від них відмінне. У певному сенсі ми безперервно вмираємо і відроджуємось, що створює ілюзію константної індивідуальності.

- *Кожен сам собі захисник, кожен сам собі шлях.
Гаутама Будда*

Будда не дав відповіді про існування душі. Він просто відмовився обговорювати це метафізичне питання. Як і питання про існування Бога. Він діяв за принципом: там, де знання неможливе, треба утримуватись від судження, треба мовчати і не надто опікуватись "проклятими" метафізичними питаннями на зразок: чи вічним є світ, чи кінечний він, чи тотожна душа з тілом, чи стає той, хто пізнав істину, безмертним тощо. Відповідей на них Будда не давав, оскільки постійно твердив своїм учням: "якщо вже знайдено вихід із клітки, навіщо міркувати про її будову". Однак сам він, напевно, мав метафізичну систему, яка відповідала на ці питання. Про це свідчить загадкова фраза, яку Будда кинув: "Те, що я дізнався і не повідав вам, набагато більше від того, що я вам розповів".

Загалом Будда був реалістом і чудово усвідомлював, що дійсне становище людини не відповідає її сутності, далеке від ідеального і ніякі жертвоприношення не змінять його. Будда закликав до розвіювання розумового дурману, досягнення спокою

серця, до високого рівня моральності суспільства, правильного життя з його вимогами не шкодити живим істотам, не брати чужого, утримуватися від заборонених статевих контактів, не користуватися п'янкими напоями. Звідси практична орієнтація системи буддизму. Її теоретичні положення пов'язуються з питаннями щодо того, хто може досягти нирвани як вищої мети виходу з кругообігу перевтілень. Щодо цього питання буддизм розпадається на ряд напрямів, головними з яких є *хінаяна* ("вузький шлях") та *махаяна* ("великий шлях"). Представники першого напрямку стверджують, що шлях до нирвани відкритий лише монахам, які відмовляються від світського життя; представники другого наголошують, що досягти нирвани може особа, яка сприймає вчення Будди, але відкладає досягнення кінцевої мети для інших.

Більше сорока років Будда зі своїми учнями мандрував по Індії, проповідуючи своє вчення, яке мало практичну задачу – позбавити людину страждань.

- *Ті, що справді тримаються правильно виголошеної дхамми, чинять згідно з нею – ці люди перейдуть царство смерті, яке так важко перетнути.
Гаутама Будда*

Дійсне вчення Будди викладено в "Дхаммападі", що у перекладі означає "Шлях добродетельності", збірнику, який входить в буддистський канон. Цей текст є священним і найбільш бороненим як джерело індійської мудрості. Афористичні пасажі "Дхаммапади" складають гармонійну цілісність, визначаючи ті пристрасті й стани, які тримають людину у світі страждань, пропонуючи шлях визволення від страждань (основна тема аутентичного буддизму). Це визволення – не в самозабутті, самовгасанні, як вульгарно розуміють нирвану, а в просвітленні духу, який подолав низькі вподобання і залежності. Завдяки красі й глибині думки максими "Дхаммапади" протягом більш як двох тисячоліть немовби живуть своїм життям у світі людського духу.

"Дхаммапада": так говорив Гаутама Будда

Про розум

Тремтливий, непевний розум, який важко стерегти, важко удержувати, мудрець випрямляє, наче лучник стрілу.

Ненаве риб, яку витягли з її водяної оселі та кинули на суходіл, тремтить

цей розум, аби втекти з царства Мари.

О, мудреці, оберігайте розум, ледь видний, ледь вловимий, що тиняється, де забажається. Захищений розум приносить щастя.

Хто вгамує розум, що мешкає у печері, далекосяжний, самотній, безтілесний - ті будуть звільнені від кайданів Мари.

Чий розум нестійкий, хто не знає справжньої дхамми, чий спокій хисткий – у того мудрість не стає доконаною.

Чий розум не просякнутий бажаннями, чий задум неспантеличений, хто відкинув добро та зло, несплячий – для того немає страху.

Збагнувши, що це тіло – наче глек, зміцнивши свій розум наче місто, атакуйте Мару зброєю мудрості. Слід захищати звойоване, бути безпристрасним.

Що не зробив би ворог ворогові, чи ненависник ненависникові – хибно спрямований розум здатен зробити йому ще гірше.

Що не зробили б мати, батько чи якісь інші родичі – вірно спрямований розум здатен зробити ще краще.

Про дурня

Дурень, що знає про свою дурість, завдяки цьому – як освічений. Той же дурень, що пишається вченістю, справді, зветься: “Дурень!”.

Якщо дурень залишається біля освіченого навіть усе життя, він розуміє дхамму не краще, ніж ложка – смак супу.

Якщо вдумливий залишається біля освіченого бодай на мить, він одразу розуміє дхамму, мов язик – смак супу.

Про зло

Не легковажте злом: “Воно не прийде до мене”. Від падання крапель і горщик наповнюється водою. Дурень наповнюється злом, назбираючи його хоч і мало помалу.

Не легковажте добром: “Воно не прийде до мене”. Від падання крапель і горщик наповнюється водою. Розумний наповнюється добром, назбираючи його хоч і мало помалу.

Злочинів слід уникати, як купець із невеликим караваном і великими грішми – страхітливого шляху, як людина, що бажає жити – отрути.

До того, хто звинувачує невинну людину, мужа впевненого й незаплямованого – саме до такого дурня повертається зло, ніби дрібний пил, розвіяний проти вітру.

Про насильство

Усі тремтять перед насильством, усі жахаються смерті. Приклавши це до себе – не вбивай сам, не примушуй інших.

Хто б'є палкою істот, що волють щастя, пошукуючи щастя собі, по смерті він не одержить щастя.

Не кажи нічого грубого, адже ті, з ким ти так говорив, можуть відповісти на це. Адже грубощі – болісні, за це можуть наздогнати відплати.

Як пастух гирлигою виганяє корів на пашу, так старість і смерть поганяють життя живих істот.

Хто б'є палкою беззахисних, беззбройних, той швидко приходить до одного з десяти станів. Його може спіткати пекучий біль, пограбування та тілесне ушкодження, або ж важка хвороба, божевілля, або лихо від царя і жорстокий наклеп, або втрата рідних, або майнові збитки, також його будинки спалює жаристий вогонь. Після розпаду його тіла він, недоумкуватий, народжується у пеклі.

Ані вештання голим, ані сплутане волосся, ані бруд, ані піст, ані спання на сирій землі, ані пил і піт, ані прагнення сидіти навпочіпки не очищують

смертного, що не позбувся сумніву.

Про миле

Приязнь породжує журбу, приязнь породжує страх. Вільний від приязні не має журби, звідки взятись страху?

Кохання породжує журбу, кохання породжує страх. Вільний від кохання не має журби, звідки взятись страху?

Любов породжує журбу, любов породжує страх. Вільний від любові не має журби, звідки взятись страху?

Насолода породжує журбу, насолода породжує страх. Вільний від насолоди не має журби, звідки взятись страху?

Жадання породжує журбу, жадання породжує страх. Вільний від жадання не має журби, звідки взятись страху?

Довершений у чесноті та погляді, твердий у дхаммі, той, що відає правду, робить свою справу – такий подобається народу.

Про лють

Слід відступитися від люті, геть зректися пихи, перебороти усі пута. Того, хто не причеплений до імені та форми, нічим не володіє, не переслідують страждання.

Хто здержує здійснену лють наче хитку колісницю – такого я проголошую візницею. Решта людей чіпляються за віжки.

Відсутністю люті слід здолати лють, недобре здолати добром, скнарість здолати милостиною, брехуна – правдою.

Слід казати правду, не злитися, якщо просять – слід дати, хоча б і трішки. За допомогою цих трьох речей можна увійти туди, де боги.

Мудрі, які не завдають кривди, що завжди стримані тілом, прямують до неминущого стану, відійшовши куди – не журяться.

Не було, не буде та не знайти зараз мужа, що його б лише ганили чи лише звеличували.

Слід берегтися від збудження тілом, бути стриманим тілом. Облишивши лиходійство тілом, слід жити доброчинно тілом.

Слід берегтися від збудження словом, бути стриманим словом. Облишивши лиходійство словом, слід жити доброчинно словом.

Слід берегтися від збудження думкою, бути стриманим думкою. Облишивши лиходійство думкою, слід жити доброчинно думкою.

Розумні – стримані тілом, також стримані словом, стримані думкою, бо ж розумні в усьому стримані.

Про жадання

Оточена жаданням юрба бігає навкруги немов прив'язаний заєць. До них, зв'язаних путами та оковами, знову й знову, ще довго приходить страждання.

Оточена жаданням юрба бігає навкруги немов прив'язаний заєць. Отже слід розв'язати жадання, якщо самі волієте незворушності.

Запаморочені пристрастю потрапляють у потік, як павук до павутиння, яке сам виткав. Проте розітнувши його, розумні рухаються безпристрасно, залишивши всі страждання.

Поля зіпсовані бур'яном, юрба зіпсована пристрастю. Отже, справді, що подається вільним від пристрасті, приносить великий плід.

Поля зіпсовані бур'яном, юрба зіпсована бажанням. Отже, справді, що подається вільним від бажання, приносить великий плід.

Україномовний переклад Максима Копаниці

- У кожній родині є справжній Будда.
Хун Цзичен

У буддизмі побутує думка, що вустами Будди говорив не сам Всевишній, а звичайна людина, і вона говорила так, як, звісно, говорять усі люди, тобто в залежності від конкретної ситуації спілкування, розумових здібностей або мотивації співрозмовників. Саме тому тут не було підстав якийсь один текст вважати більш сакральним, аніж інший. Не випадково в буддизмі, поряд з поняттям “віруючий буддист” цілком природним є й інше поняття – “невіруючий буддист”, і це усе не виглядає тут таким нонсенсом, як, наприклад “невіруючий християнин” або “невіруючий мусульманин”.

Філософсько-психологічна система буддизму будується на основних принципах і засадах давньої індокитайської світоглядної традиції. Вона, як відомо, орієнтує людину на розуміння тлінності усього існуючого, володарювання у світі “стихії зникнення і виникнення”. Світоглядним началом тут виступає “Порожнеча”, знана й переживана як значуща відсутність, як “велике Ніщо”, яке усьому надає сенс, бо воно єдине у світі є невмирущим і вічним. Як таке, воно є деякою органічною цілісністю, що відображає й водночас вбирає в себе усі наявні та можливі смисли. Тому воно здійснюється і як сансара (безперервний і нескінченний потік перетворень), і як нірвана (абсолютне осереддя поглинання і занурення смислів в одвічне заспокоєння).

Саме на цих загальнофілософських засадах вибудовується розуміння сенсу життя людини в буддійській психології. Життя приносить людині невдоволеність, неспокій й страждання. Джерелом цих страждань є її егоцентризм (“моє – не моє”, “вигідно – не вигідно” тощо), на задоволення якого витрачається вся життєва енергія. Людина прагне до нових відроджень заради безконечного руху за багатством, славою, насолодою, які призводять до хвороб, старості й смерті. Цей безконечний процес переродження, в якому розум людини перебуває в затьмареному стані або в стані автоматичного руху за ланцюгом соціальних обставин, визначається законом залежного існування або “колом життя”, тобто сансаристичним буттям. Тому основним завданням буддизму є навернення свідомості людини до подолання егоцентризму, який розмежовує буття на корисне й безкорисне, життя й смерть. Людина повинна усвідомити свою єдність із Бо-

гом, а її свідомість має злитися з Космосом, стати його невід'ємною частиною. Цей шлях веде до вічного буття в нирвані й називається “колесом закону”.

- *Таким, що віддані зосередженню, розумним, що радіють зреченню та спокою, цілковито пробудженим, уважним заздирать навіть боги.
Гаутама Будда*

Фізичний світ мало цікавий буддизму. Його увага зосереджена на внутрішньому світі людини, на свідомості, яка розглядається як безперервний потік уявлень, думок, відчуттів і образів. Свідоме життя будь-якої особистості, що сприймає й переживає світ, розглядається буддизмом як єдиний процес, комплекс психічних елементів, поза межами якого нічого не існує. Те, що прийнято вважати особистістю в буддизмі, складається з “чистої свідомості” (*चितта*); психічних явищ абстрагованих від свідомості (*чайтта*); “чуттєвого”, абстрагованого від свідомості (*рупа*) та сил, що синтезують ці складові в нові конкретні конфігурації (*четана*).

- *Читта* (санскр. – свідомість, мислення, думка, спостереження, від *चित* – сприймати, помічати), поняття давньоіндійської теорії пізнання і психології, що означає сукупність модифікацій розуму, які визначають різні стани духовного життя.
- *Чайтта* (санскр. – ментальне) – миттєві ментальні чинники дхамми (дхарми), залежні від свідомості (читта). Виникають і зникають разом з читтою, завжди діють спільно з нею, розділяючи один об'єкт і допомагаючи один одному в його пізнанні, підсилюючи дію один одного.
- *Рупа* (санскр. – прообраз) – в індійській філософії – фізично відчутна форма, найбільш близьке до поняття матерії в європейській філософії.
- *Четана* (санскр. – вольовий імпульс) – один з елементів свідомості, виступає як кармічний імпульс, що обумовлює спрямованість свідомості, трактується як мотиваційний посыл.

У відповідності з феноменологією буддизму існує п'ять *скандх* (складових, необхідних для утворення особистості).

- *Скандха* (санскр. – об'єднання) – означає об'єднання дхарм тотожне в цілому людському “Я”, заміною в буддизмі поняття душі.

Існує п'ять груп скандх, які здаються людині складовими його “Я”:

1. *рупа* – матеріальне, те що має чуттєвість (наприклад, те що виникає в момент діяльності п'яти органів чуття);
2. *ведана* – чисті відчуття (приємне, неприємне, нейтральне);
3. *саннья* – сприймання, уявлення (сприйняття форм, звуків, запахів, смаків, тілесних відчуттів);
4. *санкхара* – здатності, духовні нахили, вольові імпульси;

5. *віньяна* – свідомість, розум.

- *Запаморочені пристрастю потрапляють у потік, як павук до павутиння, яке сам виткав.
Гаутама Будда*

Все, що пов'язане з п'ятьма скандхами, є *дуккха*. Під скандхами розуміється певне підпорядкування стереотипам, які обумовлені вихованням і навчанням. Справа в тому, що умови-води, які формуються в умовах сансари, характеризуються в буддизмі як незнання, невідання й невігластво.

- *Дуккха* (санскр. букв. “хворобливість, неприємність, страждання, біль”). У чотирьох шляхетних істинах Будди Гаутама термін “дуккха” навряд чи можна перекладати як власне “страждання”. *Дуккха* значить “непостійність, нестерпність”. Однак неточний переклад “страждання” вельми поширений.

Саме тому розуму властива схильність до моральних й аморальних дій (*санкхара*), у результаті яких формується егоїстична або егоцентрична свідомість (*віньяна*). Ця свідомість реагує лише на обумовлені найменування (*нама*) і форми (*рупа*), оцінюючи навколишній світ через лінзу егоцентризму: “моє”, “не моє”, “корисно”, “не корисно” і т. ін. На цій основі виникають відповідні почуття (*ведана*) і сприйняття (*санья*). Ці, обумовлені психологією незнання компоненти (*санкхара*, *віньяна*, *нама-рупа*, *ведана*, *санья*) іменуються в буддизмі скандхами. Вони конструюють “Я” невігласа. Збуджена бажаннями людина попадає в “потік”, як паук у виткане ним павутиння.

Подолання *дуккхи* можливе лише за тих умов, коли розум звільниться від оков бажань. Відрив розуму від скандх виступає головним кроком до просвітління.

Конструкція зі скандх, яку розум людини приймає за своє “Я”, є непостійною, вона є об'єктом незадоволеності (*дуккха*), і не має душі. Розум стає незалежним від бажань, лише звільнившись від скандх. На цій основі він отримує повну свободу, яка проявляється в тому, що свідомість вже не чіпляється за ілюзію потойбічного життя й зосереджується саме на тих проблемах, вирішення яких життєво необхідне.

Буддизм, практично, пропонує свою систему цінностей, альтернативну західній ідеології сучасного споживацького суспільства, яке побудоване на “принципах володарювання”. Економічний ідеал буддизму зводиться на мінімальних енерговитратах. Економічний розвиток повинен не стільки примножу-

вати матеріальні блага, скільки сприяти удосконаленню людини. Інакше кажучи, буддизм ставить питання про необхідність самозміни людини. Йдеться про повернення людині “людяності”. Вона не вимагає звільнення від бідності й злиднів, а велить позбавитися від нашого багатства і надлишкового добробуту, звільнитися не від того, чого нам бракує, а від того, що ми споживаємо надмірно і що призводить до “споживання” самих себе. Вона не звільняє від безправ’я, а визволяє від укоріненої звички будь-що задовольнити свої бажання.

Людина повинна постати не як такою, що “знайшла”, а як такою, що претендує бути прилученою до осереддя єдиної істини, такою, що припускає можливість різних істин. У такий спосіб сутнісна відкритість людського буття конкретизується як реальна можливість для неї сприймати відміни між собою смисли не як суперечливі, а як доповнювальні. Й сьогодні ми усвідомлюємо, що доля людства багато в чому залежить від того, чи перетвориться ця можливість на загальну здатність і чи втілиться та в принцип розбудови соціального і культурного життя.

ДАОСИЗМ І КОНФУЦІАНСТВО: ШЛЯХ ДО ЛЮДИНОЛЮБСТВА

- Є ті, хто з давніх часів перебуває у єдності з Дао.
Лао-цзи

У давнину казали:
якщо *конфуціанство* –
верхній одяг китайця, то
даосизм – його душа.

Засновниками цих
вчень є китайські
мислителі Лао-цзи (VI-V
ст. до н. е.) і Кун Фуцзи
(551-479 до н. е.), більш
відомий як Конфуцій.

Щоб зрозуміти, чому
даосизм і конфуціанство
справили такий глибо-
кий і тривкий вплив на
китайців, японців,
корейців та інші сусідні
народи, необхідно осяг-
нути деяку інформацію
про основне китайське
поняття – “*дао*”. Саме
слово означає “шлях, дорога або стежка”, а в ширшому розумінні
– “метод, принцип або вчення”.

混元之祖太清之尊
五千玄言包括乾坤

老子

- *Дао* (китайською буквально – шлях) – поняття давньокитайської філософії означає в даосів Загальне, Закон Природи, початок і кінець Творіння. У давній європейській філософії аналог – логос.

Етимологія ієрогліфа “*дао*” складається з двох сукупних частин: “*шоу*” (голова) і “*цзоу*” (йти), тому основний зміст цього ієрогліфа – дорога, що перекладається як “шлях Всесвіту”; інше трактування “*дао*” приводить до набуття значення цього терміна як прояв закону, закономірності з привнесенням моральної складової та надавання шанобливого ставлення до церемонії та ритуалу (учення Конфуція).

- *Мудра людина, довідавшись про дао, спрямовується до самореалізації в ньому.*
Лао-цзи

Для китайців гармонія і порядок у всесвіті є виявами дао – чогось на зразок божественної волі або закону, що існує у всесвіті й керує ним. Іншими словами, китайці не вірять у Бога Творця, який керує всесвітом, а вважають, що першопричиною всього є провидіння, воля неба або просто саме небо. Застосовуючи концепцію дао до людських справ, китайці вірили, що існує природний і правильний спосіб здійснення всього і що кожна річ та кожна особа має своє належне місце й призначення. Наприклад, вважалося: коли правитель намагатиметься справедливо виконувати свої обов'язки стосовно людей і здійснювати для неба жертвні ритуали, то народ втішатиметься миром та добробутом. І коли люди захочуть розшукати шлях, тобто дао, і триматися його, то зможуть сподіватися злагоди, миру й успіху. Але якщо вони обирають інший шлях чи противляться йому, це призведе до безладдя й катастрофи. Жити в гармонії з дао й не перешкоджати його плину – це стрижневий елемент китайської філософської й релігійної думки. Можна сказати, що даосизм і конфуціанство – два способи вираження одного поняття. Даосизм є містичний у своїй початковій формі й пропагує бездіяльність, спокій, пасивність, втечу від суспільства й злиття з природою. Він проголошує, що все буде гаразд тоді, коли люди складуть руки, нічого не робитимуть і не втручатимуться в природний перебіг подій.

З другого боку, конфуціанство є прагматичним, тобто практичним. Воно навчає, що суспільний лад буде підтримуватися, коли кожна людина відіграватиме призначену їй роль і виконуватиме свої обов'язки. Тому конфуціанство систематизує всі людські й громадські стосунки – між правителем і підданим, батьком і сином, чоловіком і дружиною тощо – і дає всім їм вказівки.

“Дао де цзін” (“Книга Шляху і Благодаті”) – головна літературна пам'ятка даосизму, вчення про вихідні основи буття, що безпосередньо спрямовують поведінку людини. Засновник даосизму Лао-цзи наголошував на ідеї загальної рухомості та мінливості світу, наполягав на беззастережному підпорядкуванні всієї життєдіяльності людини закону “дао”, підкреслював неможливість (моральну і фізичну) діяти всупереч “дао”.

Лао-цзи : “Дао де цзін”. Фрагменти

Треба зробити своє серце максимально відчуженим, твердо зберігати спокій, і тоді всі речі змінюватимуться самі собою, а нам залишиться лише спостерігати за їхнім поверненням. У світі велике розмаїття речей, але всі вони повертаються до свого початку. Повернення до початку називається спокоєм, а спокій поверненням до суті. Повернення до суті називається постійністю. Знання постійності називається досягненням ясності, а незнання постійності призводить до безладдя і як наслідок до лиха. Той, хто знає постійність, стає досконалим; той, хто досяг досконалості, стає справедливим; той, хто набув справедливості, стає володарем. Той, хто стає володарем, слідує небу. Той, хто слідує небу, слідує дао. Той, хто слідує дао, вічний, і до кінця життя такий володар не наражатиметься на небезпеку.

Дао безтілесне. Дао туманне і невизначене. Проте в його туманності та невизначеності заховано сутність речей. Воно глибоке і темне. Одначе у його глибині й темряві заховані найтонші частки. Ці найтонші частки мають найвищу істину й достовірність.

Від стародавніх часів до наших днів його ім'я не зникає. Тільки слідуючи йому, можна пізнати початок усіх речей. Яким чином ми пізнаємо початок усіх речей? Тільки завдяки йому.

У давнину казали: “Збиткове стає досконалим, криве – прямим, порожнє – повним, старезне замінюється новим; прагнучи малого, досягаєш великого; прагнення отримати велике призводить до омани”. Тому досконаломудрий керується цим повчанням, якому необхідно слідувати у Піднебесній.

Досконаломудрий виходить не тільки з того, що бачить сам, тому може бачити ясно; він не вважає правим тільки себе, тому може володіти істиною; він не прославляє себе, тому має заслужену славу; він не возвеличує себе, тому він старший серед інших. Він нічому не протидіє, тому він непереможний у Піднебесній.

Потрібно менше говорити, слідувати природності. Швидкий вітер не віє весь ранок, сильний дощ не йде весь день. Хто робить усе це? Небо і земля. Навіть небо і земля не в змозі зробити будь-що довговічним, тим більше – людина. Через це вона служить дао. Хто служить дао, той тотожний дао. Хто служить де, той тотожний де. Той, хто губить, тотожний втраті. Той, хто тотожний дао, набуває дао. Той, хто тотожний де, набуває де. Той, хто тотожний втраті, набуває втрачене. Тільки сумніви породжують зневіру.

Людина слідує законам землі. Земля слідує законам неба. Небо слідує законам дао, а дао слідує самому собі.

Той, хто знає людей, є розсудливим. Освічений той, хто знає себе. Сильний той, хто перемагає людей. Могутній той, хто перемагає самого себе. Той, хто знає достаток, є багатим. Той, хто діє із завзятістю, має волю. Хто не губить свою природу, є довговічним. Хто помер, та не забутий, той безсмертний.

Велике дао розтікається всюди. Воно може перебувати і праворуч, і ліворуч. Завдяки йому все існуюче народжується і не припиняє свого розвитку. Воно здійснює подвиги, але слави собі не жадає. З любов'ю виховуючи всі істоти, воно не вважає себе їхнім володарем. Воно ніколи не має власних бажань, тому його можна назвати незначним. Усе існуюче повертається до нього, але воно не вважає себе їхнім володарем. Його можна назвати великим, воно стає великим, тому що ніколи не вважає себе таким.

Дао – глибока основа всіх речей. Воно скарб для добрих і захист для недобрих людей...

Потрібно здійснювати недіяння, дотримуватися спокою і задовольнятися позбавленим смаку.

Значне складається з малого. На ненависть треба відповідати добром.

Подолання важкого починається з легкого, здійснення великого починається з малого, бо у світі складне створюється з простого, а велике – з малого. Тому досконаломудрий починає не з великого, і саме цим він здійснює велике. Хто багато обіцяє, той не заслуговує на довіру. Де багато легких справ, там безліч важких. Тому досконаломудрий ставиться до справи, як до важкої, і тому він не відчуває складності.

Те, що спокійне, легко зберегти. Те, що ще не виявило ознак, легко спрямувати. Те, що слабке, легко розділити. Те, що дрібне, легко розсіяти. Дію треба розпочинати з того, чого ще немає. Наведення ладу слід починати тоді, коли ще не настала розруха. Бо велике дерево виростає з малого, дев'ятиповерхову вежу починають зводити зі жменьки землі, подорож у тисячу миль починається з одного кроку.

Хто діє – той зазнає поразки. Хто чимось володіє – загубить. Ось чому досконаломудрий є бездіяльним, і він не зазнає невдач. Він нічого не має і тому нічого не губить. Ті, хто, роблячи справи, квапляться досягти успіху, зазнають поразки. Хто обережно закінчує свою справу, подібно тому, як він її розпочав, у того завжди буде добробут. Ось чому досконаломудрий не має пристрасті, не цінує важкоздобуті предмети, вчиться у тих, хто не має знань, і прямує тим шляхом, яким пройшли інші. Він дотримується природності речей і не наважується самовільно діяти.

Хто, маючи знання, робить вигляд, що не знає, той найвищий поміж усіма. Хто, не маючи знань, робить вигляд, що знає, той хворий.

Небесне дао не бореться, але вміє перемагати. Воно не говорить, але вміє відповідати. Воно само приходить. Воно спокійне і вміє правити речами. Сіті природи густі й нічого не пропускають.

Вода – найм'якша і найслабша істота в світі, але в подоланні твердого й міцного вона непереможна. Слабкі перемагають сильних, м'якість долає твердість. Це знають усі, але не всі так чинять.

Правдиві слова не вишукані. Красиві слова не заслуговують на довіру. Добрий не є красномовним. Красномовний не може бути добрим. Той, хто знає, не переконує, а той, хто переконує, не знає.

Досконаломудрий нічого не накопичує. Він усе робить для людей і все віддає іншим. Небесне дао приносить усім істотам користь і їм не шкодить. Дао досконаломудрого – це діяння без боротьби.

Редакція українського перекладу Григорія Волинки

- *Мудра людина існує для дао і служить йому.
Лао-цзи*

У Лао-цзи дао постає своєрідною філософською першоосновою, субстанцією, з якої все походить. Воно – “начало неба і землі”, “матір усіх речей”, “ворота народження”. У той же час, воно – кінець усіх речей, “усе суще повертається до нього”,

подібно до того, як гірські потоки вливаються в ріки і моря. Дао виявляється субстанцією, якій одночасно притаманні атрибути буття і небуття. І у цій іпостасі воно є нічим іншим, як вічним становленням.

Дао не можна виразити словами, оскільки воно безконечне, не має межі і тому не може бути визначеним у якихось раціональних дефініціях. Проте дао – ця істинно “річ у собі” – не є непізнаваним. “Той, хто вільний від пристрастей, бачить чудесну таємницю дао, а хто має пристрасті, бачить його лише у кінцевій формі”. Дао можна бачити, слідувати його сяйву, сприймати, вдосконалювати його в собі. Тобто воно не є чимось недоступним. Але осягнення дао очевидно не є пізнанням, скоріше – містичним самозаглибленням та інтуїтивним спогляданням.

- Людина, що представляє собою Велике Де, не примушує себе до виконання добрих справ: вона природно являє собою саму Доброчесність.
Лао-цзи

У метафізиці даосизму значне місце посідає інше ключове поняття “де”. Його також важко зрозуміти. Напевно, де, передусім, є протилежністю дао, але не самостійною, а покладеною ним. Де – це кінцева форма дао. “Обидва вони одного і того ж походження, але з різними назвами”. Де – це дао окремих речей, конкретний життєвий шлях тієї чи іншої людини, який вона обрала з огляду на загальні світоуявлення і зробила законом свого життя.

- Де – варіанти перекладу “благодать”, “сила”, “мораль”. Але останнє значення властиве більш для конфуціанського розуміння “де”. Традиційне “де” – не мораль, а, скоріше, порядок речей, який найбільш повно відповідає сутності дао, тобто, природна сила, що рухає всесвіт.

Завдяки поняттю “дао” та “де” оформлюється перший рівень концепції “шляху” – недіяльний або метафізичний: “Нічому не слідувати і не йти ніякою дорогою є початок набуття дао”. Процес пізнання дао починається, коли людина ніде не перебуває і нічому не чинить опір. Це і є початок безтурботного перебування в дао.

Треба зазначити, що в східній інтерпретації поняття шляху, дороги не вичерпується лише раціональним уявленням щодо фізичного руху або прояву тілесного. Насамперед це зміна стану якісного штибу, одночасно з тим стан може зазнавати змін, пе-

ребуваючи у формі свого недіяння: “Дао, виявляючи себе, вже не дао; слова, стаючи логічними судженнями, не досягають правди немислячого”.

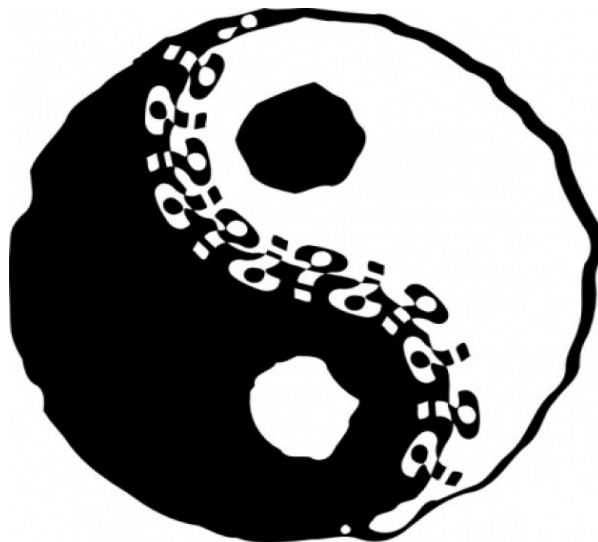
Подібно до того, як людина життєвими виборами формує і виховує себе, асимілюючи або відкидаючи певні зовнішні реалії, так і всеосяжне дао входить у неї лише тією мірою, якою людина хоче чи здатна його асимілювати. “Створювати і виховувати суще... – ось що зветься глибинним де”. “Дао народжує речі, де вигодовує їх, вирощує їх, виховує їх, удосконалює їх, робить їх зрілими, слідує за ними, підтримує їх”.

Де – це внутрішнє дао окремої людини. Воно може бути більш чи менш довершеним. “Хто вміщує в собі довершене де, ... той цілковито гармонійний”. Де, – неодноразово повторює Лао-цзи, – треба постійно вдосконалювати, доводячи його довершеність до рівня вселенського дао. “Тотожний дао, отримує дао”, “хто служить дао, той тотожний дао”, маючи його в собі замість недосконалого де. Таку людину філософ називає досконаломудрою.

- *Всі істоти носять у собі інь і ян.
Лао-цзи*

Найкращим чином характеризує дао рівновага і змішування двох величних принципів: *інь і ян*.

- *Інь і ян – основні поняття давньокитайської натурфілософії, космічні полярні сили, що постійно переходять одна в одну (жіноче –*

чоловіче, темне – світле, пасивне – активне). В даосизмі і конфуціанстві зображається у вигляді двох кривих, вписаних в коло, одна біла, інша чорна з крапкою протилежного кольору на початку кожної з них.

Вони символізують дві протилежності, котрі існують у будь-якій речі, одночасно протидіючи одна одній і доповнюючи себе за рахунок іншої. У Стародавньому Китаї “інь” став символом жінки і темряви, а “ян” – символом чоловічого начала і світла.

Давньокитайська міфологія стверджує, що всяке людське тіло містить у собі й чоловіче, й жіноче начало, хоча в жінці повніше представлене “інь”, а в чоловікові – “ян”. На поділі анатомічних органів за цим принципом ґрунтується уся китайська народна медицина. Проте символізм інь і ян на цьому не закінчується. Багато різних понять несуть відбиток того чи іншого з цих принципів.

У природі секс скрізь – від сполучення мікрочастинок до з’єднання принцеси з принцом на батистових простиралах.
Павло Аш

Привілейована сфера для зустрічі жіночого інь і чоловічого ян – сексуальність. Міжстатеві взаємини стають у даосизмі майже містичним діянням, де відтворюється гармонія Всесвіту. Кожний шукав у сексуальному єднанні можливість сприйняти енергію протилежного принципу свого партнера, тому й сама практика злягання була насичена даоським символізмом.

“Таємні приписи для нефритових покоїв” рекомендували чоловікові старанно пристосовувати своє статеве життя до взаємопотоків інь і ян у Всесвіті. “Слід уникати злягання у великі морози чи в страшенну спеку, при сильному вітрі чи суцільній зливі, під час місячного чи сонячного затемнення, при землетрусі чи в грозу; все це – заборони неба. Не слід займатись коханням хмільному чи наїденому, збудженому чи розгніваному, будучи в тузі чи великому страхі; все це – заборони для людини. Не треба займатись коханням поблизу гір і потоків, побіля вівтарів, призначених для поклоніння духам неба і землі, в інших святих місцях, біля криниць чи вогнища; все це – заборони землі. Варто дотримуватись цих трьох родів заборон”.

Даоські трактати нараховують десятки “небесних” і “земних” сексуальних технік з поетичними назвами, наприклад: “метелик бує”, “політ чайки понад скелею”, “стрибок білявого тигра”, “осінні дні” і т. ін.

З часом даосизм включив у себе і вдосконалив давню систему оздоровчих і медитативних технік. Здоров’я і довголіття стало вважатися невід’ємною умовою і основною ознакою осягнення

дао. “Безсмертя”, якого прагнули даоські мудреці – це безсмертя духу, тотожне буддиській нірвані. Виходячи з цієї точки зору, даоси розробили оригінальну і надзвичайно дієву систему психофізичного тренінгу, кінцева мета якого накопичення життєвої енергії. Прийоми “внутрішньої алхімії” охоплювали всі сфери людської життєдіяльності і, у першу чергу, дихання, харчування і секс.

Даосизм загалом встановлюється як єдина автохтонна релігія Китаю, яка уособлює вищу форму вираження традиційної китайської релігійності, навпаки, конфуціанство трактується в межах формування етико-політичної доктрини без акцентування на релігійній спрямованості цього напрямку, саме тому морально-політичний чинник – конфуціанські чесноти (стриманість, стійкість, моральна чистота) постають змістовим компонентом соціополітичного модусу стосовно доктрини “шляху”.

- *В давнину вчилися, щоб удосконалити себе, зараз вчать, щоб сподобатися іншим.
Конфуцій*

Вчення Конфуція, викладене його учнями у книзі “Лунь юй” (“Бесіди та висловлювання”), вміщує систему його соціально-психологічних, етичних і політичних поглядів. Конфуцій вперше переносить центр ваги роздумів мудреця з Космосу на соціум, звертаючись до совісті людини як головного чинника суспільного життя, він створює першу філософію моралі.

Конфуцій : “Лунь юй”. Уривки

Кун Фуцзи сказав: Переймайся не тим, що люди тебе не знають, а тим, що ти не знаєш людей.

За природою своєю всі люди схожі; виховання та набуті звички роблять їх різними... Лише найрозумніші та найдурніші не різняться між собою, бо не змінюються.

У справі виховання не можна встанов-

лювати різких відмінностей між: людьми.

Кун Фуцзи спитав:

Ю, чи чув ти про шість людських вад, про які мовиться у шести фразах?... Сідай, я розповім:

Любити людинолюбство і не любити навчання. Вада в тому, що це веде до тупості.

Любити мудрість і не любити навчання. Це призводить до саморозпорощення.

Любити правдивість і не вчитися. Ця вада призводить до того, що правда йде на шкоду самому собі.

Любити прямоту і не вчитися. Це призводить до грубості.

Любити мужність і не любити навчання – прямий шлях до розпалення заворушень.

Любити твердість і не навчатися. Вада в тому, що це призводить до впертості.

Цзи-гун спитав:

Чи відчуває благородний чоловік огиду до чого-небудь?

Кун Фуцзи відповів:

Відчуває. Йому відразливі ті, котрі погано говорять про людей, знаходячись внизу, зводять наклепи на тих, хто над ними. Йому відразливі сміливці, які не дотримуються ритуалу, сповнені рішучості, але бездумні в діях.

А чи відчуваєте Ви огиду до когось?

Цзи-гун відповів:

Огидні ті, хто вважає за мудрість повторення чужих думок, хто думає, що чинити опір – це сміливість, а розкривати чужі таємниці – правдивість.

Кун Фуцзи сказав:

Важко мати справу лише з жінками та нікчемними людьми. Коли з ними зближуєшся, вони перестають бути слухняними, коли віддаляєшся від них, неминуче відчуваєш ненависть з їхнього боку.

Благородна людина боїться трьох речей: повеління неба, великих людей і слів досконало мудрих. Низька людина не усвідомлює повелінь неба і не боїться його, зневажає великих людей, залишає поза увагою слова мудреця.

Не знаючи волі, не стати благородним. Не знаючи ритуалу, не утвердити себе в суспільстві. Не відаючи, що люди кажуть, не пізнати людей.

Благородна людина до всього ставиться згідно з обов'язком; діє за ритуалом, у словах стримана, у вчинках правдива... Її непокоїть те, що вона не має здібностей, а не те, що інші про неї знають... Вона засмучена тим, що після смерті можуть не згадати її імені... Благородна людина ставить вимоги перед собою, низька – перед іншими... Тримає себе стримано, але не вступає в суперечки, вміє бути в злагоді, але не у змові з іншими...

Цзи-гун спитав:

Чи можна ціле життя керуватись одним словом?

Кун Фуцзи відповів:

Це слово – взаємність. Не роби іншим того, чого не бажаси собі.

Люди з різними принципами не можуть знайти спільної мови.

У благородної людини три моральних принципи, але я не можу їх здійснити. Несучи в собі людинолюбство, вона не сумує; будучи мудрою, вона не піддається сумнівам; будучи сміливою, вона не знає страху...

Редакція україномовного перекладу Григорія Волинки

- Основна ознака мудрості – терпимість до недоліків інших людей.
Конфуцій

Конфуціанство зберігає свій вплив донині і має виразний етично-гуманістичний характер. Фундаментальним поняттям цього вчення є “жень” – гуманність, людинолюбство. “Жень” визначає стосунки між людьми, пропагує повагу і любов до людей, до старших за віком або соціальним становищем.

- Жень (кит. – гуманність) – основне поняття конфуціанської філософії. Конфуцій, що надав цьому поняттю значення універсальної чесноти, інтерпретував його як “любов до людей”. Виражається у любові до ближнього, піклуванні за людьми.

Учення про жень було на той час новою мораллю. За конфуціанською етикою, людина, яка щиро дотримується принципу людяності, не скоїть зла, вона здатна виявляти шанобливість, ввічливість, правдивість, кмітливість, доброту. Тому шанобливу людину не зневажають, ввічливу – підтримують, правдивій – довіряють, кмітлива досягає успіхів, а людина добра може використовувати інших. До людей слід ставитися так, як до дорогих гостей, потрібно стримувати себе, щоб поводитися згідно з ритуалом, а на те, що не відповідає його вимогам, не слід дивитися, його не можна слухати, робити.

Обумовлюючи відносини людей у суспільстві і сім’ї, моральний принцип жень перебуває в органічному зв’язку з принципом сяо – шанування рідних і старших: “Молоді люди повинні вдома виявляти шанобливість до батьків, а поза домом – поважність до старших...”; “За життя батьків – служити їм, дотримуючись ритуалу. Коли вони умруть, поховати їх відповідно до ритуалу і приносити їм жертви, керуючись ритуалом”. Церемонії, тобто зовнішні вияви поваги, синівської любові, відданості, украй необхідні.

*Не знаючи ритуалу, не утвердити себе в суспільстві.
Конфуцій*

На визнанні важливості церемоній ґрунтується принцип “лі” (правило, норма, ритуал, церемоніал, етикет), всупереч якому не можна ні дивитися, ні слухати, ні говорити, ні діяти. Без лі не може існувати держава. Він має бути основою виховання, яке вибудовується на особистому прикладі, вимозі до неухильного дотримання церемоній, етикету. Ця вимога часто критикувала-

ся, оскільки, як стверджували її опоненти, людині, що дотримується приписів конфуціанства, ніколи бути доброчесною і творити добро, тому що вона зайнята безперервними церемоніями.

- Лі – благопристойність (кит. букв. – етикет, етика, ритуал, церемонії) – одна з центральних категорій конфуціанства, що поєднує два поняття – “етика” і “ритуал”.

Моральним ідеалом, за Конфуцієм, є благородний муж (цзюнци), якому властиві відданість, щирість, вірність, справедливість. Керувати державою слід мудрим людям, які мають кожного ставити на своє місце (“виправляти імена”), оскільки “государ повинен бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином”.

Конфуціанство не обминає увагою людських вад, яких можна позбавитись шляхом самовдосконалення. Адже, хоч би як людина цінувала правдивість, відвертість, мужність, твердість, людянолюбство, вона повинна їх навчитися, тобто виховувати в собі ці якості. Інакше їй не минути тупості, баламутства, грубості. А не виробивши любові до навчання, людина нанесе собі непоправної шкоди.

За словами Конфуція, впродовж життя необхідно керуватися одним словом – “взаємність”, та послуговуватися настановою: “Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі та сім’ї до тебе не ставитимуться вороже”.

- *Якщо ваш план – на рік, садіть рис. Якщо ваш план – на десятиліття, садіть дерева. Якщо ваш план – на все життя, вчіть дітей.*
Конфуцій

Розвиток суспільства, вдосконалення людини і людських взаємин Конфуцій пов’язував із розвитком знань, освіти. Висловлений ним цілий ряд положень не втратив актуальності і в наш час. На його думку, знання людина отримує від народження, тобто від природи, та в процесі навчання. Високо оцінюючи знання від народження, все ж у практичній роботі він надавав перевагу знанням, отриманим від навчання. Закликав постійно вчитися, осмислювати отримане знання, дотримуючись таких принципів: “слухати багато, вибирати з почутого краще і наслідувати його; бачити багато і запам’ятовувати те, що бачив”, “вчитися і не роздумувати – даремна трата часу; роздумувати і не вчитися – згубно”.

Конфуцій застерігав, що при всій своїй близькості за природою люди все ж залишаються неоднаковими у процесі навчання та засвоєння знань. Учителям категорично забороняв чотири речі: не вдаватися до порожніх роздумів, не бути категоричними у своїх судженнях, не проявляти впертості й не думати про себе особисто. “Знаючи що-небудь, вважай, що знаєш; не знаєш, вважай, що не знаєш” – головне правило у навчанні і стосовно знання.

- *Я не зустрічав ще нікого, хто любив би чесноти так само сильно, як чуттєві втіхи.
Конфуцій*

Вчені-конфуціанці ґрунтовно розробляли співвідношення природженого й набутого у людській психіці та способи самовдосконалення, намагалися знайти правильний шлях індивідуальної поведінки, щоб вона узгоджувалася з суспільними нормами. Вищий етичний принцип поведінки вони пов’язували з ученням Конфуція про “золоту середину”: в юності, коли організм ще не зміцнів, слід уникати любовних втіх; у зрілості, коли з’являються сили, слід уникати бійок; у старості, коли організм слабшає, слід переборювати жадібність.

Послідовники конфуціанства мали виробити в собі такі чесноти як обережність, милосердя, сміливість, самоповагу, широту поглядів, вірність, старанність, справедливість.

Коли людина досягала свого вищого стану поведінки, вона розкривала найглибші шари своєї душі. Це здійснювалося на основі щирості і пов’язаних з нею вчинків.

Суперечність конфуціанської психології, основаної на вченні про дао, полягає в тому, що дао не можна виразити адекватно будь-яким феноменом. Це дає підстави для мислителів розвивати ідеї про невідповідність суті і явища, про їхню протилежність, що поступово переростає в ідеї песимізму і трагічності людського життя. Марність людських зусиль здійснити щасливо повний життєвий шлях від народження до смерті походить від цієї суперечності дао. Але цей скепсис позитивно виражається в ідеї взаємного співчування, що вимагає від людини вчинкової активності.

Висловлювання про ідеали мають втілитись у вчинках людини, стати правилом для її поведінки. Коли за висловлюваннями не йдуть вчинки і не здійснюються певні ідеали, тоді й найкращі

висловлювання є порожнім базіканням.

Конфуцій, як учитель державності, ідеалізував правителів стародавніх часів, які повинні були керувати за допомогою своїх моральних чеснот та шукав майбутнє в минулому. Так, у своєму вченні мислитель вивів зв'язок між ідеєю шляху та принципами ієрархічності, симетрії, що становлять серцевину поглядів щодо успішного керування суспільством, вияву покірності та шанобливого ставлення нащадків до батьків, підлеглих до волі імператора. Таким чином, конфуціанство підводить фундамент під владу як таку, вводячи в статус закону панування сина Неба: дружина підкорюється чоловіку, син – батькові, піддані – імператорові.

Подібна чітка ієрархія становить зручний інструмент соціополітичного управління, що пов'язується з наявністю моральних чинників, наприклад, з правилами етикету “лі”, до її складу входить любов однієї людини до іншої – жень, пошана сина (сяо), чесність, щирість, прагнення до внутрішньої досконалості та ввічливість.

ХРИСТИЯНСЬКА ДУША: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ

- Церква, пов'язуючи, дарує свободу.
Стефан Наперський

Чи можна одночасно описати людину як образ Божий і як психічну особистість?

У Святому Писанні неодноразово говориться, що Господь прийшов на землю для того, щоб відтворити людину такою, якою вона була до свого падіння, відтворити в людині і людстві Свій образ. Деякі мислителі вважають, що стати богоподібною особистістю – це головна екзистенційна задача і призначення людини.

- *Екзистенція* (від лат. *ex* – існую) – існування, внутрішнє буття людини, те неопізнаване, ірраціональне в людському “Я”, внаслідок чого людина є конкретною неповторною особистістю.

Усвідомлюючи в собі самостійну особистість, свободу волі і свободу дій, кожна доросла людина добре розуміє, що ця самостійність і свобода полягає лише у спрямуванні сил і властивостей її загальнолюдської природи у їх спеціалізації, у розвиток одних природних нахилів і руйнуванні інших. Але всі ми добре розуміємо, що жодна людина не може мислити інакше, як за певними законами мислення, не може ходити по повітрю, припинити дихання тощо. Тобто, ми відчуваємо себе вже наділеними певною фізичною і психічною природою, певним психічним змістом, змінити який надто важко.

Людина не обмежується психічним життям. Психічна особистість, яка розуміється теопсихологією як одна із форм буття людини, є лише одним із онтологічних рівнів, на якому можуть проявитися особливі якості людини, як особистості. Лю-

дина в психології – це душа, а також психіка у всій її різноманітності, але це ще й особистість, в якій присутня духовна сторона. Вірянам церква допомагає це визнати, прийняти і в такий спосіб сприяє всебічному, цілісному розвитку особистості.

Значний вплив церкви на формування особистості пояснюється тим, що вона опікується кожною людиною від її народження до смерті. Молитви, відвідування храму, читання духовних книг, поступова самотрансформація себе, сповідь – все це має глибокий формуючий вплив, поступово перетворює людину і наближає її у своїх якостях до ідеалу людини – Ісуса Христа.

Отже, християнська церква сприяє самопізнанню і формує духовно сильну, цілісну і завершену особистість, яка чітко бачить і розуміє себе, своє оточення і весь світ, знає для чого живе, не піддається невпевненості і “шуканням себе”. Вона – оптиміст, оскільки завжди надіється на Бога і водночас реаліст. Тяжкі життєві обставини переносить набагато легше, ніж людина, вихована поза Церквою.

- *Душа – джерело турбот. Людина втратила рай в ту мить,
коли отримала душу.
Вільям Сомерсет Моєм*

Ще “отець православ’я” – святий Афанасій Великий (IV ст.), зокрема, висловив думку, що подібно до всього світу і всього тварного людина створена з нічого і тому за своєю природою прагне до знищення. Тлінність і смертність – це її природний стан: “Згідно закону власного буття людина не має сил перебувати завжди”, вона “смертна за природою, тому що походить з нічого”.

Друга глава книги Буття дає розуміння місця людини у всесвіті. Адам дає імена тваринам, пізнаючи їх сутність. Керує створеним Богом світом. “Поставив його володарем над творінням рук твоїх, усе підбив йому під ноги, вівцю і всю скотину, та ще й дикого звіря, птицю небесну і рибу в морі, і все, що морськими стежками ходить”. [Пс.8,7-9]. Людина для всесвіту є її упованням благодаті і з’єднанням з Богом. Але в людині також і небезпека поразки і втрати. “Створіння з надією очікує одкровення синів Божих”, – пише апостол Павло. І дійсно: “Створіння було підпорядковане суєті не добровільно, а через того, хто його підкорив, у надії, що й саме створіння визволиться від рабства тління, на

свободу слави дітей Божих” [Рим.8,19-21]. Створіння з вини людини підкорилось безладу і смерті, від неї ж, що стане по благодаті сином Божим, чекає свого визволення. Отже, ми відповідальні за світ.

- *Для одних Бог – незрозумілі Вищі сили природи, для інших Бог – людини подоба.*
Валерій Філатов

Грецькі отці говорять, що людська природа складається з духу, душі і тіла – *трихотомізм*, або з душі і тіла – *дихотомізм*. Різниця між прибічниками трихотомізму і дихотомізму в решті решт зводиться до термінології. Дихотомісти бачать в душі вищу здатність розумної душі, посередництвом якої людина входить у спілкування з Богом. Воно стає реальним і здійснюється за допомогою волі, що направляє природу до Бога, в якому людина повинна знайти повноту свого буття.

Виходячи з одкровенної істини про творіння святий Григорій Богослов (329-389) навчає, що людина суміщає в собі дві природи – духовну і матеріальну, які, при суттєвій відмінності і цілковитій протилежності одна одній, з’єднані в ній таємничим і невидимим чином. Чи не найчастіше він наголошує на двоскладовості її істоти, підкреслюючи, що покликана стати посередником між матеріальним і нематеріальним світами, вона носить в собі характерні їм обом риси: своїм розумом, чи духом, вона зв’язана з нематеріальним, божественним і невидимим, тіло ж її належить до області матеріального, земного і видимого.

- Якщо у нас немає ніяких підстав не довіряти Платону і Ксенофонтіві, то у нас тим більше немає підстав не довіряти і Матвію з Йоаном.
Валентин Грудев

Згідно платонівської психології душа розділяється на дві частини – розумну і нерозумну, або безсмертну чи божественну і смертну; причому, смертна частина приєдналась до безсмертної, або божественної вже після входження душі з ідеального світу в тіло. Це з'єднання послужило лише приниженню душі і спотворенню до невпізнання її природи, адже тіло в цьому житті служить вмістилищем різноманітних перепон до розумового й морального вдосконалення душі; через те воно називається “в'язницею душі”.

Поряд з двочастинним поділом в Платона є і тричастинний, згідно якого в душі визначаються наступні три частини:

- *розумна* (το λογιστικόν, ο λογος),
- *несамовита* – гнів або подразнення (ο θυμος, то θυμοειδης),
- *пожадлива* (το επιθυμητικόν).

Але, якщо порівнювати місця, в яких вказується цей тричастинний поділ, з тими, які говорять про двочастинний, то виявляється, що обидва поділи об'єднуються: подразнювана і пожадлива частини другого поділу входять, як складова половина, в смертну частину першого (сам Платон дає таке об'єднання в “Тімеї”). Виходячи з цього загальний поділ душі згідно Платона можна представити в такому вигляді: частина *розумна* і частина *нерозумна*, яка в свою чергу розділяється на *подразнювану* і *пожадливу*. Розумна частина виявляє себе як здібність мислення і пізнання; називається внутрішньою людиною (“Держава”) і займає панівне положення в душі; в ній джерело всього благородного в людині, що наближає її до небес, до безсмертного і божественного. Протилежною до неї, нерозумною і разом нижчою частиною в душі є пожадливість – вмістилище всіляких чуттєвих побажань і пристрастей, яка проявляється в найрізноманітніших видах: вона прагне, жадає. Подразнювана частина, хоч і належить смертній половині душі, проте, за своїми властивостями, займає до певної міри серединне положення між розумною і пожадливою частинами: з однієї сторони, “гнів іноді ворогує з побажаннями, як щось відмінне від них” і підкоряється розуму – в такому випадку він є початком благородних прагнень. Але з іншої сторони він не завжди слухає розум й іноді захоплюється

пожадливістю. Умовно всіх їх можна локалізувати, згідно Платона, в голові, животі і серці, де відповідно знаходяться розумна, пожадлива і подразнювана частини душі.

- *Душа є формою тіла*
Арістотель

Подібно до Платона і в Арістотеля розрізняються дві частини душі: розумна і нерозумна ("Етика"). В кожній з них він в свою чергу виділяє ще по дві частини: в розумній – то епіотіμωνικόν, яка має справу з речами, початки яких незмінні (наукова) і то λογιστικόν, через яку пізнається піддане зміні, мінливе (розрахункова); в нерозумній – живлення і рослинну (то θρεπτικόν і то φυτικόν) і пожадання та взагалі здатність прагнення (то επιθυμητικόν καὶ ὁλως ὁρεκτικόν); з них перша непричетна розуму, друга ж причетна до нього, але рівно настільки, наскільки вона підкоряється йому. В трактаті "Про душу" можна простежити наступну психологічну структуру: між двома крайніми ланками – душею розумною і душею нерозумною – Арістотель поміщає, як середню ланку, здатність відчуття. Він зараховує її то до розумного, то до нерозумного начала, так що здібності душі отримують вигляд тричастинного (трихотомічного) поділу: здатність до живлення (росту і розмноження), відчуття (почуття, бажання і руху) і мислення (теоретичного і практичного).

Показним для Арістотелівського бачення людини є те, що вона – цілком "земна істота". Йому вдається показати "єдність" людини: в "тіло" речовина "утворюється" саме душею, і душа лише в тілі знаходить свою "дійсність".

*Цивілізація народжується стоїком і вмирає епікурейцем.
Вілл Дюррам*

Стоїчна психологія поділяла душу на 8 частин: владичну або розум (το ηγεμονικον, λογιστικον або ο λογισμος), п'ять почуттів, здатність до розмноження (продовження роду) і здібність мови. Розум (божественне начало в нас) – частина загальносвітового розуму – є не лише владичним, пануючим началом в душі і носієм людської особистості, але й основою всього психологічного життя: інші сили душі є лише його частинами. Це найважливіше поняття стоїчної психології. В цьому і полягає суттєва розбіжність з платонівсько-аристотелівською психологією; але ще більше в тому, що в розумі вони вбачали корінь навіть нерозумних рухів або пристрастей, які виникають тоді, коли розум проявляє захоплення до чогось нерозумного, причому з надмірною силою прагнення.

- *Стоїчна психологія, стоїцизм* – вчення однієї з найбільш впливових античних шкіл (III ст. до н.е – II ст.), яке стало суттєвим джерелом формування християнської теокосмології, антропології та етики.
- *Епікуреєць, епікуреїзм* (від імені давньогрецького філософа матеріаліста Епікура) – вчення давньогрецької та римської філософії, згідно з яким основою щастя людини є задоволення її життєвих потреб, розумна насолода і спокій.

Пристрасть або афект має в собі дві сторони: теоретичну, за якою вона є хибною думкою про добро і зло, і практичну, за якою вона є рухом почуття і волі, викликаним цією думкою. Стоїки розрізняли 4 головні види афектів: задоволення, жадання, печаль і страх, які поділялись на багато підвидів. З особливостей їх вчення можна відзначити і те, що при всьому своєму детермінізмі вони настійливо стверджували за людиною свободу волі, покладаючи її в тому, що людина визначається не зовні, а зсередини власної природи, за сприяння зовнішніх обставин. Цьому самовизначенню вони надавали великого значення: з нього витікають не лише наші вчинки (і тому можуть бути зарахованими нам), але й наші судження і переконання.

Трихотомічний погляд характерний для християнської антропології. Ми зустрічаємось з ним вже у апостола Павла. Дихотомічний підхід, якого також додержувалися отці Церкви, розрізняє в людині два елементи: душу і тіло. Такий погляд є близьким до антропології платонізму. Але вчення платоніків протиставляє душу і тіло, зв'язуючи їх з різними етичними реаліями: душу з добрим началом, якому належить спастися, а тіло із злим нача-

лом, приреченим на знищення. В християнському одкровенні етичне протиставлення між душею і тілом відсутнє: людина створена як єдність душі і тіла, і обоє вони, будучи творінням Божим, “добрі”, бо підкорені Духу Божому.

*Оскільки людина – жива істота, що складається з душі і тіла,
то для неї необхідно і пристойно дотримувати те й інше
в доброму стані.
Іриней Ліонський*

У II ст. християнський богослов Іриней Ліонський запропонував надзвичайно динамічну схему, кожен елемент якої несе свою особливу функцію: духу належить господарювати над тілом, душа рухливо розміщується між ними. Чим ближче душа піднімається до Духа, тим більше людина наближається до Бога, чим нижче вона спускається, тим ближче людина до тварини. Він пише: “Досконала людина... складається з трьох – плоти, душі й духу: з яких одне, тобто дух спасає і образує, а середня між цими двома, тобто душа, інколи, коли слідує духу, підноситься ним, інколи ж, догоджаючи плоті, падає в земні похоті. Отже, всі хто не має того, що спасає і образує життя, природно будуть і назвуться плоттю і кров'ю, тому, що не мають у собі Духа Божого”. Дух повинен знаходити собі їжу в Богові, жити Богом, душа повинна годуватись духом, тіло повинно жити душею – такий початковий устрій безсмертної природи людини. Відірвавшись від Бога дух починає жити за рахунок душі, душа, в свою чергу, починає жити життям тіла – це походження пристрастей, і, нарешті, тіло, примушено шукати собі їжу зовні, в бездушній матерії, знаходячи в результаті

смерть. Людський склад розпадається.

Протягом багатьох століть досвід православної антропології і аскетички сповнений ідеєю розкриття в людській особистості всіх трьох пластів буття: духовного, душевного і тілесного. Як у древніх отців Церкви, так і у сучасних богословів ми незмінно знаходимо увагу до всієї особистості в цілому: не тільки до духу і душі людини, але і до її тіла, участь якого в релігійному досвіді загальновизнана. Єдність і гармонія всіх пластів людської особистості – ознака її здоров'я, бо цей стан повертає людину до райської чистоти і цілності, яка була втрачена внаслідок гріхопадіння. Тепер цей стан є ціллю, “завданням” земного життя всякого віруючого: “Сам же Бог миру нехай освятить вас цілковито, і нехай уся ваша істота – дух, душа і тіло – буде збережена без плями на прихід Господа нашого Ісуса Христа [1Сол. 5,23].

Християнський письменник Афінатор (ІІ ст.) говорив, що за своєю природою людина складається з безсмертної душі і тлінного тіла, які з'єднані під час творіння в єдину живу істоту. Бог не дарував самостійного буття ні тілу, ні душі, тому людина мислиться лише за наявності обох складових. Через те все, що ми відносимо до людини взагалі, повинні відносити не лише до її душі, а й до тіла. Двоскладовість природи – корінна відмінність людини як від вищих істот – ангелів, так і від нижчих – тварин. Від перших вона відрізняється смертністю або тлінністю тіла, а від останніх – безсмертною душею і тим, що є носієм образу Творця, бо під час покликання до буття отримала ум і здатність до судження (глузд).

- *Наш характер є результатом нашої поведінки.
Арістотель*

Христос явився нам у плоті, вшанувавши тим самим і людське тіло. На відміну від ангелів, які всього лише вісники, людина – вінець і цар творіння саме тому, що в ній зосереджене все творіння, включаючи духовний і матеріальний світ. Душа людська не живе, як стверджували платоніки, в очікуванні звільнення від рабства тілу: навпроти, душа любить тіло і перебуває з ним у нерозривній єдності. Крім гріха у людському житті немає нічого дурного. З приходом Христа навіть смерть перетворилась у блаженний спокій, переставши бути жахливим і марним кінцем.

Ця ідея повноти розкривається в творіннях християнських подвижників-аскетів. Так для преподобного Макарія Великого

(IV ст.) була зрозумілою залежність людини від її психофізичного організму, тобто від того, що мовою сучасної фізіології прийнято називати “конституцією” або “типом вищої нервової діяльності”. Преподобний Макарій пише: “У тих, хто робить успіхи в духовному житті єство залишається незмінним: людині суворій залишається її суворість, а поступливій – її поступливість... Один, за єством будучи суворим, передає свою волю Господеві і приймає її Бог, а єство перебуває у своїй суворості. А інший добронравний, скромний і добрий, присвячує себе Богові, і його приймає Господь”. Однак це не означає, що проявлення цих природних особливостей залишаються в духовному житті незмінними: вони “хоч і залишаються тими самими в своїй сутності, але в своїх проявленнях змінюються під впливом духовного життя”. Він наводить два приклади різного здійснення заповіді милосердя в залежності від м’якості або суворості особистісного характеру пастиря: “один по м’якості просить грішника і закликає до покаяння, інший, суворий, карає грішника, співвідносячись з його силами, і слідкує за дією покарання і чекає покаяння”. Збереглася цікава оповідь про двох монахів з різними характерами. Обидва зрадили чернечі обітничі, пішли з монастиря і почали жити за звичаями світського життя, а потім розкаялися, прийшли в обитель і просили братію повернути їх назад. Обом було призначено річний термін випробування. Повернувшись через рік, кожен дав звіт: один – цілий рік гірко плакав шкодуючи, каючись в своїх гріхах, інший – цілий рік радів, згадуючи, від яких бід і напастей визволив його Господь. Обидва, після протилежно пережитого покаяння (як би ми сказали тепер, в залежності від “конституції”, “темпераменту” кожного), були визнані гідними знову бути прийнятими в число монастирської братії.

- *Віра запитує, розум виявляє.
Аврелій Августин*

Теорія римського теолога і філософа Аврелія Августина (354 – 430) знаменувала перехід від античної традиції до середньовічного християнського світогляду. У таких своїх творах, як “Про безсмертя душі” та “Про велич душі” вчений говорить про відношення душі до тіла у певній позитивній констатації. Так, Августин стверджує, що “всьяке тіло – частина чуттєвого світу” або “світового тіла”, яке отримує своє життя від душі. Остання, у свою чергу, “невід’ємна від розуму і тісно поєднана з ним”. Саме

форма, а не маса, робить тіло тілом, бо “верховна сутність надає тілу за допомогою душі той вигляд, у якому воно існує”. Проблема самоусвідомлення людини, її саморозкриття, відповідно висуває у Августина на перший план питання: що є людина? Що ж це за глибинь – людина? І, на його думку, для Бога, “який знає навіть кількість її волосся, і жодна з волосин не втрачена для Нього, все-таки легше порахувати волосся, ніж почування людини та хвилювання її серця”.

Августина чи не найбільше цікавило, а яке місце відвів Творець людині в ієрархічній драбині живих істот, надавши їй свій образ та подобу?

Сам факт визнання у людині Божої подоби, як міркує християнський мислитель, засвідчує її особливе місце і призначення у цьому світі. У творі “Про Трійцю” Августин чітко підтверджує, що людська душа фактично відображає у собі усі три іпостасі Бога. Її буття, відтак, є одним з найбільш досконалих у світі, бо заховує у собі іскорку Божу, завдяки якій людина в стані не лише пізнати Бога, але і повернутися до нього.

Таким чином, духовна природа людини є визначальною, головною. Окресляючи сутність людини, Августин твердить, що ми насамперед говоримо про неї як таку, що володіє душею, а вже згодом ведемо мову і про її тіло. “Правильним є те, що душа визначає не усю людину, – зауважує він, – а кращу її частину і що тіло не складає усю людину, а лише нижчу її частину, що коли вони поєднані разом, то це і є людина”. А ось і інше аналогічне міркування: “Людина є розумна душа, що володіє тілом”. І нарешті, ще одне судження Августина остаточно підтверджує духовну сутність людини як особливої істоти. “Тіло, – зазначає він, – не є тим, чим ми є самі, а тому не тіло у людині гідне любові і потягу”.

- Сама людина являє собою більше диво, ніж всяке чудо, створене людиною.
Аврелій Августин

Визнавши душу людини як розумну (*anima rationalis*), Августин вважає, що Бог творить її кожен раз “з нічого”, коли людина народжується. Маючи початок, душа не має кінця і є безсмертною. Вона продовжує існувати після смерті і розпаду тіла. Подібне визнання Августином вічності існування душ лише після того, як вони були створені Богом, було спрямовано насамперед

проти неоплатонівського панпсихізму, що проголошував вічність душ і їх космічний кругообіг. У такій, правда, досить своєрідній, формі християнський мислитель вперше намагався сформулювати ідею індивідуальності, особистої духовної неповторимості кожної людини.

А яким є зв'язок між душею і тілом? Августину важко було відповісти на це питання і він пішов шляхом неоплатоніків, фактично визнавши психосоматичний дуалізм. Згідно з його міркуваннями, людина складається з двох субстанцій: тіла і душі, що перебувають у єдності, хоча і не змішані між собою. Суттєва відмінність між ними полягає у тому, що тіло змінюється у просторі і часі, а душа – лише у часі. З минулим пов'язана така здатність душі, як пам'ять, з майбутнім – чекання, з теперішнім – увага. Августин показує, що час – це надбання самої душі, яка через нього прагне до вічності, де минуле й майбутнє стають постійно продовжуваним теперішнім.

Безсумнівним залишається факт духовної вищості душі над тілом. Вона, врешті-решт, є “субстанцією, причетною до розуму і пристосованою до керування тілом”. Душа – це ніби вершник, що керує конем, а людина разом з її тілом – вершник разом з конем.

І нарешті, суттєвим моментом психології Августина було й те, що у ній людина фігурує як посередник між царством духа і царством матерії: “Усе творення реалізовано у людині, бо вона і мислить розумом, і відчуває, і рухається тілом у просторі”.

- *Віра є волею віруючого.
Аврелій Августин*

Августин наділяє душу трьома головними атрибутами, чи функціями: пам'яттю, розумом і волею. У процесі аналізу функцій душі розкривається новизна і оригінальність позицій християнського мислителя. Справа у тому, що сутність душі він розкриває не через її духовно-інтелектуальну функцію, а через волюву діяльність останньої. Цього дотепер ніхто не робив. Тобто йшлося про те, що у людині воля превалює над розумом, стає визначальною умовою людської діяльності, фактором внутрішньої духовної активності особистості взагалі. Згідно з Августином, акт волі завжди з необхідністю передує акту пізнання та знання. Найвищим виявом волі він вважав акт віри. При цьому християнський мислитель вів мову не просто про волю, а про

свободу людської волі, що аж ніяк не суперечило вченню про Божу напередвизначеність і керування світу Богом.

Таким чином, Августин започаткував філософську рефлексію над волею, чого, як відомо, грецька філософія не робила. І тут мислитель висловив чимало цікавих застережень, які давали змогу через поняття волі більш глибоко збагнути сутність людини. Він вважав, що свобода є властивістю волі, а не розуму. Розум націлений на пізнання, а воля на вибір, на конкретну акцію. Наприклад, первородний гріх – це гріх високомірності, а точніше – ухиляння волі, коли первісна людина полюбила себе і не проявила волі у любові до Бога, у стремінні до Блага. Висновок мислителя один: свободна воля може іменуватися такою лише у випадку, коли вона уникає зла, є непохитною у своєму слідуванні Божому Заповіту і його Благодаті. Власне кажучи, істинна свобода і є служінням Христу. І все ж на завершення він твердить, що первородний гріх суттєво підірвав засади чи можливості свободної волі, а тому людина знову повинна потрапити у лонно Божої благодаті.

- *Добро може існувати і без зла; але зло без добра існувати не може.
Аврелій Августин*

Однак варто сказати і про інший момент – Августин досить чітко зазначає, що тінь первородного гріха дійсно вплинула на людину, її моральний світ, деформувавши відповідним чином і людську природу. У людині навіть з'явилося щось від диявола. Правда, мислитель абсолютно не заперечує й іншого: навіть після такої трагічної драми, якою стало людське гріхопадіння, людина у своїй суті і далі продовжує зберігати образ та подобу Бога, бо вона зберегла у собі розум як іскорку Божу, невід'ємну його частинку.

Без сумніву, визнання Августином факту гріховності людини вносило в його антропологію момент песимізму, відкривало причину природної смерті людини. До речі, ознаку смертності він виставляє як таку, що визначає і суть людини: «Людина, – зазначає він, – істота розумна, смертна».

Правда, подальші міркування Августина над християнськими догматами, зокрема догматом воскресіння, давало йому підставу не поглиблювати песимістичні мотиви у своїй антропології, а, навпаки, навіть їх усунути. Йдеться про те, що Христос зійшов

на землю й пожертвував собою за людські гріхи, і це стало моментом божеського виправдання і своєрідної реабілітації тіла. Тіло у подібний спосіб навіть освячувалося. Врешті-решт, Бог творив людину із тіла і душі, а отже, вони першопочатково розглядаються в однаковій мірі як благо. До гріхопадіння саме такими були тіла перших людей.

- Час лікує рани.
Аврелій Августин

Розмірковуючи над проблемою душі, християнський мислитель подає нам переконливі зразки глибокого психологічного самоаналізу ("Сповідь"), самозаглиблення у людську душу, виразу внутрішнього стану людини, а отже, і способу її дій, поведінки тощо. Обмірковуючи у праці "Про Трійцю" питання про людську душу як образ Бога, він заглиблюється у серйозні психологічні роздуми про пам'ять людини та інші психологічні внутрішні афекти. Все це давало можливість глибоко збагнути людську душу, її чесноти, свободу, спосіб мислення, поведінку. Цим мислитель чималою мірою піднявся над своєю епохою.

Зрозуміло, і це Августин неодноразово підкреслював, факт гріхопадіння, що стався внаслідок свобідного вольового вибору, мав для людей прикрі наслідки. Відтоді вона неначе повернулася лише на зло, не могла вибратися із моральної прірви і внесла у своє життя великий драматизм.

Спостерігаючи внутрішнє життя людини, Августин не раз журиться, що навіть його власна воля не завжди підкоряється йому і він робить те, чого б не хотів робити. Цю роздвоєність людини він називає хворобою душі, її непідкоренням самій собі. І

робить висновок, що людина взагалі не може позбутися своїх гріховних потягів без Божої допомоги, тобто без благодаті.

- Будемо ж вірити, якщо не можемо зрозуміти.
Аврелій Августин

Проблема співвідношення душі і тіла продовжувала залишатися однією з центральних антропологічних проблем, і, вирішуючи її, християнські мислителі не могли не враховувати різноманітних підходів до неї, вироблених античними філософами, перш за все Платоном і Арістотелем. Діапазон доктринальних позицій в значній мірі визначався вибором між платонівською тезою про душу як самодостатню духовну субстанцію, що полегшувало доведення безсмертя душі, але робило складним пояснення її єднання з тілом; і тезою Арістотеля про душу як *ентелехію*, чи форму тіла, яка демонструвала іпостасну єдність людини, але ускладнювала обґрунтування автономії і безсмертя душі. Коливання між цими двома тезами були характерні і для святого Августина, який багато в чому передвизначив шляхи розвитку західноєвропейської теологічної антропології.

- *Ентелехія* (грец. ἐντελέχεια) – реалізація, дійсність. В філософії Арістотеля – внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльний, формуючий початок.

Щодо сутності душі, Августин чіткої відповіді не дає. Він пише: “якщо спитають: з чого складається людина, я відповім: з душі і тіла, і якщо ще спитають про тіло, я зроблю посилання на чотири стихії. Але при питанні про душу, яка володіє своєю особливою субстанцією, я знаходжусь в такому ж затрудненні якби запитали: з чого земля?”. Поруч з цим він однозначно стверджував, що душа не є ані тілом, ані тілесною.

Оскільки християнське богослов'я (здебільшого західне) вже в процесі свого формування спиралося, з одного боку, на істини Божественного Одкровення, а з іншого – на античну філософську традицію в її неоплатонівському (а пізніше і в аристотелівському) варіанті, то християнство на Заході опинилося в складній ситуації вибору між Богом як Найвищою Волею і Богом як Найвищим Розумом. Ця проблема торкнулась Західної Церкви внаслідок її ментальної близькості (майже спорідненості) з античною філософією, категорії якої вона намагалась переосмислити в світлі християнського Одкровення. Іноді ця праця, яка на Сході носила більше формотворчий характер, призводила до смисло-

вого, змістовного синтезу деяких філософських ідей з християнським віровченням.

- *Знання – настільки дорогоцінна річ, що його не соромно добувати з будь-якого джерела.*
Тома Аквінський

Італійському теологу і філософу Томі Аквінському (1225 – 1274) випало жити й творити в критичну епоху розвитку західноєвропейської середньовічної цивілізації, коли активне поширення творів Арістотеля і коментарів до них у Європі стало серйозним викликом тогочасній теологічній думці і черговий раз поставило питання про співвідношення сфер розуму та віри. У своїй системі, яка отримала назву *томізм*, він намагався не лише систематизувати накопичені у той час знання, але й примирити богослов'я з наукою, перш за все з античною теорією Арістотеля, послідовником котрого він був.

Людина у доктрині Томи Аквінського займає сферу між духовним світом ангелів та світом природним, поєднуючи як матеріальне, так і духовне начала. Він визначає її як своєрідне психофізичне буття, що композиційно складається з душі і тіла. Свої психоантропологічні рефлексії Тома Аквінський здійснює крізь призму принципів власного метафізичного вчення. Його вихідною засадою було те, що людина, як “малий світ” (“мікрокосмос”) мусить мати свого “рушія”, тобто безпосередню причину життя та усіх життєвих процесів. І такою першопричиною, а точніше, субстанційною основою її існування Тома визнає людську душу, яка якраз і є принципом, чи джерелом, духовного та фізичного життя людини. Він вважає, що саме душа у якості сутнісного першопочатку забезпечує людині не лише її розумність, здатність відчуття, усі духовні процеси, але й зумовлює те, що “перша матерія” у ній взагалі перетворюється в обдароване фізичними та хімічними силами людське тіло. У “Суммі теології” читаємо, що “душею називають первісний початок життя всього живого у нашому світі, так що ми називаємо живі істоти “одухотвореними” і мертві речі – “неодухотвореними”.

Як субстанційна форма існуючого, душа є незнищимою та безсмертною, бо живе і після роз'єднання з тілом, її входження у тіло відбувається при народженні людини і з цього часу духовне та тілесне становлять у ній єдність. Тома категорично висловлювався також проти ототожнення тіла й душі, бо остання вира-

жає свою сутність лише як акт тіла. Водночас мислитель вважав, що душа, як духовна і субстанційна основа буття людини, реалізує себе саме завдяки тілу.

- *Душа не є повна особистість, і моя душа не є Я.*
Тома Аквінський

Для Томи проблема душі і тіла стає провідною. Вирішує він її з позицій уже аристотелівської інтерпретації християнського віровчення. Він відкидає ідею людського тіла як лише знаряддя душі та стверджує, що душа тоді більш уподібнюється Богу і тоді є більш довершеною, коли вона поєднана з тілом, а не відділена від нього. Тому душа як “першопочаток життя є не тіло, але акт тіла”. “Відповідно, душа відноситься до тіла, як форма до матерії. Але тіло має і певну субстанційну форму, завдяки якій воно є тіло. Отже, душі передує в тілі якась субстанціальна форма, завдяки якій воно є тіло”.

Так, використовуючи дихотомію форми та матерії Арістотеля, Тома доводить, що догмат про воскресіння тіла після Страшного Суду є необхідним. Безтілесна душа твориться Богом для певного тіла і за життя є відповідною йому. Тому після смерті тіла душа як субстанціальна форма, хоча і переживає тіло, але не втрачає свою індивідуальність – пам'ять про тіло. Повна особистість не існує доти, доки тіло (матерія) не відновить свою форму. “Душа не є повна особистість, і моя душа не є Я”, – говорить Тома. Але душа визначає, яким бути тілу, якої форми має набути матерія, щоб стати її тілом.

У руслі аристотелівської традиції Тома Аквінський настоював на єдності та неподільності душі як субстанції. Правда, функці-

онально душа може виступати у різних іпостасях: бути інтелектуальною, вегетативною, рослинною та чуттєвою. Інтелектуальна функція душі становить субстанційну основу духовного життя, пізнавальної діяльності та вольових проявів людини. Саме через інтелектуальну функцію душі людина виявляє себе як духовна істота, а точніше – особистість.

Стосовно вегетативної та чуттєвої функцій душі, то завдяки їм людина забезпечує собі такі життєво необхідні процеси, як харчування, розмноження, ріст, а також зір, слух, смак та ін.

- *Не можна бажати те, що до цього не було пізнане.*
Тома Аквінський

Тома Аквінський не відокремлював інтелект від душі і не вважав його єдиним в усіх людях. Тобто кожна людина володіє, на його думку, індивідуальним інтелектом. Водночас мислитель засвідчив примат інтелекту над волею і зазначив, що воля йде за розумом, а не випереджує його. У цьому ж контексті він вів мову про так звану розумну волю, яка є важливішою від звичайної чуттєвості. Тому й усі вольові дії чи просто свобода волі мають свою опору виключно у розумі, який і окреслює дії цієї волі.

Визнавши домінуючу роль розуму над волею, яка у принципі проявляє себе у рамках розумного, Тома схильним був якраз у свободі людської волі відкрити причину зла. І справді, міркував він, людина здатна чинити злі вчинки чи грішити саме тому, що вона – вільна, тобто може через свою прихильність забувати або й просто ігнорувати ті всезагальні закони та принципи, які диктує їй розум і які розкриваються у Божому Об'явленні. Зло, врешті-решт, проявляється як своєрідний супротив людини Богу, як її непідпорядкування вищій волі і, нарешті, як духовний розрив з волею Творця. Коріння зла слід шукати у деформації духу і у наявній свободі. Тобто людина сама обирає шлях, на якому стає можливим її відхилення від благих цілей, добрих намірів та праведного життя, тобто вихід за межі того, що визначив Бог.

Усе це і окреслювало у Томи Аквінського причину появи морального зла, яке є нічим іншим, як порушенням саме через волю людини Божого закону, його найвищої волі. Зло – дефект, воно не є втіленням чогось позитивного, а навпаки – фактом його відсутності або ж браком реального добра. Таким чином, Тома, і у цьому легко пересвідчитися, подібно до Августина, повністю знімає з Бога відповідальність за зло, що панує у світі.

За таких обставин Тома Аквінський у своїй психоантропології виразно настоював на тому, що стремління людини до добра, до вищого, духовного, визначає смисл її буття і є головним побудинком праведного життя. На цій основі, вважає Тома, формується і її людське життєве кредо: “роби добро, дій благочинно і уникай зла”. Власне, саме це суттєво й підносить людину над усіма живими істотами. Окрім того, на думку мислителя, людина вже від природи внутрішньо тяжіє, прямує і бажає вступити у духовний контакт з Творцем, з Богом. Отже, пізнання Бога, Любов до нього визначають зміст найвищого пізнавального інтересу людини, смисл її земного життя.

- *Смерть – це щастя для вмираючої людини. Помираючи, перестаси бути смертним.*
Теодор Паркер

Християнство – це релігія, яка дає людині можливість єднання з Джерелом життя і спасає життя. Які результати спасіння життя? Відповідь проста – це спасіння життя від смерті. “Ось, я сьогодні запропонував тобі життя і добро, смерть і зло... У свідки перед вами прикликаю сьогодні небо і землю: життя і смерть запропонував я тобі, благословення і прокляття. Обери життя, щоб жив ти і нащадки твої” [Втор. 30:15,19]. “Я є воскресіння і життя; хто вірує в Мене, якщо і помре, оживе. І кожен, хто живе і вірує в Мене, не помре повік” [Йоана 11:25-26]. В християнстві проходить переоцінка життя: життя – не тимчасовий індивідуальний стан, а вічне явище. Так, сучасний філософ-богослов Андрій Блум (1914-2003) вважає, що треба звертати увагу на те, що повинна проходити підготовка людини до смерті. При цьому він наставляє, аби готувати вмираючих “не до смерті, а до вічного життя”. Проблема життя і смерті – основна проблема християнської свідомості, рішення якої визначає Христове Воскресіння.

Про загробний світ і про умови життя в ньому ми знаємо дуже небагато, але те, що нам потрібно знати, нам відкрито. Про це пишуть священні книги й християнські філософи-богослови. Умирання тіла не порушує безперервного плину життя душі. Ко-са смерті проходить між душею й тілом, відокремлюючи померле тіло від безсмертної душі людини. Отці Церкви вчать, що основні риси характеру особистості не міняються; вона переходить у загробний світ такою, якою її застала смерть тіла, і продовжує існування, почате на землі. Перейшовши в загробний

світ і пройшовши приватний суд, душа пізнала, що є Бог, живий і люблячий, і що сама вона безсмертна. Вона вже спочатку прагне бути ближче до Бога, і, побачивши тепер ще раз своє земне життя, душа багато чого переоцінила й зрозуміла, що було дійсно важливо, а що неправильно й погано. Перший суд підвів підсумки земного життя, і свідомість, що все земне виконано, допомагає душі покинути тілесний світ без жалю. Душа тепер готова до того, щоб почати другу частину свого життя. От кілька цитат про потойбічний світ.

Християнський філософ, автор численних праць, що справили значний вплив на православне життя в Америці Серафим Руж (1934-1982) зазначав:

“Душу по смерті зустрічають ангели. Ангели – не зовсім безтілесні духи, у них є “повітряне тіло”; являючись людям, вони зберігають людський образ – юнака в білих одягах. Ангели – одиниці й, виходить, уже десь існують у просторі, а не як духи. Вони можуть бути тільки в одному місці. Тільки Бог – істинний дух і всюдисущий. Демони можуть являтися людині в будь-якій формі. Їх безліч... Це теж одиниці. Душі померлих теж мають форму тіла людини, що померла, тому вона може якийсь час думати, що вона жива. Царство Небесне не просто стан розуму, а вища реальність. Простий поділ всесвіту на матерію й дух не зовсім точне”.

Християнські філософи вважають, що безглуздо думати, начебто зі смертю тіла знищується й зникає все, чого досягла особистість за час свого розвитку на землі. Російський філософ і богослов Сергій Булгаков (1871-1944) писав:

“Увесь світ являє великий закон поступового й нескінченного вдосконалювання форм, і неможливо допустити, щоб вища досконалість, досягнута в земній природі – духовність людини, не мала подальшого розвитку за межами земного світу... І якщо дано людям закон “Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний”, то, звичайно, повинна бути дана й можливість здійснення цієї заповіді, можливість нескінченного вдосконалювання духу. А для цього необхідно вічне, безсмертне існування духу”.

Архієпископ Лука Войно-Ясенецький (1871-1961) вказував: “Життя людини розділяється смертю на дві половини: душевно-тілесного й духовно-істинного буття”. Апостол Яків учив, що людина є тільки перший щабель духовності. Архієпископ Іоанн Максимович (1896-1966) писав:

“Якби життя закінчувалося смертю, воно було б безцільним. До чого були б тоді праведність і добрі справи? Але людина була створена для безсмертя. Наше земне життя є підготовкою до життя майбутнього, і підготовка закінчується зі смертю. Тіло людини руйнується... душа ж продовжує жити, ні на секунду не перериваючи свого існування. Коли припиняється тілесний зір, відкривається зір духовний. Після смерті душа буде сприймати чіткіше, ніж раніше”.

- *Смерть, звичайно велике нещастя, але все ж не найбільше, якщо вибирати між нею і безсмертям.*
Том Стоппард

Земне існування це тільки перша частина життя особистості – життя в тілі. Вийшовши з тіла, особистість (душа) не буде залишатися незмінною, вона буде й далі жити й розвиватися. Є люди, які уявляють собі загробне життя у вигляді якогось однакового й нерухомого стану – вічного блаженства в Царстві Небесному або постійного й теж пасивного страждання в пеклі. Це зовсім не так. Християнство вчить не цьому. Філософи давно знають, що все тече, усе змінюється. Нерухомого мертвого спокою не може бути й у смерті. В час смерті тіла розвиток особистості не закінчиться. Загробне життя є продовження розвитку особистості, початого на землі. Життя на землі повне спокус. Безгрішних людей нема, і всі ми перейдемо в другу частину нашого життя, у життя безтілесне, несучи на собі якийсь більший або менший тягар гріха. Відразу після смерті тіла душа ще не може, не здатна буде прийняти блаженство духовного життя; за словами одного зі святих: “...вона не витримає світла, що існує там”. У душі ще має бути тривалий період росту після смерті. Християнство вчить, що подальший розвиток душі – до світла або від нього – буде залежати від її спрямованості перед смертю до добра або зла й що після всього досвіду загробного життя людина стане зовсім іншою у порівнянні з тим, якою вона була при своєму земному вмиранні. Людина прийде на Страшний Суд не такою, якою вона померла на землі. Повнота життєвого досвіду досягається двома періодами життя душі – на землі й за гробом. Живучи в тілі, людина не може досягти духовного світу, вона може це зробити тільки в житті духовному. Отець Сергій Булгаков пише:

“Смерть є велике посвячення, одкровення духовного світу. Смерть відкриває людині двері духовного світу, з’являється Реальність, самоочевидність буття духовного світу, буття Божого... Уже вмираючому стають видимими істоти духовного світу й саме небо з Живучим у ньому... Загробний стан людини – це не смерть і навіть не непритомність душі, але продовження її життя, що почалося на землі. Душа, позбавлена тіла, не може брати участь у земному житті, але вона змінюється й розвивається в житті духовному. Вона одержує зв’язок з світом духів – світлих і темних – і з іншими душами. Доля кожного й там індивідуальна, як і тут, з тією лише відмінністю, що замість помилкового світла й напівтіней земного світу в загробному світі все освітлено світлом Сонця правди, що проникає в глибини душ і сердець”. “Загробне життя ущербне, – продовжує отець Сергій, – але пізнання Бога стає явним і зміст всіх вчинків ясним. Совість – світло Боже. Там Бога видно, так само ясно як

тут сонце”.

Християнський святий VI ст. Авва Дорофей писав:

“Душі померлих пам’ятають, що було тут... всі турботи про цей світ зникнуть, але що ми робили порочного або благого залишиться. Душа після смерті не дремає, не втрачає свідомості, зберігає страх, радість, горе; вона починає передчувати, що одержить на загальному суді. Покинувши тіло, душа зустрічає інших духів, добрих або злих, звичайно тих, під чий вплив вона перебувала при житті тіла. Ця залежність залишиться й тепер. Подальша доля й вирок Бога будуть відповідати внутрішній схильності душі”.

Богослов, історик церкви Іван Концевич (1893-1965) писав: “Земне життя коротке й зникає зовсім перед нескінченною вічністю; але остання цілком залежить від першої. Блаженне життя там одержує свій початок тут, у місці смерті”. Бог вклав у людину прагнення й волю до добра, а не до зла; однак воля людини не порушується, і в земному житті вона сама вибирає свій шлях і свою долю.

- *Тільки смерть перетворює життя людини в долю.*
Андре Мальро

У загробному житті душа буде йти по тій дорозі, на яку вона стала при виході з тіла. У Євангелії від Матвія [16:26] сказано: “Яка користь людині, як цілий світ здобуде, а занапастить власну душу? Що може людина дати взамін за свою душу?” Отці Церкви пишуть, що душі відкривається лише те, що їй доступне і чого вона достойна. Ставши на дорогу, що веде до добра або зла, душа сама у своєму загробному житті змінити цього вже не може. Переступивши поріг, той, хто був у плоті, переконується тепер в існуванні духовного світу. Він більше не боїться смерті, і якщо під час свого земного життя він дбав про майбутній духовний світ, перехід буде для нього найбільшою радістю. Праведна душа буде відчувати блаженство. Її стан не буде пасивним спогляданням таємниць світобудови, що розкриються їй. Це буде не спокій, а розвиток і задоволення тих мрій і потреб, до яких вона прагнула в земному житті. Близькість до Бога, прояснений розум і близькість друг до друга без фальшу, братня любов і мир. Люди, що не вірили в Бога й, перейшли в загробний світ без каяття, пізнають нарешті, що Бог і духовний світ існують. Вони будуть чекати своєї остаточної долі із тривогою й болісними сумнівами. У кожного з них, як і у всіх померлих людей, буде своє індивідуальне загробне життя й своя остаточна доля.

Сучасні вчені-богослови звертають увагу на те, що перекази всіх народів – і освічених і самих примітивних в розвитку гово-

рять про жахливий стан грішників після смерті. Перейшовши в загробний світ, всі люди ясно й у деталях побачать свої гріхи на землі. Їх буде мучити совість, що після смерті стане дуже ясною. Їх також будуть мучити бажання, до яких звикла плоть під час земного життя, тому що задовольнити їх більше не можна. Вони не прагнули до духовного, а тепер пізно; і їх буде мучити віддаленість від Бога й близькість до злих духів.

Не у всіх грішників однакова доля. Грішні душі теж матимуть певний розвиток. Нерозкаяні грішники й великі грішники стануть невинувато злими. Їх чекає вічне страждання. Інші грішні душі одержать надію на милість Бога й життя вічне. С. Булгаков пише: “Сила Святого Духа в загробному житті діє на всіх – віруючих і невіруючих – крім тих, кому духовна жорстокість заважає прийняти Святого Духа”. Євангеліст Марко наводить слова Самого Ісуса Христа: “Істинно кажу вам: Усе буде відпущене синам людським, гріхи та богохульства, скільки б вони не хулили. Але хто хулу вирече супроти Духа Святого, – тому повіки не проститься: той підпаде під гріх довічний” [Марка 3: 28-29]. Душа померлого грішника сама змінити свій характер і допомогти собі вже не може. Вона не може робити добрих справ. Вища жертва – “покласти життя своє за друзів своїх” – теж для неї неможлива. Але залишається надія на милість Божу й допомогу ззовні – молитви Церкви, молитви за душу померлого його рідних і близьких. Християнство вчить, що наприкінці віку буде останній, або Страшний Суд. “Тому що прийде Син людський у славі Отця Свого з ангелами Своїми й тоді віддасть кожному по справах його” [Матвія 16:27].

МІСТИЧНИЙ ІСЛАМ: ДУХОВНЕ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ В СУФІЗМІ

- *Суфізм означає, що ти нічим не володієш,
і ніщо не володіє тобою.
Сумнум аль-Мухібб*

Незважаючи на стрімкий розвиток науки, накопичення великої кількості знань у різних сферах людської діяльності, містичні практики продовжують існувати, в тому числі і в ісламському світі.

Представники різних культур у протилежних кінцях світу майже одночасно різними мовами розвивали ідеї про можливість існування своєрідного надчуттєвого світу абсолютної істини, що якісно відрізняється від усього земного, феноменально-го.

У межах відмінних філософських шкіл та напрямів за відсутності явних взаємних запозичень здійснюються спроби визначити цінності, які б мали неперехідне значення, конституювали б пізнання Вищої реальності в якості головного сенсу людського існування. У суто філософському сенсі вказаний рух думки породжує метафізику. Проте “тіньовим” двійником останньої постає містика.

- *Містицизм* (від грец. “таємничий”) – у широкому розумінні – погляди й уявлення, які приписують природним і суспільним явищам надприродне, таємниче, недоступне пізнанню й поясненню начало. У вузькому розумінні релігійно-філософські концепції можливості безпосереднього спілкування людини з надприродними силами – богами, демонами, духами тощо. На рівні буденної свідомості виражається в ілюзійних видіннях, “одкровеннях”, “осяяннях” тощо.

Містицизм є певною світоглядною константою. В історичному

процесі еволюції будь-якої світоглядної формації можна розглядати сліди прояву містичної свідомості. У межах ісламської цивілізації містицизм проявляється в *традиції суфізму*. В історико-філософській площині містицизм суфіїв постає на тлі перетинів “молодої” культури ісламу з давніми традиціями неоплатонізму, християнства, буддизму та брахманізму. Визначення суфізму викликає певні труднощі. Під суфізмом розуміють різні течії мусульманського містицизму та *езотерицизму*.

- *Езотерика* (від грец. “внутрішній”) – специфічний погляд на внутрішньо-містичну суть людського життя.

Щодо походження терміну “суфізм” мають місце декілька гіпотез: перша пов’язує цей термін з давногрецьким “софія”, тобто мудрість; друга – зі словом “сафа” (чистота), що символізує духовну чистоту адептів суфізму; третя гіпотеза пропонує виводити даний термін від назви “тих, хто посідає на суфі” (кам’яній лаві біля мечеті). Існує також точка зору, що звуки, означені буквами “с”, “у”, “ф”, мають сильний вплив на свідомість людини, викликаючи у неї найглибші переживання. Як тут не простежити аналогію з індуїстськими *мантрами*, які так само мали впливати на психіку індивіда.

- *Мантра* (санскрит “звільнення розуму”) – особлива послідовність слів, наповнених вібраціями, коли кожен склад, кожен звук має глибокий релігійний зміст. Повторення мантр очищає розум і душу, наближаючи людину до звільнення від мирських страждань.

Але на сьогоднішній день загальноприйнятою є точка зору, що термін суфізм (араб. “ат-тасаввуф”), походить від слова “суф” – вовна, жорстка вовняна одежа, яка була неодмінним атрибутом аскета-містика. Отже, термін, який спочатку вказував на зовнішню ознаку, поширився згодом на людей, які вели духовні пошуки.

Треба визнати, що дати точну відповідь на питання про виникнення суфізму не видається можливим, бо мова йде тут про часи, які давно минули. Суфізм – це старовинна містична традиція духовного вдосконалення людини. Однозначно можна визнати тільки те, що суфізм як самодостатнє явище трактувати досить складно, тому що суфійський рух тісно пов’язаний з загальним розвитком ісламу в аспектах способів служіння Богові, змісту теологічних доктрин та природи моральних цінностей.

- *Якщо ти жадаєш наблизитися до Бога, тобі слід шукати Його в серцях людей.*
Абу Саїд Абі-л-Хейр

Серед сходознавців немає єдності і в питанні про походження ісламського містицизму. Як стверджують більшість російських дослідників, для того, щоб визначити причини виникнення ісламського містицизму, необхідно, перш за все, виявити соціально-економічні фактори, які викликали до життя це явище. У фокусі уваги західних вчених, перш за все, постає духовний аспект виникнення ісламського містицизму, пов'язаний з характерологічними особливостями народів Сходу.

Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що в *орієнталістиці* мають місце різні теорії походження ісламського містицизму: християнська, неоплатонічна, іранська, індійська. Більшість західних учених XIX – поч. XX ст. вважали суфізм запозиченим явищем для ісламу. Згідно з їх позицією, ісламський містицизм виник під впливом неісламських релігійно-філософських систем. Європейських учених цікавила, перш за все, проблема впливу християнства на формування ісламського містицизму.

- *Орієнталістика* (лат. *orientalis* – східний) – сходознавство, наука, що займається комплексним вивченням історії, економіки, мов, літератури, етнографії, мистецтва, релігії, філософії, пам'яток матеріальної та духовної культури Сходу (країн Азії та Північної Африки).

- *Суфії задоволені усім, що робить Бог, щоб Бог був задоволений усім, що робить суфії.*
Абу Саїд ібн Абі-л-Хейр

Така позиція призвела до висновків, що витoki суфізму лежать у східно-християнському аскетизмі, заснованому на християнському синтезі неоплатонізму, досвід якого був опрацьований сирійськими монахами. Одні дослідники вважають, що суфізм розвинувся в межах ісламу, майже нічого не запозичив з мусульманських джерел, проте увібрав у себе досвід аскетичної та містичної практики філософії східного християнства. Інші наголошують на автохтонній природі виникнення і розвитку суфізму, який виник з ґрунту ісламу як результат природної еволюції ісламської релігії в умовах феодального суспільства. Неісламські містичні ідеології не зумовлювали появу суфізму, але згодом ма-

ли певний вплив на його подальший розвиток (VIII-IX ст.) у контексті ідей про *еманацію* світу з Бога.

- *Еманація* (грец. “витікання”) – у вченні неоплатоніків “випромінювання” вищими формами буття нижчих; концептуальний термін, що означає виникнення Універсуму (Всесвіту) шляхом витікання (появи) його з першопочатку, Єдиного Божества.

- *Суфій подібний до землі, в яку кидають всі нечистоти і з якої зростає усе прекрасне.*
Абуль Касим аль-Джунайд

У першій половині XX ст. була запропонована теорія автохтонного походження суфізму, згідно з якою витoki його є суто ісламськими. Містицизм суфіїв певною мірою зазнав впливів християнського аскетизму. В період з VIII по IX ст. у становленні суфізму простежуються ознаки неоплатонізму, християнських езотеричних доктрин і гностицизму. Пантеїстичні ідеї крайнього напрямку суфізму формувалися під впливом індійських вчень, привнесених до ісламського світу персами.

Аргументом проти неісламських витоків суфізму постало твердження, що легше зробити припущення, що містичний досвід людей, які належать до різних релігій, формувався за аналогічними законами, ніж довести факт “запозичення” одним містиком (наприклад, мусульманином) у другого (наприклад, індійського). Оскільки складно довести і виявити генетичний зв’язок між ключовими поняттями, ідеями, які характерні для містицизму у різних світоглядних парадигмах.

Існує також автентична версія походження суфізму, яка сповідується самими його адептами. Суфії датують виникнення су-

фізму часом життя Пророка Мухаммеда, і базується це вчення саме на одкровенні, яке відкрилось йому в Корані. Суфії серцевиною ісламу називають *ат-тассавуф*. Вознесіння Мухаммеда розглядається як прототип духовного сходження містика до особистого єднання з Богом. Від Мухаммеда, згідно з містичною традицією, езотерична мудрість перейшла до його двоюрідного брата Алі та Абу Таліба, четвертому правовірному халіфу. Вважається, що містичною практикою займалися люди з найближчого оточення Пророка.

- *Ат-тассавуф* – це правдивість зі Всевишнім: свобода від панування і владного впливу (на рівні серця, душі) мирських принад і красот; встановлення гарних взаємин з людьми.

- *Суфій це той, до кого ніщо не прив'язане, і хто ні до чого не прив'язаний.*
Абу'ль-Хусейн Нурі

Також є поширеною думка про те, що суфізм існував завжди. Адже в кожній релігійній спільноті знаходились люди, які займалися пошуками глибинних аспектів буття, прагнули досягнути одвічне, незалежно від форм його сприйняття і не є випадковим те, що існує подібність між мусульманськими та християнськими містиками, даосами, буддистськими монахами, йогами. Однак зводити їх усіх до купи засобами абстрактної теорії означає недостатньо усвідомлювати притаманну кожній з цих груп духовну спрямованість.

Основу релігії складають універсальні закономірності духовного розвитку, які реалізуються різним чином відповідно до культурно-історичних умов. Містицизм у кожній релігії має свою специфіку, обумовлену духовними цінностями, способами ритуалізації та інституалізації віри. За часів експансії ісламської імперії мусульмани контактували з представниками інших культур. У міжкультурній взаємодії відбувалися двосторонні запозичення та адаптація елементів культурного досвіду.

У ісламі підкреслюються важливість цілісності людини, визнається цінність тілесного людського існування. Елементи людської природи – тіло, плоть, душа, дух – класифікуються як “продукти” відмінних способів божественного творіння. Суфізм виокремлює три складові в людини – найнижче – *нафс*, більш високим є серце – *калб* і найвище – *рух* (дух). Суфій знаходиться у постійній боротьбі з *нафс*, своїм нижчим “Я”. Ця боротьба іменується у суфізмі “найвеличнішою священною війною”, вона є причиною

гріхів, хибних вчинків. Особливо у суфізмі підкреслюється неподільність у людині божого та тваринного. Покликання людини розглядається в ісламі, виходячи з визнання її іманентного зв'язку з вищим сакральним началом. Наголос ставиться не на біологічно-соціальній сутності людини, а саме на божественному, духовному елементі, який є дійсно сущим.

У Корані людині відводиться виключно висока позиція: вона – досконале творіння Бога, вінець усього створеного Богом, яке живе Його диханням і визначається як “намісник” Бога на землі. Саме людина забезпечує єдність космічного буття та буття земного, мікрокосмом, в якому зібрано всі реалії світу, вона є вмістилищем божественного. Для виправдання такого виключно високого людина повинна постійно самовдосконалюватися. Кінцевою метою цього повинно стати єднання з Богом, повернення до свого істинного “Я”, яке в суфізмі знаходиться у середині індивіда, в його свідомості і є істиною сущим, божественним началом. Містичне пізнання у суфізмі – це складний процес поступового, багатоступеневого сходження містика, його духовного самовдосконалення, аж до злиття з Абсолютом.

- *Спочатку необхідно зробити дві речі: здійснити подорож, і знайти собі наставника.*
Абул-Хасан Алі ал-Харакані

Містичний шлях суфія довгий та складний, потребує постійної боротьби і послуху, в якому сходження до містичного пізнання відбувається у вигляді переходів від одного духовного стану до іншого. Тобто містичний шлях подається в алегоричному образі драбини, яка сягає до самого неба, саме по ній суфій і підіймається на все вищі рівні містичного досвіду. Існують три основні етапи містичного шляху – *аш-шаріа*, *ат-таріка*, *ал-хакіка*.

- *Шаріа* (від араб. “прямий, правильний шлях”) – ретельно розроблений кодекс поведінки, або канон, що містить в собі обрядові норми богошанування, моральні закони сімейного і суспільного життя, різні дозволи, приписи і заборони, покликані врегулювати відносини мусульманина до Бога, до суспільства в цілому і до людини зокрема.
- *Таріка* (араб. дорога, шлях; тур.-перс. тарикат) – термін, що використовується серед суфіїв і для назви братства (ордени), і для позначення містичного шляху, по якому присвячений рухається до запланованої мети.
- *Хакіка* (від араб. “істина”) – в суфізмі фінал духовного самовдосконалення, аналог стану просвітління в індо-буддійській традиції.

Обґрунтовуючи такий поділ духовного Шляху на три етапи, суфії покликаються на такий вислів Пророка Мухаммеда: “Шаріат – мої слова, тарікат – мої вчинки, хакікат – мої внутрішні стани”.

На першому етапі адепт суворо дотримується настанов божого закону і правил особистого благочестя. Саме на цьому етапі і залишаються більшість мусульман. Цей етап потребує точного дотримання всіх настанов ісламу, не пройшовши цей етап суфій не може далі рухатися на шляху до Бога. Без виконання ритуальних молитов та настанов шаріа будь-яке містичне виховання вважалося пустим.

- *Ваша мандрівка веде на батьківщину. Пам'ятайте, що ви здійснюєте шлях зі світу уявного в світ Реальний.*
Абд'л-Халік Гіждувані

Після виконання усіх настанов аш-шаріа неофіт вступає на наступний щабель наближення до істини, який має назву *ат-тарік* – це безпосередньо містичний шлях, який приводить адепта (саліка) у судук (подорож). Шлях до вдосконалення проходить через декілька стоянок – макам.

Суфійський шлях пізнання побудований за принципом подолання все складніших труднощів. Кожна наступна стоянка визначається більш високою ступінню залучення до таїнства вищої істини у порівнянні з попередньою. Шляхом переходу від однієї стоянки до іншої, від більш простих до більш складних етапів духовного вознесіння відбувається проходження містичного шляху пізнання.

Головними стоянками для суфістів є покаяння, надія на Бога та злиденність. Це, по-перше, покаяння у гріхах (ат-тауба), терплячість у нещастях (ас-сабр), вдячність Богу за благодіяння (аш-шукр), страх божий (аль-хауф), надія на спасіння (ар-ріджа), добровільна бідність (аль-факр), відречення від світу (аз-зухд), відмова від своєї волі (ат-тавакуль), містична любов до Бога (аль-махабба).

Класичний перелік “стоянок” встановив Абу-Наср у своїй праці “Найяскравіше в суфізмі”. Це: покаяння, обережність, утримання, бідність, терпіння, надія на Бога, задоволення (Божим промислом).

- Той, у кого розум переважає над пристрастями – вище ангелів, а у кого пристрасті переважають над розумом – нижче тварин.
Хадж Алі Рамітан

Основу містичного способу життя в ісламі становлять стани (ахвал) та стоянки (макам). Подорожуючи по містичному шляху суфій має дотримуватися чітко окреслених вимог та правил, які встановлені для кожної з “стоянок”. Містики розмежовували стоянки (маками) та стани (хал). Швидкоплинність халя протиставляються незмінності макама. Макам, взагалі-то, це довготривалі стадії на “шляху до Бога”, які суфій долає у процесі духовного самовдосконалення та звільнення від усього земного. Адепт досягає їх суворою самодисципліною, спеціальних аскетичних та медитаційних вправ, при цьому він повинен дійти до самовдосконалення самотійно, власними силами.

Перш ніж перейти до наступної стоянки суфій повинен виконати усі вимоги, які ставляться до попередньої стоянки. Хал адепт отримує від Всевишнього, незалежно від його духовних чи розумових даних. Дуже часто межа між стоянками та станами зовсім невлучима і залежить від особистого досвіду окремого суфія.

- Навчені успадковують мудрість за допомогою мовчання і споглядання.
Мамішад ал-Дінаварі

Стоянки та стани це дві категорії містичних переживань. У багатьох суфійських трактатах хал ставиться вище за макам, тому що те, що подаровано Богом вище за те, що адепт досягає самотійно. Досягнутий макам залишається “власністю” суфія на все життя. Разом з тим хал за природою своєю швидкоплинний і може співіснувати разом з іншим станом чи відчуттям. Певний стан може трапитися і у суфійського майстра, і у початківця-мюрида, бо він трапляється незалежно від ступеня духовного вдосконалення чи віку містичного подорожнього. Стани класифікують по-різному. Суфій Абу Наср ас-Саррадж (X ст.) пропонує таких десять станів: спостереження, близькість до Бога, любов до Бога, страх, надія, пристрасне бажання, приязнь, заспокоєння, свідчення і, нарешті, впевненість. Деякі суфії вважали, що за певних умов хал, який адепт отримав завдяки Божій милості, може перетворитися на власність містика. Але для цього

потрібно, щоб містичний подорожній, був носієм духовної зрілості та духовного вдосконалення, яке дозволяє робити можливим перетворення подарованого хала в макам.

- *Найбільш потужне і дієве творіння Бога – це любов.
Бахааддін Веледа*

Важливе місце у суфізмі займає вчення про потаємне знання – поступове наближення суфія до Бога через містичне пізнання, любов, і врешті-решт, злиття з Богом. Загальні положення суфізму обумовлюють такі його особливості: інтерес і прагнення до інтуїтивного пізнання, гіпнозу, телепатії, відмова від логічного, раціонального пізнання світу.

Суфійські наставники стверджують, що, пройшовши певний шлях, людина може досягти істини і злитися з Абсолютом, тому що Абсолют знаходиться в її серці. Загальна особливість полягає в тлумаченні принципу і суфійського ідеалу любові. Суть його полягає в злитті з Абсолютом через любов, а це потребує, насамперед, любові один до одного і любові до всього створеного.

Містика суфізму набула східного відтінку, це було пов'язане з тим, що суфізм довгий час існував у рамках ісламу, але істинного суфія можна зустріти і на Заході, і на Сході, він може бути людиною будь-якою професії: вчителем, адвокатом, торговцем, селянином, домогосподаркою і взагалі – ким завгодно. “Бути у світі, але не від світу”, бути вільним від марнославства, жадібності, інтелектуальної пихи, сліпого підкорення звичаю або побожному страху перед високопоставленими особами.

Згодом там, де поширився суфізм, виникли його численні на-

прямки і школи зі своїм езотеричним знанням, ритуалами, методами досягнення необхідних станів. Так з'явилися різноманітні суфійські братерства – Ордени. Тому суфізм і не піддається опису як єдине ціле.

Проте існує багато особливостей, що дозволяють говорити і про єдиний суфізм. І одна з головних – це суфійський шлях. Шлях у тих, хто опинився у “суфійському океані”, один – через самовдосконалення до пізнання самого себе, через очищення свого серця від усього того, що заважає людині досягти істини і злитися з Єдиним.

- *Він подорожує з тим, хто шукає Його, і, взявши шукача за руку, Він підштовхує шукача відправитися на пошуки Себе.
Абу Мадьян Шуайб аль-Ансарі*

Суфійські наставники стверджують, що, пройшовши певний шлях, людина може досягти істини і злитися з Абсолютом, тому що Абсолют знаходиться в її серці. Бог – це Істина, Любов і Красота. Весь сенс життя у злитті з Абсолютом, у знаходженні його у своєму серці. Цей шлях – шлях очищення, самопізнання, самозречення. “Тим, хто ступив на цей шлях, – писав один із суфіїв, – необхідні три речі: вільні руки, вільне серце і вільне тіло”. Видатний суфійський діяч XI–XIII століття, майстер поезії Ібн-Арабі писав у своєму творі “Тарджуман аль-ашуак” (“Тлумач бажань”):

“Моє серце здатне прийняти будь-яку форму: воно – пасовисько для газелей і монастир для християнських ченців.

І храм для ідолів, і Кааба для прочан, що ходять навколо них, і скрижалі Тори, і сувій Корана.

Я приймаю релігію Любові, і, який би шлях не обрали верблюди любові, такою буде моя релігія і віра”.

Суфії вільні від усякого фанатизму, догм і примушень, що тяжіють над людством. Але, в той же час, це люди високих ідеалів і досконалої моральності, глибокого мислення і дуже розвинутої свідомості. Вони провадять вільне життя у цьому світі-полоні, де кожен – невольник.

Суфії завжди підкреслювали практичну користь своїх поглядів. Метафізика для них цілком марна, якщо вона не супроводжується прикладами розумного людського поводження, підкріпленими народними легендами і байками. Людина, що досягла стану суфія, повертається у світ і живе в ньому згідно своєму досвіду і духовному образу. Вважається, що ця досконала людина вносить світло в життя, зовнішня реальність навколо якого,

так само як і його внутрішня реальність, детермінуються якостями вищої природи, завдяки чому вона звільняється від самоти, від свого Его і досягає єднання з Абсолютом.

- *Дерево, що росте саме по собі, яке ніхто не саджав, приносить листя, але не плоди.
Абу Алі ад-Даккак*

Функція майстра полягає в тому, щоб підготувати розум шукача до усвідомлення свого призначення. Він спрямовує учня на красоту, благо і досконалість, спонукає його домагатися оволодіння цими якостями навіки. Для того, щоб домогтися цього, учень повинен розуміти, в якій мірі його звичайне мислення скуте різноманітними припущеннями. Поки учень не домогся цього, він не зможе досягти істинного розуміння. Зв'язок між майстром і учнем у суфізмі неможливо зрозуміти у відриві від самого вчення. Один з аспектів цього вчення знаходиться поза часом і простором. Він відповідає визначеним елементам майстра й учня, що мають рівний статус.

Суфійські наставники, на відміну від вчителя навчальних дисциплін, не мають ніякої задачі, у звичайному розумінні цього слова. Його завдання полягає в тому, щоб бути самим собою. Саме тому не існує ніякого розходження між суспільними і приватними функціями суфійського наставника. Суфії вважають, що суфійський наставник має внутрішню сталість. Той, хто по-різному поводить у класній кімнаті і вдома, хто має фахове відношення або застосовує так званий особливий підхід, на думку суфійських лідерів, не є суфієм. Внутрішня єдність особистості, що виявляється різними засобами, означає, що суфійський наставник не має нічого спільного з поверхневою ідеалізованою особистістю букваліста.

- *Цей світ – гора, а наші вчинки – викрики. Відлуння вигуків завжди повертається до нас.
Джалаледдін Румі*

Входження на шлях учнівства у суфізмі розглядається як друге народження; як підтвердження посилаються на слова Ісуса “Істинно, істинно говорю тобі: якщо хто не народиться з вищої волі, не може побачити Царства Божого” [Йоана 3:3]. З погляду суфізму, кожна людина повинна пройти через два народження.

Перше – народження в цьому світі; друге ж, набагато важче, полягає в залишенні цього світу і залученні до світу любові, відданості і Єдності.

Для суфіїв відчуженість є всього лише одним з аспектів динамічного взаємообміну. Згідно навчання суфізму, інтелектуальна відчуженість корисна тільки у випадку, якщо вона допомагає людині розвиватися шляхом духовності. Але вона не може бути кінцевою метою. Суфійська мораль відчуженості багато в чому відрізняється від моралі аскета. Аскет заперечує світ, він не робить нічого, що приносить людині задоволення; суфій думає, що все у світі створене для нього і тому немає ніякої необхідності покидати цей світ і відносити із собою бажання, що не збуваються. Але в той же час він не залежить ні від речей, ні від бажань – він є вільним від них. Він не йде в гори в пошуках самоти, він живе у світі. Він може піти в гори, якщо захоче, проте нічого в горах не спроможне утримати його навіки. Наскільки простіше бути релігійним і духовним у гірській печері, ніж у світі! Набагато важче жити у світі і у той же час бути духовним.

- *Справжній учитель розбиває того ідола, якого намагається зробити з нього учень.
Джалаледдін Румі*

Суфійський метод навчання охоплює широку область, загострюючи увагу учня на необхідних темах і практикуючи цілий комплекс видів діяльності. Наставник намагається зробити доступним для учня матеріали, що допоможуть розвитку його свідомості. Його методи навіть можуть видатися руйнівними, але насправді – як відзначають суфії – вони є “дійсно такими, що відновлюють”. Саме це й мав на увазі видатний персидський поет-суфій Джалалуддін Румі (1207-1273), коли говорив, що “для того, щоб знайти скарб, потрібно зруйнувати будинок”. Тут Румі розуміє, що скарб буде нагородою за руйнацію будинку.

Таким чином, суфійський наставник, що є керівником, філософом, займається діяльністю, яку можна вважати багатофункціональною. Як керівник він указує Шлях, але йти по ньому шукач повинен самостійно. Як філософ він любить Мудрість, у кращому розумінні цього слова. Проте любов для нього означає діяльність, а не просто насолоду або прикрість, що приносить нерозділена любов. Як друг він є товаришем і порадником, він заохочує шукача і допомагає йому сформулювати свою точку зору.

Наставник робить величезний вплив на формування поглядів учня завдяки спроможності довідуватися про потреби іншого.

Відданий послідовник повинен дзеркалом серця сприйняти духовний архетип свого майстра і зайнятися любов'ю до цього архетипу – любов'ю, що з цього часу стане початком і джерелом усіх його радостей. Поки учень не має до свого майстра такої любові, він не буде спроможний усією душею прийняти будь-яке наставляння, тому що справжній учень виконує волю свого майстра.

Програма духовного Шляху починається з усунення в учня психічних “вузлів”, комплексів і схильностей, пов'язаних із мирськими пристрастями. Через деякий час він знаходить психічну рівновагу і моральне здоров'я. Суфій вчить рівновазі за допомогою поз і прямування, що містить у собі контроль над діями і діяльністю тіла за допомогою концентрації і медитації.

Для того, щоб направити духовний розвиток учня, майстер контролює усе його поведження аж до тонких подробиць. Суфійський майстер є сполучною ланкою між учнем і його ціллю. Він уособлює собою саму “роботу”, продуктом якої він є, а також нерозривність цієї системи, “ланцюг передач”. Суфійський майстер є символом Таріки, цілісності суфійського організму.

- *Не купуй ворожості однієї людини ціною любові до тебе тисяч людей.*
Ал-Газалі

З погляду суфізму, життя в гармонії з суспільством – це найболючіша форма аскези та умиртвіння плоті. Більше того, вони вважають, що така гармонія – уособлення людської досконалості. Той, хто не спроможний жити в добросусідських відношеннях із своїми ближніми, у дійсності хворий. Внаслідок цього, ті, хто зрікаються суспільства й у своїй відмові до просунутого духовного життя обирають самоту, розглядаються в суфізмі негативно.

Звідси випливає, що для прочанина недостатньо одного лише духовного Шляху. Щоб досягти досконалості, він повинен уміти також пристосовуватися до суспільства і жити у злагоді з ним. Йому слід не тільки служити іншим, але й ніколи не мати відчуття, що його непокоять, і не дратуватися в спілкуванні з іншими людьми.

Суфійський майстер не може бути надлюдиною, яка залучає мільйони послідовників. Ступінь його досягнень, може бути, оче-

видно, тільки для осяяних. Для суфізму характерна величезна множина наставників. Почасти, це зумовлено тим, що вони вважають себе частиною певного органічного процесу. Це означає, що вони можуть впливати на людей, навіть якщо останні і не усвідомлюють, що між ними існує певний зв'язок.

Наставника називають Мудрим, той, що все знає (Ариф), Керівником (Муршид), Шейхом. Вживається також дуже багато інших слів, що мають різноманітні відтінки значень і підкреслюють особливості взаємовідносин між членами суфійської групи та їхнього наставника.

- *Шлях і брама не потрібні, коли ти узрів свою мету.
Алі ібн Усман аль-Джуллабі Аль-Худжвірі*

У суфізмі існують три дороги, що наставник може зробити кандидату. У більшості суфійських систем початківець проходить період послушництва терміном 1001 день. За цей час оцінюється і збільшується спроможність кандидата сприймати вказівки. Але якщо він не зуміє дочекатися закінчення цього терміну (який може бути умовним і складається з іншої кількості днів), йому доведеться залишити школу. В іншому випадку, наставник приймає кандидата відразу ж, не примушуючи його відвідувати загальні збори групи і дає йому спеціальні вправи, що він виконує разом із наставником і самостійно. У третьому випадку, оцінивши спроможності учня, наставник формально приймає його, але посилає, його до іншого наставника, що спеціалізується на тих вправах, що, у даний момент, принесуть йому велику користь. Всі види вправ використовують тільки вчителі певних шкіл.

І нарешті, незважаючи на багатогранність суфізму, одна особливість залишається загальною для всіх суфійських шкіл, що полягає в тлумаченні принципу і суфійського ідеалу любові. Суть його полягає в злитті з Абсолютом через любов, а це потребує, насамперед, любові один до одного і любові до всього сущого. Суфії розуміють під любов'ю не що інше, як досконалість та інтенсивність Ірадата (духовна взаємодія учня і майстра), що є рушійною силою серця. Серце досягає досконалості саме завдяки цій силі. І, виходячи з цього, суфії вважають, що суфізм – це школа внутрішнього прозріння, перетворювання і шлях до Абсолютної Реальності Силою, що спонука до руху по ньому, є любов, а засобом просування – зосередження і внутрішня рівновага.

- *Все, що я здобув на Шляху, було результатом Його милості, а не моїх зусиль чи духовної практики.*
Баязид Біст

Тисячі років суфізм пропонував людям шлях, який веде до цієї “великої мети” – само-реалізації. Суфізм – це не просто набір теорій або гіпотез, а шлях любові, шлях відданого служіння й шлях пізнання. Завдяки багатьом виявам суфізму можна знайти підхід, який допомагає перебороти інтелектуальні й емоційні перешкоди на шляху духовного розвитку особистості.

Мудрість суфізму може набувати різних форм, включаючи розповіді, вірші, релігійні церемонії, вправи, лекції або заняття, танці й молитву, а також будинки спеціального призначення, різні святині та місця поклоніння.

Суфізм часто описують як стежку. Ця метафора припускає, що шлях має початок та напрям. Рухаючись цією стежкою, кожен може пізнати реальність.

Американські психологи А. Р. Арастех (A.R. Arasteh) і Анес Шейх (Anees Sheikh), серед основних духовних принципів суфізму виокремлюють наступні:

- до істини (або до Бога) існує стільки ж шляхів, скільки людей у світі. Кожен шлях містить перетворення “Его” та служіння творцю;
- ми можемо жити в гармонії з іншими людьми, лише якщо розвинемо у своїй душі почуття справедливості. Це відбудеться, якщо ми зуміємо побороти свій егоїзм і нещастя;
- любов – це одне з головних джерел моралі. Любов виникає як

результат роботи над собою та виражає себе в служінні іншим;
· головна істина полягає в самопізнанні. Пізнання себе визріває в пізнанні Бога.

- Бог створив нафс і зробив його джерелом вдачі, гідної осуду.
Фазлаллах ібн Рузбіхан

Метою суфізму є осягнення абсолютної реальності – але не так, як її нам можуть пояснювати вчені – за допомогою логічних доказів та наочних прикладів – а як вона є сама по собі. Таке знання знаходять лише “оком серця”, через осяяння та духове споглядання.

Психологія встигла продемонструвати, що людську поведінку великою мірою зумовлено несвідомим. Суфії ж вважають, що плотська, наказова душа (*нафс-е аммара*) встановлює тиранічний нагляд над поведінкою та думкою, заступаючи реальність. У наслідку в людини під таким контролем відсутня здатність розпізнавати істину.

- *Нафс* – “Я”, самість, его; нице, плотське “Я”, інстинктивно-тваринна душа; душа.
Нафс-е аммара – авторитарний нафс;
Нафс-е ал-лаввама – обвинувачувальний нафс;
Нафс-е ал-мулхама – натхненний нафс;
Нафс-е мотмаїнна – заспокоєний нафс;
Нафс-е колліа – Вселенська Душа;
Нафс-е натік – раціональна душа.

Як на суфія, неробство і ледарство – бридкі прикмети. Тому він намагається, по спроможі, служити суспільству, в якому живе. Хоч би що там було, у нього нема іншого вибору як обрати собі якийсь фах, зовні беручи участь у справах громади, однак всередині він пильнує Бога. Персидський поет, представник життєвого суфізму Сааді каже: “Чи ти чув про істоту присутню й відсутню водночас? Перебуваю я серед люду, але серце моє – деінде”.

З погляду суфіїв – життя в гармонії із суспільством – найбільш болісна форма аскези. Ба більше – саме така гармонія вважається в суфізмі втіленням людської довершеності. Направду хворим є той, хто нездатен прожити у згоді із сусідами. Тож ті, хто відлучають себе від суспільства, у прагненні досконалості вибираючи усамітнення, вважаються в суфізмі людьми ущербними.

Звідси витікає, що для подорожнього недостатньо лише духовного Шляху. Йому слід вміти пристосуватися до суспільства та жити з ним у згоді. Слід не лише служити іншим, але й ніколи не

зазнавати відчуття, ніби хтось завдає йому клопоту, не дратуватися у спілкуванні з людьми. Життя серед них – це насправді перевірка його потягу до довершеності, бо саме в суспільстві слід довести, що ти вільний од пристрастей та впливу своєї самості (его). На цьому просунутому ступені суфію не дошкуляє зло, що його завдають йому інші.

- *Суфій відсутній для себе, але присутній у Бозі.
Алі ад-Джуллабі аль-Газнаві аль-Худжвірі*

Суфій вважає, що людина є поневоленою своїми пристрастями, вона морально хвора. Внаслідок хвороби його почуття ущербні, а думки і сприйняття – нездорові. Як наслідок – віра людини і її розуміння істини дуже далеке від реальності. Суфії кажуть, що насамперед слід вилікувати хворобливі розумові процеси, а пристрасті трансформувати в моральне начало. І лише тоді – коли думки стануть здоровими – можна буде правильно зрозуміти Істину.

В тарікаті існує спеціальна програма, необхідна учневі для дотримання, яку приписує йому шейх. Мета дисципліни та тренувань, які входять у цю програму – перетворити мирські страсті й демонічні схильності нищої душі (нафс-і аммара) духовного подорожнього в нові якості. Нахил душі до пристрастей невблаганно спонукає людину задовольняти будь-який свій інстинкт – тваринний, сексуальний, агресивний. Нові ж якості докоряють душі за звірині потяги, бажаючи домогтися досконалості й визволити душу з-під влади недоліків.

Нарешті, стан душі, коли вона набуває якості піднесеності і спокою (нафс-е мотмаінна), відповідає заспокоєнню пристрас-

тей, і їх перетворенню у більш високі властивості. Сягнувши цієї духовної стадії, учень досягає кінця тарікату. І, у відповідності з віршем “О ти, душе втишена (нафс-е мотмаїнна), повернися до свого Господа вдоволеною і заживши угоду” [Коран 89:27-28]. Така досконала людина вступає в Божествену присутність.

- *Кожен, хто щирий у науці, перемагає, але той, хто хоче від неї лукавства, гине.
Абу-Хамід аль-Газалі*

Отже, прихильники суфізму алегорично трактували Коран, а ще більше, теологія суфізму містить елементи неоплатонізму та буддизму, що надали їх поглядам пантеїстичного характеру. На думку суфістів, існує єдина божественна сутність, виявом якої є видима багатоманітність світу. Головна мета суфіїв – злиття з Богом, єднання з Абсолютом. Ці ідеї надали містико-аскетичного спрямування суфізму, яке суперечило ортодоксальному ісламові. Згодом теолог Абу-Хамід аль-Газалі (1058-1111) запровадив деякі елементи суфізму в систему ортодоксального ісламу. Він прийняв суфійський принцип містичної інтуїції як засіб пізнання Бога і на цій основі принизив значення розуму в пізнанні. Містичне споглядання, на думку Газалі, може привести до досягнення Бога лише внаслідок осяяння людського духу. При цьому він вважав за необхідне дотримання мусульманських обрядів. Містичний теїзм аль-Газалі цінують та широко використовують сучасні ісламські теологи. Соціальною основою суфізму є інститут “учитель-учень” (шейх-мюрід), де учень беззастережно підкоряється вчителю. Найчастіше суфійські братства зустрічаються в країнах ісламського світу.

Що стосується питання взаємозв'язку суфізму з іншими релігіями та філософіями, то, говорячи словами індійського філософа-суфія Інайят Хана (1882-1927), “різні релігії пропонують різні життєві правила та закони. Але для суфія найвищим керівним началом є його воля. Він – слуга, підпорядкований правилам, але, в той же час, він господар, який диктує собі ці правила”.

Суфізм, поза будь-яким сумнівом, єднає в собі всі відгалуження містицизму, такі як психологія, окультизм, спиритизм, ясновидіння, інтуїція, натхнення та ін. Однак знання цих предметів не є головною метою життя суфія. Перш за все, суфій прагне вдосконалити себе та очистити своє серце для Любові.

ПІСЛЯМОВА

- *Розум завжди стає жертвою обману серця.*
Франсуа де Ларошфуко

Знання, які ми зараз називаємо психологічними, існували здавна. Становлення психології – тривалий процес боротьби різних поглядів і концепцій, пошуку свого місця серед інших наук. Те, що видається самоочевидним одному дослідникові, може не бути таким для іншого.

Історико-психологічні дослідження в даний час відкривають нові горизонти не тільки в сучасній психології, але й у сферах сучасного життя. Адже в минулому – витoki багатьох проблем, які хвилюють нас сьогодні. Психічний світ наших попередників не належить виключно своєму часу; він зберігає слід у культурі і психіці сучасної людини, в її пам'яті, менталітеті, віруваннях, звичаях, стереотипах поведінки. Звертаючись до історії психологічної думки, ми отримуємо можливість виявити джерела, пояснити і дослідити ті феномени психічного життя, які несемо в собі імпліцитно і відтворюємо в різних обставинах, часто не усвідомлюючи їхню природу і зміст.

Невпинне прискорення соціальних змін, яке спостерігається впродовж усього історичного процесу, з приходом сучасних інформаційних хвиль починає перевершувати адаптивні можливості людини і суспільства. Зміни стають постійними, швидкими і багатоплановими. Нові зміни розпочинаються, коли старі ще не закінчилися, а тривалість стабільних періодів між смугами тран-

сформації прямує до нуля. Недарма науковці вже порушують питання про те, що культурогенез і процес соціалізації можуть породжувати не тільки вищі психічні функції, а й “вищі” форми психічної та іншої патології.

Отже, коли ігнорування психологічного фактору задля благополуччя людини стає неможливим, навчимося витягувати з минулого, якщо не позитивний, то хоча б негативний досвід. Якщо минуле і не надоумить, що робити, але підкаже, чого уникати.

Микола Махній
mykola.makhnii@gmail.com

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Абдурахманов Р. *История психологии: идеи, концепции, направления* / Р.Абдурахманов. – М.: МПСИ, 2008.

Абульханова К. *Время личности и время жизни* / К. Абульханова, Т. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001.

Асмолов А. *По ту сторону сознания: Методологические проблемы неклассической психологии* / А. Асмолов. – М.: Смысл, 2002.

Алваш Ф. *Концепція виховання в суфізмі* / Ф.Алваш // www.iaj.donetsk.ua/

Александров Ю. *Основы релятивистской космологии* / Ю. Александров. – Харків: Харківський національний університет, 2001.

Андрієнко О. *Філософська інтерпретація базових біблійних образів у контексті християнського світогляду* / О. Андрієнко, Т. Андреева // *Соціогуманітарні проблеми людини*. – 2010. – № 4.

Гроф С. *Психология будущего: уроки современных исследований сознания* / С. Гроф. – М.: АСТ, 2001.

Гудінг Д. *Людина та її світогляд* / Д. Гудінг, Дж. Леннокс. – Львів: МБФ, 2008.

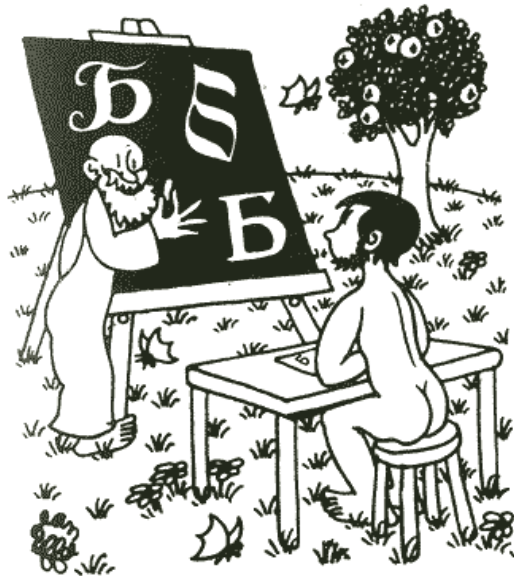
Гусак П. *Чи існує прийнятна теорія еволюції?* // [http:// bohoslov.org.ua/](http://bohoslov.org.ua/)

Гусельцева М. *Культурно-историческая психология: от классической к постнеклассической картине мира* / М. Гусельцева // *Вопросы психологии*. – 2003. – № 1.

Добропас І. *Проблема біологічного та соціального в людині: ґендерний аспект* / І. Добропас // *Соціогуманітарні проблеми людини*. – 2008. – № 3.

Донченко О. *Основы фрактальной психологии* / О. Донченко, Р. Зрайко, О. Покальчук – К.: Міленіум, 2006.

Донченко О. *Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення* // <http://new.karre.com.ua/>

Дудко М. Проблеми генези та еволюції суфізму / М. Дудко // Схід. – 2010. – № 6.

Ждан А. История психологии: от античности до наших дней/ А. Ждан. – М.: Академический Проект, 2012.

Злобіна Т. Більше любові:: політична критика моногамії та низові практики поліамурності/ Т. Злобіна // Політична критика. – 2012. – №3.

Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие/ Л. Ионин. – М.: Логос, 2000.

Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії / В. Кондзьолка – Львів, 2001.

Романин А. Практическая психология философии и религии / А. Романин. – М.: Кнорус, 2013.

Капра Ф. Дао физики/ Ф. Капра. – К.: София, 2002.

Кравець В. Проблема статі та міжстатевих стосунків у європейській філософській думці// Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Серія: філософія. – 2008. – № 16.

Лихи Т. История современной психологии/ Т. Лихи. – СПб.: Питер, 2003.

Лурье С. Психологическая антропология/ С. Лурье. – М.: Академический проект, 2003.

Максименко С. Психологія особистості / С. Максименко, К. Максименко, М. Папуча. – К.: Вид-во ТОВ "КММ", 2007.

Максименко С. Загальна психологія/ С. Максименко, В. Зайчук, В.Клименко, М.Папуча, В.Соловйenko. – Вінниця: Нова Книга, 2006.

Махній М. Історія психології: Психологічна думка стародавнього світу/ М. Махній, М. Скок. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка, 2001.

Махній М. Історія психології: Психологічна медієвістика та ранні теорії Нового часу/ М. Махній, М. Скок. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Шевченка, 2005.

Махній М. Історія психологічної думки/ М. Махній, М. Скок. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка, 2010// <http://makhnii-history.blogspot.com/>

Махній М. Незвичайна антропология: Научно-популярный курс / М. Махній. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка, 2011.

Махній М. Теореми кохання: від Амура до Фрейда / М. Махній// <http://blogs.korrespondent.net/users/blog/makhnii/>

Мозговий А. Специфіка становлення антропомістичної парадигми/ А. Мозговий// Грани. – 2011. – № 3.

Мінаков М. Історія поняття досвіду/ М. Мінаков. – К.: Парапан, 2007.

Недзельська Н. Сутність християнського розуміння природи сім'ї та

- шлюбу / Н. Недзельська // *Українське релігієзнавство*. – 2004. – № 29.
- Нидал О. Каким все является. Психология свободы – опыт буддизма/О. Нидал. – М.: Эксмо, 2012.
- Робертсон Д. Интеллектуальная история психологии/Д. Робертсон. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005.
- Роменець В. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження/В. Роменець – К.: Либідь, 2005.
- Роменець В. Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва/В. Роменець – К.: Либідь, 2006.
- Роменець В. Історія психології: XIX – початок XX століття/В. Роменець – К.: Либідь, 2007.
- Рубинштейн С. Бытие и сознание. Человек и мир/ С. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003.
- Сіра І. Поняття “любов” у творах давньогрецьких авторів/ І. Сіра // <http://www.iai.donetsk.ua/>
- Скок М. Історія психології від анімістичного світобачення до наукової рефлексії/М. Скок. – Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2010.
- Стрельцов В. Пастирська антропология /В.Стрельцов// <http://www.apologet.kiev.ua/>
- Татенко В. Сучасна психологія про душу, дух, і звичайно, про психіку// *Соціальна психологія*. – 2008. – № 4.
- Титаренко Т. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. Титаренко – К.: Либідь, 2003.
- Тітомир Є. Любов у середні віки: містика західного християнства / Є. Тітомир // *Схід*. – 2010. – № 5.
- Тульчинский Г. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности /Г. Тульчинский. – СПб.: Алетейя, 2002.
- Федорко О. Адам Кадмон та Адам Афар: ще раз про перші глави книги Буття / О. Федорко // <http://www.nbuv.gov.ua/>
- Фрейдджер Р., Фэйдимен Д. Теории личности и личностный рост / Р. Фрейдджер, Д. Фэйдимен – М.: Мир, 2004.
- Шигімагіна Л. Феноменологія любові в контексті християнства/ Л. Шигімагіна // *Схід*. – 2011. – № 7.
- Шкуратов В. Новая историческая психология/ В. Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Южный Федеральный университет, 2009.
- Шкуратов В. Психология в истории культуры и познания/ В. Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Южный Федеральный университет, 2011.
- Яровицька Н. Доктрина “шляху”: східна специфіка /Н.Яровицька // *Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць*. – Харків: ХАІ, 2012. – № 1.

Науково-популярне видання

Махній Микола Михайлович

**ПСИХЕЯ
між Еросом і Логосом**

Під знаком “ψ”: науково-освітня серія

Редактор *Тамара Корсун*
Технічний редактор *Валерій Лозовий*
Комп'ютерний набір *Микола Грабовець*
Коректор *Анастасія Олійник*

У художньому оформленні використані малюнки
відомого французького карикатуриста
Жана Еффеля

Підписано до друку 10.04.2013.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Bookman Old Style
Ум. друк. арк. 26,0. Ум. фарб.-відб. 26,0. Обл.-вид. арк. 24,18
Зам. № 0031. Тираж 100 екз.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел.(0462)972-661
www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027 м. Чернігів, вул. Станіславського, 40